

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FƏLSƏFƏ İNSTİTUTU

ELMİ
ƏSƏRLƏR

Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal

№ 1 (30)

BAKI-2018

BAŞ REDAKTOR:
İlham MƏMMƏDZADƏ, *fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor*

BAŞ REDAKTORUN MÜAVİNİ:
Eynulla MƏDƏTLİ, *fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

MƏSUL KATİBLƏR:
Həbib HÜSEYNOV, *fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*
Zeynəddin ŞABANOV, *fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

REDAKSİYA HEYƏTİNİN ÜZVLƏRİ:

<u>FƏLSƏFƏ ELMLƏRİ ÜZRƏ</u> Səlahəddin XƏLİLƏV , <i>fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, AMEA-nın müxbir üzvü</i> Sevda MƏMMƏDƏLİYEVƏ , <i>fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, AMEA-nın müxbir üzvü</i> Adil ƏSƏDOV , <i>fəlsəfə üzrə elmlər doktoru</i> Füzuli QURBANOV , <i>fəlsəfə üzrə elmlər doktoru</i> Arzu HACIYEVƏ , <i>fəlsəfə üzrə elmlər doktoru</i> <u>SOSİOLOGİYA ELMLƏRİ ÜZRƏ</u> Əbülhəsən ABBASOV , <i>fəlsəfə üzrə elmlər doktoru</i> Rəna MİRZƏZADƏ , <i>fəlsəfə üzrə elmlər doktoru</i> Rəfiqə ƏZİMOVA , <i>fəlsəfə üzrə elmlər doktoru</i> Hüseyn QARAŞOV , <i>sosiologiya üzrə elmlər doktoru</i> <u>SİYASİ ELMLƏR ÜZRƏ</u> Əlikram TAĞIYEV , <i>fəlsəfə üzrə elmlər doktoru</i> Həsən ƏLİBƏYLİ , <i>tarix üzrə elmlər doktoru</i> Ramiz SEVDİMALİYEV , <i>siyasət üzrə elmlər doktoru</i> Afaq RÜSTƏMOVA , <i>fəlsəfə üzrə elmlər doktoru</i> <u>İLƏHİYYAT ELMLƏRİ ÜZRƏ</u> Sakit HÜSEYNOV , <i>fəlsəfə üzrə elmlər doktoru</i> Aydın ƏLİZADƏ , <i>fəlsəfə üzrə elmlər doktoru</i>	<u>PSIXOLOGİYA ELMLƏRİ ÜZRƏ</u> Bəxtiyar ƏLİYEV , <i>psixologiya üzrə elmlər doktoru, AMEA-nın müxbir üzvü</i> Kamilə ƏLİYEVƏ , <i>psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor</i> Svetlana MƏCİDOVA , <i>psixologiya üzrə elmlər doktoru</i> <u>BEYNƏLXALQ REDAKSİYA HEYƏTİ</u> Aleksandr ÇUMAKOV (Rusiya) <i>fəlsəfə elmləri doktoru, professor</i> Eduard QİRUSOV (Rusiya) <i>fəlsəfə elmləri doktoru, professor</i> Oleq BAKSANSKİ (Rusiya) <i>fəlsəfə elmləri doktoru, professor</i> Valentina FEDOTOVA (Rusiya) <i>fəlsəfə elmləri doktoru, professor</i> Nizami MƏMMƏDOV (Rusiya) <i>fəlsəfə elmləri doktoru, professor</i> Tom ROKMOR (ABŞ) <i>Professor</i> Doğan ÖZLƏM (Türkiyə) <i>professor, fəlsəfə doktoru</i> Taxir MAHAMATOV (Rusiya) <i>fəlsəfə elmləri doktoru, professor</i> Yuriy POPKOV (Rusiya) <i>fəlsəfə elmləri doktoru, professor</i> Şaban Teoman DURALI (Türkiyə) <i>professor, fəlsəfə doktoru</i>
---	---

REDAKSİYA HEYƏTİNİN ÜNVANI:

*Azərbaycan Respublikası, Bakı şəhəri, Hüseyn Cavid pr.31, AMEA-nın əsas binası, IX mərtəbə.
Tel.: 537-22-79; Faks: (99412) 537-11-39; e-mail: elmieserler@gmail.com.
ISBN 9952 428-03-0*

*AMEA Fəlsəfə İnstitutunun Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur (protokol №4).
Jurnal Ədliyyə Nazirliyində qeydiyyatdan keçmişdir. Qeydiyyat № 1704. 17.02.06
Azərbaycan Respublikası AAK-nın 30.IV.2010-cu il tarixli qərarı ilə elmi nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir.*

THE INSTITUTE OF PHILOSOPHY
OF AZERBAIJAN NATIONAL
ACADEMY OF SCIENCES

**SCIENTIFIC
WORKS**

*The International Scientific and
Theoretical Journal*

№ 1 (30)

BAKU-2018

EDITOR-IN-CHIEF:

Ilham MAMMADZADE, *doctor of philosophical sciences, professor*

DEPUTIES EDITOR-IN-CHIEF:

Eynullah MADATLI, *doctor of philosophy, assistant professor*

EXECUTIVE SECRETARIES:

Habib HUSEYNOV, *doctor of philosophy, assistant professor*
Zeynaddin SHABANOV, *doctor of philosophy, assistant professor*

EDITORIAL BOARD MEMBERS:

ON PHILOSOPHICAL SCIENCES

Salakhaddin KHALILOV, *doctor of philosophical sciences, Associate Member of the ANAS*
Sevda MAMMADALIYEVA, *doctor of philosophical sciences, Associate Member of the ANAS*
Adil ASADOV, *doctor of philosophical sciences*
Fuzuli GURBANOV, *doctor of philosophical sciences*
Arzu HAJIYEVA, *doctor of philosophical sciences*

ON SOCIOLOGICAL SCIENCES

Abulhasan ABBASOV, *doctor of philosophical sciences, professor*
Rafiq AZIMOVA, *doctor of philosophical sciences*
Hussein GARASHOV, *doctor of sociological sciences*

ON POLITICAL SCIENCES

Alikram TAGIYEV, *doctor of philosophical sciences, professor*
Hasan ALIBEYLI, *doctor of historical sciences, professor*
Ramiz SEVDIMALIYEV, *doctor of political sciences*
Afag RUSTAMOVA, *doctor of philosophical sciences*

ON THEOLOGICAL SCIENCES

Sakit HUSEINOV, *doctor of philosophical sciences*
Aydin ALIZADEH, *doctor of philosophical sciences*

ON PSYCHOLOGICAL SCIENCES

Bakhtiyar ALIYEV, *doctor of psychological sciences, Associate Member of the ANAS*
Kamila ALIYEVA, *doctor of psychological sciences, professor*
Svetlana MAJIDOVA, *doctor of psychological sciences*

THE INTERNATIONAL EDITORIAL BOARD

Alexander CHUMAKOV
Doctor of philosophical sciences, professor
Eduard GIRUSOV (Russia),
Doctor of philosophical sciences, professor
Oleg BAKSANSKY (Russia),
Doctor of philosophical sciences, professor
Valentina FEDOTOVA (Russia),
Doctor of philosophical sciences, professor
Nizami MAMMADOV (Russia),
Doctor of philosophical sciences, professor
Tom ROCKMORE (USA) *Professor*
Doghan OZLEM (Turkey), *professor, Ph.D*
Takhir MAKHAMMATOV (Russia),
Doctor of philosophical sciences, professor
Juriy POPKOV (Russia),
Doctor of philosophical sciences, professor
Shaban Teoman DURALY (Turkey),
Professor, Ph.D

ADDRESS OF EDITORIAL STAFF:

*Azerbaijani Republic., Baku c., Huseyn Javid ave.31, The basic building of ANAS, the IX fl.
Tel.: 537-22-79; Fax: (99412) 537-11-39; e-mail: elmieserler@gmail.com.*

ISBN 9952 428-03-0

*Published by Resolution of Scientific Council of the Institute of Philosophy of ANAS
The journal has been registered by the Ministry of Justice. Registration № 1704. 17.02.06.
By the decision of SSC of the Azerbaijani Republic dated 30.IV.2010 was included into the
list of scientific editions.*

MÜNDƏRİCAT

Mündəricat	5
------------------	---

FƏLSƏFƏ

Eynulla MƏDƏTLİ

Heydər Əliyev şəxsiyyəti: sərhədləri aşan cazibə və siyasi müdriklik	11
--	----

Afaq RÜSTƏMOVA

Milli şüur və milli mentalitet: qarşılıqlı təsir məsələləri	19
---	----

Əyyub KƏRİMOV

Tolerantlıq müasir Azərbaycan cəmiyyətinin demokratikləşməsi kontekstində	23
---	----

Назиля МАМЕДОВА

Эволюция концепций социальной справедливости	31
--	----

Müslüm NƏZƏROV

Postqeyri-klassik dövr və təhsil ideyaları	38
--	----

Yusif HÜSEYNOV

.....	43
-------	----

Mollanəsrəddinçilərin ictimai-fəlsəfi irsi və Heydər Əliyevin dövlətçilik təlimi

Könül SALMANOVA

Fəaliyyət- sosial fəlsəfənin kateqoriyası kimi.....	50
---	----

Nailə ƏSƏDOVA

Teosentrik estetik paradigmanın ən parlaq mücəssmə dövrü: Orta əsrlər	56
---	----

Aytən CƏFƏROVA

Müasir gender təhsilinin nəzəri – metodoloji əsasları	63
---	----

Elçin ƏHMƏDOV

Azərbaycan – mədəniyyətlərarası dialoq ölkəsi kimi	71
--	----

Həlimə QAFAROVA

Postneoklassik prinsiplərin təhlili	78
---	----

XARİCİ ÖLKƏ TƏDQİQATLARI

Benmoussat ABBES AMMAR

Müasir Qərb dominantlığının perspektivləri.....	83
---	----

Агамали МАМЕДОВ, Ольга ЯКУШИНА

Отражение проблем идентичности в современных социологических теориях.....	92
---	----

Богдан БЕРНАДСКИЙ

«Дашнакцутюн» и царские спецслужбы 99

SOSIOLOGIYA

Səadət MƏMMƏDOVA

Sosial dövlət idarəçiliyin daha təkmil forması kimi 110

Fəridə TAĞIZADƏ

Ailə sosial işin obyektı kimi 117

PSIXOLOGİYA

Zeynəb HƏCƏMOVA

Heyətin idarə edilməsinin əsas konsepsiyaları və funksiyaları 124

SİYASİ ELMLƏR

İsaxan VƏLİYEV

Dövlət siyasətində prioritet hədəflər: güclü dövlət, müstəqil siyasət, yüksək sosial rifah... 132

Aydın ƏLİZADƏ

Azərbaycanda qırmızı terror: “sağ-trotskiçi ehtiyat mərkəzinin əksinqilabi milliyətçi təşkilatı”nın işi (1938-1956)..... 142

Güldanə BABAYEVA

Erməni təcavüzü və onun geosiyasi mahiyyəti haqqında.....154

Лилия МИРЗААДЕ.

Армянский терроризм: идея и ее последовательное воплощение 159

Şahin BAĞIROV

Sosial qayda-qanunlara nəzarət mexanizmi: siyasi elita və siyasi etika 165

Наргиз МАМЕД-ЗАДЕ

Проблема территориальной целостности и ее влияние на национальную безопасность современных государств 169

Xalid NİYAZOV

KİV-in informasiya siyasətinin formalaşmasında rolu 176

Gülgün Quliyeva

Müasir geosiyasi sistemdə güc faktoru: elmi-siyasi təhlil..... 183

Elgün SƏFƏROV

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının 2030 dayanıqlı inkişaf məqsədləri və gender bərabərliyi .. 190

Günəl MƏLİKLİ

Azərbaycan Respublikasında sosial inkişafın təkmilləşdirilməsi istiqamətində həyata keçirilən sosial siyasət..... 197

Hümeyrə MUSTAFAYEVA

Tələbə gənclər: gələcək haqqında düşüncələr..... 205

Наргиз ЮСУБОВА

Ведущая роль дипломатии ООН в определении статуса Косово..... 211

Rəcəb BABAYEV

Qloballaşmanın beynəlxalq terrorçuluğa təsiri 216

Sevil ƏLİYEV

Müasir Azərbaycanda uşaq məsələləri və demokratik təsisatlar 222

İSLAM FƏLSƏFƏSİ VƏ DİNSÜNASLIQ

Səbinə NEMƏTZADƏ

İslam kalliqrafiyasında estetik dəyərlər 229

MƏNTİQ

Əlikram TAĞIYEV

Neopozitivizm: məntiqi və linqvistik istiqamətlər..... 238

Şəfəq HACIYEVA

Anlayışların mahiyyəti, strukturu və funksiyaları 244

OXUCU RƏYİ

Eynulla MƏDƏTLİ

Birgə yaşayış fəlsəfəsi və milli identikliyin formalaşması probleminin bəzi aktual məsələləri (İlham Məmmədzaadənin “Mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsir fəlsəfəsi və almanların Cənubi Qafqazda məskunlaşması” əsəri haqqında düşüncələr)..... 248

C O N T E N T S

Contents	5
-----------------------	----------

PHILOSOPHY

Eynulla MADATLI

Heydar Aliyev's personality: boundless attractive power and political wisdom	11
--	----

Afag RUSTAMOVA

National consciousness and national mentality: mutual influence of issues	19
---	----

Eyyub KERIMOV

Tolerance in the context of democracy of the modern Azerbaijani society	23
---	----

Nazila MAMMADOVA

Evolution of the concept of social justice	31
--	----

Muslim NAZAROV

Postnon-classical epoch and the idea of education.....	38
--	----

Yusif HUSEYNOV

The socio-philosophical heritage of molla nasreddinists and H. Aliyev's teaching of statehood.....	43
--	----

Konul SALMANOVA

Activity as a category of social philosophy.....	50
--	----

Naila ASADOVA

The epoch of the brightest embodiment of the theocentric aesthetic paradigm:middle ages	56
---	----

Ayten JAFAROVA

Theoretical and methodological foundations of modern gender education	63
---	----

Elchin AHMEDOV

Azerbaijan as a country of intercultural dialogue.....	71
--	----

Halima GAFAROVA

Analysis of post-nonclassical principles	78
--	----

FROM FOREIGN RESEARCHES

Benmoussat ABBES AMMAR

Perspectives of modern western domination	83
---	----

Agamali MAMMADOV, Olga JACUSHINA

Reflection of identity problem in modern sociological investigations92

Bogdan BERNADSKY

“Dashnaktsutyun” and tsarist services99

SOCIOLOGY

Saadat MAMMADOVA

Social state as the most perfect form of government 110

Farida TAGHIZADEH

Family as an object of social work.....117

PSYCHOLOGY

Zeynab HAJAMOVA

The basic conceptions and functions of staff management.....124

POLITICAL SCIENCES

Isakhan VELIYEV. The practical goals in state policy: powerful independent policy of the state, high social welfare.....132

Aydin ALIZADE

Red terror in Azerbaijan : the case of the “reserve right-trotskyite center of the counter-revolutionary nationalist organization” (1938-1956).....142

Guldana BABAYEVA

Armenian aggression and its geopolitical essence154

Lilia MIRZAZADE.

Armenian terrorism: idea and its manifest sequence159

Shain BAGIROV

Control mechanism to social rules: political elite and political ethics..... 165

Nargiz MAMMADZADA

The problem of territorial integrity and its impact on the national security of modern states.....169

Khalid NIYAZOV

The role of the media in the formation of information policy176

Gulgun GULIYEVA

Factor of power in modern geopolitical system: scientific and political analysis.....183

Elgun SAFAROV

UN sustainable development goals 2030 and gender equality.....190

Gunel MELIKLI

Realization of Social Policy for improvement of Social development in Azerbaijan Republic 197

Humeyra MUSTAFAYEVA

Students youth: thoughts about the future 205

Nargiz YUSUBOVA

The crucial role of uno diplomacy in determining Kosovo's status..... 211

Rajab BABAYEV

Impact of globalization on international terrorism..... 216

Sevil ALIYEVA

Children's issues and democratic institutions in modern Azerbaijan 222

ISLAMIC PHILOSOPHY AND RELIGION STUDY

Sabina NEMATZADE

Aesthetic values in islamic calligraphy 229

THE LOGIC

Alikram TAGIEV

Neopositivism: logical and linguistic directions 238

Shafag HAJIYEVA

The essence, structure and function of concepts 244

READER'S OPINION

Eynulla MADATLY. Some actual issues of problem of the formation of philosophy of mutual co-existence and national identity. Reflections on work “ Philosophy of mutual influence of cultures and settlement of German in the Southern Caucasus” by Ilham Mammedzada 248

FƏLSƏFƏ

UOT 316

Eynulla MƏDƏTLİ

*AMEA Fəlsəfə İnstitutu, elmi işlər üzrə
direktor müavini, fəlsəfə ü. f. d,
Fövqəladə və səlahiyyətli səfir*

HEYDƏR ƏLİYEV ŞƏXSİYYƏTİ: SƏRHƏDLƏRİ AŞAN CAZİBƏ VƏ SİYASİ MÜDRİKLİK*

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin dönməzliyi və əbədiyyətinin memarı və təminatçısı, müstəqilliyin mürəkkəb və təhdidlərlə dolu on ilində ölkəmizə uğurla rəhbərlik etmiş və xalqımızın əbədi ulu öndəri olmaq haqqını qazanmış Heydər Əliyevin parlaq şəxsiyyətinin cazibəsi hələ keçən əsrin son rübündə yaxın - uzaq bir sıra ölkələrdə maraq və diqqət doğurmuşdu. Azərbaycana rəhbərlik etdiyi və SSRİ hökuməti başçısının birinci müavini olduğu zamanlarda dəmir iradəsi, nəsillərə nümunə olacaq yüksək rəhbərə xas olan insani keyfiyyətləri və mahir idarəçilik qabiliyyəti ilə bütün həmkarlarından üstün olan Heydər Əliyevdə digər yüksək sovet rəhbərlərində olmayan fitri bir qüvvə var idi – bu onun kamil şəxsiyyətinin insanları çəkən möhtəşəm cazibə qüvvəsi idi. Yeriyəndə yerləşlə, baxanda baxışıyla, güləndə gülüşüylə, danışanda nitqi ilə insanları elə cəlb edirdi ki, hər kəsdə sövqi-təbii həsn-rəğbət yaradırdı. Həm öz vətənimizdə, həm də xarici ölkələrdə Heydər Əliyevlə bir dəfə epizodik olsa da görüşən şəxs üçün həmin an ömürlük xatirəyə çevrilirdi.

Müstəqil Azərbaycan dövlətində Heydər Əliyev xalqımızın iradəsi ilə hakimiyyətin məsuliyyət yükünü çiyinlərinə götürəndə dövlətçiliyimizin taleyinin həll olunduğu ölüm-dirim zamanı idi. Lakin Heydər Əliyev ölkəni labüd fəlakətdən qurtaracağına əmin idi, xalq da Heydər Əliyevə inanır, bu çıxılmaz vəziyyətdən çıxış yolunu ancaq onda görürdü. Bu həmin vaxtlar idi ki, SSRİ dağılandan sonra hakimiyyətlərin varisliklə keçmiş kommunist respublika rəhbərlərinə ötürüldüyü yeni müstəqil ölkələrdə sabitlik və az-çox inkişaf davam etməkdə idi. Bizim ölkəmizdə isə müstəqilliyin elan edilməsindən dərhal sonra öncə moskvapərəst, sonra isə radikal müxalifətçi qüvvələrin hakimiyyətə yiyələnmələri, aparılan tamamilə yanlış daxili və xarici siyasət nəticəsində müstəqilliyin itirilmə təhlükəsi Vətənimdə sürgün həyatını yaşamağa məcbur edilən Heydər Əliyevin böyük siyasətə qayıdışını tələb edirdi. Ölkəmizdə baş verən hadisələri qonşu ölkələrdə maraqla izləyirdilər, ölkəmizin müqəddəratına nikbinliklə baxanlar çox az idi.

1996-cı ilin əvvəllərindən bəri İran, Pakistan, Əfqanıstan və Ukraynada diplomatik xidmətdə çalışdığım zamanlarda artıq Heydər Əliyev şəxsiyyətinə həm müstəqil Azərbaycan dövlətinin başçısı kimi, həm də dünyanın tanınmış, görkəmli dövlət adamı və müdrik siyasətçisi kimi diqqətlərin necə yönəldiyini müşahidə edir, prezidentimizin təmsalında dövlətimizlə iftixar edirdik. Müstəqilliyimizin dostları Heydər Əliyev şəxsiyyətinə dərin ehtiram bəslədiklərini izhar edir, xoş arzularını bildirirdilər. Xalqımıza xor baxan, istiqlalımızı və inkişafımızı gözü götürməyənlər Heydər Əliyev şəxsiyyətinə insanlarda şübhə və inamsızlıq yaymaqla ölkəmizi gözdən salmağa cəhd göstərirdilər. Lakin belə cəhdlər əbəs idi, çünki Heydər Əliyevin hər bir xarici ölkəyə səfəri, beynəlxalq təşkilatda çıxışı yaxud ölkəmizə gələn dövlət rəhbərləri, rəsmi şəxslərlə görüşü müstəqil Azərbaycan dövlətçiliyinin ən yaxşı təqdimatı idi (1). Heydər Əliyev Azərbaycan həqiqətlərini, ölkəmizin Ermənistan tərəfindən işğala məruz qaldığını, bir milyondan çox qaçqın və məcburi köçkünün problemləri ilə üzləşdiyini, lakin bunlara baxmayaraq

* Məqalə fəlsəfə ü.e.d., prof. Əlikram Tağıyev tərəfindən çapa məsləhət görülüb.

demokratik prinsiplərə və hüquqi dövlət quruculuğuna sadıq qaldığını, bölgəmizdə və dünyada sülhə və təhlükəsizliyə töhfə verdiyini dəfələrlə şərh etməkdən yorulmurdu.

Keçmiş SSRİ məkanında isə Heydər Əliyevi tanıتماğa ehtiyac yox idi. Sovet İttifaqı rəhbərliyində yüksək vəzifə tutduğu zamanda xalqlar arasında qazandığı nüfuz və hüsn-rəğbət Azərbaycan dövlətinə qarşı xoş münasibətə, inam və ehtirama çevrilirdi. Hətta rəsmi səviyyələrdə diplomatlarımızla keçirilən görüşlərdə səsləndirirdilər ki, Heydər Əliyev kimi dövlət başçınız olduğu üçün fəxr etməlisiniz. Respublika günü ilə əlaqədar rəsmi mərasimlərdə, müxtəlif tədbirlərdə Heydər Əliyev şəxsiyyətinə dair yarı həsəd, yarı qibtə ilə müşayiət olunan xoş sözlər daha çox eşidilirdi.

Qeyd edilməlidir ki, ulu öndərin vəfatından sonra onun xatirəsinə həsr edilən hər hansı tədbir onu tanıyanların və ehtiram edənlərin maraqlı və hüsn-rəğbət dolu xatirələri ilə müşayiət olunurdu. Bu sətirlərin müəllifi bir sıra ölkələrdə Heydər Əliyev şəxsiyyətinə, onun zəngin siyasi irsinə göstərilən maraq və ilginin yaxından şahidi olmuşdur. Yalnız vaxtilə yanaşı çalışdığı, sonra isə müstəqil dövlətlərin rəhbərləri olmuş prezidentlər deyil, böyük dövlətlərin və beynəlxalq qurumların rəhbərləri də əvvəldən şəxsi tanışlıqları olmadıqları hallarda belə Heydər Əliyevin cazibədar şəxsiyyətinin onun yüksək dövlətçilik məharətini necə tamamladığını hiss edir, onda xalqımızın, xalqımızda isə onun gücünü görürdülər.

Bu yazımızda 2010-2015-ci illərdə çalışdığım Ukraynada Heydər Əliyev şəxsiyyətinin, onun yüksək insani və rəhbərlik keyfiyyətlərinin, elmə, mədəniyyətə, incəsənətə, tarixə, ədəbiyyata, yaradıcı ziyalılara xüsusi münasibətinin buraxdığı dərin izlərdən bəhs edəcəyik. Burada vurğulamaq yerinə düşər ki, ulu öndərin vəfatından cəmi bir il sonra Kiyevin mərkəzinə yaxın Qluboçiçka küçəsində Heydər Əliyevə qoyulmuş heykəl onun işıqlı xatirəsinə Ukraynanın o zamankı prezidenti Leonid Kuçmanın, bütünlükdə Ukrayna xalqının sonsuz ehtiramının göstəricisi idi. 2013-cü ildə həmin ərazidə Ukraynada misli-bərabəri olmayan bənzərsiz Heydər Əliyev parkının salınması qısa müddətdə bu parkı və Heydər Əliyev abidəsini Kiyevlilərin sevilən ziyarət yerinə çevirdi, xüsusilə gənc ailə quranların Heydər Əliyev abidəsi ətrafında olan ölkəmizin tarix və mədəniyyətinin simvolları, parlaq nümunələri olan Şeyx Səfi xalı şalaləsi, Bakımızın İçərişəhər qala divarlarının bənzəri park tikililəri, üçrəngli canlı çiçəklərdən yerdə tərtib edilmiş Azərbaycan xəritəsi qarşısında videoseansları həm Heydər Əliyevi, həm ölkəmizi gənc nəsillərə yaxından tanıdır.

Maraqlıdır ki, Ukraynada Heydər Əliyevin Sovet dövründə bu ölkənin iqtisadi-mədəni inkişafına və yaradıcı şəxslərinə göstərdiyi diqqət və qayğı ilə yanaşı, müstəqil Azərbaycana rəhbərlik etdiyi zaman da Ukraynaya dost köməyini əsirgəmədiyi insanların yaddaşında kök salmış və bu kimi hisslər bir neçə yüzmin soydaşımızın yaşadığı bu böyük ölkənin Azərbaycan Respublikası ilə münasibətlərinin sabit dostluq və qarşılıqlı etimad əsasında qərarlaşmasına öz təsirini göstərmişdir.

Müstəqil Ukraynanın ilk prezidenti Leonid Kravçuk (1991-1994) görüşlərimizdə Heydər Əliyevin SSRİ hökumətindəki fəaliyyəti illərində Ukraynaya daim diqqət göstərdiyini, bir sıra böyük layihələrin məhz Heydər Əliyevin qətiyyətli mövqeyi sayəsində reallaşdırıldığını qeyd edirdi. İri mədəniyyət mərkəzlərinin inşasının qadağan edildiyi illərdə Kiyev filarmoniyasının hazırkı binasının tikintisinin plana salınması və ona vəsait ayrılması yalnız Heydər Əliyevin şəxsi səyi ilə mümkün olmuşdu. Yeri gəlmişkən, Kiyev Dövlət filarmoniyasının yaşlı yaradıcı nəslinə mənsub olan şəxslər, filarmoniyanın rəhbərliyi səfirliyimizin orada keçirdiyi tədbirlərdə hər dəfə Heydər Əliyevin xatirəsini minnətdarlıqla yad edirdilər.

1994-2004-cü illərdə Ukraynanın prezidenti olmuş Leonid Kuçma hər görüşümüzdə yaxından dostluq etdiyi, əziz xatirəsinə dərin ehtiram bəslədiyi Heydər Əliyevdən səmimiyyətlə bəhs edir, Ukraynanın qonşularla müəyyən çətinliklərinin yarandığı ağır zamanda, taxıl yığımının yanacaq yoxluğundan tam təhlükə ilə üzləşdiyi vaxt (Ukrayna dünya bazarına 30 mln.

ton taxıl çıxarır) Heydər Əliyevin onun xahişinə görə heç bir rəsmi sənədləşmə qaydaları keçmədən dərhal dost ölkəyə lazımınca yanacaq göndərdiyini minnətdarlıqla vurğulayırdı. Leonid Kuçma Heydər Əliyevə Yaroslav Mudrıy ordeni təqdim edərkən demişdi: "Müdrilik və şöhrət". Bu sözlər tam anlamında Heydər Əliyevi təcəssüm etdirir. Siz, bir Prezident kimi, dövlətin siyasi və iqtisadi məsələlərini həll edərkən zəkanızı nümayiş etdirirsiniz, öz fəaliyyətinizlə Azərbaycanın şöhrətini bütün dünyaya, Avropaya, ən əsası isə bütün Qafqaz regionuna yayırsınız"(2, s.300).

Yadımdadır ki, Ukraynanın Xarici İşlər Nazirliyinin Diplomatik Akademiyasında AMEA-nın müxbir üzvü (indi akademik) Yaqub Mahmudovun "Heydər Əliyev ideyalarının zəfər yolu" kitabının Ukrayna dilində nəşrinin ölkənin siyasi-elmi dairələrinin, Kiyevdə akreditə olunmuş xarizi ölkələrin səfirlərinin, mətbuat nümayəndələrinin geniş iştirakı ilə keçirilən təqdimatında Ukrayna alimlərinin, yaradıcı ziyalılarının təmsilçiləri olan bir qrup tədqiqatçı, başda tarixçi alim Anatoli Denisenko olmaqla mənimlə görüşüb Heydər Əliyev haqqında kitab yazmağı təklif edərək bildirdilər ki, Ukraynada Heydər Əliyevin xatirəsini qəlbində, hafizəsində yaşadan ziyalılarımız çoxdur və Azərbaycan səfirliyinin də iştirakı olarsa maraqlı bir kitab ortaya qoyula bilər. Beləliklə, haqqında bəhs edəcəyimiz "İki dövrün Lideri" kitabı yarandı. Üzərində bu sətirin müəllifi də daxil olmaqla Ukraynanın bir qrup tədqiqatçısının işlədiyi bu kitabda ulu öndərin zəngin siyasi irsi, dövlətçilik təcrübəsi, nəsilərə nümunə olacaq rəhbərlik məharəti və insani keyfiyyətləri maraqlı bir dillə öz əksini tapmışdır.

Qeyd edilməlidir ki, 2003-cü ildən sonra Ukraynada ulu öndər haqqında həm ukraynalı, həm də orada yaşayıb çalışan azərbaycanlı elm adamları tərəfindən ayrı-ayrı məqalələr, çıxış və məruzələr olmuşdu. Xüsusilə, ukraynalı yazıçı-jurnalist Viktor Andrianovun Azərbaycanın tanınmış yazıçısı Hüseynbala Mirələmovla birgə qələmə aldıkları və bu sətirin müəllifinin redaktorluğu ilə 2011-ci ildə Kiyevdə Ukrayna dilində nəşr edilən "İlham Əliyev – Azərbaycan Prezidentinin portreti" əsəri artıq ölkə ictimaiyyətində Azərbaycan Respublikası haqqında, ulu öndər Heydər Əliyev və Prezident İlham Əliyev barəsində bilgi və məlumatların genişlənməsinə zəmin yaratmışdı (3).

Qeyd edilməlidir ki, Ukraynada Azərbaycan xalqının nümayəndələrindən ibarət bir neçə yüzminlik diasporumuz mövcuddur və ulu öndərin zəngin siyasi irsinin bu ölkədə geniş təqdim edilməsində müvafiq rəsmi qurumlarımızla yanaşı, diasporumuzun da əvəzsiz xidmətləri vardır. Xüsusilə, hüquq elmləri doktoru, Ukraynanın əməkdar müəllimi, professor Arif Quliyevin ulu öndərimiz Heydər Əliyev, prezident İlham Əliyev, Heydər Əliyev fondunun prezidenti, ölkəmizin birinci vitse-prezidenti Mehriban xanım Əliyeva haqqında elmi və publisistik məqalələri Heydər Əliyev irsinin Ukraynada böyük maraq doğurduğunun bariz təsəvvürüdür (4, s. 246-295).

Heydər Əliyevin uca şəxsiyyəti Ukraynanın yaradıcı elitesi tərəfindən yüksək dəyərləndirilir, onların nümayəndələrinin heç bir təsir və təmənna yükü daşımayan hüsn-rəğbət dolu səsləndirdikləri fikirləri xüsusilə əhəmiyyətlidir. Ukraynanın, eləcə də keçmiş SSRİ-nin ən tanınmış simalarından biri, müstəqil Ukrayna dövlətində isə bir müddət Avropa Birliyində Ukrayna Nümayəndə Heyətinin başçısı olan xalq yazıçısı Boris Oleynik deyirdi ki, "Azərbaycan təhlükə altında olduğu zaman xalqın oğlu, Heydər Əliyev ölkənin hərəkətverici çarxını öz əlinə aldı və zəkası, cəsurluğu və istəyi nəticəsində ölkəni kədərli vəziyyətdən çıxara bildi (2, s. 300).

Ukraynanın xalq artisti Dmitro Qnatyukun ulu öndərlə əlaqəli xatirələri də olduqca maraqlıdır. O, adı çəkilən kitaba yazdığı "Azərbaycan mənim sevgimdir" başlıqlı məqalədə qeyd edir ki, 1950-ci ildə ilk dəfə Azərbaycanda keçirilən gənclər festivalında iştirak etmiş, ölkəmizin böyük sənət adamları ilə tanışlığı və dostluğu o zamandan başlamışdır. Lakin Heydər Əliyevlə yaxından ünsiyyət saxlamaq ilk dəfə Moskvada Heydər Əliyev tərəfindən təşkil edilmiş bir mərasimdə ona nəsib olmuşdur. "Mənim Azərbaycanla tanışlığım yalnız müğənnilərlə məhdudlaşmır. Mən Azərbaycanın siyasi xadimi Heydər Əliyevlə görüşmüşəm. Bu, Əliyev

tərəfindən aparılan Moskvadakı böyük qəbul mərasimində baş verdi. Gənc, yaraşıqlı, alicənab bir şəxs kimi o, unudulmaz bir təəssürat yaratmışdı. Onu 1970-ci illərdə Azərbaycanda Ukraynanın incəsənət və ədəbiyyatının onilliyinin keçirildiyi ərəfədə daha yaxşı tanımaq imkanım oldu. Heydər Əliyev o zamanlar Azərbaycan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi idi və bizi ən əziz dostları kimi qarşılamışdı. O, Respublikanın rəhbəri idi, lakin heç vaxt özünü bizdən üstün göstərmirdi. Əksinə o bizə öz yaşadı və yaxın dostları kimi münasibət göstərirdi. Bu şəxsiyyət haqqında Moskvadakı ilk təəssüratım tam şəkildə özünü doğrultmuşdu. Onun rəftarı göstəriş naminə deyildi, daxili mənəviyyatdan irəli gəlirdi. Heydər Əliyevə on il ərzində həmin mehriban ab-havaya görə böyük təşəkkür düşür, biz özümüzü Azərbaycanda evimizdəki kimi hiss edirdik. Biz rəqs edir, mahnı oxuyurduq, bizi incəsənət birləşdirirdi. Bir-birimizi anlayır, bir-birimizə çox bənzəyirdik. Bu böyük şəxsiyyət mədəniyyətlərin vəhdətini təcrübədə tətbiq etmişdi. Mənim ona rəğbətim incəsənət adamlarına göstərdiyi münasibəti gördükdə daha da artmışdı. Dəfələrlə onun Rəşid Behbudov haqqındakı dəyərli fikirlərini, eləcə də gənc Müslüm Maqomayevə ata qayğısını görmüşəm. İncəsənət adamları üçün mənəvi dəstək çox vacibdir. Heydər Əliyevin Polad Bülbüloğluunu Azərbaycanın mədəniyyət naziri vəzifəsinə təyin etməsini qeyd etməsəm düzgün olmaz. Bu vəzifəni ona etibar etməklə Heydər Əliyev mədəniyyətin təmsilçisinə böyük dəyər vermiş oldu. Heydər Əliyev bütün sektorlarda böyük öhdəlik daşıyır və böyük işlər görürdü, ona görə də onun nə qədər insana dəstək verdiyini təəvvür etmək mümkündür. Hal-hazırda Heydər Əliyev suveren Azərbaycan dövlətinin prezidentidir. Onun böyük lider, diplomat, bir ölkənin bütövlükdə öhdəliyini daşıya biləcək güclü istedadı bu vəzifəni tam şəkildə əhatə edir. Bu möhtəşəm insanı Azərbaycanda Müslüm Maqomayevin yubileyində gördüyüm üçün çox şanslı idim. O, xalqının mədəniyyətinə böyük töhfələr vermiş Müslüm Maqomayevə rəğbətini gözəl və səmimi şəkildə ifadə etmişdi. Heydər Əliyevin 80 yaşı var, lakin onunla ünsiyyət quran heç bir şəxs ona bu yaşı verməz. O daha gənc görünür, ona uzun ömür, can sağlığı arzulayıram. Arzu edirəm ki, prezident kimi bütün planları həyata keçsin və əvvəllərdə də olduğu kimi ürəyi xalqına qarşı sonsuz məhəbbətlə döyünsün (2, s.290-291).

Ukraynada ölkəmizin qocaman dostlarından biri Ukrayna Xarici İşlər Nazirliyinin Diplomantik Akademiyasının fəxri doktoru, fəvqəladə və səlahiyyətli səfir Yuri Koçubəy ulu öndərin ölkələrimizin mədəni əlaqələrinə böyük diqqət verdiyini önə çəkərək yazır ki, Ukrayna və Azərbaycan arasındakı mədəni əlaqələr dərin köklərə malikdir və bizim “Ukraina Dyplomatychna” illik kitabların birində ətraflı yazdığımız tarixi hadisəyə söykənir. Azərbaycanın müstəqilliyinin ilk günlərindən milli lider Heydər Əliyev humanitar sferadakı əməkdaşlığa xüsusi diqqət ayırmışdır. O, dünyaya yeni Azərbaycan: orijinal, zəngin, qədim mədəniyyəti, ənənələri və gənclərin daha çox təmsil olunduğu müasir incəsənətlə zəngin Azərbaycanı nümayiş etdirməyə ehtiyac olduğunu anlamışdır. Həm ukraynalılar, həm də azərbaycanlılar öz övladlarını qarşılıqlı şəkildə zənginləşdirməyi unutmamışlar. 2004-cü ildə Kiyevdə milli lider Heydər Əliyevin abidəsinin açılışı oldu. Onun həyat yoldaşı, tanınmış alim, akademik Zərifə Əliyevaya İrpen şəhərində abidə qoyuldu. Azərbaycan və Ukrayna prezidentləri 2008-ci ildə 30 iyunda Bakıda tanınmış Ukrayna şairi Taras Şevçenkonun abidəsinin açılışında iştirak etdilər. Kiyevdə məşhur Azərbaycan şairi Səməd Vurğunun, Azərbaycanda isə Lesya Ukrainkanın abidəsi vardır. Bu qısa baxış göstərir ki, bizim ölkələrimizin əsası Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan əməkdaşlığı daha da inkişaf etdirmək imkanları var. Biz yalnız olduqda deyil, bir yerdə olduğumuz zaman daha güclüyük və bu faktdan Azərbaycan prezidenti İlham Əliyev agahdır (2, s.276-277).

T. Şevçenko adına Kiyev Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutunun professoru, tarix elmləri doktoru Mikola Doroşko Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişi ilə Azərbaycanın xarici iqtisadi siyasətinin uğurla inkişaf etdiyini, çox mühüm strateji layihələrin təməlinin qoyulduğunu

vurğulamışdır. O qeyd edir ki, Azərbaycan özünün xarici iqtisadi siyasətində geosiyasi cəhətdən çatışmayan cəhətlərini üstün cəhətlərə çevirmək uğrunda mübarizə aparır. Xüsusən, suverenliyini qorumaq məqsədilə Türkiyə və Qərbdən siyasi və iqtisadi dəstək almaqla həyata keçirir. Azərbaycan Respublikasına dünya ictimaiyyətinin, xüsusən Azərbaycanda zəngin neft və qaz sahələrinin inkişafında birbaşa iştirak edən enerji şirkətlərinə malik ölkələrin iqtisadi marağını cəlb etmək bu siyasətin vacib elementidir. Bu proses Heydər Əliyevin 1993-cü ildə prezident seçkisindən sonra sürətlə inkişaf etdi. Heydər Əliyev mərkəzi hökumətin bərpasında nailiyyət qazandı, ölkəni siyasi və strateji cəhətdən Qərbə yönəltdi, Xəzər neftinin və qazının daşınma və hasilatında genişmiqyaslı proyektlər həyata keçirdi və ABŞ tərəfindən rəhbərlik edilən terrorizmə qarşı koalisiyaya qoşuldu. Heydər Əliyev postsovet ölkələrinin əməkdaşlığı üçün ayrıca GUAM (1997) yaradılması ideyasının öncül tərəfdarlarından idi, Ukrayna ilə əlaqələri gücləndirmək üçün fəal şəkildə öz töhfəsini vermişdi. Bakı Supsa boru kəməri Ukrayna üçün zəruri əhəmiyyət kəsb edir. Çünki keyfiyyətli Azərbaycan nefti tankerlərlə Odessaya və digər Ukrayna limanlarına daşına bilər (2, s. 260).

Kitabın son fəslində Ukraynanın Diplomatik Akademiyasının baş elmi işçilərindən tarix elmləri namizədi A. Denişenko, dosent Lyubov Şpakovski və əməkdar incəsənət xadimi Vasil Turkeviçin ulu öndərə həsr etdikləri bioqrafik esse olduqca təsirli və səmimidir. Müəlliflər qeyd edirlər ki, Heydər Əliyevin bütövlükdə bioqrafiyası və həyatının hər bir faktı tarixə söykənir. Hal-hazırda onun siyasi fəaliyyətinin müxtəlif istiqamətləri araşdırılır, iqtisadi platformasının tətbiqi məsələləri nəzərdən keçirilir, müasir inkişafın global problemlərinin konseptual vizyonunun fəlsəfi aspektləri tədqiq olunur. Heydər Əliyev çıxışlarında, bəyanatlarında, müsahibələrində dəfələrlə vurğulamışdır ki, keçmişdə və ümumilikdə bütün fəaliyyətindəki hər bir addımı ilə qürur duyub. Heydər Əliyev elə bir zamanda Azərbaycan prezidenti oldu ki, ölkə və xalq siyasi ziddiyyətlərlə üz-üzə qalmış, ərəzi işğal olunmuş, məcburi köçkünlər öz vətənlərində sığınacaq tapa bilmirdi, vətəndaş müharibəsi reallığa çevrilmişdi. Tarixçilər onun Bakıdan uzaq olduğu müddətdə qəzəb və ümitsizliyinin, kədər və ağrısının şərhini verə bilməzlər. O, hər zaman gördükləri və inandıqları barəsində danışmaqdan çəkinmirdi. Ənənəvi olaraq, bir siyasətçinin hakimiyyət əldə etmədən yaşaya biləcəyinin mümkünsüzlüyünə inanırlar. Heydər Əliyev isə hakimiyyət əldə etmədən yaşaya bilərdi və yaşadı. O, nadir siyasətçilərdəndir ki, ölkənin idarəçiliyini yalnız vəzifə borcu olduğu üçün yerinə yetirmişdir. Döyüşdə məğlub olduğumuz bir zaman şəraitində o, siyasətə geri döndü, ordu rəhbərsiz qalmışdı və onun əmrlərini gözləyirdi. Bu xalqın ali hakimiyyəti vermək istədiyi siyasətçinin dönüşü idi. Ona hər bir şəxs, bütövlükdə isə xalqın ehtiyacı vardı. Heydər Əliyev sözün əsl mənasında ölkəsinin vətənpərvəri idi. O, postsovet dövründə də, ondan öncəki zamanda da vətənpərvər olmuşdur. Azərbaycan prezidentliyi vəzifəsini qəbul etməklə Heydər Əliyev bir şəxsiyyət kimi özünün ənənəvi həyat tərzinə davam edərək, liderlik vəzifəsini davam etdirmişdir. Nə dərəcədə demokratik olmasına çalışmasından asılı olmayaraq hər bir kəs onun istək və fəaliyyətinə sövqitəbii şəkildə riayət edirdi. Hakimiyyət onun təbiətinin ayrılmaz parçası idi. O, hakimiyyətdə olmadığı zaman belə insanlar onu xüsusi baxış bucağına malik siyasət ustası kimi qəbul edirdi. Heydər Əliyev həm siyasətçi, həm də şəxsiyyət idi. Cəvahirəl Nehru Hindistanın və dünyanın tanınmış siyasətçisidir. Onun qızı İndira Qandi atasının siyasətini ləyaqətlə davam etdirdi. Onun oğlu Raciv Qandi baş nazir idi. Onun faciəli ölümündən sonra xanımı Soniya Qandi siyasi arenaya gəldi. Buhuttonun qızının Pakistanda hakimiyyətə gəlişini də xatırlayaq. Ata Buş və oğul Buşun Amerikadakı gəlişinə nəzər salaq. Miras qoyulan hakimiyyət ölkənin inkişafına maneçilik törətmədi. Azərbaycan xalqı hökumətin idarəçiliyini Heydər Əliyevin oğlu, mənəvi həmkarı və siyasi davamçısı İlham Əliyevə təhvil verdi. O, 2003-cü ildə 88 faiz səsle prezident seçildi, bu səs isə xalq tərəfindən prezidentin tam dəstəkləndiyinin göstəricisi idi. Andicmə mərasimində o dedi ki, Azərbaycanın demokratik inkişafına əmindir, müasir və güclü dövlət kimi tərəqqisinə

inanır. Onun üçün də Heydər Əliyevin siyasətini davam etdirmək zəruridir. İlham Əliyev ləyaqətli atanın ləyaqətli oğludur (2, s.295-296).

Kitabda Ukrayna alimlərinin bir fikri də olduqca diqqətçəkicidir. Qeyd edirlər ki, Heydər Əliyev avtobiografiyalarında az hallarda özü haqqında yazırdı və bu avtobiografiyalar hal-hazırda həm Moskva, həm də Bakıda dövlət arxiv sənədlərində saxlanılır, sovet siyasi dairələrində Heydər Əliyev kimi tanınırdı. O, açıq şəkildə özünü azərbaycanlı kimi təqdim edirdi və adını milli ənənəyə əsaslanaraq yazırdı: “Mən, Heydər Əliyev Əlirza oğlu 1923-cü ildə Naxçıvanda anadan olmuşam...” halbuki Nikita Xruşşov və Leonid Brejnev özləri haqqında yazarkən bir dəfə ukraynalı kimi, başqa bir dəfə isə rusiyalı kimi özlərini qələmə verirdilər və buna heç əhəmiyyət də vermirdilər.

Kitabdakı məqalə müəllifləri yazırlar ki, Çernobıl faciəsindən sonra Heydər Əliyev siyasi bürodan tələb etmişdi ki, Pripyat şəhərində baş verən fəlakət haqqında əhaliyə düzgün və ətraflı məlumat verilsin. Bu Mixail Qorbaçov üçün bir problem idi, çünki o qeyri-adi heç bir şeyin baş vermədiyini iddia edirdi. Sonralar SSRİ Ali Sovetinin deputatı olmuş Boris Oleynik yazırdı ki, “Qorbaçov Kiyevə getməyə qorxurdu”. Hətta Şerbitski ilk may paradını təxirə salmağı və ən azından uşaqları faciə baş verən ərazidən köçürməyə cəhd göstərmək istəsə də, Qorbaçov onu hədələyərək söyləmişdi ki, əhali arasında çaxnaşma yaradılmamalıdır. Biz Heydər Əliyevi, Qorbaçovu Ukraynada baş verən insan səbəbli böyük fəlakəti təsdiqləməyə məcbur etdiyi üçün qürurla anır və dəyərləndiririk. Məqalədə vurğulanır ki, Heydər Əliyev kommunistlərin faşist sözünə bərabər tutduğu millətçi kimi yox, sözün müsbət mənasında vətənpərvər millətçi kimi vətəninə hər zaman xatırlayır, Azərbaycanı sevirdi. Vətənə olan bu münasibət ukraynalılara da xas idi. Bununla bağlı, şair Vladimir Sosyuranın sovet ideoloqları tərəfindən heç də hər zaman qəbul olunmayan misralarını xatırlayaq: Ukraynanı şad və kədərli günündə də günəş, külək, bitki və su kimi sev! Heydər Əliyev də öz torpağının vətənpərvəri idi, əsl azərbaycanlı kimi o başqa cür də ola bilməzdi. Vətənin kədərli günlərində ölkəsi təhlükə altında idi, çevik və qəti şəkildə addım atmaq vaxtı idi. İstənilən digər şəxs çarəsiz, tərəddüd və şübhə içində addım ata bilərdi.

Ukrayna alimləri kitabda Heydər Əliyev şəxsiyyətinin, ictimai-siyasi fəaliyyətinin bütün təfərrüatlarını oxuculara çatdırmağa səy etmişlər. Xüsusilə, Heydər Əliyevin Moskvadan Bakıya qayıdışını, sonra Naxçıvan Muxtar Respublikasındakı həyatı və fəaliyyətini, yenidən Azərbaycan rəhbərliyinə gəlməsini addım-addım izləmiş, bu mərhələləri təhlil etmiş, xüsusilə ağır blokada şəraitində Naxçıvan Muxtar Respublikasının siyasi təhlükəsizliyinin, əhəlinin həyat və yaşayışının təmin edilməsi sahəsində Heydər Əliyevin Türkiyə və İran dövlətləri ilə yüksək səviyyədə qurduğu münasibətləri təhlil etmişlər. Türkiyə ilə Azərbaycan arasında münasibətlərdən bəhs edən müəlliflər Heydər Əliyevin prezident Süleyman Dəmirəlin dəvəti ilə Ankaraya səfərindən sonra ən qısa zamanda tikilib istifadəyə verilən “Ümid” körpüsünü II Dünya müharibəsində Leningradın mühasirəsi zamanı Ladoqa gölü üzərində açılan həyat yoluna bənzətmişlər(2, s.110).

Onlar Heydər Əliyevin Naxçıvan Muxtar Respublikasındakı xilaskarlıq missiyasını və siyasi fəaliyyətini rəğbətlə təhlil etmiş, böyük siyasətə qayıdış yolunu izləmişlər. Təqdim olunan kitabda həmçinin Azərbaycan xalqının öndə gedən şəxsiyyətlərindən ibarət “91-lər qrupunun” Heydər Əliyevə müraciəti, Yeni Azərbaycan Partiyasının yaranması və Heydər Əliyevin böyük siyasətə qayıdış yoluna da geniş yer verilmişdir.

Kitabın “Müstəqil dövlətin rəhbəri” bölümü xüsusilə diqqətçəkicidir. Müəlliflər Heydər Əliyevin 1993-cü ilin oktyabr ayının 3-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti vəzifəsinə başlarkən andiçmə mərasimində vurğuladığı strateji fikirlərə diqqət çəkərək Azərbaycanda qanunun aliliyinə və demokratik prinsiplərə əsaslanan dövlət quruculuğunda Heydər Əliyevin tarixi rolunu açmağa müvəffəq olmuşlar.

Heydər Əliyevin ilk xarici səfərindən etibarən xarici ölkələrdə yaşayan azərbaycanlılarda müstəqil Azərbaycan dövləti üçün təəssübkeşlik, vətəncilik hisslərinə çağırışlarının müxtəlif ölkələrdə milyonlarla azərbaycanlının təmsil olduğu diaspor təşkilatlarının yaranmasına təkan verdiyini vurğulayan tədqiqatçılar Heydər Əliyevin irəli sürdüyü “azərbaycançılıq” ideyasının bir ideologiyaya çevrildiyini, müstəqil dövlətçiliyin əsas təşkeidici və birləşdirici qaynağı olduğunu, dövlətin bugününün və gələcəyinin taleyini müəyyən etdiyini təhlil etmiş, məntiqi nəticələr çıxarmışlar.

Müəlliflər Heydər Əliyevin Ukraynaya səfəri zamanı bu ölkədə yaşayan yüz minlərlə azərbaycanlının nümayəndələri ilə görüşündə onlara azərbaycançılıq, vətənə bağlılıq hisslərini necə aşıladığını nümunə kimi təqdim etmişlər(5, s.64-83). Heydər Əliyevin və Ukrayna prezidenti L.Kuçmanın şəxsi dostluq münasibətlərinin iki ölkə arasında qarşılıq etimada və hüsn-rəğbətə söykənən dostluq və əməkdaşlıq münasibətlərinin qurulmasında əsas rol oynadığı da vurğulanmışdır. Fikrimizcə, ukraynalı müəlliflərin gəldiyi bu nəticə olduqca təqdirəlayiqdir ki, Heydər Əliyev müasir Azərbaycan dövlətinin möhkəm siyasi təməlini qoyduğu kimi, həm də azərbaycançılıq, Azərbaycan dili, latın əlifbasına keçid və bu kimi milli fəaliyyətləri ilə millətin bütövlüyünün və birliyinin, həm ölkədə, həm də xaricdə yaşayan bütün azərbaycanlıların həmrəyliyi üçün təməl dayaqlarını qurmuş oldu.

Əlbəttə, bu yazıda ulu öndərin yalnız bir qonşu ölkənin ictimai fikrində yaratdığı unudulmaz təəssüratlarının bəzi fraqmentlərindən bəhs edə bildik, amma Heydər Əliyevin uca şəxsiyyətinin sərhədləri aşan cazibəsi geniş və hərtərəfli tədqiq edilməyə möhtacdır.

Açar sözlər: *Heydər Əliyev, şəxsiyyət, siyasi müdriklik, Ukrayna elitası, azərbaycançılıq*

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. “30 tarixi səfər”. Azərbaycan xalqının ümummillə lideri Heydər Əliyevin rəsmi və dövlət səfərləri-1993-2003. Heydər Əliyev irsini araşdırma mərkəzi. Bakı, 2013.
2. Anatolii Denysenko, Vasyl Turkevych, Lubov Shapovski. Lider of two epochs. Kyiv, “Planeta”, 2013.
3. Andriyanov V.İ., Mirələmov H.F. İlham Əliyev – Azərbaycan prezidentinin portreti. Red. E.Mədətli, Ukrayna dilinə tərcümə V. Binnətova. Kiyev: Dmitro Buraqo nəşriyyatı, 2011.
4. Кулиев А. Украинско-азербайджанские отношения: право, политика, дипломатия. Том 3, Харьков: «ФАКТ», 2017.
5. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. Çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. Buraxılışa məsul akademik R.Mehdiyev. 40-cı kitab. Bakı: Azər nəşr, 2012.

Эйнулла МАДАТЛЫ

ЛИЧНОСТЬ ГЕЙДАРА АЛИЕВА: БЕЗГРАНИЧНАЯ ПРИТЯГАТЕЛЬНАЯ СИЛА И ПОЛИТИЧЕСКАЯ МУДРОСТЬ

Резюме

Притягательная сила яркой личности Гейдара Алиева, являющегося гарантом и архитектором вечности и незыблемости государственной независимости Азербайджана, еще в конце XX века вызвала интерес ряда руководителей и политической элиты стран ближнего и дальнего зарубежья. В сложное и полное внутренних и внешних угроз первое деся-

тителение молодого суверенного государства он с честью возглавил Азербайджан и при этом сумел завоевать право называться общенациональным лидером азербайджанского народа. Каждое выступление Гейдара Алиева, будь-то в международных организациях, в период зарубежных поездок или же на встречах на высшем уровне с руководителями иностранных государств, с отдельными официальными лицами, посетившими нашу страну, было ярким проявлением политической воли независимой государственности Азербайджана. Главные научные сотрудники Дипломатической Академии Украины Анатолий Денисенко, Любовь Шпаковская и Василь Туркевич отмечали высокие патриотические качества Гейдара Алиева. Кроме того, его характеризовали как политика, обладающего особым, отличительным углом зрения. По нашему мнению, вывоз украинских авторов о том, что Гейдар Алиев создал прочную политическую основу современного азербайджанского государства, очень ценен.

Ключевые слова: *Гейдар Алиев, личность, политическая мудрость, украинская элита, азербайджанство*

Eynulla MADATLI

HEYDAR ALIYEV'S PERSONALITY: BOUNDLESS ATTRACTIVE POWER AND POLITICAL WISDOM

Summary

Heydar Aliyev, the architect and guarantor of the irreversibility and eternity of the state independence of Azerbaijan, the person who successfully ruled our country in ten years of independence full of difficulties and threats, and gained the right to become the eternal leader of our people, has attracted the attention and interest of many countries in the previous quarter of the last century. Heydar Aliyev's visit to every foreign country, his speech at international organizations, or meeting with state officials and leaders, was always the best presentation of independent state of Azerbaijan. Senior Research Fellows of the Diplomatic Academy of Ukraine Anatoliy Denisenko, Lyubov Shpakovski and Vasil Turkevich note that Heydar Aliyev was the patriot of his country in essence. He was regarded as a master of politics with a particular perspective even when he was not in power. In our view, the conclusion that the Ukrainian authors came to the fact that Heydar Aliyev has put a solid political foundation of the modern state of Azerbaijan is highly appreciated.

Keywords: *Heydar Aliyev, personality, political wisdom, Ukrainian elite, Azerbaijaniism.*

Afaq RÜSTƏMOVA
fəlsəfə ü.e.d., şöbə müdiri,
AMEA Fəlsəfə İnstitutu

MİLLİ ŞÜUR VƏ MİLLİ MENTALİTET: QARŞILIQLI TƏSİR MƏSƏLƏLƏRİ *

Şüur olduqca mürəkkəb və bir çox məqamlarda anlaşılməsi çətinlik yaradan kateqoriyadır, çünki insanla, onun dünyanı qavraması, dərk etməsi, onda mövcud olması ilə bağlıdır. Məlumdur ki, problemin tədqiqatçıları tərəfindən kifayət qədər təhlil edilməsinə baxmayaraq bu yalnız məsələnin cüzi bir hissəsini əhatə edir. Antik filosoflara görə şüur insan və dünya arasında ümumi əlaqədir və burada, əsasən, obyektə istiqamətlənmə nəzərə alınır. Təbii ki, bu kontekst şüurun yalnız bir funksiyasını nəzərdə tuturdu, insanın öz daxili aləminə münasibəti diqqətdən kənarda qalırdı. Bu da təbiidir, çünki bu qənaəti Antik dövrün dünyagörüşü və dünyanı qavraması tərzini yaradırdı. Yunanlar hesab edirdilər ki, əşya onu görəndən əvvəl də və o dərk edildikdən sonra da mövcud olmaqda davam edir, lakin şüurun əsas xüsusiyyətlərindən biri olan insanın daxili, mənəvi aləmi ilə bağlılığı məsələsi qeyd edilən yanaşmada əksini tapmırdı. Bizim dünyanı bu və ya digər şəkildə qavramamız şüurumuzda mövcud olan mühakimə və ehtimallara rəğmən həyata keçir. Təbii ki, keçmiş dövrlərdə insanlar dünyanı tamamilə başqa cür görürdülər. Çünki zaman geridönməzdir, bu mənada şüurun indi qavradığı hər bir şey elə həmin an üçün artıq keçmişə dönür.

Şüur problemi hər dövrdə fəlsəfi fikrin mühüm problemlərindən olmuşdur. Bu gün isə bu mövzu ən müxtəlif elm sahələrinin diqqət mərkəzindədir. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir fəlsəfədə şüur probleminə öz əsərlərində analitik ənənənin nümayəndələri daha çox diqqət yetirirlər. Onlardan Dj.Sörlü, S.Pristi və b. qeyd etmək olar. Sörlünün fikrincə, şüur insan beyninin bioloji xüsusiyyətidir. S.Prist isə daha irəli gedərək qeyd edir ki, “şüur-beyindir”.

XX əsrin sonunda “şüur fəlsəfəsi” mövzusunun aktuallığı ön plana keçdi və belə bir təsəvvür yarandı ki, artıq metafizikanın əbədi mövzuları olan biliyin təbiəti və şüur, insanın subyektiv mahiyyəti və s. məsələlər özünün elmi həllini tapacaq. XXI əsrin əvvəlində şüur fəlsəfəsi ilə məşğul olan analitiklər artıq məsələlərə fərqli rəqəsdən yanaşırdılar. Belə ki, onlar incə (bəzi hallarda, ümumiyyətlə, mövcud olmayan) mətləblərdən deyil, şüur və insan təbiətinin real problemlərinə müraciət edirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, empirik nəzəriyyələrdə şüura əsas iki yanaşma müşahidə olunur: bioloji və funksional. Bioloji yanaşma təcrübənin və beynin empirik korrelyasiyasına əsaslanır. Bu yanaşmaya görə, şüur bu prosesi reallaşdıran nəsnədir. Funksional yanaşma müxtəlif səpkilli emosiya və davranışlar, bioloji yanaşma isə müxtəlif emosiyalarla beynin müəyyən hissələri arasında empirik əlaqələr axtarır. Funksional yanaşmanın əsas ideyası onunla xarakterizə olunur ki, burada mental vəziyyətlərin növləri fiziki, hər hansı maddi və ya ideal vəziyyətlər kimi deyil, funksional vəziyyətlər kimi nəzərdən keçirilir (2). Ümumiləşdirmə əsasında belə bir qənaət yaranır ki, funksional yanaşmaya görə şüur fəaliyyətdir, bioloji yanaşmaya görə isə şüur bu fəaliyyətin icraçısıdır.

Mentalitet mövzusunə gəldikdə isə o ən qədim zamanlardan filosofların diqqət mərkəzində olmuşdur. Hələ Antik dövrdə “ruh” termini mentalitet haqqında fikirlər yürütmək üçün işlədilmişdir. Bu anlayışla insanın daxili aləmi ilə əlaqədar təsəvvürlər ifadə olunurdu. Qədim yunan fəlsəfəsində idrak mövzusu mərkəzi mövqeyə malik idi. Ağıl, ruh və vücut iyerarxiya münasibətdə nəzərdən keçirilirdi. Vücudun fəaliyyətini təmin edən vasitənin ruh, bu fəaliyyəti

* Məqalə fəlsəfə ü.e.d. Tahirə Allahyarova tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

həyata keçirən qüvvənin isə ağıl olduğu iddia edilirdi. Aristotelə görə insanlarda təcrübə yaddaş nəticəsində yaranır, əşya, hadisə haqqında üst-üstə düşən təəssüratlar təcrübənin mahiyyətini əhatə edir (1, s.50). Yəni yaddaşa həkk olunanların sayəsində təfəkkür ilkin əlaqələri bərpa edə bilir. Sonra ağıl bu əlaqəni aydınlaşdırır. Xalqların dünya haqqında təsəvvürlərində mövcud olan fərqlilik də məhz onlarda hadisələrə aid təcrübənin müxtəlifliyindən irəli gəlir. Lakin Antik dövrün filosoflarının böyük əksəriyyəti bu fikirlə razı deyildilər və bunu nəzəri, intellektual fəaliyyətə aid etmirdilər, çünki bu sahələr təcrübədən daha mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Görünür, elə bu səbəbdəndir ki, elmi biliklərin bu və ya digər mentallığın yaratdığı subyektivlikdən asılılığı yoxdur. Bununla belə, dərk etmə prosesi yalnız təfəkkür fəaliyyəti deyil, o insanın daxili aləmi ilə bağlı olduğundan, eyni zamanda əxlaqi fəaliyyətdir.

Orta əsrlərdə mentalitet anlayışını nəzərdən keçirən xüsusi yanaşmalar formalaşmamışdı. İntibah dövrü üçün xristianlığa əsaslanan dünya mənzərəsinin təbii-elmi tendensiyalarının ifadəsi xas idi. Bu dövrdə “dərrakə”, “ağıl” kimi anlayışlar istifadə edilməyə başlanmışdı. Yeni dövrdə və Maarifçilik dövründə mentalitet problemi artıq başlıca olaraq fəlsəfi kontekstdə təhlil edilirdi. Təhlil obyektini kimi isə “ruh”, “xalqın ruhu”, “milli xarakter” kateqoriyaları götürülürdü. Bu yanaşma H.Hegelin, İ.Herderin, İ.Kantın, Ş.Monteskyenin, İ.Fixtenin və b. əsərlərində izlənilir. Qeyd edilən mütəfəkkirlərin əsərlərində ilk dəfə sosial həyatın, mədəniyyətin, təbii iqlim şəraitinin və siyasi amillərin milli xarakterin formalaşmasına göstərdiyi təsirlərin mahiyyətini ifadə edən fikirlər yer almışdır.

Mentalitet fenomeninin fəlsəfi təhlili və onun elmi idrakda rolu məsələləri fəlsəfənin qeyri-klassik inkişaf mərhələsində meydana çıxmışdır. Lakin hələ XX əsrə qədər artıq bu problemin dərkini zəruriləşdirən kifayət qədər material mövcud idi. Bu baxımdan mövzu ilə bağlı təhlilləri həyata keçirmək üçün “şüur”, “idrak”, “ruh” və s. kimi fəlsəfi anlayışların mənalılarının dərinliyinə varmaq lazım gəlirdi. Bunu onunla əsaslandırmaq olar ki, ümumiyyətlə mentalitet insan şüurundan kənarda mövcud ola bilməz.

Fəlsəfədə mentalitet fenomeninin təhlilinə aid vahid metodologiya izlənilmir. Problemin araşdırılmasında daha çox tarixi və ya sosioloji metodlara müraciət olunur. Təbii ki, bu metodlar qeyd edilən hadisənin mahiyyətinin tam açılmasında, onun fəlsəfi təhlilinin həyata keçirilməsində yetərli ola bilməz. Mühüm olan cəhət isə mövcud situasiyanın paradoksal məqam yaratmasıdır. Belə ki, bir tərəfdən mentalitet fenomeninin elmi dərkində qeyri-müəyyənliliklər mövcuddur, digər tərəfdən isə problemin nəzəri və təcrübə mahiyyəti bu məsələnin ətraflı təhlilini qaçılmaz edir. XX əsrin 30-cu illərində “Annallar məktəbi”nin (Fransa) nümayəndələri olan M.Blok və L.Fevr mentalitet nəzəriyyəsinin işlənməsinə təşəbbüs göstərdilər. Əsas tədqiqat istiqaməti kimi insanların şüurunda sabit bünövrə funksiyası daşıyan mədəniyyət, dil, din, tərbiyə, ünsiyyət və s. substansiyalar götürüldü. Sonralar mentalitet problemi ABŞ-ın, Böyük Britaniyanın, İtaliyanın, Almaniyanın, Polşanın və s. müxtəlif məktəb və cərəyanlarının nümayəndələri tərəfindən araşdırıldı. Polşa və Almaniya alimləri mentaliteti sosial hadisə kimi nəzərdən keçirirdilər. XX əsrin 90-cı illərindən mentalitet fenomeni əsasən üç istiqamətdə təhlil edilirdi: psixoloji, sosial-siyasi və kulturoloji. Termin olaraq mentalitet E.Dürkgeym tərəfindən elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir. Dürkgeym mentalitet nəzəriyyəsinin ideya mənbələrindən biri kimi kollektiv şüuru təqdim edir. Onun fikrincə, mentalitet kollektiv davranışın fundamental əsasını, müxtəlif situasiyalara emosional reaksiyanı əhatə edir. Bir çox alimlər də mentalitetin kollektiv xarakter daşması ideyasını irəli sürürlər. Bu nöqteyi-nəzərdən mentalitet yalnız etnik birlik çərçivəsində mövcud ola bilər. Belə bir fikir də mövcuddur ki, emosional reaksiyalar, təfəkkür stereotipləri, davranış qaydaları eyni peşənin sahibləri arasında da mövcuddur. Lakin sözsüz ki, etnik mentalıq daha sabit mahiyyətə malikdir, çünki o bir çox nəsillərin təcrübəsi əsasında formalaşaraq əsrlərdən-əslərə ötürülüb. Başqa sözlə, mentalıq sosial informasiyanın daha sabit formasıdır, çünki o daha az dəyişikliyə məruz qalır və daha çox etnik determinantlarla

şərtlənir. Mentalitetin əhəmiyyətli bir hissəsini şüuraltı təsəvvürlər təşkil edir. Yəni mentallıq ictimai şüurun elə bir formasıdır ki, burada düşüncə emosiyalardan, latent vərdislərdən ayrılır. Bütövlükdə isə, qeyd edildiyi kimi, mentalitet anlayışını əhatəli şəkildə ifadə etmək mümkün deyil, hərçənd ki, bu fenomenə dair saysız-hesabsız münasibətlər mövcuddur. İngilisdilli lüğətlərdə mentalitet anlayışı “fərdi və ya toplumu xarakterizə edən ağılın keyfiyyəti”, “əhval-ruhiyyə, ağılın məzmunu”, “fikir tərz, düşüncənin istiqaməti, xarakteri” və s. kimi ifadələrlə izah olunur. Bu ifadələr fikirləri əsasən “ağıl tərz”, “təfəkkür”, “düşüncə”, “dərrakə” və s. anlayışları ətrafında birləşdirir. Təklif olunan konstantalar rəşional mahiyyət daşıyır. Lakin məlumdur ki, mentallığı, bütövlükdə, rəşional sfera ilə əlaqələndirmək o qədər də məqsədə uyğun deyil. Mentalitet nəşillərin sosial və mənəvi təcrübəsinin sayəsində formalaşmış təsəvvürlərin sabit kompleksidir. Bu təsəvvürlər bir çox hallarda ictimai və fərdi şüuru, davranışları şərtləndirir, həmçinin mentallıq özündə tipik invariant strukturları qoruyub saxlayan fərdi şüurun universal xüsusiyyətidir. O şüuraltı sferaya, insan təfəkkürünün dərin səviyyələrinə sirayət edir, fərdin və sosial qrupun mənəvi həyat tərzinin elementi olaraq özündə təfəkkür tərzlərini, dünyagörüşü və qavrayış imkanlarını, ümumi əhval-ruhiyyəni ehtiva edir. Görünür məhz bu cəhət stereotipləri, həyat tərzlərini müəyyənləşdirir. Başqa sözlə, mentalitetin təbiətində mənəvi-psixoloji və sosial komponentlər öz əksini tapır. Bu yanaşmaya əsaslanaraq bir sıra tədqiqatçılar mentalitet anlayışının mühüm aspektlərini müəyyənləşdirməyə cəhd edirlər – mənəvi varlıq, fərdi və ictimai şüur, ənənələr, maddi və mənəvi mədəniyyət, identiklik, arxetip.

Mentalitet cəmiyyətlə qarşılıqlı təsir imkanlarına malik olduğundan mühim sosial amil kimi xalqın yaşamını və dövlətin bütün sahələrini əhatə edir, tənzimləyici xüsusiyyəti isə cəmiyyətdə sabitliyin qorunub saxlanmasına şərait yaradır. Burada, təbii ki, aparıcı rol mentalitetin mahiyyətini şərtləndirən, onun inkişafına təsir göstərən solum oynayır. Bu səbəbdən mentalitet cəmiyyətin mənəvi, iqtisadi, mədəni, siyasi inkişaf səviyyəsinə uyğunluq təşkil edir və onunla bərabər dəyişir.

Azərbaycan cəmiyyətinin mentalitetini müəyyənləşdirən müasir gerçəklik mənbəyi Qərbi dünyasından götürülmüş, solumu müəyyən institusional formalara istiqamətləndirən modernləşmə, innovasiya prosesləridir. Bunlar vətəndaş cəmiyyəti, dövlətçiliyin demokratikləşmə tipi, bazar iqtisadiyyatı və s.-ni nəzərdə tutur. Əsas cəhət isə, bu proseslərin xalqın milli qürur hissəinə xələl gətirmədən səmərəli şəkildə milli şüur, milli mentalitet amillərinə istinad edilərək cəmiyyət həyatının yeniləşməsinə təmin edə bilməsidir. Azərbaycan yüksək mədəniyyəti, mənəvi dəyərləri ilə seçilən bir ölkədir. Burada özünəməxsusluqla dünyəvilik çox üzvi şəkildə birləşərək Azərbaycan cəmiyyətinin ictimai şüurunun məzmununu əks etdirir. Cəmiyyətin müasir inkişaf səviyyəsi ictimai tərəqqi yollarının təhlilində yeni yanaşma və biliklərin müəyyənləşdirilməsini, sosial həyatda baş verən dəyişikliklərin səbəblərinin dərinədən, hərtərəfli öyrənilməsini aktuallaşdırır. Problemin hərtərəfli təhlili bir sıra həyat əhəmiyyətli sualların cavablandırılmasına şərait yarada bilir. Yəni söhbət cəmiyyətimizdə sosial sferanın bütün sahələrində stabil inkişaf istiqamətlərini təmin edə biləcək əsaslardan gedir. Problemin aktuallığı müasir dövrün gerçəkliyini özündə əks etdirən tipik xüsusiyyətlərin ziddiyyətli xarakteri ilə şərtlənir. Bu kontekst, ilk növbədə, yeni nəşillərin yaşamının sosiallaşdırılmasında dövrə uyğun mentalitetin mövcud olduğu şəraitdə meydana çıxan uyğunsuzluqları nəzərdə tutur.

Bu gün milli ideyamızın qayəsini “azərbaycançılıq” konsepsiyası təşkil edir. Bu ideya Azərbaycan xalqının milli xarakteri və mentalitetinin təsiri altında formalaşmış və yeni tarixi zaman kəsiyində dövrün mürəkkəb xarakterli problemlərinin həllini həyata keçirmək üçün solumu birləşdirməyə qadir olan sosial qətiyyət qüvvəsini özündə ehtiva edir. Ulu öndər Heydər Əliyev azərbaycançılıq ideologiyasını azərbaycanlıların milli ruhunun qoruyucusu, ümumdünya məkanında milli özünü təsdiqin əsas amili hesab edirdi. O, milli varlığımızın ideya təməli olan azərbaycançılıq, Azərbaycan mentaliteti haqda demişdir: “Müstəqil Azərbaycan dövlətinin əsas

ideyası azərbaycançılıqdır. Hər bir azərbaycanlı öz milli mənsubiyyətinə, mentalitetinə görə qürur hissi keçirməlidir və biz azərbaycançılığı - Azərbaycanın dilini, mədəniyyətini, milli-mənəvi dəyərlərini, adətlərini yaşatmalıyıq”. Hazırda azərbaycançılıq ideologiyasını öz fəaliyyətində cənab İlham Əliyev davam etdirir. Respublikamızın Prezidenti xalqın milli varlığının təməlini təşkil edən milli ənənə, milli xarakter, milli mentalitet zəminində formalaşan azərbaycançılıq məfkurəsi əsasında ölkənin hərtərəfli inkişafına nail olmağa çalışır və bu fəaliyyətin müsbət təzahürləri cəmiyyət həyatının bütün sahələrində özünü göstərir.

Açar sözlər: *şüur, mentalitet, ruh, milli xarakter, ictimai şüur, idrak*

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Гостев А. В. Проблема человеческого мышления в трактате Аристотеля «О душе» // Знание и традиция в истории мировой философии : сб. ст. - М., 2001.
2. <http://iph.ras.ru/uplfile/root/biblio/ps/ps12/8.pdf>

Афғ РҮСТАМОВА

НАЦИОНАЛЬНОЕ СОЗНАНИЕ И НАЦИОНАЛЬНЫЙ МЕНТАЛИТЕТ: ВОПРОСЫ ВЗАИМОВЛИЯНИЯ

Резюме

В статье отмечается, что и сознание, и менталитет очень сложные понятия. Поэтому исследование взаимовлияния этих субстанций имеет важное значение. Это обосновывается тем, что в целом менталитет не может существовать вне человеческого сознания. Известно, что люди живут по образу жизни своего народа. Автор отмечает, что глубокое изучение особенностей каждого народа, их защита и передача новым поколениям является важным вопросом современности, поскольку эти константы охватывают все сферы жизни народа и способствуют поддержанию стабильности в обществе.

Ключевые слова: *сознание, менталитет, дух, национальный характер, общественное сознание, разум*

Afag RUSTAMOVA

NATIONAL CONSCIOUSNESS AND NATIONAL MENTALITY: MUTUAL INFLUENCE OF ISSUES

Summary

The article notes that both consciousness and mentality are very complex concepts. Therefore, the study of the mutual influence of these substances is of great importance. It is justified by the fact that in general, the mentality can not exist outside the human consciousness. It is known that people lived according to the way of life of their people. The author notes that a deep knowledge of these features, their protection and transmission to new generations, is an important issue of our time, since these constants cover all areas of people's lives and contribute to the maintenance of stability in society.

Keywords: *consciousness, mentality, spirit, national character, social consciousness, cognition*

Əyyub KƏRİMOV
fəlsəfə ü.e.d., dosent, AzTU

TOLERANTLIQ MÜASİR AZƏRBAYCAN CƏMİYYƏTİNİN DEMOKRATİKLƏSMƏSİ KONTEKSTİNDƏ*

Cəmiyyət yaranandan insanlar onun ideal təşkili haqqında düşünmüş, müxtəlif siyasi sistemləri həm nəzəri, həm də praktik baxımdan təhlil edərək demokratiyanın üstünlüyü qənaətinə gəlmişlər. Dünyanın inkişaf etmiş nüfuzlu ölkələrinin əksəriyyətinin demokratik idarəetmə sistemində mənsubluğunun nəticəsidir ki, ölkələrin beynəlxalq aləmdə hörməti, nüfuzu və əhalisinin rifahının inkişaf perspektivləri həm də xeyli dərəcədə həmin ölkənin demokratik dəyərlərə və insan haqlarına nə dərəcədə sadıqlığı ilə bağlıdır.

Demokratik cəmiyyət, hüquqi dövlət quruculuğu yolunda inamla irəliləyən xalqımızın tarixən keçdiyi konfessional təkamül multikultural ənənələrin yaranması üçün zəmin olmuş, konfessiyalara qarşı tolerantlıq mədəniyyəti formalaşdırmışdır. Tolerantlıq demokratik cəmiyyət quruculuğunun tərkib hissəsi kimi ölkədaxili dini-etnik, ictimai-siyasi, sosial-fəlsəfi problemlərin həlli zamanı əsas vasitə olub, inkişafın bütün formalarında ictimai şüurun obyektiv tələbatı kimi çıxış edir.

Bəşəriyyət adlı global məkanda XX əsrin sonlarından başlayan, dövrümüzdə isə daha da sürətlənən proseslər öz mürəkkəbliyi və keşməkeşliliyi baxımından nəinki insanları, zamanın özünü də heyətdə qoyur. Sürətli inkişafın mütərəqqi cəhətlərinə xələl gətirmədən bildirmək istəyirik ki, bu inkişaf eyni zamanda Yer kürəsində hələ də etnik, milli, dini zəmində, dövlətlərarası münasibətlər kontekstində baş verən və getdikcə artan ziddiyyətlərlə, qanlı toqquşmalarla müşayiət olunur. “Ərəb dünyası”nda, Misirdə, Suriyada, İraqda, Ukraynada, Avropa ölkələrində baş verənlər fəlsəfi-siyasi təhlillərin predmetinə çevrilməkdədir. Həmçinin günümüzün reallığı olan etnik-dini konfliktlər yalnız böyük və kiçik sosial birlikləri deyil, həm də ayrı-ayrı ölkələri, bütöv kontinentləri, onlarla xalqları və dövlətləri də əhatə edir. Hörmətli akademikimiz R.Mehdiyevin yazdığı kimi: “Zorakılıq, təcavüzkarlıq, müharibələr və konfliktlər hegomonluğa cəhdlə yanaşı, insan faciəsi və qurbanları ilə müşayiət olunaraq bəşəri mövcudluğun adi həyatına çevrilmişdir” (4, s.15).

Fikrimizcə, bütün bunlar siyasi, iqtisadi, milli, dini, şəxsi maraqların toqquşmasından qaynaqlanır. Bu toqquşmaların, hazırda dünyada baş verən münaqişələrin ideya-nəzəri əsasları isə Zbiqnev K.Bjezinskiyin “Böyük şahmat taxtası”, yapon əsilli amerikalı filosof, iqtisadçı, eyni zamanda siyasətçi F.Fukuyamanın «Tarixin sonu və sonuncu insan», Samuel Hantinqtonun 1993-cü ildə yazdığı «Sivilizasiyaların toqquşması» və s. əsərlərdə hazırlanmışdı (11).

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Katibi Pan Gi Munun V Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumunun iştirakçılarına ünvanlanmış, Forumun işində iştirak edən BMT Baş Katibinin müavini Cihan Sultanoğlu tərəfindən oxunmuş müraciətindəki aşağıdakı faktlar günümüzün reallığıdır. Müraciətdə deyilir: “Bütün dünyada münaqişə və zorakılıq nəticəsində yurd-yuvasından didərgin düşmüş insanların sayı hazırda 65 milyona yaxınlaşır. Bu, İkinci Dünya müharibəsindən sonra ən yüksək rəqəmdir. Bundan başqa, təbii fəlakətlər və iqlim dəyişikliyi nəticəsində hər il 25 milyon insan öz yurdundan didərgin düşür”(5).

Vaxtilə Mahatma Qandi zorakılığı («ximsa») insanda heyvani başlanğıc, qeyri-zorakılığı isə («aximsa») onun İlahi mahiyyətinin əlaməti hesab edirdi. Böyük mütəfəkkir bildirirdi:

* Məqalə fəlsəfə ü.e.d., professor Sakit Hüseynov tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

«Qeyri-zorakılıq yolu işıq saçan elə bir mayakdır ki, o bəşəriyyəti qaranlıqda məhv olmağa qoymur» (10).

Ümumiyyətlə isə münaqişələrin analitik təhlili və rəşional həlli yollarının axtarılması xalqın mənlık şüurunun və siyasi mədəniyyətinin inkişafına pozitiv təsir göstərməklə yanaşı, cəmiyyətin sosial institutlarının yetkinliyinin və onun ictimai şüurunun səviyyəsinin əsas göstəricilərindəndir.

Fikrimizcə, müasir demokratik cəmiyyətlərdə konfliktlərin konsensus yolu ilə həllinin ən optimal variantı dünyada tolerantlıq və multikulturalizm mühitinin bərqərar olmasıdır.

YUNESKO-nun 50 illik yubileyində Beynəlxalq Tolerantlıq Gününün təsis edilməsində də əsas məqsəd müxtəlif dinlərin, millətlərin, etnik qrupların bir-biri ilə dözümlülük və mehriban qonşuluq şəraitində yaşamasına nail olmaqdır. Tolerantlıq - xalqın tarixi inkişaf prosesi nəticəsində ənənələrində, mentalitetində qətrə-qətrə formalaşan və müxtəlif dinlərin, milli azlıqların dinclik, əmin-əmanlıq şəraitində birgəyaşayışını təmin edən ümumbəşəri dəyərdir.

Tolerantlığın fəlsəfi əsası irqindən, cinsindən və dinindən asılı olmayaraq bütün insanların mənşəyinin həm mövcud təbii-elmi, həm də dini nəzəriyyələrdə eyni kökdən olmasındadır. Müqəddəs kitabımız “Qurani Kərim”də göstərilir ki: «Dində məcburiyyət (zorakılıq) yoxdur» [2(inək):256].

Allah belə buyurur: "Ey insanlar! Biz sizi bir kişi və bir qadıdan yaratdıq. Sonra bir-birinizi tanıyasınız deyə, sizi xalqlara və qəbilələrə ayırdıq..." ("Hucurat" surəsi, 13). Bu isə “bəşəriyyət doğma bir ailədir” məntiqi nəticəsini verir. Deməli, milli, dini, irqi, etnik və s. ayrışeçkiliklər, “ikili standartlar” yalnız müxtəlif maraqlardan, o cümlədən syasi maraqlardan qaynaqlanır. Qeyd etdiklərimiz kontekstində Azərbaycan Respublikasının Millətlərarası, Multikulturalizm və Dini məsələlər üzrə Dövlət müşaviri, akademik Kamal Abdullayevin bəyan etdiyi kimi, bu gün dünyada multikulturalizm sahəsində İngiltərənin Baş naziri Devid Kameronun başçılıq etdiyi “multikulturalizm iflasa uğramışdır” kimi pessimist və dini, milli zəmində ziddiyyətlərə, toqquşmalara rəvac verən mövqeyə, Azərbaycan prezidenti İlham Əliyevin dünya nizamını, onun rəngarəngliyini qoruyub saxlamağa və inkişafa, sülhə və əmin-amanlığa, tolerantlığın, multikulturalizmin bütün dünyada Azərbaycan nümunəsində bərqərar olmasına çağırən optimist mövqeyi dayanır.

Qlobal, sivilizasion yanaşma kontekstindən Azərbaycan sivilizasiyaların, mədəniyyətlərin kəsişməsində, coğrafi baxımdan isə Avropa ilə Asiyanın arasında yerləşir. Məhz bu mövqe də ölkəmizin mədəni müxtəlifliyinə, xalqımızın tolerantlığına öz töhfəsini vermişdir. Əsrlər boyu Azərbaycanda heç vaxt milli və dini zəmində ayrışeçkilik və qarşıdurma baş verməmiş, bütün mədəniyyətlər, dinlər və etnik qrupların nümayəndələri sülh və təhlükəsizlik şəraitində bir ailə kimi yaşamış, qarşılıqlı etimada və hörmətə əsaslanan mütərəqqi milli-mədəni və dini münasibətlər mövcud olmuşdur. Tarixi inkişafımıza nəzər salsaq bu gün Respublikamızda müxtəlif millətlərin və dini konfessiyaların dinc və mehriban şəraitdə yaşamasının dərin kökləri olduğu aydınlaşar.

Hələ eramızdan əvvəl VIII-VII əsrlərdə torpağımızda yaranan zərdüştilikdə Xeyirin Şər üzərində qalib gələcəyi birmənalı olaraq vurğulanır. Himnlərdə birliyə, mənəvi paklığa, ülviliyə çağırışlar edilir və "xeyirxah fikir, xeyirxah söz və xeyirxah əməl" triadası zərdüştilik etikasının əsas mahiyyəti kimi irəli sürülürdü. Himndə daha sonra deyilir: " Həqiqət ən yaxşı xeyirxahlıqdır".

Xristianlıq Azərbaycanımıza yeni eranın ilk əsrlərində, hələ İsa Məsihin həvariləri dövründə Qafqaz Albaniyası vasitəsilə nüfuz etmişdir. 70-ci ildə İyerusəlimin (Qüdsün) süqutundan sonra Qafqaza xristianların köçürülməsi güclənir. Gələnlər yeni dindən, İsanın göstərdiyi möcüzələrdən bəhs edirdilər. Nəticədə, bölgədə ilk xristian icmaları yaranmağa başlayır. Qafqaz Albaniyasında bu dövr xristianlığın yayılmasının “həvari dövrü” adlanır. Həvari Faddeyin

sagirdlərindən olan Yelisey İyerusəlimin birinci patriarxı Yəqubun xeyir-duası ilə yeni dini təbliğ edə-edə Aqvan diyarına gəlib çıxmış və Kişdə yerli əhalinin köməyi ilə ilk kilsə tikmişdir. Bu kilsənin tikiliş tarixi ermənilərin tikdirdiyi birinci xristian kilsəsindən xeyli qədimdir.

Roma imperatoru Konstantin 313-cü ildə xristianlığa etiqad üzərindən qadağanı götürəndən sonra Alban hökmdarı Urnayr xristianlığı dövlət dini elan etmişdi. Bu vaxtdan etibarən Azərbaycanda xristianlığın yayılmasının *qrekofil dövrü* adlanan yeni dövrü başlanır. Akademik Z.Bünyadov göstərir ki, Urnayr, II Vaçe və III Vaçaqan ölkədə xristianlığı yaymaq üçün çox böyük fəallıq göstərmişlər.

Xristianlıqla bağlı araşdırmalar aparan tədqiqatçıların ümumi qənaətinə görə Şəkiddə yerləşən, «Şərq kilsələrinin anası» sayılan və günümüzə qədər qorunub saxlanılan Kiş kilsəsi Qafqazda ilk xristian məbədidir. Əslində dövrümüzə qədər gəlib çatmış və böyük əksəriyyəti Qarabağ, Qəbələ-Şəki-Zaqatala bölgəsində yerləşən Alban abidələri xristian Azərbaycan türklərinin xristian mədəniyyətinə, ümumilikdə, bəşəriyyətin mədəni dəyərlər xəzinəsinə ən böyük töhfəsidir.

Təəssüf ki, Azərbaycana qarşı işğalçılıq siyasəti aparan təcavüzkar Ermənistan Azərbaycan xalqının tarixində böyük bir mərhələni təşkil edən Alban dövrünü, onun abidələrini saxtalaşdıraraq qriqoryanlaşdırmağa çalışmışdır. Ermənistan işğal etdiyi ərazilərdə saxtalaşdırdığı alban məbədlərini dünyaya erməni abidələri kimi təqdim edir. Halbuki həm tikilişinə, həm memarlıq xüsusiyyətlərinə, həm də dini atributlarının formasına görə Alban abidələri erməni kilsələrindən fərqlənir və erməni kilsəsi ilə müqayisədə Alban kilsəsinin daha qədim olduğunu təsdiqləyir.

Qarabağa köçürdüyü ermənilərin hiyləsinə uyan çar Rusiyası 1836-cı ildə Alban kilsəsini ləğv edir, Alban məbədləri, kilsəyə aid olan bütün avadanlıq və sənədlər erməni kilsəsinə verilir.

Lakin udilər belə çətin vəziyyətdə də misilsiz fədakarlıq göstərərək 160 ildən çox bir dövrdə öz dininə, adət-ənənələrinə, tarixi vətəninə sadıq qalmış, erməniləşməmiş, əksinə 1836-cı ildə həyata keçirilən tarixi ədalətsizliyi həmişə aradan götürməyə çalışmışlar. Udili ziyalıların təşəbbüsü ilə 2003-cü ildə Alban-Udi xristian icması yaradılmış və müvafiq qaydada dövlət qeydiyyatından keçmişdir. İcmanın qeydiyyatı Alban apostol avtokefal kilsəsinin dirçəldilməsi, ümumiyyətlə, tarixi ədalətsizliyin aradan qaldırılması yolunda ilk addımdır. Azərbaycan hökumətinin dəstəyi ilə Şəki rayonunun Kiş kəndində yerləşən və Qafqazda kilsələrin anası hesab olunan apostol Yelisey kilsəsi bərpa edilmiş, 2006-cı ildə isə udilərin kompakt halda yaşadığı Qəbələ rayonunun Nic qəsəbəsidəki «Çotari» Alban-Udi kilsəsinin rəsmi açılışı olmuşdur. Təbii ki, Alban-Udi xristian icmasının dirçəldilməsi və Alban abidələrinin bərpası tarixi ədalətsizliyin aradan qaldırılması, demokratik Azərbaycanda tolerantlıq mühitinin qorunub saxlanması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan tarixinin xristianlıqla bağlı məqamları təkcə İslamdan öncəki dövrə aid deyil, əksinə, İslam Azərbaycanda aparıcı dinə çevrildikdən sonra da bu ərazilərdə xristianlar yaşamış və ümumi mədəniyyətimizin formalaşmasında yaxından iştirak etmişlər. Sonrakı dövrlərdə bu dinin müxtəlif qolları - pravoslavlıq, katoliklik, protestantlıq, eləcə də lüteranlıq ölkəmizdə hörmət və ehtiramla qarşılanmış, azad və suveren inkişafı təmin olunmuşdur. Azərbaycanın ikiye bölünməsindən və Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalından sonra bölgəmizdə fərqli dini mühitin formalaşması daha da sürətləndi. Belə ki, xristianlığın pravoslav və lüteran qoluna mənsub xeyli sayda insan kütləvi şəkildə torpağımıza köçürüldü ki, bu da əhalimizin istər din, istərsə də məzhəb baxımından tərkibini xeyli dəyişdi.

Qeyd etdiklərimiz kontekstində tolerantlığımızın tarixi köklərində yəhudilərə olan münasibətlərin də özünəməxsus yeri vardır. Onların Azərbaycanda məskunlaşmalarının tarixi 2600 il öncəyə aiddir. Bu böyük tarixi dövr ərzində yəhudilərlə azərbaycanlılar arasında hər hansı bir ayrı-seçkilik faktı olmamışdır.

Hazırda Bakıda, Oğuzda, Qubada yəhudilərin bir neçə sinaqoqu fəaliyyət göstərir. Qubadakı Krasnaya Slobada qəsəbəsi bütün postsovet məkanında dağ yəhudilərinin kompakt yaşadıqları yeganə yerdir.

Xalqımız müstəqillik əldə edib demokratik cəmiyyət quruculuğu yolunu tutduqdan sonra ölkəmizdəki yəhudi icmaları daha da fəallaşmış, beynəlxalq yəhudi təşkilatları ilə əlaqələrini möhkəmlətməmiş, öz dini məktəblərini, mədəniyyət mərkəzlərini, cəmiyyətlərini, klublarını və qəzetlərini yaratmışlar. 2003-cü il martın 9-da Bakıda Avropada ən böyük yəhudi sinaqoqu açılmışdır.

Ümumiyyətlə, yəhudilərə göstərilən münasibətə görə Azərbaycan yalnız İsrailə müqayisə oluna bilər. Bu fikir təkcə azərbaycanlıların və bu ölkədə yaşayan yəhudilərin yox, həm də başqa dövlətlərin, o cümlədən İsrail vətəndaşı olan yəhudilərin təsdiqlədikləri həqiqətdir.

1854-cü ildə alman memarları A.Eyxler və F.Lemkulun layihələri əsasında Yelenendorfda (Göygöl şəhəri), 1909-cu ildə Annenfelddə (Şəmkir şəhəri) lüteran kilsələrinin tikilməsi, 1899-cu ildə isə Bakı şəhərində inşa edilən lüteran kirkasının açılışı da hələ o dövrdə ölkəmizdəki tolerantlıq ab-havasının yüksək səviyyəsindən xəbər verir. 2010-cu ildə dövlət başçısının sərəncamına əsasən, aparılan təmir və bərpa işlərindən sonra Bakıda lüteran kilsəsi binasının – Müslüm Maqomayev adına Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasının kamera və orqan musiqisi zalının açılışında möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva iştirak etmişlər.

Hazırda Azərbaycan Respublikası məkanında 80-dən çox azsaylı xalq yaşayır. Bu azsaylı xalqlar qafqazdilli, irandilli, türkdilli qruplara aid olub, ölkə əhalisinin etno-konfessional tərkibinə daxilirlər. Onların sırasında udləri, ingiloyları, xınalıqları, qırızları, buduqları, tatları, talışları, rusları, ləzgiləri, yəhudiləri və digərlərini göstərmək olar.

Göründüyü kimi, xalqımızın tarixən keçdiyi konfessional təkamül ona polikonfessional mədəniyyət çalarları gətirmişdir. Ərazimizdəki zərdüştlük, xristian, İslam abidələri qorunub saxlanılır. Əcdadlarımızın yaşadığı tarixi şərait multikultural ənənələrin yaranması üçün zəmin olmuş, konfessiyalara olan tolerantlıq mədəniyyətini formalaşdırmışdır.

Sovet İttifaqının çökməsi ilə yenidən müstəqillik əldə edən Respublikamız xalqımızın tarixi ənənələrinə sadıq qalaraq azsaylı xalqların hüquq və azadlıqlarının qorunmasını dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri kimi götürərək «Azərbaycan Respublikasında yaşayan milli azlıqlar, azsaylı xalqlar və etnik qrupların qorunması, dil və mədəniyyətinin inkişafına dövlət yardımı haqqında» 1992-ci il 16 sentyabr tarixli Fərmanla azsaylı xalqların mədəni inkişafına geniş imkanlar açmış, onların hüquqlarının qorunmasını dövlətin əsas vəzifəsi kimi götürmüşdür.

Tarixi zərurət və ümumxalq istəyi nəticəsində yenidən Azərbaycana rəhbərliyə qayıdan ümummilli liderimiz H.Əliyevin titanik fəaliyyəti nəticəsində Respublikamızda din və etiqad azadlığı tam təmin edilmiş, milli-mənəvi dəyərlərə münasibət kökündən dəyişmiş, dini ayin və mərasimləri yerinə yetirmək üçün bütün dinlərə mənsub olan insanlara bərabər imkanlar yaradılmışdır. Ulu öndər milli-dini dəyərlərimizin qorunmasında və möhkəmləndirilməsində, tolerantlığın və multikulturalizmin dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırılmasında misilsiz nəzəri və əməli xidmətlər göstərmişdir.

Tolerantlığı və multikulturalizmi azərbaycançılıq məfkurəsinin tərkib hissəsi kimi götürən ümummilli liderimiz Heydər Əliyev eyni zamanda Azərbaycan ərazisində yaşayan milli azlıqların hüquq və azadlıqlarının, o cümlədən etnik-mədəni və dini dəyərlərinin qorunmasını demokratiyanın mühüm prinsipi olan insan hüquq və azadlıqları kontekstində görürdü.

Ulu öndər 16 noyabr 1999-cu ildə Azərbaycandakı dini konfessiyaların başçıları ilə görüşündə cəmiyyətdə tolerantlıq və multikultural dəyərlərin vəziyyətini şərh edərək demişdir: «Azərbaycan Prezidenti olaraq mən məmnunam ki, ...ölkəmiz ictimai-siyasi sabitliyi qoruyub

saxlayır, müxtəlif millətlərdən, müxtəlif dinlərdən olan, müxtəlif adətlərə, müxtəlif mədəniyyətə mənsub olan insanlar arasında dostluq münasibətlərini təmin edir. Elə bunun özü tolerantlıqdır, baxmayaraq ki, tolerantlıq çox geniş anlayışdır, özündə çox mənalı birləşdirir. İndi burada başqa sahələr haqqında danışmaq istəmirəm. Tolerantlıq münaqişələrin, terrorizmin, ekstremizmin, separatizmin olmamasını tələb edir. Bunlar hamısı tolerantlıq anlayışına daxildir» (1).

Ölkəmizdə tolerantlıq ənənələrinin inkişaf etməsi, yeni keyfiyyət mərhələsinə yüksəlməsi, dinlərarası dialoq və əməkdaşlıq sahəsində nadir təcrübəsinin beynəlxalq səviyyədə tanınması səbəbindəndir ki, 2002-ci ildə Roma Papası II İohann Pavel ölkəmizə tarixi səfər etdi. Səfər təəssüratını yekunlaşdıran Papa Azərbaycandakı dini dözümlülük ənənələrini xüsusi vurğulayaraq qeyd etmişdi ki, bir çox xalqların və dinlərin mədəni dəyərlərini özündə cəmləşdirən Azərbaycanda xristianlarla digər dinlərin nümayəndələri sülh və əmin-amanlıq şəraitində, dinc yanaşı yaşayırlar ki, buna da yalnız «tolerantlıq və qarşılıqlı dözümlülük sayəsində» nail olmaq olar.

Ümummilli liderimizin layiqli davamçısı, möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyev tolerantlıq və multikulturalizm sahəsində Heydər Əliyev siyasətini nəinki davam etdirmiş, hətta onu dünyanın inkişaf etmiş dövlətləri üçün də nümunə olacaq bir səviyyəyə yüksəltmişdir. Məhz onun müdrik və pragmatik siyasətinin nəticəsidir ki, son illər Azərbaycanda mədəniyyətlərarası və dinlərarası dialoqa dair bir sıra mühüm əhəmiyyətli tədbirlər keçirilmiş, beynəlxalq elmi konfranslar, genişmiqyaslı forumlar təşkil edilmişdir. Mötəbər beynəlxalq qurumların bu tədbirlərdə fəal iştirakı ölkəmizin mədəniyyətlərarası və dinlərarası dialoq prosesində oynadığı rolun mühümlüyündən xəbər verir. Məhz 2008-ci ildə ölkəmizin təşəbbüsü ilə başlamış «Bakı prosesi» bu gün mədəniyyətlərarası və sivilizasiyalararası dialoqu, multikulturalizm və tolerantlığa aid məsələlərin zəngin çalarlarını özündə birləşdirir. 2011-ci, 2013-cü, eləcə də 2015-ci illərdə keçirilən Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq forumlarında müzakirə olunan məsələlərin, qəbul edilən sənədlərin məzmununun çəkisi, Azərbaycan tərəfindən reallaşdırılan təşəbbüslər regional müstəvidən çıxaraq ümumbəşəri səviyyəyə yüksəlmişdir.

Müsəlman ölkəsində fəaliyyət göstərən bir qurumun Azərbaycanın birinci xanımı Mehriban Əliyevanın rəhbərlik etdiyi Heydər Əliyev Fondunun Roma şəhərinin ətrafında yerləşən və xristian aləmi üçün ən mühüm abidələrdən hesab olunan San Marçelino, Pietro katekombarlarını bərpa etməsi Azərbaycanda bərqərar olmuş tolerantlığın dünya üçün nümunə olmasının praktiki təzahürüdür. Fondun Vatikanla reallaşdırdığı layihələrdən biri də Vatikan Apostol Kitabxanasında olan bir çox qədim və tarixi, o cümlədən Azərbaycana (Vatikanın Apostol Kitabxanasında Azərbaycanın IX-XVIII əsrlər tarixinə aid 60 qədim əlyazma aşkar olunmuşdur) və regiona aid müxtəlif əlyazmaların bərpa olunmasıdır. Bu sənədlər xalqımızın tarixinin daha dərinlən araşdırılması istiqamətində nadir maddi sübutlardır.

Çox böyük əhəmiyyətə malik bu işlər xristian aləminin incəsənəti və mənəvi dəyərlərinə qoyduğumuz hörmət və ölkəmizin dinlər və mədəniyyətlər arasında hansı tarixi rol oynamasının aydın göstəricisidir.

2016-cı il sentyabrın 29-30-da keçirilmiş və 80-dən çox ölkədən 400-ə yaxın tanınmış elm, mədəniyyət xadiminin, Nobel mükafatı laureatlarının iştirak etdiyi Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumunun açılış mərasimində Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev beynəlxalq tədbirlərin ölkəmizdə keçirilməsinin məqsədlərindən danışaraq Azərbaycanda tolerantlıq və multikulturalizmin inkişafını yüksək qiymətləndirmişdir: "...Azərbaycan çoxkonfessiyalı, çoxmillətli ölkədir. Azərbaycanda bütün dinlərin, xalqların nümayəndələri bir ailə kimi yaşayır. Eyni zamanda bu beynəlxalq, siyasi və humanitar tədbirlər dünyaya da bir signal göndərir ki, dünyanın mütərəqqi nümayəndələri söylərini daha da sıx birləşdirməlidirlər. Çünki bu gün əfsuslar olsun ki, dünyada xoşagəlməz meyillər üstünlük təşkil edir. Qanlı toqquşmalar, müxtəlif bölgələrdə müharibələr gedir, dini, milli zəmində qan tökülür. Beynəlxalq humanitar əməkdaşlığın dərinləş-

məsi müəyyən dərəcədə bu mənfi meyillərin qarşısını ala və müsbət meyilləri gücləndirə bilər"(2).

Heydər Əliyev Fondunun prezidenti, YUNESKO-nun xoşməramlı səfiri, millət vəkili, Azərbaycanın birinci xanımı Mehriban Əliyeva doğma Azərbaycanımızın tolerant və multikultural mühitinin qorunub saxlanması, inkişaf etdirilməsi və bir nümunə kimi dünyaya təqdim edilməsində çoxsahəli titanik fəaliyyət göstərir. BMT-nin Sivilizasiyalar Alyansının yeddinci qlobal forumunun ikinci plenar iclasında çıxış edən Mehriban xanım Əliyeva demişdir: "Çoxmillətli, çoxkonfessiyalı ölkə olan Azərbaycanda müxtəlif dinlərin və etnik qrupların nümayəndələri bərabərhüquqlu vətəndaşlardır. Mütərəqqi dünyada demokratiyanın vacib sütunu kimi qəbul edilmiş dini və etnik tolerantlıq Azərbaycan cəmiyyətində normaya çevrilib" (3).

Ötən ilin oktyabrında dünyanın ən nüfuzlu din xadimi, 1 milyard 300 milyondan artıq insanın mənəvi lideri, "Müqəddəs Taxt-Tacın" sahibi Papa Fransiskın 700 nəfərə qədər katolikin olduğu ölkəmizə səfəri çox böyük dini və siyasi hadisə idi. Roma Papasının səfər zamanı möhtərəm prezidentimiz İlham Əliyev və xanımı Mehriban Əliyeva ilə keçirdiyi görüşlər, etdiyi çıxışlar Demokratik Azərbaycanımızın tolerant ölkə kimi nəinki dünyada daha da tanınmasına kömək etdi, həmçinin bir müsəlman ölkəsi olaraq vahid Allaha müxtəlif dinlər formasında olan inancların ruhani-fəlsəfi anlaşıma, qarşılıqlı hörmət, əməkdaşlıq və insanlığa xidmət kontekstində biraraya gətirilməsi üçün vətənimizdə görülən titanik işlərin düşünən bəşəriyyət üçün nümunə olduğunu göstərdi.

Bakıdakı katolik kilsəsində dini mərasim keçirən, ictimaiyyətlə təmasda olan, ümummilli liderimizin adını daşıyan məsciddə İslam, pravoslav və yəhudi dininin liderləri ilə görüşən Papa "tolerantlığın ünvanı"nın Azərbaycan olmasını dünyanın 70-dən artıq nüfuzlu kütləvi informasiya vasitələrinin qarşısında aşağıdakı fikirləri ilə bir daha təsdiq etdi: "Sizin ölkədə dini azadlıqlar tam təmin edilib..."; "Katolik icmasının müsəlman, pravoslav və yəhudi icmaları ilə səmimi münasibətləri saxlamasından xüsusi olaraq məmnunam və arzu edirəm ki, dostluq və əməkdaşlıq telləri daha da artsın. Bu cür yaxşı münasibətlər sülh şəraitində yan-yanə yaşama və dünyada sülh üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və göstərir ki, müxtəlif dini konfessiyaların mənsubları arasında səmimi əlaqələr, hörmət və hamının rifahı üçün əməkdaşlıq mümkündür" (6).

Ölkəmiz müxtəlif məzhəblərin, dinlərin mərhəmət və qarşılıqlı hörmət əsasında yaxınlaşmasında da dünyaya həm də praktiki baxımdan nümunə göstərməkdədir. 2016-cı ilin yanvarın 15-də ümummilli liderin adını daşıyan məsciddə dünyada sünni-şiə məsələsinin süni şəkildə qabardıldığı bir zamanda məzhəbindən asılı olmayaraq bütün Azərbaycan müsəlmanları biraraya gəlib, vəhdət namazı qılıb, yaradana dualar etdilər (7). Bu isə dini zəmində münaqişələrin alovlandırıldığı müasir dövrdə xüsusilə aktual olmaqla yanaşı, Azərbaycanın bütün dünyaya nümunə ola biləcək növbəti addımı, çağırışı idi. Tolerantlıq zəminində görülən işlər, atılan addımlar, keçirilən beynəlxalq forumlar, edilən çağırışlar etiraf edilib-edilməməsindən asılı olmayaraq öz bəhrəsini verməkdədir.

Belə ki, məhz Bakıda ədə olunan "vəhdət" namazından sonra 962 il biraraya gələ bilməyən Rusiya Pravoslav və Roma Katolik kilsələrinin rəhbərlərinin ilk görüşü 2016-cı il fevral ayının 12-də Havanada baş tutdu. Onlar 30 maddədən ibarət on səhifəlik deklarasiya imzaladılar. İki kilsənin rəhbəri dünya ictimaiyyətini planetdə terror və zorakılığa son qoymaq üçün sıx birləşməyə çağırdılar və qeyd etdi ki, Suriya və İraqda zorakılıq minlərlə insanın həyatını əlindən alıb, milyonlarla insanı evsiz-eşiksiz və vəsaitsiz qoyub (8).

Sonuncu dəfə VIII əsrdə baş tutan Ümumpravoslav Məclisi də məhz ötən il - 2016-cı ilin iyununda Krit adasında yenidən toplanma bildi (9). Konstantinopol patriarxı Varfolomey məclisdən əvvəl bütün pravoslavlara müraciət edib onları Kritə çağırmış, birliyə mane olan problemləri açıq müzakirəyə çağırırdı.

Yuxarıda qeyd etdiklərimizdən göründüyü kimi, Azərbaycanın tolerantlıq mühiti, bu sahədə nəzəri və praktiki sahədə qazanılan nailiyyətlər bəşəriyyət üçün nümunə olmaqla yanaşı dünya tolerantlıq münasibətlərinə yüksələn xəttlə gedən müsbət impuls verməkdədir.

Açar sözlər: *cəmiyyət, demokratikləşmə, tolerantlıq, münaqişə, multikulturalizm, milli-mədəni dəyərlər, dialoq.*

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycanda multikulturalizm və tolerantlığın banisidir <http://www.xalqgazeti.com/az/news/politics/78385>
2. V Bakı beynəlxalq humanitar forumunun açılış mərasimində Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin nitqi <http://www.president.az/articles/21214>
3. BMT-nin Sivilizasiyalar Alyansının yeddinci qlobal forumunun ikinci plenar iclasında Mehriban xanım Əliyevanın çıxışı. Respublika qəzeti, 28 aprel 2016.
4. Мехтиеv П.Э. Азербайджан: вызовы глобализации. Баку: XXI əsr YNE, 2004, 584 c.
5. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Katibi Pan Gi Munun V Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumunun iştirakçılarına ünvanlanmış müraciəti. <http://bakuforum.az/az/bmt-nin-bas-katibi-pan-gi-munun-muracieti/?fid=2832#speaker>
6. Roma Papası Fransiskın çıxışı. Azərbaycan qəzeti, 4 oktyabr, 2016-cı il.
7. Heydər məscidindən bütün İslam dünyasına vəhdət mesajı. http://azertag.az/xeber/Azerbaycan_dindarlari_Prezident_Ilham_Aliyevin_chagirisina_vehdet_namazi_ile_cavab_verdiler
8. Patriarx ilk dəfə Papa ilə görüşdü. qafqaznews.az/2016/02/patriarx-ilk-d-f-papa-il-gorusdu
9. Bu gün Ümumpravoslav Məclisi start götürəcək. <http://axar.az/news/97981>
10. Ганди К. Мохандас. Моя вера в ненасилие //Вопросы философии. М., №3, 1992, с. 65-66.
11. А.Тойнби. Цивилизация перед судом истории. «Прогресс» - «Культура», 1996, с.132; С.Хантингтон. Столкновение цивилизаций. М.: АСТ, 2003, с. 90; Ф.Фукуяма. Конец истории и последний человек. М.: «АСТ», 2004.

Эйюб КЕРИМОВ

ТОЛЕРАНТНОСТЬ В КОНТЕКСТЕ ДЕМОКРАТИЗАЦИИ СОВРЕМЕННОГО АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ОБЩЕСТВА

Резюме

С образованием общества мыслители всегда стремились размышлять о его идеальной организации. Анализируя различные политические системы с теоретической и практической точек зрения, можно выявить причины предпочтения демократии. Международный авторитет, репутация, уровень благосостояния населения большинства развитых стран мира, видимо, является результатом принадлежности их к демократической системе управления и приверженности к демократическим ценностям и защите прав человека.

Далее автор рассматривает вопрос необходимости сохранения толерантности между народами и этническими группами, проживающими в Азербайджане для развития и укрепления демократизации современного общества.

Ключевые слова: *общество, демократизация, толерантность, конфликт, мультикультурализм, национально-духовные ценности.*

Eyyub KERIMOV

TOLERANCE IN THE CONTEXT OF DEMOCRACY OF THE MODERN AZERBAIJANI SOCIETY

Summary

With the formation of a society the thinkers always strived for an ideal organization. Analyzing the different political systems from the theoretical and practical point of view priority was given to democracy. International authority, reputation, the level of well-being of the population of a majority of the advanced countries of the world are the result of their belonging to the democratic system of governing and adhesion democratic values and protection human rights.

Further, the author considers the issue of the necessity of preserving tolerance between the national and ethnic groups, residing in Azerbaijan for the development and strengthening democratization of a modern society.

Keywords: *society, democratization, tolerance, conflict, multiculturalism, national and spiritual values.*

УДК 101.1

Назиля МАМЕДОВА

д.ф.но философии, доцент АГЭЦ

ЭВОЛЮЦИЯ КОНЦЕПЦИЙ СОЦИАЛЬНОЙ СПРАВЕДЛИВОСТИ *

Проблема социальной справедливости занимает одно из центральных мест в современной научной мысли. Стремление к справедливости как вечная мечта древние идеалы человечества, пронизывает всю историю его развития. Общественная суть человека проявляется именно в борьбе за социальную справедливость. Во все периоды развития человечества люди, тяготея к справедливости, стремились удовлетворить и защитить свои насущные потребности и интересы, имущество, жизнь, достоинство и положение в обществе. Овладевая умами и сердцами людей, идея справедливости, таким образом, превращается в мощный фактор преобразования общественных отношений. Являясь важной социально - философской категорией, социальная справедливость раскрывает внутренние законы развития общества как системы. На современном этапе модернизации всех сторон жизни общества идея справедливости, сохраняя свою значимость, вновь актуализируется. Необходимо отметить, что проблема социальной справедливости особую актуальность приобретает, как правило, в переломные периоды общественного развития, когда исходит глубокие социально-экономические, политические изменения, влияющие на судьбы народа, государства.

Социальная справедливость отражает конкретно социально-экономические, политические, правовые и иные условия жизни, потребности и интересы того или иного общества, социальной группы, личности с точки зрения их совершенствования и согласованности в целях обеспечения должного социального порядка и продвижения по пути общественного прогресса (3,с.276). Как момент духовной жизни справедливость утвердилась в форме выражения смысла человеческой деятельности, как способ оценки ее результатов с позиций исторически сформировавшихся представлений о должном и желанном, в чём и проявляется её многомерность.

С одной стороны справедливость как идеал, цель, желанный образ будущего, живет в массовым сознании, выступая как позитивный компонент мировоззрения, как эталон, с которым люди сверяют свои поступки, с другой стороны, она проявляет себя как сам процесс достижения данной цели. По степени включенности людей в данный процесс можно оценивать, одобрять или осуждать их жизненные позиции, поступки, устремления.

Место и роль социальной справедливости в обществе можно представить следующей концептуальной схемой: справедливость - это оценка и мерило условий, целей, средств и результатов человеческой деятельности. Идеальный вариант - это когда справедливы все компоненты данной схемы. Объективным критерием социальной справедливости следует считать соответствие целей, средств, условий и результатов деятельности социальных субъектов объективному ходу общественного развития, прогрессу общества, который, в свою очередь, следует оценивать по уровню гуманизации общества. Отсюда вытекает вывод о том, что условия, цели, средства и результаты человеческой деятельности справедливы в тех случаях, когда они способствуют гуманизации общественных связей и отношений, а также целостному и свободному развитию человека (4,с.87).

* Məqalə fəlsəfə ü.f.d., dos..Zeynəddin Şabanov tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

Данная категория предполагает учет реального состояния конкретного общества с его неоднородной социальной структурой, со всеми его внутренними противоречиями. Следовательно, для определенных социальных слоев социальная справедливость может нести некоторые элементы социальной несправедливости.

Итак, социальная справедливость как важная философская категория выражает реальное состояние общественных отношений, отраженных в общественном сознании с точки зрения их соответствия представлениям людей о должном социальном порядке, обеспечивающем свободное развитие, достойный уровень и качество жизни всех граждан. Необходимо отметить, что содержание и сущность понятия справедливости меняются с развитием и совершенствованием общественных отношений и характера культуры.

В социальной философии термин “справедливость” употребляется как в широком, и так в узком, смысле слова. В широком смысле слова справедливость означает разумность общественной жизни, то есть совокупность социально-упорядоченных отношений между людьми. В узком смысле слова она означает соразмерность в распределении благ, выгод и тягот совместной жизни людей.

Социальная справедливость, таким образом, рассматривается как система общественных институтов, обеспечивающих справедливое распределение социально-политических прав и материальных благ.

На каждой ступени развития человечества по своему ставилась и разрешалась проблема социальной справедливости. Итак, каждой исторической эпохе соответствует своя справедливость, содержание которой адекватно существующему способу производства. Отсюда следует, что понимание справедливости не однозначно, абсолютно для всех времен и народов, оно всегда исторически конкретно, так как зависит от изменяющихся условия бытия людей. Реализуя свои способности, возможности, чтобы самоутвердиться, сохранить свое положение в обществе, люди всегда стремились к справедливости, регулирующей их взаимоотношения в обществе (6,с.191).

Справедливость подразумевает соответствие практической роли человека в жизни общества и его социального положения, труду и вознаграждению, деянию и воздаянию.

Основы социальной справедливости в их современном понимании нашли отражение во Всеобщей декларации прав человека, а также в конституциях ряда стран. Ключевым вопросом социальной политики государства является реализация принципов социальной справедливости. Выбор принципов справедливого распределения социальных благ, доходов для каждого определяется не только экономическим, политическим состоянием общества, но и зависит от исторических и национальных особенностей данного общества. Ввиду разнообразия сложившихся ситуаций, для каждой типовой ситуации разрабатываются свои принципы и критерии социальной справедливости. То есть на определенном этапе развития возможности реализации принципа социальной справедливости в каждой стране определяются фактически рядом объективных и субъективных факторов.

Динамизм, кардинальная модернизация всех сфер общественной жизни актуализируют проблему социальной справедливости в научном сознании современного общества, требуя творческого переосмысления ее существующих концепций и моделей. Социальная справедливость как теоретическая проблема сложна и многоаспектна, и как явление общественной жизни всегда представляла большой исследовательский интерес для мыслителей разных времен.

Классики античной философии Платон и Аристотель, анализируя общественно-политические проблемы, выделяли два вида справедливости: дистрибутивную (элитарную) и эгалитарную. Дистрибутивная справедливость исходя из социального неравенства людей, предполагает не-равное распределение социальных благ, эгалитарная же, основан-

ная на предпосылке о социальном равенстве людей, предполагает равное распределение благ с учетом половозрастных различий (1,с.172).

Эти две формы справедливости в истории человечества проявлялись в различных типах социально экономических систем и ныне конкурируют как две фундаментальные альтернативные модели социальной справедливости.

Анализируя конкурирующие модели социальной справедливости, необходимо раскрыть суть сущность их концепций и критериев. Социальная справедливость как один из важных проблем социальной философии включает в себя два аспекта: теоретический и практический. Суть её теоретического аспекта заключается в обосновании общих принципов концепций системы социального воздаяния, практический же в организации конкретной системы социального воздаяния.

Итак, справедливость как социальный феномен в теоретическом плане проявляется в форме концепций социальной справедливости, а в практическом плане – в форме системы социального воздаяния.

Социальная справедливость как ценностно-нормативное отражение реальной системы социального воздаяния за результат деятельности человека определяет сущность системы распределения социальных благ, прав и вознаграждений. Её мерой является гуманность общества.

Справедливость должна охватывать все человеческие поступки, однако это станет возможным только тогда, когда у человека сформируются устойчивые убеждения, воззрения. Человек без убеждения не может быть нравственным, справедливым. Анализ проблемы социальной справедливости имеет не только теоретическое, но и сугубо практическое значение.

В конкретно - исторической социальной системе существуют три основные альтернативные теоретические концепции социальной справедливости: доминирующая, соответствующая реальной существующей системе социального воздаяния; оппозиционная, являющаяся альтернативой доминирующей концепции и промежуточные или смешанные типы концепций. Необходимо отметить, также что в зависимости от соотношения справедливости, свободы и равенства, выделяют следующие концепции социальной справедливости: а) уравнительная, предполагающая отождествляющая понятия справедливости и равенства; б) распределительная, деление общих благ по достоинству, пропорционально вкладу и взносу каждого члена общества (здесь возможно как равное, так и неравное наделение соответствующими благами, льготами); в) либеральная, исходящая из возможности сбалансирования свободы и равенство и сделать их опорой друг друга в рамках единой системы социальной справедливости.

Либеральная концепция социальной справедливости была разработана на Западе классиками социально-политической мысли Нового времени и эпохи Просвещения. Эта концепция, основанная на принципах социального воздаяния по личным достижениям, отражает классическую рыночную систему социального воздаяния, сложившаяся в индустриальный период его развития общества, характеризуется формальным, юридическим равенством граждан, гарантиями свободы предпринимательства и частной собственности. Обратной стороной классической рыночной системы социального воздаяния является существенное имущественное и социальное неравенство. Основные идеи и принципы классической либеральной концепции социальной справедливости анализированы в трудах Ш.Монтескье, Ж.Ж.Руссо и других мыслителей эпохи Просвещения. Ж.Ж.Руссо как сторонник естественного права основной источник социального зла видел в общественном неравенстве. По его мнению, только с помощью закона выражающего общую волю лю-

дей, можно добиться относительного имущественного равенства (5с.215). Он отмечал, что, граждане, могут быть свободными, так как только подчиняясь законам.

Ш.Монтескье же рассматривает категорию справедливости не как производное явление социальной жизни, а как вечную и естественную основу, предпосылку общественной жизни. Согласно его мнению, справедливость вечна, неизменна и отнюдь не зависит от человеческих законов, так как дана человеку по природе т.е. люди рождены, чтобы быть добродетельными и справедливыми. Эти качества присущи им так же, как и само их существование. Ш.Монтескье, таким образом, утверждал универсальный характер справедливости как основы общества (6,с.77).

В современной западной социальной философии немало приверженцев либеральной концепции социальной справедливости, аргументирующих свой довод теорией общественного договора. Известным представителем этого подхода является современный американский философ Дж. Роулз, автор труда «Теория справедливости». Он рассматривает справедливость как принцип социальной организации. Согласно Дж. Роулзу, справедливость выступает как мера равенства и мера неравенства между людьми. Равенство людей при этом закрепляется законом. Люди должны быть равны при распределении социальных ценностей (5,с.317).

Главной оппозиционной концепцией социальной справедливости на Западе в период индустриализации является социалистическая концепция социальной справедливости, основанная на принципах социального и имущественного равенства и социального воздаяния по труду, при сохранении его относительной дифференциации по способности.

Важно отметить, что в марксизме проблема справедливости в её глобальной форме рассматривается, как справедливость общественных отношений, характерных для конкретно-исторических условий существования общества.

Общественные отношения при этом представляются как справедливые, если соответствуют исторической необходимости и служат созданию нормальных условий для человеческой жизни, в данную историческую эпоху. В противовес абстрактным рассуждениям об идеале вечной справедливости Маркс и Энгельс выдвинули, материальные основы справедливости и ее высшего критерия. Согласно Марксу, содержание справедливости адекватно способу производства материальных благ (2/424). Суть социальной справедливости они видели в соразмерности вкладам и получения, а мерилom ее реализации считали достижение социального равенства. Оценивая творческое наследие К.Маркса, американский экономист Е.Хант подчеркивал, что создатели общества, основанного на принципах истинного равенства и свободы, будут многим обязаны идеям К.Маркса.

Советская философия рассматривает категорию справедливости как форму воздаяния в виде материального и морального вознаграждения.

Переход западного общества в постиндустриальную стадию развития во второй половине XX в. обусловил кризис и трансформацию классической либеральной концепции и классических альтернативных концепций социальной справедливости, а также некоторую интеграцию доминирующей и альтернативных концепций социальной справедливости. В современной западной социальной мысли конкурируют неконсервативные либеральные и социально-либеральные концепции социальной справедливости, между которыми существуют промежуточные или смешанные формы. Доминирует при этом социально-либеральная концепция, выступающая как определенная интеграция либеральной и социалистической концепции социальной справедливости. Главной оппозиционной концепцией выступает неолиберализм, абсолютизирующий принципы частной собственности, индивидуальной свободы, неотъемлемых прав человека (4.137).

Справедливость, таким образом, имеет самое непосредственное отношение к социальным установлениям, оценивая их с точки зрения распределения ролей, задач, выгод или потерь, испытываемых членами общества. Включая в себя элементы различия, разделения, благодаря своему распределительному характеру, она существенно отличается от других высших жизненных идей, так как жизнь людей в обществе немыслима без урегулирования его фундаментальных основ, к числу которых относится справедливость.

Сам термин «справедливость» с конца XX века все больше употребляется как термин «социальная справедливость». Однако, некоторые авторы считают, что он излишен, ибо справедливость всегда социальна и проявляется, очевидно, только в общественных отношениях. Поэтому, вполне достаточно употребление термина «справедливость».

Итак, каждая эпоха в жизни человечества по своему ставила и решала философские проблемы справедливости. С одной стороны, сохраняя определенную меру преемственности, каждое вновь возникающее учение в какой-то степени отрицало прежнее, с другой, поскольку в общем люди меняются не только от одной эпохе к другой, но и от одного общества к другому, справедливость обнаруживает свою социальную относительность, зависимость и от социально меняющихся людей.

Исходный для справедливости опыт духовно - культурного и другого развития включает в себя и общесоциальные и конкретно исторические формы. Поэтому справедливость как усвоение и преломление этого опыта, как его правдивое отражение может иметь и всеобщую, вечную компоненту, и специально-особенную, связанную с конкретно-исторической ситуацией (3,с.91). Эта «двойственность» опыта обуславливает большую относительность, трудность какого-либо точного или полного определения справедливости.

В обществах того или иного социокультурного типа или в какую-либо эпоху в представлениях о справедливости имеются сходные тенденции, но каждая социокультурная общность в данный период истории оперирует своими идеями. Они как лакмусовая бумага, отражают все, происходящие в обществе изменения, в соответствии с которыми и обновляются идеи социальной справедливости.

В то же время, в каждой культурно-исторической общности социальная справедливость реализуется согласно исторически сложившимся представлениям о ней; принципы справедливости в таком случае - это не только предельно абстрактные формулы, но и этические положения, имеющие свой исток и свое основание в определенном понимании общих принципов жизни сообщества.

Существенные расхождения в определении критериев и принципов социальной справедливости связаны со сложностью и многообразием форм их проявления в реальной жизни, динамизмом развития современных социально-политических процессов и модернизацией общества. Социальная динамика и конкуренция альтернативных концепций социальной справедливости обуславливают изменение их моделей. Динамика моделей социальной справедливости отражает противоречия между доминирующей концепцией социальной справедливости и модернизацией системы социального воздаяния, а также в интеграции и модернизации конкурирующих концепций социальной справедливости.

Модернизация - есть обновленный, современный быстрый рост научных знаний. В связи с этим важная задача современного Азербайджана это выработка общественного консенсуса по модели социальной справедливости, одним из главных направлений которого является создание учеными современной, общеприемлемой и перспективной теории социальной справедливости. Она должна и создаваться в контексте разумного сочетания традиций нашей культуры и опыта западной цивилизации представлять обогащенный гуманистическим содержанием и основанный на социальном компромиссе некий синтез

конструктивных элементов эгалитарной и дистрибутивной моделей социальной справедливости. Модернизация общества, таким образом отражает не только прогресс, но и проблематичность противоречия.

Социальная справедливость - не только заветное чаяние народов на протяжении всей истории, но и предмет острой полемики различных социальных сил, каждая из которых имеет свою модель и отстаивает ее. История показывает нам непростую динамику и постоянную модернизацию моделей социальной справедливости, в которой все-таки возможно обнаружить общую тенденцию прогресса гуманизма.

Сложность и многообразие форм проявления рассматриваемого социального феномена в современном мире, а также противоречивость конкурирующих в социальной философии моделей и концепций социальной справедливости выступает дополнительным фактором, актуализирующим тему социальной справедливости.

Итак, динамизм, кардинальная модернизация всех сторон жизни нашего общества, явившихся результатом современных реформ, актуализируют проблему социальной справедливости в обществе, требуя творческого переосмысления существующих концепций справедливости.

Ключевые слова: концепция, модель, критерий, общество, социальная справедливость, социальное воздаяние, общественные отношения.

Список использованной литературы

1. Аристотель. Большая этика. Соч. В 4 т. Т.4.М.,1983.
2. Маркс К., Энгельс Ф., Ленин В.И. О социальной справедливости. М.,1989.
3. Глазьев С.Ю. Политика социальной справедливости и экономического роста. Российский экономический журнал. 2005, № 11.
4. Давидович В.Е. Социальная справедливость: идеал и принцип деятельности. М.,1989.
5. Роулз Джон. Теория справедливости.
6. Печенов В.А. Истина и справедливость. М.,1989.

Nazilə MƏMMƏDOVA

SOSIAL ƏDALƏT KONSEPSİYASININ TƏKAMÜLÜ

Xülasə

Məqalədə bildirilir ki, sosial ədalət məsələsi daima insanların, mütəfəkkirlərin diqqətində olmuşdur. Sosial ədalət mühüm sosial fəlsəfi kateqoriya olmaqla cəmiyyətin inkişafının daxili qanunlarını açır. Sosial ədalət cəmiyyətin sosial – iqtisadi, siyasi, hüquqi və digər tərəflərini əks etdirir, maraq və tələbatlarını özündə birləşdirir. Sosial ədalət məsələsi həm də insan hüquqları üzrə Ümumi bəyannamədə, ölkələrin Konstitusiyalarında qoyulub. Müəllif distributiv və eqliten (Platon, Aristotel) ədalətin mahiyyətini açır, ədalətin nəzəri və praktiki aspektlərini təhlil edir. Məqalədə sosial xeyirxahlıq, müxaliflik, bərabərlik, bölüşdürücü, liberalıq kimi sosial ədalət konsepsiyalarına diqqət yetirilir, Ş. Monteçko, L. L. Russo, D. Ronlz, E. Xont və başqalarının fikirlərinə münasibət bildirilir.

Acar sözlər: konsepsiya, model, meyan, cəmiyyət, sosial ədalət, sosial xeyirxahlıq, ictimai münasibətlər

Nazila MAMMADOVA

EVOLUTION OF THE CONCEPT OF SOCIAL JUSTICE

Summary

In the article it is stated the issue of social justice has been constantly in the focus of attention of people, thinkers. Alongside with being socio-philosophical category, social justice exposes the inner laws of society's progress. Social justice reflects socio – economic political, legal and other aspects of a society, unites in itself interest and demands. The problem of social justice is also put in General Declaration on human rights, in the Constitutions of other countries. The author brings to light an essence of the distributive and egalitarian (Plato, Aristotle), analyses theoretical and practical aspects of justice. In the article an attention is paid to sharing, social benevolence, opposition in conceptions of social justice, attitude is shown to philosophy of S. Montesquieu, L. L. Rousseau, D. Ricardo, E. Kant and others.

Keywords: *conception, model, criteria, society, social justice, benevolence.*

Müslüm NƏZƏROV
pedaqogika ü.f.d., dosent, ADPU

POSTQEYRİ-KLASSİK DÖVR VƏ TƏHSİL İDEYALARI*

Təhsilin anlamı problemini əbədi problemlər sırasına aid etmək olar. Bu gün də bu problem öz aktuallığını saxlayır. Bu, birinci növbədə, sosiomədəni hadisə olan təhsilin mürəkkəbliliyi və çoxşaxəli öyrənilməsi zamanı hər an yeni şaxələri və xassələri aşkarlamaq perspektivinin olması və deməli, onun yeni şərhinin meydana gələ bilməsi ilə bağlıdır. XX əsr fəlsəfəsində yaranmış ümumi metodoloji hərəkət, yəni klassik mərhələdən qeyri-klassik, ondan da postqeyri-klassik mərhələyə keçid şəraitində təhsil sahəsində bilikləri genişləndirmək və dərinləşdirmək imkanları xüsusilə artır.

Bildiyimiz kimi, postqeyri-klassik mərhələnin səciyyəvi cəhətlərinə aşağıdakılar aid edilir:

- maarifçiliyin rəasionalistcəsinə tənqid və islahatlar yolu ilə tərəqqisinə nail olmanın mümkünlüyü haqqında təsəvvürlərin rədd edilməsi;
- sosial reallığın izahında sərt determinizm konsepsiyalarından imtina edilməsi;
- sosial reallığın mürəkkəbliyi üzündən müxtəlif tədqiqatçılıq paradigmalarının bir-birini inkar etməyib, əksinə, bir-birini tamamlamalı olduğu haqqında fikirlərin qərarlaşması;
- sosial hadisələri öyrənərkən aksioloji metoda istinad edilməsi, kazual və aksioloji yanaşmaların vəhdətinin təmin edilməsi zərurətinin etiraf edilməsi.

Deyilənlərdən aydın olur ki, postqeyri-klassik mərhələ üçün metodoloji plüralizm səciyyəvidir. Bu gün metodoloji plüralizmi sosial elmlərin magistr al inkişaf istiqaməti kimi nəzərdən keçirmək olar. Zənnimizcə, təhsilin real və ardıcıl şəkildə yeniləşdirilməsi haqqında yalnız bu çərçivədə danışmaq mümkündür.

Təhsil sistemlərinin, o cümlədən Şərq ölkələrinin təhsil sistemlərinin hərtərəfli sosiomədəni təhlili göstərir ki, Avropa təhsil sistemindən fərqli təhsil sistemləri (məsələn, Asiya ölkələrinin təhsil sistemləri) də öz səmərəliliyini nümayiş etdirir. Sual olunur: Qərb təhsili ilə Şərq təhsilini necə qiymətləndirməli? Bu qiymətləndirmənin meyarları nədən ibarət olmalıdır?

Bu sualların cavablandırılması təhsilin sosiomədəni təhlilinə müraciət etməyimizi tələb edir. Bu onunla şərtlənir ki, müasir postindustrial cəmiyyətdə biliyin rolunun artmasına baxmayaraq, təhsilin ictimai fikirdə və praktiki məsələlərin həllində nüfuzu düşməkdədir. Təhsilin tədrisən mərkəzdən periferiyaya keçməsi təhsilin məzmunu, onun müxtəlif sosiomədəni sistemlərdə yaşayan insanların təhsil haqqında təsəvvürlərinə nə dərəcədə uyğun olması barədə suallar doğurur. Zənnimizcə, sadalanan bu problemlərin təhlilini sosiomədəni yanaşmadan kənarda aparmaq mümkünsüzdür.

Təhsil problemlərinə fəlsəfi marağın artması həmçinin müasir cəmiyyətin keyfiy-yətə yeni duruma keçməsi ilə şərtlənir ki, bu da təhsilin fərqli parametrlərinin üzə çıxarılmasını nəzərdə tutur və müasir reallıqlara adekvat olan təhsil anlamını tapmaq zərurətini şərtləndirir. Sosiomədəni aləmin bütün rəngarəngliyini əhatə edə bilmək üçün sosiomədəni yanaşmanın imkanlarından tam həcmdə istifadə edilməlidir.

Müasir mürəkkəb və ziddiyyətlərlə dolu dünyada təhsilə sosiomədəni yanaşmanın tətbiqi həm də ona görə aktualdır ki, müasir sosial praktikanın geniş hadisələr diapazonu, o cümlədən informasilaşdırma, kompüterləşdirmə və s. təhsilə öz təsirini göstərir. Təhsilin informasiya

* Məqalə fəlsəfə ü.f.d., dosent Zeynəddin Şabanov tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

cəmiyyətində təyini nədədir? Yeni dünya təhsilə necə təsir göstərə bilər? Təhsilin bu dəyişikliklərə potensial “cavabı” nədən ibarət ola bilər? Onun yaranmış global və lokal problemlərin həllində imkanları nə dərəcədədir? Bu kimi məsələlər yaşadığımız postindustrial cəmiyyətdə nəzəri-metodoloji çox, praktiki xarakter alır.

Bu və bu kimi digər məsələlər təhsili sistemli və kompleks şəkildə öyrənmək məqsədilə fəlsəfi, sosiomədəni və nəzəri bilikləri sintez halına gətirmək zərurətini meydana gətirir.

Beləliklə, müasir təhsildə cərəyan edən dəyişiklikləri araşdırarkən tədqiqatçıların üzləşdiyi nəzəri-metodoloji çətinliklər təhsilin mahiyyətini dərk etmək üçün fəlsəfi və sosiomədəni bilikləri cəlb etmək, təhsilin sosiomədəni konsepsiyasını yaratmaq zərurətinə işarə edir.

Təhsil və tərbiyənin mahiyyətinin araşdırılmasının kökləri qədim dövrlərə gedib çıxsada, təhsilə sosiomədəni yanaşma yalnız XVIII əsrdə K.A.Helvetsinin “İnsan, onun əqli qabiliyyətləri və tərbiyəsi haqqında” (3) və İ.Kantın “Antropologiya” adlı əsərlərində qeydə alınmışdır (4). Bu əsərlərdə nəzərdən keçirdiyimiz problemin müxtəlif aspektlərinə toxunulsa da, təhsil bir sosiomədəni fenomen kimi hələ tədqiqat obyektı olmamışdır. Müasir şəraitdə təhsilə kompleks fəlsəfi, sosiomədəni yanaşma bu mürəkkəb və çoxşaxəli problemin konseptuallaşdırılması üçün təməl yarada bilər.

Qeyd edildiyi kimi, təhsil çoxşaxəli və mürəkkəb bir hadisədir. Hər bir insan öz həyatında bu hadisə ilə üzləşir və onun haqqında öz təsəvvürlərini yaratmaqla, bu təsəvvürləri öz davranışının əsasına qoyur. Xüsusən də təhsil işçiləri, təhsil məsələləri ilə peşə səviyyəsində məşğul olan şəxslər “təhsil” anlayışını özləri üçün müəyyənləşdirməlidirlər. Amma paradoks da olsa, bu gün nə ölkəmizin, nə də xarici ölkələrin elmində təhsil haqqında vahid təsəvvür formalaşmamışdır. Təbii ki, bu hadisənin çoxşaxəliliyini nəzərə alaraq, onun haqqında vahid təsəvvürlər formalaşdırmaq, təhsilin universal tərifini vermək mümkün deyil. Lakin “təhsil” anlayışına yanaşmaları müəyyənləşdirmək olar və lazımdır.

Problemi araşdırarkən ilk növbədə müasir dünyada təhsilə təsir göstərən proseslər hərtərəfli öyrənilməlidir. Təhsilin müasir inkişaf tendensialarını araşdırmağa başlamazdan öncə bir məsələni dəqiqləşdirmək istərdik. Biz bu tezisdən çıxış edirik ki, təhsil-təhsil ideyaları sistemidir və sonrakı mülahizələrimizi də bu tezis üzərində quracağıq.

İnformasiya cəmiyyətinin məzmununu təhlil edərkən, təhsilin təkamülündə ən əhəmiyyətli tendensiya kimi, təhsilin bəşəriyyətin həyatında rolunun artdığını qeyd edən alimlərin fikirləri ilə razılaşmalı oluruq. Bununla belə, təhsilin inkişaf tendensialarının hərtərəfli təhlili qeyd etdiyimiz tendensiyanın əksi olan tendensiyanı ortaya çıxarmaq imkanı verdi. Bu tendensiyanı təhsilin nüfuzunun düşməsi kimi səciyyələndirmək olar. Biz bunu «təhsilin draması»da adlandırırıq.

Müasir təhsilin əsas inkişaf tendensialarının kompleks şəkildə araşdırılması bizə belə bir fikir söyləməyə əsas verir ki, təhsil və onun insanın həyatında aliliyi haqqında yüksək təsəvvürlər, sadəcə, romantikanın təzahürlərindəndir.

Təhsilin dramasının digər təzahürlərinə də nəzər salaq. Burada ilk növbədə onu nəzərə almaq lazımdır ki, müasir dünya ayrı-ayrı dövlətlərin təhsil sistemlərində öz əksini tapan globallaşma və informasiya cəmiyyəti dövrüdür. Belə ki, globallaşma nəticəsində dünya müxtəlif, o cümlədən bir-birinə zidd olan texniki və psixoloji qüvvələrin (informasiya axınları, kompyuterləşmə, İnternet və s.) təzyiqinə məruz qalır ki, bu da onun ənənəvi dayaqlarını sarsıdır. Özünümüdəfiə üçün müasir dünya əlavə mexanizmlər yaradır, qanunlar qəbul edir ki, bu da informasiyanın kəskin dərəcədə artmasına gətirib çıxarır. İnformasiyanın cəmiyyətə artması yeni-yeni təhsil sahələrinin (təhsil menecmenti, təhsil iqtisadiyyatı və s.) meydana gəlməsi ilə müşayiət olunur ki, bu da öz növbəsində ixtisaslaşmanın dərinləşməsinə səbəb olur. Dünyanın vahid və bütöv mənzərəsi ayrı-ayrı mozaik mənzərələrlə əvəz olunur, bu da zəruri olaraq müasir insanın şüur və mədəniyyətinin mozaikliyinə gətirib çıxarır.

Bunun neqativ nəticələrini dərk edən dünya birliyi informasiya massivini informasiyanı kompyuterləşdirməklə nizama salmağa çalışır. Lakin praktika göstərir ki, bu, təhsilin adi informasiya axını səviyyəsinə endirilməsi yolu ilə reallaşdırılır. İnformasiya formal əlamətlərə, açar sözlərə görə təsnif edilir. Bu isə o deməkdir ki, bilik obyektinə mexaniki, dəyərdənkənar yanaşma həyata keçirilir. Belə olduqda, kompyuterləşdirmə nəticəsində əldə edilən informasiya müəyyən məna daşıyan mühakimədən çox riyazi məntiq qanunları üzrə aparılan axtarış əməliyyatına bənzəyəcəkdir.

Zənnimizcə, müasir təhsilin əsas paradokslarından biri bundan ibarətdir: informasiya massivi nə qədər çox olsa, onun emalı vasitələri nə qədər çox olsa, mədəni hadisə olan təhsil də bir o qədər az olacaqdır. Nəticədə intellektual qabiliyyəti rəqəm-ışarə rəmzləri çərçivəsi ilə məhdudlaşan, mənəvi-yaradıcı potensialı zəif olan yeni, numerik bir insan meydana gəlməkdədir. Bunun da qaçılmaz nəticəsi, sosioloq və antropoloqların vurğuladığı kimi, müasir insanın düşüncə səviyyəsinin kəskin dərəcədə aşağı düşməsidir.

Müasir təhsilin inkişaf tendensiyalarından biri də qloballaşmış dünyada təhsil sistemlərinin unifikasiyası, standartlaşdırılmasıdır. Milli təhsilə getdikcə diqqət azalır. Bu isə o deməkdir ki, təhsil nəzəriyyəçiləri və praktiklərinin iradəsi ilə təhsil insan zəkasının “ali” nailiyyətlərinin təcəssümü olan, lakin ayrı-ayrı xalqların mədəni-tarixi inkişaf prosesini nəzərə almayan universal sxemlər axtarışına “çıxmışdır”. S.Xəlilov haqlı olaraq yazır: “Təhsil... beynəlmilləşə-beynəlmilləşə, milli ictimai gerçəkliyin konkret məzmunundan uzaqlaşa-uzaqlaş... öz məxsusi məzmununu, problematikasını və guya zaman və məkandan asılı olmayan, konkret ictimai mühitədən asılı olmayan hansısa ali məqsədini formalaşdırır” (1, s.33). Halbuki həmişə bəllidir ki, istənilən yadmədəni mənşəli nəzəri konstruksiyaya tənqidi yanaşılmalıdır. Burada “universal olan hər şey həmişə simasızdır” (5, s.407) deyər, xəbərdarlıq edən S.Kyerkeqorla razılaşmamaq olmur. Təhsildə bu, xüsusilə yolverilməzdir, çünki təhsil prosesində simasız deyil, konkret insanlar iştirak edir. Bu kontekstdə bir şeyi də qeyd etmək istərdik. Sözsüz ki, bir-birinə yaxın mədəni-tarixi kökləri olan ölkələrdə standartlaşdırma prosesi uğurlu ola bilər, lakin bir-birindən köklü şəkildə fərqlənən sosiomədəni şəraitdə aparılan unifikasiya xalqın öz təhsil sistemindən imtina edib, mütləq təhsil ideyalarının təsdiqlənməsini nəzərdə tutur ki, bu da təhsil sisteminə heç də yaxşı təsir göstərməz. Bir cəmiyyətdə öz səmərəliliyini sübut etmiş hər hansı sistem başqa cəmiyyətdə faciəyə səbəb ola bilər. Zənnimizcə, təhsilin dramasının biri də bundan ibarətdir.

Təhsilin dramasının təzahürlərindən biri də təhsil sahəsində biliklərin konseptuallaşdırılması probleminin hələ də qalmasıdır. Təhsil problemləri filosoflar tərəfindən unudulmuşdur: bunlar təhsil işçilərinin ixtiyarına buraxılmışdır. Nəticədə müasir təhsil sistemlərində açıq-aşkar təhsilin əzəli ideyası, təbiəti, idealları, dəyərləri ilə uzlaşmayan birtərəfli formalar müşahidə olunur. S.Xəlilovun qeyd etdiyi kimi, “təhsil ideyası, onun mahiyyəti, məqsədi və makrostruktur sahəsində mütəxəssislər... yox dərəcəsindədir”. S.Xəlilov bunun məşhur pedaqoqlar (o cümlədən, F.Paulsen, V.V.Krayevski, P.S.Qureviç) tərəfindən də etiraf olunduğunu qeyd edir (1, s.34) Təhsil, xüsusən də pedaqoji təhsil sistemində təhsil fəlsəfəsi, təhsil sosiologiyası, müqayisəli təhsilşünaslıq kimi fənlərin olmaması ona gətirib çıxardı ki, təhsil fəlsəfəsi üçün ənənəvi olan metodoloji və qismən də proqnostik funksiyaları hazırda sahəvi elmlər yerinə yetirir. Nəticədə təhsilşünaslıq həyatdan ayrı düşmüşdür.

Təhsilə sosiomədəni yanaşmanın doğruluğunu sübut edən həm də postklassisizm dövrü ədəbiyyatında iddia edildiyi kimi, sosial və mədəni dəyişikliklər arasında fərqlərin mövcudluğudur. Belə ki, sosial olan “insanların bir-birinə təsir göstərdikləri münasibətləri” ifadə edir. O, insanlar arasında qarşılıqlı münasibətlərin üsul və formalarını – sosial münasibətləri, strukturları və onların inkişaf proseslərini xarakterizə edir. Mədəni olan isə “bu qanunauyğunluqların qeydə alın bilən dəyərləri, qiymətləndirilmələri və standartları növündə

hər hansı nəticələrini” (5, s.302) ifadə edir. Başqa sözlə, mədəni olan bu qarşılıqlı münasibətlərin nəticələrini – insanlar tərəfindən formalaşdırılan və dəstəklənən, habelə onların qarşılıqlı münasibətlərində vasitəçilik edən dəyərləri, maraqları əhatə edir. Belə olduqda, sosial və mədəni dəyişiklikləri forma (insanların qarşılıqlı təsirləri) və məzmunun (maraqlar, məqsədlər, dəyərlər, ideyalar) nisbəti kimi təsəvvür etmək olar. Bu o deməkdir ki, təhsilin inkişaf yollarını, təhsil islahatlarını müəyyənləşdirərkən təkcə cəmiyyətdə baş verən sosial dəyişikliklərdən deyil, həm də bu cəmiyyətin mədəniyyətinin məzmunundan və onda baş verən dəyişikliklərdən çıxış edilməlidir.

XXI əsrin təhsil modeli təlim və tərbiyənin əsas ideyalarının, məqsədlərinin, prinsip və metodlarının tam sistemidir. Cəmiyyətin inkişafı prosesində o, müntəzəm surətdə dəqiqləşir və yeniləşir. Sivilizasiyalı inkişafdan geri qalmaq istəməyən heç bir ölkənin öz təhsil sistemini beynəlxalq təhsil ideallarının formalaşması tələblərindən kənarda modelləşdirməsi mümkün deyildir.

İstənilən cəmiyyətin mədəniyyətinin səviyyəsi və həyat fəaliyyətinin sosial xarakteri onun təhsilinin səviyyəsindən asılıdır. Ümumi planda götürəndə təhsil dünyanı dərk etmənin və anlamanın, həmçinin cəmiyyətin həyatında professional ustalığa yiyələnmənin forma və vasitələridir (7, s.123).

Mühakimələrimiz belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, təhsilin ideyasının cəmiyyətin sosial-psixoloji və mədəni-tarixi dayaqlarına uyğun gəlməli olduğunu iddia edən alimlər haqlıdırlar. Lakin təhsilin sosiomədəni şərtləndiyini iddia edən alimlər çox vaxt buna necə nail olmalı məsələsini açıq saxlayır. Müləhizələrində onlar təhsilin ideya və məzmunu məsələsinə toxunmurlar. Bir çıxış yolu qalır ki, bu da təhsilin formal anlamı çərçivələrindən kənara çıxıb fəlsəfi, mədəni-antropoloji, sosial-psixoloji metodları cəlb etməklə təhsili sosiomədəni fenomen kimi nəzərdən keçirmək və beləliklə də, təhsilin cəmiyyətin mənəvi mədəniyyəti ilə əlaqəsini bərpa etməklə onu dirçəltməkdir. Yalnız müxtəlif metodları integrasiya etməklə təhsil kimi mürəkkəb bir fenomenin dərinliklərinə varmaq olar. Düşünürük ki, təhsili ruhsuzlaşmadan yalnız fəlsəfə, antropologiya, mədəniyyətşünaslıq, etika xilas edə bilər.

Açar sözlər: *təhsil, qloballaşma, informasiya cəmiyyəti, fəlsəfə, təhsil fəlsəfəsi.*

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Xəlilov S.S. Təhsil, təlim, tərbiyə. Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 2005, 650s.
2. Архипова О.В. Идея образования в контексте постнеклассической культуры. Дисс.... докт. филос. наук. СПб., 2011.
3. Гельвеций К.А. О человеке, его умственных способностях и его воспитании. М., 1938.
4. Кант И. Сочинения. В 6 тт., т.2. М., 1964.
5. Современная западная теоретическая социология: Реферативный сборник, вып.3. М., 1995.
6. Kierkegaard S. Tagebücher. München, 1953.
7. Nəzərov M.H, Babayeva A.R. Mədəniyyət və təhsilin ümumi əsasları. (Dərs vəsaiti). Bakı, 2016, 200 s.

Муслим НАЗАРОВ

ПОСТНЕКЛАССИЧЕСКАЯ ЭПОХА И ИДЕИ ОБРАЗОВАНИЯ

Резюме

Исходя из понимания образования как системы его идей, анализируются современные тенденции развития образования, а также факторы, влияющие на него. На этой основе рассматриваются актуальные проблемы, с которыми сталкивается образование. В качестве их причины указывается разрыв образования и философии. Как выход из ситуации обосновывается необходимость выйти за рамки формального понимания образования и рассматривать его как социокультурный феномен с привлечением культурно-антропологических, социально-психологических методов а также восстановления связи образования с духовной культурой общества.

Ключевые слова: образование, глобализация, информационное общество, философия, философия образования.

Muslim NAZAROV

POST-NON-CLASSICAL EPOCH AND THE IDEA OF EDUCATION

Summary

Proceeding from understanding education as a system of ideas of education there are analyzed modern tendencies of development of education, the factors affecting it, and on this basis - the current problems facing education are discussed. As their reason stated for the gap of education and philosophy, and as a way out of the situation, the necessity to go beyond a formal understanding of education and considering it as a socio-cultural phenomenon involving cultural-anthropological, socio-psychological methods and the reconnection of education with the spiritual culture of the society.

Keywords: education, globalization, information society, philosophy, philosophy of education.

Yusif HÜSEYNOV

*fəlsəfə ü.f.d, kafedra müdiri,
Naxçıvan Dövlət Universiteti*

MOLLANƏSRƏDDİNÇİLƏRİN İCTİMAİ-FƏLSƏFİ İRSİ VƏ HEYDƏR ƏLİYEVİN DÖVLƏTÇİLİK TƏLİMİ*

Ümummilli lider Heydər Əliyev xalqımızın ictimai-fəlsəfi fikrini zənginləşdirən mütəfəkkir, yazıçı və şairlərin ədəbi-bədii yaradıcılığına həmişə yüksək qiymət vermiş, onların fəlsəfi irsinin və bəşəri ideyalarının bütün xalqın mənəvi sərvətinə çevrilməsi istiqamətində ciddi fəaliyyət göstərmiş və bu məsələlərdə yüksək əzmkarlıq nümayiş etdirmişdir.

Ulu öndər H.Əliyev hələ sovet dönəmində İntibah dövrü bədii irsinin humanist ideyalarından, bütövlükdə Azərbaycan maarifçilik fəlsəfəsindən bəhrələndiyini və gənc nəslin milli vətənpərvərlik ruhunun tərbiyəsində misilsiz rol oynadığını xüsusi vurğulamışdır. H.Əliyev Azərbaycan yazıçılarının X qurultayındakı nitqində bu məsələlərdən bəhs edərək demişdir: “Bizim ədəbiyyatımız, mədəniyyətimiz intellektual potensialımızın əsasını təşkil edir. Bunu yaradanlar var. Bunu yaradanlar bizim xalqın dahi insanlarıdır. Onlar bəşər mədəniyyətini əsrlərdən-əsrlərə zənginləşdirən əsərləri ilə Azərbaycanın böyük intellektual potensialını, mülkiyyətini yaradıblar. Nizami, Xaqani, Tusi, Füzuli, Nəsimi, Natəvan, Vaqif, M.F.Axundzadə, Sabir, S. Ə. Şirvani, Nəcəf bəy Vəzirov - bunlar hamısı XX əsrə qədər yaşayıb - yaradıblar. Amma XX əsrdə bizim böyük şəxsiyyətlərimiz olubdur. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəli Azərbaycan ədəbiyyatının çox böyük zəngin bir dövrü olubdur. Bu gün ədəbiyyatımız haqqında danışarkən bu dövrü çox yüksək qiymətləndirməliyik” [1, s. 202].

Hələ sovet dövründə ulu öndər Heydər Əliyev XX əsrin əvvəllərindən fəaliyyətə başlayan “Molla Nəsrəddin” və onun ətrafında toplaşan molla-nəsrəddinçilərin fəlsəfi irsinə də müasirlik baxımından yanaşaraq onun milli mədəniyyətimizdəki yerini və rolunu göstərmişdir.

H.Əliyev Azərbaycan xalqının milli oyanışında, milli dirçəlişində, milli özünüdərkinin formalaşmasında əvəzsiz və misilsiz rol oynayan “Molla Nəsrəddin” jurnalı haqqında demişdir: “Mütərəqqi ideyaların carçısı olan “Molla Nəsrəddin” xalq və demokratiya cəbhəsində duraraq azadlıq düşmənlərini - çar mütləqiyyətini, müstəmləkəçilik siyasətini, geriliyi, mövhumatı, millətçiliyi amansız satıra atəşinə tuturdu. “Molla Nəsrəddin”in haqq səsi Qafqazın hüduqlarını aşıb Rusiyada, bütün Yaxın və Orta Şərqdə eşidilmişdi. “Molla Nəsrəddin”in yalnız Azərbaycan deyil, eləcə də Yaxın Şərq ölkələrinin ictimai və ədəbi-bədii fikir tarixində müstəsna rolu əbədidir” [1, s. 175]. Jurnalın ümumşərq hadisəsi olduğunu göstərən ulu öndər, onun təkcə milli deyil, bütün Şərq fəlsəfi fikrinə təsir etdiyini göstərir.

Molla-nəsrəddinçilərdən Mirzə Ələkbər Sabir haqqında yüksək pafosla danışan H.Əliyev demişdir: “Sabir Azərbaycan ədəbiyyatı, ictimai və bədii fikrinin ən qabaqcıl simalarındandır. O, Azərbaycan mədəniyyətində tənqidi realizmin, satirik poeziyanın qüdrətli nümayəndəsidir” [2, s. 175]. Bununla da Ulu öndər molla-nəsrəddinçilərin bədii - fəlsəfi fikir tarixində tutduqları yeri və oynadıqları rolu dəqiq müəyyənləşdirmişdir.

Akademik İsa Həbibbəyli Heydər Əliyevin siyasi kursunun nüvəsini azərbaycançılıq təliminin təşkil etdiyini göstərməklə onun bir məfkurə kimi meydanagəlmə tarixi və inkişaf mərhələlərini də diqqətə çatdıraraq demişdir: “Azərbaycançılıq məfkurəsini publisistikaya XIX əsrin axırlarında Məhəmmədəğa Şahtaxtı, ədəbiyyata XX əsrin əvvəllərində Cəlil Məmmədqul-

* Məqalə fəlsəfə ü.e.d., professor Sakit Hüseynov tərəfindən çapa məsləhət görülüb.

uzadə, milli siyasətə, dövlətçilik təliminə isə keçən yüzilliyin sonlarında qüdrətli siyasi xadim Heydər Əliyev gətirmişdir» [3, s. 62]. İ.Həbibbəyli H.Əliyevin ədəbiyyatı dövlət siyasətinin və milli siyasətin üzvi tərkib hissəsi kimi qəbul etdiyini, ulu öndərin siyasi fəaliyyətində və həyatında ədəbiyyat faktorunun böyük rol oynadığını, bir çox yazıçılara, şairlərə, bədii əsərlərə, mətbuat orqanlarına, o cümlədən Cəlil Məmmədquluzadəyə və “Molla Nəsrəddin” jurnalına üstünlük verdiyini qeyd edərək yazmışdır: “Hətta belə məqamlarda da Heydər Əliyevin bədii ədəbiyyata münasibətdə şəxsi maraqları ilə dövlətçilik düşüncəsinin üst-üstə düşdüyü, bir-birini tamamladığı aşkar müşahidə olunur” [3, s. 75].

AMEA-nın müxbir üzvü, tarix üzrə elmlər doktoru, professor Musa Qasımlı klassik irsə, keçmiş fəlsəfi ideyalara xüsusi qayğı göstərən Heydər Əliyevin özündən əvvəlki rəhbərlikdən xeyli irəli getdiyini, bu irsdən faydalanaraq milli-mənəvi dəyərlərin qorunması və gələcək nəsillərə ötürülməsi uğrunda mübarizə apardığını diqqətə çatdıraraq yazmışdır: “Millətsevərlik təbliğatının ədəbiyyata, ictimai və siyasi mühitə sakitcə, ehtiyatla gətirilməsi, milli ruhun və milli hünərin gücləndirilməsi H.Əliyevin tarixi xidmətlərindən biri idi. H.Əliyevin ədəbiyyat sahəsində keçirdiyi tədbirlər xalqın həyatında mühüm rol oynayaraq müstəqilliyin mənəvi və mədəni təməllərinin yaradılmasında əsas yerlərdən birini tutdu” [4, s. 228]. Deməli, H.Əliyevin molla-nəsrəddinçilərin fəlsəfi irsinə qayğısı müstəqillik dövründə milli mədəniyyətimiz üçün onların mənəvi irsinin gərəkli cəhətlərinin əxz olunmasında ciddi rol oynamışdır.

Müstəqillik dövründə Azərbaycanın böyük şəxsiyyətlərinin, milli mədəniyyətimizin görkəmli nümayəndələrinin zəngin irsinin azərbaycançılıq fəlsəfəsi baxımından yenidən öyrənilməsi və təbliğ edilməsi ön plana çəkilmişdir. Heydər Əliyevin xalqımızın bir çox mütəfəkkirlərinin yubileylərinin, o cümlədən Cəlil Məmmədquluzadənin 125 illik yubileyinin qeyd olunması ilə bağlı ulu öndərin dövlətçilik təliminin zənginləşməsində mühüm rol oynadığının aydın təzahürləridir.

Azərbaycanın intellektual potensialının bünövrəsində milli ədəbiyyatımızı və mədəniyyətimizi görən H.Əliyevdən ötrü bu milli-mənəvi sərvət, eyni zamanda müstəqil dövlətimizin əsasını təşkil etmişdir. Çıxışlarının birində H.Əliyev qeyd etmişdir: “...İnsanlara ədəbiyyat qədər, mədəniyyət nümunələri qədər güclü təsir edən, yəni insanların mənəviyyətinə, əxlaqına, tərbiyəsinə, fikirlərinin formalaşmasına bu qədər güclü təsir göstərən başqa bir vasitə yoxdur... Bizim ədəbiyyatımız doğrudan da xalqımızda, millətimizdə milli ruhu oyadıbdır, milli əhval-ruhiyyəni canlandırıbdır, milli dirçəliş prosesini gücləndiribdir. Məhz bunların nəticəsində bizdə milli psixologiya, milli ideologiya formalaşmağa başlayıbdır. Bəlkə bu milli psixologiya, milli ideologiya indi böyük bir sistem şəklində deyil... Ancaq indi bunları toplayıb, sistemləşdirib formalaşdırmaq üçün bizim böyük sərvətimiz var. O sərvət də bizim mədəniyyətimizdə olan fikirlər, çox dəyərli sözlərdir” [5]. Buradan göründüyü kimi, ulu öndər müstəqilliyin sosial-mədəni, ideoloji və milli-psixoloji sərvətinin yaranmasında, eyni zamanda dövlətçilik təliminin zənginləşməsində klassik fəlsəfi irsin baza rolu oynadığını qeyd etmişdir.

H.Əliyevin şəxsiyyətinə və yaradıcılığına böyük diqqətlə yanaşdığı klassik Azərbaycan yazıçılarından biri, molla-nəsrəddinçilərin ideya rəhbəri Cəlil Məmmədquluzadədir.

C.Məmmədquluzadənin ev-muzeyinin fəxri qonaqlar kitabına yazdığı ürək sözlərində H.Əliyev bu yeni mədəniyyət ocağını yalnız böyük yazıçının xatirəsinə göstərilən ehtiram kimi deyil, həm də xalqımızın gələcək mədəni-mənəvi yüksəlişinə təkan verən bir mədəniyyət və mənəviyyət mərkəzi kimi dəyərləndirərək demişdir: “Bu gün Azərbaycanın həyatında böyük bir hadisə baş verir. Azərbaycan xalqının böyük yazıçısı, maarifçisi, ictimai xadimi Cəlil Məmmədquluzadənin ev-muzeyi açılır. Bakı şəhərində yeni mədəniyyət ocağı, Mirzə Cəlil ocağı fəaliyyətə başlayır. Bu, Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığına, onun ədəbi-mədəni irsinə, xalqımızın tarixinə əvəzsiz xidmətlərinə verilən yüksək qiymətin rəmzidir. Şübhə yoxdur ki,

muzey Mirzə Cəlil dühasının təbliğinə faydalı xidmət edəcəkdir. Xalqımızın mənəvi saflaşmaq yolunda, müstəqillik yolunda mübarizəsinə kömək edəcəkdir» [6, s. 271].

Heydər Əliyevin “Molla Nəsrəddin”-in fəlsəfi irsi haqqındakı mülahizələri həmişə elmi-ədəbi ictimaiyyətdə ciddi maraq doğurmuşdur. Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Vilayət Quliyev H.Əliyevin “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilə bağlı mülahizələri haqqında belə yazır: “Jurnaldan danışarkən Heydər Əliyev bir tərəfdən Azərbaycan mətbuatının tarixinə dərinədən bələd olduğunu nümayiş etdirir, o biri tərəfdən isə XX əsrin ilk onilliklərində, daha dəqiq desək, 1906-cı ildən sonra meydana çıxan mətbuat orqanlarının öz üzünü xalqa çevirməsində, xalqın dərd və qayğılarının tərcümanına çevrilməsində, nəhayət yalnız bir qrup savadlı adamın deyil, hamının anlama biləcəyi bir dildə yazmasında “Molla Nəsrəddin”-in müstəsna rol oynadığını və xüsusi mərhələ təşkil etdiyini nəzərə çarpdırır. O, eyni zamanda jurnalın əhatə və təsir dairəsindən bəhs edir. “Molla Nəsrəddin”-in populyarlaşmasında jurnalın öz ətrafında topladığı istedadlı rəssamların əməyini ayrıca qeyd edir» [7, s. 89]. Müəllif haqlı olaraq o vaxtlar savadsız xalqa karikaturaların daha güclü təsir etdiyini göstərir.

Ulu öndər Heydər Əliyev “Molla Nəsrəddin” jurnalının yubiley gecəsindəki çıxışında jurnalın cəmiyyətin sosial-mədəni həyatına təsirindən bəhs edərək demişdir: “Molla Nəsrəddin” jurnalı dünyada məşhurdur. O vaxtlar rəbitənin çox zəif olduğuna baxmayaraq “Molla Nəsrəddin” jurnalı dünyanın bir çox ölkələrində yayılırdı, hörmətlə qarşılanırdı, oxunurdu və hər yerdə öz təsirini göstərirdi. Azərbaycanın həyatında “Molla Nəsrəddin” jurnalının xüsusi yeri var. O vaxtın şəraitinə uyğun olaraq Cəlil Məmmədquluzadə “Molla Nəsrəddin” jurnalını xalqın əksər təbəqələri üçün oxuna bilən, anlaşıqlı səviyyədə nəşr edirdi. Təsadüfi deyildir ki, tanınmış rəssamlar Şmerlinqin, Rotterin, Azərbaycanın böyük rəssamı Əzim Əzimzadənin və başqalarının istedadından istifadə edərək demək olar ki, yazılarla bərabər həm də şəkillər, karikaturalar da verildirdi. Mən bunu belə anlayıram ki, o vaxt xalqımızın əksəriyyəti savadsız olduğuna görə, çoxunun oxumaq imkanı olmadığına görə karikaturalar və şəkillər savadsız adamlara da çox təsir bağışlayırdı, sözləri oxumadan da fikirləri çatdırıb bildirirdi. Jurnal Azərbaycan dilində nəşr olduğundan o vaxt onu oxuyanların vasitəsilə xalq arasında geniş yayılırdı və çox güclü təsir göstərirdi» [6, s. 273].

Cəlil Məmmədquluzadə hətta Azərbaycanda ilk müstəqil milli respublikanın qurulduğu 1918-ci ildə ifrat ideallaşdırma yolu tutmamış, əksinə, hadisələrə açıq nəzərlə yanaşmışdır. Azərbaycan xalqının milli şüurunun formalaşdırılması və qorunmasında ədəbiyyat və mədəniyyət nümayəndələrinin bir çox mərhələlərdə, həm də siyasi xadimlərin vəzifələrini öz üzərlərinə götürmələri baxımından istisna təşkil etməyən C. Məmmədquluzadə və digər molla-nəsrəddinçilər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin rəhbər xadimləri sırasında yer almasalar da, müstəqillik ideyalarının formalaşmasında, bu ideyaların beyinlərdə və şüurlarda özünə yer tapmasında müstəsna xidmətlər göstərmişlər. H.Əliyev haqlı olaraq qeyd edir ki, “... ona görə də biz Cəlil Məmmədquluzadəyə, sadəcə bir ədəbiyyatçı kimi, yazıçı kimi, publisist kimi yox, böyük siyasətçi kimi yanaşmalıyıq. Cəlil Məmmədquluzadə öz yaradıcılığı ilə Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatının inkişafında, milli ruhun yüksəlməsində böyük rol oynamışdır. Bu, təkcə ədəbiyyat deyil, təkcə mədəniyyət deyil, bu, siyasətdə böyük xidmətdir, ictimai həyatımızda böyük xidmətdir» [6, s. 274].

Ulu öndər molla-nəsrəddinçilərin fədakar fəaliyyətləri sırasında onların dilin saflığı, azərbaycançılıq uğrunda apardıqları mübarizəni xüsusi qeyd edir. Azərbaycan dili məsələsinə həmişə xüsusi həssaslıqla yanaşan, müstəqillik dövründə isə onun dövlət dili kimi inkişaf etdirilməsini və tətbiq dairəsinin genişləndirilməsini milli ideologiya səviyyəsinə qaldıran Heydər Əliyev ana dilinin inkişafında molla-nəsrəddinçilərin fəaliyyətini yüksək dəyərləndirərək demişdir: “Azərbaycan xalqının dilinin inkişafı üçün göstərdikləri xidmətləri, onların ana dilinə - Azərbaycan dilinə böyük diqqəti, ana dilini təbliğ etməsi və ana dilinin, Azərbaycan dilinin hər

yerdə hökm sürməsinə dair fikirləri, yazıları o vaxt üçün çox vacib idi, bu gün üçün də çox aktualdır”- deyən H.Əliyevin Mirzə Cəlilin Azərbaycan dili barəsindəki bu mülahizələri, ulu öndərin özünün də ana dilinə münasibəti üzərinə işıq salır. Təsadüfi deyil ki, digər klassik yazıçı və şairlərimizlə bir sırada Məmmədquluzadə irsi də Azərbaycan dili anlayışına yenidən vətəndaşlıq hüququ qazandırmaq prosesində H.Əliyevin arxalandığı mənbələrdən biri olmuşdur.

Ulu öndər özünün müxtəlif məruzə və nitqlərində, müsahibə və söhbətlərində gənc, müstəqil Azərbaycan Respublikasının milli ideologiyasını yaratmağın zəruriliyi barəsində danışmışdır. H.Əliyevin fikrincə, bu ideologiya, ilk növbədə, Azərbaycan xalqının əsrlər boyu yaratdığı mənəvi sərvətlərə əsaslanmalı, xalqın mədəniyyət və mənəviyyatını, dini, etik və estetik dəyərlərini, keçirdiyi tarixi inkişaf yolunu özündə əks etdirməlidir.

H.Əliyev klassik yazıçılarımızın yaradıcılığını milli ideologiyanın bünövrəsi və dövlətçilik təliminin əsası hesab etmiş və yeni dövlət quruculuğunda, xüsusən mədəni quruculuqda onların irsindən yaradıcı şəkildə istifadəni zəruri saymışdır. Bu baxımdan H.Əliyevin fikrincə, yeni milli ideologiyanın yaradıcıları, ilk növbədə, dahi mütəfəkkir C.Məmmədquluzadənin ədəbi-ictimai irsinə müraciət etməlidirlər. Bununla bağlı Heydər Əliyev demişdir: “Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığında Azərbaycanın bütün milli xüsusiyyətləri, eyni zamanda ümumbəşəri dəyərləri əks etdirən fikirlər bizim milli ideologiyanın əsasıdır və həmin ideologiyanın yaranması üçün böyük bir vasitədir, böyük bir sərvətdir. O dövrə həm milliliyə bağlı olmaq, həm də dünyəvi, ümumbəşəri dəyərləri qiymətləndirmək, onları öz yaradıcılığında əks etdirmək və xalqımızın ümumi səviyyəsini qaldırmaq cəhdləri böyük vətəndaşlıq cəsarəti idi, böyük xidmətdir və bunu biz daim qiymətləndirməliyik. Ona görə də Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığı, əsərləri bu gün bizim milli ideologiyanın formalaşmasında, yaranmasında və onun konsepsiyasının elmi şəkildə hazırlanmasında çox kömək edə bilər və çox kömək edəcəkdir” [6, s. 274].

İndiki mərhələdə mənəvi tərbiyə baxımından molla-nəsrəddinçilərin fəlsəfi irsinə müraciət edilməsinin müasir dövr üçün əhəmiyyəti üzərində ayrıca dayanan Heydər Əliyev müasir yazıçılardan öz böyük sələflərinin ənənələrini davam etdirməyi, cəmiyyətdə baş verən proseslərə vətəndaşlıq və millət təəssübkeşlik mövqeyindən yanaşmağı tələb edirdi.

Azərbaycan cəmiyyətində milli-mənəvi dəyərlərin qorunub saxlanmasına xidmət edən, sosial mühitdəki nöqsanları tənqid edən “Molla Nəsrəddin” ənənələrindən danışan H.Əliyev bu lazımlı ənənələrin sovet hakimiyyəti illərində davam etdirilmədiyini təəssüf hissi ilə xatırlatmışdır. O, xüsusən “Molla Nəsrəddin”in xələfi və davamçısı kimi düşünülmüş “Kirpi” satirik jurnalının öz böyük müəlliminin işini layiqincə davam etdirə bilmədiyini, mövzu xırdaçılığına, ifrat məişətçiliyə yuvarlandığını qeyd etmişdir.

Molla-nəsrəddinçilər və onların ideya rəhbəri Mirzə Cəlillə birlikdə digər yazıçı, publisist, filosof və mütəfəkkirlərimizi bu gün də müstəqillik dövrünün mənəviyyat mənbəyi, mənəvi dayağı olaraq dəyərləndirən H.Əliyev onları xalqı çətinliklərdən çıxarmağa kömək edən fəlsəfi irs sahibləri hesab etmişdir.

Heydər Əliyev molla-nəsrəddinçilərin fəlsəfi irsinin yeni şəraitdə öyrənilməsi zərurətini irəli sürərək demişdir: “Doğrudan da, Azərbaycan ədəbiyyatının digər klassikləri ilə müqayisədə ölməz Molla Nəsrəddinin irsi daha çox müstəqillik əqidəsi və təfəkkürü ilə öyrənilməyə möhtacdır. Çünki sovet rejimi şəraitində onun bir çox əsərləri öz həqiqi qiymətini almamış, yaxud toxunduğu bir sıra vacib mətləblər məhz hakim ideologiyanın şərtlərinə uyğun gəlmədiyindən diqqət mərkəzindən kənarda qalmışdır” [5]. Bu mənada soydaşlarımızın, böyüməkdə olan gənc nəslin indiki və gələcək dövrlər üçün molla-nəsrəddinçilərin fəlsəfi irsindən bəhrələnməsi zərurəti daha da aktuallaşır. Qeyd etmək lazımdır ki: “...molla-nəsrəddinçilər ədəbi məktəbini Azərbaycan Prezidentinə sevdiren başlıca cəhət böyük satiriklərin milli oyanış və milli özünüdərk ideyalarına ardıcıl xidmətləri olmuşdur. Əsrin əvvəllərində çar hakim dairələri Azərbaycan türklərinin hüquqlarını hər vasitə ilə tapdalayanda, onlara öz dillərini inkişaf etdirməyə, milli maarif və

mətbuatlarını yaratmağa icazə verməyəndə Mirzə Cəlil bir tərəfdən bu antihumanist, işgalçı və irticaçı rejimi qamçılamış, o biri tərəfdən isə həmin yaramaz rejimin tələblərinə müti şəkildə boyun əyən həmvətənlərini kəskin satira atəşinə tutmuşdu. “Molla Nəsrəddin”-in birbaşa hədəfə dəyən tənqid oxları millətin ətəlt yuxusundan oyanmasında, öz haqqını tələb etməsində əvəzsiz rol oynamışdır” [7, s. 88].

H.Əliyev özünün C.Məmmədquluzadə haqqında mülahizələrində milli mətbuatımızın korifeyi olan “Molla Nəsrəddin” jurnalına xüsusi yer ayırmışdır. Böyük demokrat ədib-C.Məmmədquluzadəni H.Əliyevə yaxınlaşdırən, doğrulaşdırən başqa bir cəhət yazıçının həm də görkəmli ictimai xadim olması, heç vaxt ictimai-siyasi proseslərdən, xalqın taleyi ilə bağlı məsələlərdən kənarda qalmaması idi. Ulu öndərdən ötrü Azərbaycan mədəniyyətinin bütün klassikləri kimi, C.Məmmədquluzadə də ilk növbədə məhz vətənə, torpağa bağlılığı, milli-azadlıq və müstəqillik ideallarına sonsuz sədaqəti ilə qiymətli və əzizdir.

H.Əliyev deyirdi ki, Cəlil Məmmədquluzadə tariximizə böyük bir demokrat kimi daxil olubdur. O öz yaradıcılığı ilə Azərbaycanın müstəqilliyi üçün çalışırdı, millətimizin maarifləndirilməsinə çalışırdı, xalqımızı oyatmağa çalışırdı, milli şüuru formalaşdıraraq, milli oyanışı gücləndirərək xalqı milli azadlıq uğrunda mübarizəyə dəvət edirdi, xalqımızın müstəqil olması üçün yol açırdı və bu yolu da yalnız demokratik prinsiplər əsasında görürdü. Ulu öndər qeyd edirdi ki, Cəlil Məmmədquluzadənin yazılarında “cümhuriyyət” anlayışı bu gün bizim quracağımız demokratik hüquqi dövlət prinsipləri ilə səsleşir. Mən onu oxuyanda fikirləşdim ki, bunlar bugünmü yazılıb. Yox, bunları Cəlil Məmmədquluzadə o zaman yazıbdir. O vaxtlar C.Məmmədquluzadə yazırdı ki: “Cümhuriyyət elə bir hökumətə deyilir ki, orada məmləkətin idarəsi camaatın, xalqın öz öhdəsində və ixtiyarındadır və vicdan azadlığı, yığıncaq azadlığı, birlik azadlığı, söz azadlığı, mətbuat azadlığı, siyasi firqələr düzəltmək azadlığı, şəxsiyyət azadlığı, qanun qarşısında bərabərlik, seçki üsulunda həmrəylik, müstəqillik, gizli səsvermə prinsipləri cümhuriyyət quruluşunda əsas olmalıdır” [6, s. 277].

Məhz Mollanəsrəddinçilərin ictimai-fəlsəfi irsinə əsaslanaraq Heydər Əliyev dövlət quruculuğu məsələlərində onların fəlsəfi, siyasi və hüquqi ideyalarından bəhrələnməyi tövsiyə edirdi. Ulu öndər mollanəsrəddinçilərin demokratik, hüquqi dövlət quruculuğu ilə bağlı siyasi ideyalarından bəhrələnmək üçün onların sosial-fəlsəfi irsinə yenidən müraciət etməyi tövsiyə edərək yazmışdır: “Biz bu gün bu prinsiplər əsasında demokratik hüquqi dövlət yaratmaq istəyirik, demokratik hüquqi cəmiyyət yaratmaq istəyirik. Cəlil Məmmədquluzadə böyük demokrat olubdur, Azərbaycanın dövlətçiliyi üçün səylər göstəribdir. Bizə böyük miras, irs qoyub gedibdir. Bunların hamısını biz yüksək qiymətləndirməliyik. Bax, bunlara görə də Cəlil Məmmədquluzadə daim bizimlədir. Cəlil Məmmədquluzadədən, onun yaradıcılığından biz daha faydalı istifadə etməliyik. Doğrudur, Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığının tədqiqinə həsr olunan çox əsərlər yaranıbdir” [6, s. 277]. Qeyd etmək lazımdır ki, mollanəsrəddinçilərin, xüsusən Cəlil Məmmədquluzadənin irsinin müasir dövrdə aktuallığını, dövlətçilik təlimindəki əhəmiyyətini nəzərə alaraq uzaqgörən siyasətçi, ümummilli lider Heydər Əliyev onun əsərlərinin təbliğini genişləndirməyi, xalqa çatdırmağı tövsiyə edərək demişdir: “Hesab edirəm ki, bunlar yetərli deyil və hesab edirəm ki, Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığı, onun əsərləri haqqında elmi əsərlər, fundamental monoqrafiyalar yaratmaqla yanaşı, onun yaradıcılığını, əsərlərini populyar şəkildə geniş kütlələrə, camaata, xalqa çatdırmaq lazımdır. Bugünkü nəsl, gənc nəsl onlarla yaxından tanış etmək lazımdır. Bizim bu gənc nəslimiz, indi yeni dövlətimizi, yeni cəmiyyətimizi formalaşdırən nəslimiz Cəlil Məmmədquluzadənin əsərləri ilə, yaradıcılığı ilə nə qədər yaxından tanış olsa, o qədər bizim dövlətçilik işimiz asan gedər” [6, s. 277].

Beləliklə, yuxarıdakı elmi-nəzəri təhlilləri nəzərə alaraq ulu öndər Heydər Əliyevin mollanəsrəddinçilərin fəlsəfi irsi ilə bağlı dəyərli fikirləri və mülahizələri irəli sürülmüş, onun milliliklə ümumbəşəriyyətin vəhdəti kimi Azərbaycan və bütün Şərq sosial-fəlsəfi fikrinin

inkişafına, eyni zamanda Azərbaycanda dövlətçilik təliminin formalaşmasına təsir etdiyi göstərilmişdir.

Açar sözlər: *Heydər Əliyev, Cəlil Məmmədquluzadə, mollanəsrəddinçilər, azərbaycançılıq, milli oyanış.*

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

- 1.Əliyev H. Azərbaycan yazıçılarının X qurultayında nitqi. 30 oktyabr 1997-ci il. // Heydər Əliyev və mədəniyyət. Müraciətlər, çıxışlar, müsahibələr, təbriklər, məlumatlar. Üç cild. III cild. Bakı: "Nurlar" Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2008.
- 2.Hacıyeva A.Ə. Hermenevtika Şərqdə: Fəlsəfə tarixi kontekstində. Bakı: Adiloğlu, 2006, 208s.
- 3.Həbibbəyli İ. Heydər Əliyev dövlətçilik təlimi və müasir dövr. Naxçıvan: Əcəmi, 2013, 272 s.
- 4.Qasımlı M. Heydər Əliyev – istiqlala gedən yol (1969-1987-ci illər). Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2006, 608 s.
- 5.Əliyev H. Azərbaycan yazıçılarının VII qurultayında nitqi // "Kommunist" qəzeti, 1981, 19 iyun, №139.
- 6.Əliyev H. Böyük Azərbaycan yazıçısı Cəlil Məmmədquluzadənin anadan olmasının 125 illiyinə həsr olunmuş gecədəki nitqindən. 28 dekabr 1994-cü il // Heydər Əliyev və mədəniyyət. Müraciətlər, çıxışlar, müsahibələr, təbriklər, məlumatlar. Üç cild. I cild, Bakı: "Nurlar" Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2008.
- 7.Quliyev V. Heydər Əliyev və klassik ədəbi irsimiz // Heydər Əliyev və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Elm, 1998.

Юсиф ГУСЕЙНОВ

ОБЩЕСТВЕННО - ФИЛОСОФСКОЕ НАСЛЕДИЕ МОЛЛАНАСРЕДДИНОВЦЕВ И УЧЕНИЕ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ ГЕЙДАРА АЛИЕВА

Резюме

В статье исследовано литературно-художественное и общественно-философское наследие молланасреддиновцев, которое широко использовалось Гейдаром Алиевым в учении о государственности. Автор отмечает, что Гейдар Алиев высоко отзывался о национально-нравственном значении журнала «Молла Насреддин», который сыграл важную роль в формировании национального сознания, национальном пробуждении народа, а также в выдвижении идеи азербайджанства и укреплении азербайджанского языка.

Ключевые слова: *Гейдар Алиев, Джалил Мамедгулузаде, молланасреддиновцы, азербайджанство, национальное пробуждение.*

Yusif HUSEYNOV

**THE SOCIO-PHILOSOPHICAL HERITAGE OF MOLLA NASREDDINISTS
AND H. ALIEV'S TEACHING OF STATEHOOD**

Summary

In the article a study is made of the literary and artistic, socio - philosophical views of the heritage of Molla Nasreddinists and its the use by the national leader H.Aliyev in the doctrine of statehood.

The article reflects the thoughts of Heydar Aliyev on the national and moral significance of the magazine "Molla Nasreddin", which played an important role in shaping the national consciousness in the national awakening of our people. It is also noted that at the beginning of the 20 - th century, the commitment of Molla Nasreddinists to the Azerbaijani language, the promotion of the idea of Azerbaijanism, the protection of national and moral values and other issues raised by them were highly evaluated by H.Aliyev.

Keywords: *Heydar Aliyev, Jalil Mammadguluzadeh, Molla Nasreddinists, Azerbaijaniism, national awakening.*

Könül SALMANOVA

doktorant,

Naxçıvan Dövlət Universiteti

FƏALİYYƏT SOSIAL FƏLSƏFƏNİN KATEQORİYASI KİMİ *

Fəaliyyət problemi bütün dövrlərdə filosofların diqqət mərkəzində olmuşdur. Lakin tarixən fəaliyyət anlayışı, onun mahiyyəti, strukturu, əsasən, idealist fəlsəfədə işlənmişdir. Şüurun fəal, yaradıcı xarakter daşması idealistcəsinə məhz klassik alman fəlsəfəsində daha qabarıq şəkildə qoyulmuş və bu yöndə bir sıra dəyərli fikirlər söylənilmişdir. Fəaliyyəti ilk dəfə mədəniyyətin ən ümumi əsası dərəcəsinə yüksəldən Fixte olmuşdur. Fəaliyyətin ən inkişaf etmiş nəzəriyyəsini isə Hegel yaratmışdır. O, fəaliyyət anlayışını, onun strukturunu hərtərəfli təhlil etmiş, sosial-tarixi və mədəni cəhətdən şərtlənməsi və formaları haqqında maraqlı, məzmunlu müddəalar irəli sürmüşdür. Lakin filosof insan şüurunun fəallığını tam müstəqil, təbii və sosial gerçəkliyin fəvqündə duran qüvvə hesab edir və buradan da belə qənaətə gəlirdi ki, dünya haqqında bilik ağılın öz konstruksiyasıdır.

K.Marks klassik alman fəlsəfəsinin nümayəndələrinin dəyərli fikirlərindən istifadə edərək fəaliyyət anlayışının dialektik-materialist əsaslarını yaratmışdır. O, ictimai həyat proseslərinə yanaşmanın, V.A.Lektorskinin təbirincə desək, variantlarından yalnız birini təklif etmiş, fəaliyyət anlayışı haqqındakı müddəasını praktika kimi inkişaf etdirmişdir (1, s.57-58). K.Marksa görə, insan təbii və sosial reallığa təsir göstərməklə və onu dəyişdirməklə yanaşı, eyni zamanda özünün təbiətini də dəyişdirir. Maddi istehsalın və ictimai münasibətlərin tarixi inkişaf prosesində spesifik mənəvi istehsal yaranır və nisbi olaraq müstəqil inkişaf edir; maddi istehsal kimi mənəvi istehsal da universal-dəyişdirici və ictimai xarakterə malikdir.

Fəaliyyət anlayışı və onun problemlərinin fəlsəfə və konkret humanitar elmlərdə qoyuluşu və həlli yolları haqqında ən ümumi şəkildə təhlil etmək başlıca məqsədimizdir. Onun son dərəcə aktual, mürəkkəb, çoxölçülü, çoxtərəfli, mübahisəli problem olduğunu diqqətə çatdırmaqdır. Doğrudan da, fəlsəfi və psixoloji ədəbiyyatda fəaliyyətə müxtəlif və çoxsaylı təriflər verilməsinə baxmayaraq, bu anlayış və onun başlıca atributları barədə birmənalı və hamı tərəfindən qəbul olunan vahid fikir yoxdur. Fəaliyyət anlayışı yalnız təbiətsünaslıq və konkret humanitar elmlərdə (psixologiya, linqvistika, etnoqrafiya və s.) deyil, fəlsəfənin özündə də müxtəlif aspektlərdə araşdırılır. Fəlsəfə elmləri doktoru, professor Yusif Rüstəmov bu yöndə aşağıdakı aspektləri göstərir: a) ümumiyyətlə, insan fəaliyyətinin tədqiqi ilə məşğul olan fəlsəfi bilik sahəsinə praksiologiya (yun. “praktikos” – fəallıq) deyilir; b) sosial fəlsəfə fəaliyyəti şəxsiyyətin sosiallaşması üsulu kimi öyrənilir; c) sosiologiyada fəaliyyət (sosial hərəkət) sosial orqanizmin başqalarına yönəlmiş subyektiv motivasiyası ilə xarakterizə edilən və şəxsiyyət ilə cəmiyyət arasında əlaqəni təmin edən hüceyrəsi kimi tədqiq edilir; ç) ontologiyada fəaliyyət insanın elə varlıq formasıdır ki, burada onun mövcudluq qüvvəsi daha yaxşı üzə çıxır; d) idrak nəzəriyyəsində maddi olan hissi-əşyavi fəaliyyət nəzərdən keçirilir; e) aksiologiyada fəaliyyət dəyərlər və dəyərlər mövqeyindən yanaşma prinsipi əsasında nəzərdən keçirilir (2, s. 19).

Fəaliyyət probleminin təhlili zamanı qarşıya çıxan çətinliklərdən və müəyyən uğursuzluqdan təşvişə düşən bəzi tədqiqatçılar fəaliyyət anlayışının araşdırılmasının maraqsız və perspektivsiz olması qənaətinə gəlirlər. İctimai proseslərin şərhinə fəaliyyət mövqeyindən yanaşma nəzəriyyəsinə və metodologiyasına qarşı yönəlmiş çağırışlar fəaliyyətin aksioloji baxımdan

* Məqalə fəlsəfə ü.e.d., professor Məmməd Rzayev tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

hərtərəfli araşdırılmasına olan marağı da azaltmışdı. Lakin fəaliyyət probleminin tanınmış və sanballı tədqiqatçılarından sayılan B.A.Lektorski çox haqlı olaraq yazır ki, müasir şəraitdə fəaliyyət mövqeyindən yanaşma nəinki öz əhəmiyyətini saxlamışdır, həm də çox maraqlı perspektivlərə malikdir; bunu həyata keçirmək üçün həmin anlayışı yenidən mənalandırmaq və onun məhdud izahından imtina etmək lazımdır. Bu həmçinin fəaliyyət mövqeyindən yanaşmanı şərhedici, dünyagörüşü prinsip kimi fəaliyyətin konkret nəzəriyyələrindən (psixoloji, linqvistik və s.) fərqləndirməyi tələb edir. (1, s.57). B.A.Lektorskinin bu mövqeyi elmi əsaslar üzərində qurulmuşdur və diqqətəlayiqdir.

Elmi ədəbiyyatda fəaliyyət probleminin qoyuluşu və həllində qarşıya çıxan çətinliklərdən, mübahisə doğuran məqamlardan bəhs edərkən bu çətinliklərin və mübahisə doğuran məqamların başlıca səbəbləri təhlil olunmalıdır.

Əvvəla, artıq qeyd etdiyimiz kimi, nəzəri tədqiqatlarda fəaliyyət termini çox geniş mənada işlədilir və birmənalı istifadə olunmur. Belə ki, bura cansız təbiətin də müxtəlif təzahür formaları daxil edilir. Məsələn, “çayların fəaliyyəti”, “okeanın fəaliyyəti”, “vulkanın fəaliyyəti”, “ali əsəb fəaliyyəti”, “genlərin fəaliyyəti” və s. haqqında danışılır. Sözügedən terminin fəlsəfədə də buna oxşar şəkildə işlədilməsinə rast gəlmək olar. (2, s.4). Məsələn, Hegel “fəaliyyət” termini ilə anlayışın hərəkətini ifadə edirdi. O, prosesin, o cümlədən kimyəvi çevrilmələrin fəaliyyəti, substansiya və səbəbin fəaliyyəti və s. haqqında yazırdı (3, s.180-183; 290).

“Fəaliyyət” termininin məzmununun həddindən artıq geniş mənada götürülməsini, onun bioloji aləmə və cansız təbiət hadisələrinə şamil edilməsini tədqiqatçıların böyük əksəriyyəti qəbul etmir. Tədqiqatçı İ.S.Qılıcoy haqlı olaraq bu müddəanı düzgün tənqid edir və göstərir ki, belə halda həmin anlayış müəyyən hərəkətlər etmək, yəni enerji sərf etməklə dəyişikliklər yaratmaq mənası ilə eyniləşdirilir, bioloji aləm və təbiət prosesləri ilə müqayisədə sosial proseslərin fərqi nə məhəl qoyulmur. Ən başlıcası isə budur ki, fəaliyyətin insanın dünyada spesifik mövcudluq üsulu olması mahiyyəti kölgədə qalır.

Müəllif “fəaliyyət” termini haqqında fikrini ümumiləşdirərək yazır: “Fəaliyyət anlayışını yalnız cəmiyyətə xas olan keyfiyyət, insanın həyata özünəməxsus münasibət forması kimi səciyyələndirmək məqsəduyğundur” (4, s.193).

Biz də belə hesab edirik ki, əvvəla, fəaliyyət anlayışı yalnız cəmiyyətə xas olan sosial keyfiyyətdir, onunla bioloji və cansız təbiətdə gedən dəyişikliklərin oxşar cəhətlərə malik olması məqamını şişirtmək metodoloji cəhətdən düzgün deyildir.

İkincisi, insan fəaliyyəti anlayışının sosial-fəlsəfi mahiyyətinin aşkar edilməsini çətinləşdirən mühüm məqamlardan biri də ona çox yaxın olan və çox hallarda onunla eyniləşdirilən “ünsiyyət”, “ictimai münasibətlər”, “praktika”, “davranış” kateqoriyaları ilə nisbəti problemi elmi ədəbiyyatda kifayət qədər araşdırılmamış, onlar arasındakı ümumi və fərqli cəhətlər dəqiq müəyyən edilməmişdir. Bundan əlavə, insan fəaliyyəti anlayışının geniş və dar mənada işlədilməsi də fəlsəfi və psixoloji ədəbiyyatda birmənalı izah olunmur; bu məsələyə də aydınlıq gətirilməlidir.

Nəhayət, üçüncüsü, müasir dövrdə fəaliyyətin və əməyin insan həyatında yeri və rolu keyfiyyətcə dəyişmişdir; bu proses getdikcə daha geniş miqyas alır. Belə ki, indi onun məzmunu sırf maddi nemətlər istehsalı və ya obyektiv şəraitin dəyişdirilməsi sferasından kənara çıxır, elm və biliklərə qovuşur və getdikcə daha çox kollektiv fəaliyyət kimi çıxış edir, onun kommunikasiya ilə əlaqələri çoxtərəfli xarakter alır. Bu fakta əsaslanaraq bəzi müəlliflər fəaliyyət ilə kommunikasiyanı (ünsiyyəti) bir-birinə qarşı qoyurlar. Bu fikir ilə razılaşmaq çətindir. Çünki müasir şəraitdə kommunikasiyanın özü də fəaliyyətin bir növünə çevrilməyə başlayır. Bu barədə irəlidə ətraflı bəhs ediləcəkdir.

Fəaliyyətin müasir anlamının dəyişməsi, bir tərəfdən onun marksist fəlsəfi izahının elm və praktikada baş verən köklü dəyişikliklərlə əlaqədar olaraq məhdudluğunun aradan qaldırılması, digər tərəfdən müasir psixologiyada fəaliyyət nəzəriyyəsinin işlənilməsinin yeni mərhələyə daxil

olması ilə bağlıdır. Bu məqamı xüsusi vurğulayan V.A.Lektorski çox düzgün olaraq göstərir ki, əgər kollektiv fəaliyyət onun iştirakçılarının qarşılıqlı təsirini, xüsusilə də kommunikasiyanı özündə ehtiva edirsə, onda fəaliyyətin özünün anlamı da dəyişir. Çünki insanın başqaları ilə qarşılıqlı təsire qovuşmuş halda etdiyi hərəkətlərlə müəyyən predmet istehsalına və ya obyektiv şəraitin dəyişdirilməsinə yönələn hərəkətləri eyni deyildir (1, s. 60-61).

Beləliklə, ictimai həyatın bütün sahələrində baş verən köklü transformasiya prosesləri insan fəaliyyətinin nəinki yeni növləri və formalarını yaradır, həm də onların müasir metodoloji prinsiplər əsasında araşdırılmasını sosial fəlsəfənin qarşısında mühüm bir vəzifə kimi qoyur.

Fəaliyyətin, daha dəqiq desək, insan fəaliyyətinin sosial-fəlsəfi mahiyyətini açmaq üçün ilk növbədə ona çox yaxın olan və çox hallarda onunla eyniləşdirilən anlayışlar (ictimai münasibətlər, ünsiyyət, davranış, praktika) arasındakı ümumi və fərqli cəhətləri, onlardan hər birinin nisbi müstəqilliyə malik olmasını təhlil etmək zəruridir.

Fəlsəfi ədəbiyyatda bəzən əsassız olaraq fəaliyyət və ictimai münasibətlər eyniləşdirilir (5, s.103-107; 8, s.98). Lakin fəlsəfə elminin ən yeni nailiyyətləri onları eyniləşdirməyə imkan vermir. Fəaliyyət və ictimai münasibətlərin əlaqəsi mürəkkəb və birmənalı deyildir; onların eyni real predmet, praktiki sferanın hadisəsi olması şübhə doğurmur. Məhz ictimai münasibətlər fəaliyyətin təşkili üsulunu, insanın öz fəaliyyətini həyata keçirmək üçün zəruri olan obyektiv şəraitlə birləşmə üsulunu müəyyən edir. Bunu da nəzərdə tutmaq lazımdır ki, ictimai münasibətlərin fəaliyyətdən asılılığını yalnız nəticə və səbəbin, ilk və törəmə əlaqəsi kimi başa düşmək düzgün olmazdı. Bu münasibətdə belə bir fikir ilə razılaşmaq olar ki, ictimai fəaliyyətin müəyyən növünə müəyyən ictimai münasibətlər uyğun gəlməlidir. Başqa sözlə, fəaliyyətin xarakterinə uyğun olaraq bu və ya digər ictimai münasibətlər təşəkkül tapır. İctimai münasibətlər zəruri olaraq insan fəaliyyəti əsasında və onunla əlaqədar olaraq formalaşır və inkişaf edir (6, s.87-103). Buradan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, sosial fəaliyyət ictimai münasibətlərə nisbətən gerçəkliyin daha dərin və konkret amilidir. İctimai münasibətlər fəaliyyətin inkişafının özünəməxsus nəticəsi, zahiri ifadəsidir. Ancaq bu, fəaliyyətə nisbətən ictimai münasibətlərin daha geniş kateqoriya olması təsəvvürü yaratmamalıdır. Çünki belə halda fəaliyyət ictimai münasibətlərin, obrazlı şəkildə desək, “kərpici” olacaqdır. Zənnimizcə, fəaliyyət və ictimai münasibətlər öz həcmələrinə görə müqayisə oluna bilməzlər; onların bir-birini qarşılıqlı şərtləndirməsi prosesi daha mürəkkəb və çoxmənalıdır. İnsan fəaliyyəti ictimai münasibətlərin “materialıdır”. İctimai münasibətlər insanların fəaliyyətinin zəruri, vacib tərəfi olsa da, həmin fəaliyyətin mövcudluğunun və realizəsinin yalnız formasıdır.

Fəaliyyət və ictimai münasibətlər obyektiv proseslərə münasibətdə gerçəkliyin müxtəlif tərəflərini əks etdirirlər, vahid ictimai-tarixi praktikanın müxtəlif tərəfləri kimi çıxış edirlər. Sosial fəaliyyət gerçəkliyin varlığının yeganə mümkün və yaxud əsas üsuludur; hər cür sosial qarşılıqlı təsir, bu və ya digər obyektə əlaqədar olaraq insanlar arasındakı hər cür münasibətlər həmişə fəaliyyət mübadiləsi və ya həmin mübadilənin nəticəsi, yekunu kimi təzahür edir (7, s.4).

İctimai münasibətləri və insan fəaliyyətini fərqləndirərkən birincinin müxtəlif səviyyələrini nəzərə almaq çox vacibdir. Bu o deməkdir ki, ictimai münasibətlərin hadisə səviyyəsində və mahiyyət səviyyəsində çıxış etdiyini müəyyən etmək lazımdır. Başqa sözlə, ictimai münasibətlərin bilavasitə mövcud olması ilə onun mahiyyət səviyyəsində mövcud olmasını eyniləşdirmək olmaz. Vahid sosial bütövlükdə fəaliyyət ictimai proseslərin dinamikasını, ictimai münasibətlər isə nisbi sabitliyi ifadə edir. Çox vaxt ictimai münasibətləri dəyişmək üçün insanların aktiv fəaliyyəti həyata keçirilir. Fəaliyyət yalnız bir aspektdə ictimai münasibətlərdən törəmədir və ya ikincidir.

Elmi ədəbiyyatda fəaliyyəti ya tək-cə obyektiv, ya da yalnız subyektiv faktor kimi izah etməyə cəhd göstərən müəlliflər “obyektiv” və “obyektiv reallıq” anlayışları arasındakı mürəkkəb dialektik əlaqəni nəzərə almırlar. Subyektiv (ideal) reallıq ilə subyektivliyi də həmçinin bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. Çünki, yalnız ideal deyil, həm də insanların maddi fəaliyyəti də

subyektivdir.

Tarixi materialistcəsinə başa düşməyin marksist təliminin müsbət və mənfi tərəflərini təhlil edib ümumiləşdirən T.İ.Oyzerman yazır: “Sosial obyektiv reallığın spesifikliyi bundadır ki, o təkcə obyektiv deyildir; bu, subyektiv ilə obyektivin bağlılığı və ya başqa sözlə deyilsə, subyekt-obyekt reallığıdır. Bu əksliklərin vəhdəti onların qarşılıqlı surətdə bir-birinə keçməsinə nəzərdə tutur. Sosial obyektiv ictimai istehsalla şərtlənən insan fəaliyyətinin obyektivləşməsi nəticəsində yaranır; ictimai istehsal da öz növbəsində əvvəlki ictimai istehsal ilə şərtlənən insan fəaliyyəti prosesidir (8, s.4). Beləliklə, ictimai münasibətlər insan fəaliyyətinin hissəsi, növü, aspekti deyildir; ictimai münasibətlər insan fəaliyyətinin zəruri tərəfi, onun həyata keçirilməsinin müqəddəm şərti, konkret tarixi şəraiti, varlıq üsulu, forma və nəticəsidir. Ona görə də insan fəaliyyətini və ictimai münasibətləri sıx, ayrılmaz vəhdətdə götürmək lazımdır. İnsan fəaliyyəti ictimai münasibətləri törədir; sonuncu da öz növbəsində insan fəaliyyətinin (onun fəaliyyət mahiyyətinin) zəruri ictimai formasına çevrilir. Onları nə eyniləşdirmək, nə də bir-birinə qarşı qoymaq olmaz.

İnsan fəaliyyəti anlayışına aydınlıq gətirə biləcək mühüm kateqoriyalardan biri də ünsiyyət kateqoriyasıdır. Ünsiyyət fəaliyyətlə ayrılmaz vəhdətdədir, onlar arasında oxşar cəhətlər çoxdur. İnsan fəaliyyəti anlayışında olduğu kimi, ünsiyyət anlayışı haqqında da fəlsəfi, sosioloji və psixoloji ədəbiyyatda hamı tərəfindən qəbul edilən ümumi tərif yoxdur. Ünsiyyətə əsasən aşağıdakı tərif verilir: “İki və daha çox adamın münasibətləri aydınlaşdırmaq və ümumi nəticə əldə etmək məqsədilə öz səylərini əlaqələndirməyə və birləşdirməyə yönəldilmiş qarşılıqlı təsirinə ünsiyyət deyilir” (9, s.502). Bu tərif ümumilikdə sovet psixologiya elmindən götürülsə də, ünsiyyətin psixoloji məqamlarını aydın şəkildə izah edir. Müəlliflərin fikrincə, ünsiyyətin funksiyaları aşağıdakılardır: a) insanların birgə fəaliyyətinin təşkili; b) şəxsiyyətlərarası münasibətlərin formalaşması və inkişafı. Ən ümumi şəkildə ünsiyyət situasiyasının iki tipini fərqləndirmək olar: a) birgə fəaliyyətdə ünsiyyət; b) şəxsi (şəxsiyyətə məxsus) ünsiyyət (9, s.503).

Fəlsəfi və sosioloji ədəbiyyatda insan fəaliyyəti və ünsiyyət anlayışlarının nisbəti bir qədər fərqli şəkildə qoyulur və həll olunur. Əvvəla, ünsiyyətdə təfəkkürün və fəaliyyətin formaları, ümumi elmi kateqoriyalar və fərdlərin subyektiv səyləri təmərküzləşdiyinə görə fəlsəfə və sosiologiya ünsiyyət anlayışını daha geniş kontekstdə götürür, yəni subyektlər arasında bilavasitə və bilvasitə (dolayı) əlaqə kimi götürülür; fəaliyyət birbaşa fəaliyyətə münəcər edilmədiyini kimi, ünsiyyətdə bilavasitə əlaqəyə münəcər edilmir. Ünsiyyət anlayışı müxtəlif sosial və mədəni sistemlər arasındakı qarşılıqlı təsiri səciyyələndirmək üçün də istifadə olunur (məsələn, “millətlərarası ünsiyyət”, “mədəniyyətlərin ünsiyyəti”, “beynəlxalq birliyin ünsiyyəti” və s.). Başqa sözlə, ünsiyyət yalnız şəxsiyyətlərarası əlaqə kimi götürülmür, ünsiyyət situasiyası təbii şəkildə fərdlərarası kontakt həddlarından kənara çıxır.

Sosial-fəlsəfi ədəbiyyatda fəaliyyət və ünsiyyətin nisbəti haqqında iki fikir, mövqe vardır: a) ünsiyyət fəaliyyətin xüsusi növüdür (10, s.34). Psixoloji ədəbiyyatda bundan fərqli olsa da, buna oxşar baxış vardır. Məsələn, O.K.Tixomirov yaradıcı fəaliyyət nəzəriyyəsindən bəhs edərkən “fəaliyyət” və “qarşılıqlı təsir”, “fəaliyyət” və “ünsiyyət” kateqoriyalarının bir-birinə qarşı qoyulmasının yolverilməz olduğunu göstərir. O, sübut etməyə çalışır ki, fəaliyyət və ünsiyyətin qarşılıqlı təsiri fəaliyyət vasitəsilə olur, ünsiyyət isə birgə fəaliyyətə qovuşur, müəyyən hallarda isə hətta onun özü də fəaliyyətə çevrilir (ünsiyyətdə olmaq tələbatı, kommunikativ məqsədlər). O.K.Tixomirovun ünsiyyəti fəaliyyətin xüsusi növü hesab edən müəlliflərdən fərqi orasındadır ki, o, ünsiyyət və fəaliyyəti bir-birinə qarşı qoymur, onun fəaliyyətə qovuşduğunu, fəaliyyətin tərkib hissəsi olduğunu və yalnız müəyyən hallarda fəaliyyətə çevrildiyini xüsusi qeyd edir (10, s.32);

b) ikinci baxışa əsasən ünsiyyət fəaliyyətin növü deyildir, sosial gerçəkliyin xüsusi fenomenidir. Başqa sözlə, bu qəbildən olan tədqiqatçılar ünsiyyətin fəaliyyət kimi müəyyən olunmasının əleyhinədirlər. Biz də belə hesab edirik ki, ünsiyyət və fəaliyyət ayrılmaz vəhdətdə

olsalar da, onlar arasında bir çox oxşar cəhətlər olsa da, ünsiyyət özlüyündə fəaliyyət deyildir, onu fəaliyyətin bir növü hesab etmək nəzəri və praktiki cəhətdən özünü doğrultmur. İnsan fəaliyyəti və ünsiyyət anlayışları ayrılmaz vəhdətdə olsalar da, onlar arasında oxşar cəhətlər olsa da, hər iki anlayış insanın mahiyyət qüvvələrinin sosial məkanda və sosial zamanda hərəkətinin, kooperasiyasının, translyasiyasının formalarını müxtəlif tərəfdən aşkar edir. Belə ki, fəaliyyət anlayışı insanın mahiyyət qüvvələrinin realizə olunmasını səciyyələndirir və bunu diqqət mərkəzinə çevirir; ünsiyyət anlayışı isə diqqəti insanın mahiyyət qüvvələrinin birbaşa və dolaylı (yanaşı) əlaqələrinə cəlb edir. İnsan fəaliyyəti predmetlə ünsiyyətlidir, yəni onda birbaşa və ya gizli şəkildə subyektlərin qarşılıqlı təsiri iştirak edir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, hər bir fəlsəfi kateqoriya kimi fəaliyyət də özlüyündə deyil, müəyyən kateqoriyalar sistemində, yəni digər kateqoriyalar ilə qarşılıqlı əlaqədə mövcud olur və fəaliyyət göstərir.

Açar sözlər: *fəaliyyət, ünsiyyət, nəzəriyyə, insan fəaliyyəti, davranış, kollektiv fəaliyyət, ictimai münasibətlər.*

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Лекторский В.А. Деятельностный подход: смерть или возрождение? «Вопросы философии», 2001.
2. Воронович Б.А. и Плетников Ю.К. Категория деятельности в историческом материализме. М., 1975, 64 с.
3. Гегель. Наука логики. Сочинения, т.3, М., 1972
4. Qılıcov İ.S. Fəaliyyət və dəyərlər seçimi. Bakı, 2005, 371 s.
5. Перфильев М. Общественные отношения. Л., 1974.
6. Семенов Е.В. Кооперация деятельности как проблема исторического материализма. Новосибирск, 1983, 195 с.
7. Ханова О.В. Культура и деятельность. Саратов, 1978, 254 с.
8. Ойзерман Т.И. Материалистическое понимание истории: плюсы и минусы. «Вопросы философии», 2001, № 2.
9. Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə. Psixologiya. Bakı, 2006.
10. Тихомиров О.К. Теория деятельности, измененной информационной технологией. Вестник Московского университета, серия 14. Психология, 1993, №2.

Конул САЛМАНОВА

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КАК КАТЕГОРИЯ СОЦИАЛЬНОЙ ФИЛОСОФИИ

Резюме

Проблема деятельности всегда находилась в центре внимания философов. В статье всесторонне анализируется понятие деятельности, ее структура, выдвинуты интересные мысли о ее социально-исторической и культурной обусловленности. В данном исследовании обоснована мысль актуальности проблемы деятельности, ее сложности, многомерности, всесторонности и в связи с этим являющейся актуальной проблемой философской мысли. Автор выдвигает научные соображения о диалектической связи между деятельностью и общением, а также о подходах к этим проблемам.

Ключевые слова: *деятельность, коммуникация, теория, человеческая деятель-*

ность, поведение, коллективная деятельность, общественная деятельность.

Konul SALMANOVA

ACTIVITY AS A CATEGORY OF SOCIAL PHILOSOPHY

Summary

The problem of activity has been always in the focus of philosophers' attention. In the article an all-round analysis is made of notion activity and cultural community are put forward. In the present research there is substantiated an idea on actuality of problem of activity, its complexity, many measurement, many sidedness and in connection with this, being vital and the problem of philosophical thought. The author proposes scientific considerations on dialectical link between activity and communication, as well on approaches to these problems.

Keywords: *activity, communication, theory, human activity, behavior, collective activity, public activity.*

TEOSENTRİK ESTETİK PARADİQMANIN ƏN PARLAQ MÜCƏSSƏMƏ DÖVRÜ: ORTA ƏSRLƏR*

Antik estetik təfəkkürün əksinə olaraq, Orta əsrlərin estetikasında və incəsənətində diqqət mərkəzində hisslərlə qavranılan maddi kosmos deyil, mütləq varlıq kimi qavranılan Vahid Tanrı dayandığından, maddi dünyanın və insanın gözəllikləri dünyanın və insanın öz həqiqi mənasına və mahiyyətinə qovuşması kimi deyil, Tanrının insana bir bəxşeyişi, Tanrının insana göstərdiyi mərhəmətin bir ifadəçisi kimi qəbul edilir.

Orta əsrlərin dünyagörüşü bütövlükdə teosentrik səciyyə daşıdığından, bu dövrün estetik təlimləri üçün də teosentrik yanaşma aparıcı idi.

Orta əsrlərin estetik təlimlərində maddi dünyanın gözəllikləri, xüsusən insan gözəlliyi Tanrının bir bəxşisi hesab edildiyindən, mütləq gözəlliyin mücəssəməsi olaraq İlahi gözəllik, Tanrının gözəlliyi qəbul edilirdi.

Orta əsrlərdə gözəllik ideyası teoloji səviyyədə təhlil edilərək bilavasitə mütləq varlığın fəaliyyəti ilə əlaqələndirilmişdir. Orta əsr filosofları üçün yeganə həqiqət ancaq Tanrı hesab edilmiş, maddilik, gözəlliyin hissi qavrayışı sözün həqiqi mənasında xülyavi xarakter daşımışdır. Belə qəbul edilmişdir ki, gözə görünməyən, məkan və zaman baxımından başlanğıcı və sonu olmayan Tanrı reallıqdakı bütün varlıqlara müəyyən forma bəxş edir və hətta belə bir paradoks da yaranmışdı ki, gerçəklikdəki varlıqların adi hissi qavranılmasına nə qədər çox əhəmiyyət verilsə, insan həqiqətdən bir o qədər uzaqlaşmış olur və əksinə, qeyri-hissi teoloji təfəkkürə nə qədər çox əhəmiyyət verilsə, insan ali həqiqətə bir o qədər yaxınlaşmış olur. Bu ali həqiqət isə Tanrıdır. Bu səbəbdən Orta əsrlərdə adi hissi qavrayışla sıx bağlı olan incəsənətdəki gözəlliklər bir o qədər də yüksək qiymətləndirilməmişdir. Bəli, real həyat gözəlliklərlə dolu olsa da, gözəgörünməz, sonsuz yaradıcı qüvvə daha gözəldir. Orta əsrlər estetik təfəkkürü üçün Tanrı vahid və öz-özlüyündə xalis gözəllik obyektini kimi qiymətləndirilmişdir [13].

Orta əsrlər estetik fikri dinlə sıx bağlı olduğuna görə mütəfəkkirlərin gözəlliklə bağlı konsepsiyalarında onun əsasən iki - ali və adi səviyyələri fərqləndirilmişdir. Gözəlliyin ali forması Tanrının şəxsində ifadə olunmuş və o mütləq gözəllik hesab edilmişdir. İlahi müdriklik naminə insan sanki təbiətdəki və sənətdəki gözəlliklərdən imtina edir. Lakin bu dövrdə dini təfəkkür insanların estetik fəaliyyətinə təsir göstərərək gözəlliyin adi səviyyədə inkişaf istiqamətlərini də müəyyənləşdirə bilmişdir. Bu özünü Orta əsrlərin incəsənətində və bədii sənət nümunələrində göstərir. Teoloji təfəkkürün dominantlığı bilavasitə sənət nümunələrinə təsirdən də yan keçməmiş, bu, Tanrını tərənnüm edən kilsə və məscidlərdə, dini surətlərdə, ikonalarda və digər sənət nümunələrində öz əksini tapmışdır. Orta əsrlərin estetik təfəkkürü üçün yalnız təmiz, saf məənəviyyətə malik olan şəxsiyyət əsl gözəlliyi dərk edə bilər. Dünyanın gözəlliyi İlahi gözəlliyin surəti kimi, Tanrı ən ali gözəllik, maddi və məənəvi varlıqların ilkin gözəl surətvericisi kimi təqdim olunur.

Orta əsr filosoflarından birincisi hesab edilə bilən **Avreliy Avqustin** (354-430) gözəlliyin şərhinə geniş yer vermiş, gözəllik fəlsəfəsinin nəzəri əsaslarını öyrənməyə çalışmışdır. “Gözəllik nədir?” “Gözəl olan nədir?” “Əşyalarda bizi özünə cəlb edən və onları bizə sevdiren nədir?” suallarına cavab axtaran Avqustin gözəlliyi subyektivlik baxımdan deyil, obyektivlik baxımdan

* Məqalə fəlsəfə ü.e.d. Arzu Hacıyeva tərəfindən çapa məsləhət görülüb.

dəyərləndirmişdir: Əgər onlarda rəng və ya zəriflik əlamətləri olmasaydı, onlar bizi özlərinə heç cür cəlb edə bilməzdilər [3, s. 42].

Avqustin gözəlliyin zamanla qarşılıqlı əlaqəsinə münasibət göstərmiş, onun nisbiliyi məsələsinə toxunmuşdur. Ona görə incəsənətin zamanla əlaqəsinin konkret təzahürləri keçmiş, indi və gələcəkdən keçir. «Əşyalar məhv olur və yenidən yaranırsa da, müvəqqəti əşyalar gözəllikləri özünəməxsus surətdə əks etdirir. Bu səbəbdən də məhv olmuş və dəyişilmiş bir əşya öz ideyasında öz formasını pozmur və korlanmır; bütün bəşəri yaradılmışlar da öz ideyalarında zahiri görünüş və nizamlılığını saxlayırlar. Məsələn, düzgün qurulmuş fikir həmişə ondakı heca və sözlər dəyişsə belə» gözdür [8, s.173].

Avqustin öz həyatı mövqeyində Platon Akademiyasının əleyhdarı olmasına baxmayaraq, fəlsəfi görüşlərində Platon fəlsəfəsinin və neoplatonizm nəzəriyyəsinin təsiri altında idi.

Estetik təfəkkürün inkişafında Orta əsrlərin mühüm şəxsiyyəti kimi Avqustinin əhəmiyyəti, ilk növbədə, onun xristian dini çərçivəsində estetik məzmunu da özündə ehtiva edən fəlsəfi sistem yaratması ilə bağlıdır. Bundan əlavə, Avqustin öz estetik sistemində gözəlliyin bir çox mənə və işarə çalarlarını müfəssəl şəkildə təhlil etdiyindən, semiotik estetika nəzəriyyəsinin təşəkkülü üçün ciddi əsaslar yaratmışdır.

Avqustinin fəlsəfi-estetik ideyaları ondan sonrakı mütəfəkkirlər üçün də böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Estetik təfəkkürün erkən Orta əsrlər boyunca inkişafı bütövlükdə Avqustinin bilavasitə təsiri altında baş vermişdir. Avqustin özünün fəlsəfi görüşlərində neoplatonizm nəzəriyyəsinin təsiri altında olduğundan, erkən Orta əsrlər boyunca Avqustinin özünün təsiri altında olan fəlsəfi-estetik təfəkkür əsasən neoplatonist fəlsəfi dünyagörüşünün əsasında inkişaf etdirilərək şərh edilmişdir.

Qərb Orta əsrlərinin sonrakı dönməsində isə Platonun və neoplatonizmin müəyyən edici təsiri Aristotelin və aristotelçilik ənənələrinin müəyyən edici təsiri ilə əvəzlənmişdir.

Aristotelin və aristotelçilik ənənələrinin Orta əsr Qərb estetik təfəkkürünə həmin müəyyən edici təsiri isə Orta əsr ərəb-müsəlman fəlsəfəsindən qaynaqlanmışdır.

Orta əsrlərdə müsəlman dünyasında estetik təfəkkürün mənbəyini İslam mədəniyyəti ilə yanaşı, müsəlman xalqları olan ərəblərin, türklərin, farsların islamaqədərki mədəni irsi, digər Şərq və Qərb xalqlarının, xüsusən yunanların bəşər tarixinə bəxş etdiyi mədəniyyət təşkil edirdi.

Yunan mədəniyyətini mənimsəyən ilk ərəb filosofu **Əbu Yusif Yaqub ibn İshaq ibn Səbbah Əl-Kindi** (801-873) oldu. O, həndəsə, astronomiya, optika, meteorologiya, təbabət, psixologiya kimi bir çox elm sahələri ilə yanaşı, eyni zamanda həm də sənət nəzəriyyəsi, xüsusən musiqi nəzəriyyəsi ilə də məşğul olurdu.

Əl-Kindi harmoniya barədə antik traktatları tərcümə etmiş, özü "*Musiqi və səs haqqında*", "*Melodiyaların tərtib olunması təcrübəsi haqqında*", "*Musiqinin mühüm bölmələri haqqında*", "*Ritm haqqında*", "*Harmoniya haqqında*" adlı əsərlər yazmış, müsəlman dünyasında ilk dəfə olaraq musiqini nota çevirmiş, ərəb hərflərindən istifadə edərək musiqini yazıda ifadə etmişdir.

Əl-Kindinin musiqidə harmoniya və ritm prinsiplərinə xüsusi diqqət yetirməsi, bu prinsipləri Pifaqorda olduğu kimi Kainatın quruluşu və ritmi ilə müqayisə etməsi dünyanın kosmosentrik izahının Əl-Kindiyə qətiyyənlə yad olmamasından xəbər verir.

Orta əsr müsəlman dünyasında estetik təfəkkürün inkişafında **Əbunəsr Fərabî** (Əbunəsr Məhəmməd ibn Məhəmməd ibn Tərxan ibn Uzluğ ibn Tərxan Fərabî, 872-951) xüsusi əhəmiyyətə malik idi. Fərabî özünün başlıca ideya mənbəyi kimi Aristoteli görürdü və qürurla vurğulayırdı ki, əgər Aristotelin zamanında dünyaya gəlmiş olsaydı, onun ən sevimli şagirdlərindən biri olmuş olardı. O, hələ sağlığında ikinci müəllim, yəni Aristoteldən sonra ikinci müəllim adlandırılırdı.

Bununla yanaşı, Adil Əsədovun düzgün olaraq qeyd etdiyi kimi, Fəribədə aristotelçiliklə yanaşı, aristotelizmdən platonizmə aşkar hiss olunan keçid də vardı. Fəribi dünyanın Platon tərəfindən yaradılmış ümumi mənzərəsini Aristotelin məntiqi ilə vahid bir dünyagörüş çərçivəsində birləşdirməyə çalışmış və müəyyən mənada öz məqsədinə nail olmuşdur. Bu hal Fəribinin estetik baxışlarında özünü daha qabarıq bir şəkildə göstərir. Fəribi yazırdı: ahəng və simmetriya isə gözəlliyin obyektiv əsaslarıdır [5, s. 97].

Göründüyü kimi, gözəlliyin ahəng və simmetriya əsasında izahı həmçinin Fəribinin də kosmosentrik estetik təfəkkür mövqeyində dayandığına bir işarədir.

Fəribinin ən orijinal davamçısı **İbn Sina** (Əbu Əli Hüseyn ibn Abdullah ibn Həsən ibn Əli ibn Sina, Avicenna, 980 - 1037) olmuşdur. İbn Sina yalnız filosof və həkim kimi deyil, həmçinin şair və musiqiçi kimi də fəaliyyət göstərmişdir. Onun yazdığı yüzdən artıq əsərdə fəlsəfə, məntiq, təbabət, kimya, geologiya, astronomiya, mexanika ilə yanaşı, estetik təfəkkürün təhlilinə, incəsənətə, xüsusən musiqiyə və poeziyaya həsr olunmuş bölümlər də yer alır. Qələmə aldığı məşhur "*Şəfa kitabı*"nda "*Musiqi haqqında elm toplusu*" bölümü, "*Xilas kitabı*"nda "*Musiqi haqqında qısa şərh*" bölümü, "*Bilik kitabı*"nda "*Musiqi haqqında*" bölüm İbn Sinanın bir musiqişünas olaraq təqdim olunması üçün əsas verir. İbn Sina farsdilli poeziyanın ən qüdrətli nümayəndələrindən biridir.

Poeziyaya və musiqiyə İbn Sina tərəfindən verilmiş səciyyətlər çox maraqlıdır: poeziya - təxəyyülə təsir edə bilən və bir-biri ilə uyuşan, oxşar, eyniölçülü, təkrarlanan ritmlərdən qurulan bir nitqdir. Musiqi – insani nitqin intonasiya zənginliyindən doğulmuşdur. İnsanlar yaltaqlanarkən səslərini necə aşağı salırlar, başqalarını hədələyərkən və ya qürur nümayiş etdirərkən isə səslərini necə ucaldırlar. Səsin modulyasiyası insanın əhvali-ruhiyyəsinin dəyişilməsini təqlid edir və tədrisən müstəqil dəyərə malik olaraq musiqini yaradır [5, s. 101-102].

İbn Sinanın çoxsaylı şagirdləri olmuşdur. Onların içərisində ən görkəmlilərindən biri Azərbaycan filosofu **Əbülhəsən Bəhmənyar Azərbaycanidir** (993-1066). Onun «Metafizika elminin mövzusunə dair traktat», «Mövcudatın mərtəbələri», «Təhsil kitabı» kimi ümumfəlsəfi məzmun daşıyan əsərləri ilə yanaşı, "*Gözəllik*", "*Musiqi kitabı*" kimi estetik məzmunlu əsərləri də vardır.

Bəhmənyarın davamçılarından biri hesab edilən **Ömər Xəyyam** [7] (Qiyasəddin Əbu əl-Fəth Ömər ibn İbrahim Xəyyam Nişapuri, 1048 – 1131) estetik təfəkkürün müsəlman dünyasında inkişafında mühüm rol oynamışdır. Ömər Xəyyam görkəmli filosof, riyaziyyatçı və astronom olmaqla yanaşı, həm də dünyaşöhrətli şair idi. Ölüm ayağında dediyi sözlər - "*Ay Allah, Sən bilirsən ki, mən Səni imkanım daxilində dərk etmişəm. Məni bağışla, mənim idrakım Sənin qarşısında xidmətimdir*" [9, s.151] sözləri onun dünyagörüşündə teosentrik çalarların mövcudluğuna bir işarədir.

Amma Xəyyamın bu sözləri onun bütövlükdə teosentrik dünyagörüşünün təəssübkeşi olduğundan xəbər vermir, son anında teosentrik dünyagörüşə sığındığından xəbər verir. Teosentrik dünyagörüşün qüdrətli müdafiəçisi heç də Ömər Xəyyam deyil, **Əbu Hamid əl-Qəzali** (Əbu Hamid Məhəmməd ibn Məhəmməd əl-Qəzali, 1058-1111) oldu.

Qəzali öz estetik nəzəriyyəsini məhz teosentrik zəmində yaratmışdı. Qəzalinin mövqeyi isə bunun tamamilə əksinədir: Musiqi o kəslər üçün haramdır ki, onlar musiqidə bir şadyanalığ vasitəsinə görürlər. Musiqi o kəslər üçün halaldır ki, onları musiqi nəcabətə və allah yoluna səsləyir. Kimdə ki, musiqi nəcib və yüksək hisslər, məsələn, müqəddəs yerləri ziyarət etmək yaxud haqq uğrunda müharibədə iştirak etmək hisslərini oyadır, onların musiqini dinləməsi arzu olunandır [5].

Qəzali teosentrizminin intellektual rəqibi olan **İbn Rüş** (1126-1198) teosentrizmdən daha çox peripatetizmin tərəfdarı idi, Qəzalinin aristotelizminə qarşı yönələn «*Filosofların təkzibi*» adlı əsərinə qarşı «*Təkzibin təkzibi*» adlı bir kitab da yazmışdı. İbn Rüş belə hesab edirdi ki,

fəlsəfə və din arasında ziddiyyət yoxdur. Fəlsəfə və din ayrı-ayrılıqda öz həqiqətlərinə malikdirlər.

İbn Rüşd Qəzalidən fərqli olaraq Allahı özünü düşünən təfəkkür kimi səciyyələndirmişdir [10,s.234-235]. O, belə hesab edirdi ki, Allahın varlığını vəhydən asılı olmayaraq ağıl vasitəsilə sübut etmək olar.

Göründüyü kimi, İbn Rüşdün teosentrizmə münasibəti estetik təbiətli olmaqdan daha çox, məntiqi təbiətli idi.

Teosentrizmə estetik təfəkkür mövqeyindən münasibətin Orta əsr müsəlman Şərqində ən yüksək zirvəsini biz **Nizami Gəncəvinin** (Cəmaləddin İlyas ibn Yusif Nizami Gəncəvi, 1141-1209) və **İbn əl-Ərəbinin** (1165-1240) şəxsində görürük.

Əgər Nizami Gəncəvi müsəlman estetik təfəkkürün ən qüdrətli abidələrini farsdilli ədəbiyyat çərçivəsində yaratdısa, İbn əl-Ərəbi dini estetik düşüncənin möhtəşəm ərəbdilli mücəssəməsini yaratdı.

İbn əl-Ərəbi İbn Rüşdü özünün ideya rəqibi hesab etsə, onu özünə həm də zəka qardaşı hesab edirdi. Aristotelçi olan İbn Rüşdən fərqli olaraq, şair qəlbli İbn əl-Ərəbi qədim yunan filosofları içərisində Platona və neoplatonizmin tərəfdarlarına daha çox bağlı idi. *Vətdəti-vücuda* fəlsəfəsinin müəllifi olan İbn əl-Ərəbi Allahı bütün hadisə və predmetlərin ümumi mahiyyəti kimi səciyyələndirir, hər şeyin Allahda birləşib vəhdət əmələ gətirdiyini vurğulayırdı.

İbn əl-Ərəbinin vətdəti-vücuda fəlsəfəsində ən önəmli estetik məqam onun belə bir səciyyəvi kəlamında özünü göstərir: Mövcudatın ən gözəli – Allahdır. Allahı gözəl qadın simasında görmək isə ən böyük mükəmməllikdir [4, s. 45].

İbn əl-Ərəbi monqol istilaları dövrünün ən görkəmli filosoflarından idi. Postmonqol dövrünün ən nüfuzlu ərəb filosofu isə **İbn Həldun** (Əbu Zeyd Əbdürrəhman ibn Məhəmməd ibn əl Hədrəmi, 1332-1406) oldu. İbn Həldun öz məşhur «Müqəddimə»sində estetik təfəkkürün təşəkkül prosesini sosial həyatın digər sferaları ilə bağlayır: İnsanlar əvvəlcə vəhşi olurlar, sonra tədricən təbiət aləmindən ayrılır, sosial qrup halını alırlar. Əvvəlcə əkinçilik və maldarlıqla, sonra isə sənətkarlıq və ticarətlə məşğul olurlar, elm və incəsənət meydana gəlir [2, s. 62].

İbn Həldundan sonra bütün müsəlman dünyasında böyük şöhrət qazanan dahi Azərbaycan şairi və filosofu **Seyid Əli Seyid Məhəmməd oğlu İmadəddin Nəsiminin** (Məhəmməd oğlu İmadəddin Nəsimi, 1369-1417) bütövlükdə teosentrik yönümlü estetik təfəkküründə gözəlliyin ən yüksək ifadəsi - kamil insandır, kamil insan isə Allahın mücəssəməsidir [1, s. 346-347].

Görkəmli Azərbaycan şairi və filosofu **Məhəmməd Füzuli** (Məhəmməd ibn Süleyman, 1494-1556) gözəllik mövzusunun eşq mövzusu kontekstində təqdim etmişdir. Bu da heç də təsədüfi deyildi. Füzuli vurğulayırdı ki,

Məndən, Füzuli, istəmə əşarü-mədhü zəmm,
Mən aşiqəm, həmişə sözüm aşiqanədir.

Füzulidə eşq mövzusunun gözəllik mövzusuna keçid professor Qəzənfər Kazımov tərəfindən son dərəcə uğurla tədqiq edilmişdir. Professor yazır ki, şairin fikrincə, eşq gözəllikdən doğur, gözəllik artdıqca, eşq də artır: "Hüsn nə miqdar olursa, eşq ol miqdar olur." Gözəllik bu cahanın aynasıdır. Eşq bu aynanın cilasıdır — eşq olmasa, gözəllik cilalanmaz, qanadlanmaz; gözəllik olmasa, eşq doğulmaz, kamilləşməz [6].

Əgər Azərbaycanın Nəsimiyə və Füzuliyə qədər olan Orta əsr mütəfəkkirləri öz əsərlərini ərəb və ya fars dillərində yazırdılarsa, Nəsimi və Füzuli ərəb və ya fars dilləri ilə yanaşı, doğma Azərbaycan dilində də fəlsəfi-estetik məzmunlu dəyərli əsərlər yaratdılar, İslam bölgəsinin mədəni inkişafını həm də Azərbaycan dilində inkişaf etdirdilər.

Azərbaycan mütəfəkkirləri olan Nəsiminin və Füzulinin yaradıcılıq fəaliyyəti İslam bölgəsinin mədəni inkişafının Qərb təfəkkürünün mədəni inkişafından ayrılaraq inkişaf etdiyi dövrə təsadüf etmişdi.

İbn əl-Ərəbi, İbn Həldun və eləcə də Azərbaycan mütəfəkkirləri Nəsimi və Füzuli sonrakı əsrlərdə Qərb təfəkkürünün inkişafına əsaslı təsir göstərsələr də, onların yaşadıkları dövrdə Qərb onların təsirini demək olar ki, hiss etməmişdir. Amma Şərq peripatetiklərinin, xüsusilə İbn Sinanın və İbn Rüştün Orta əsr Qərb təfəkkürünün inkişafına təsiri son dərəcə güclü olmuşdur.

Orta əsr Qərb fəlsəfəsində müstəsna əhəmiyyətə malik olan **Foma Akvinalı** (1225-1274) öz fəlsəfəsini məhz bu təsirin altında yaratmışdır.

Foma Akvinalı həmçinin gözəllik və incəsənətlə bağlı fikirlərində neoplatonizmin də bir sıra ideyalarından bəhrələnsə də, başlıca olaraq Şərq peripatetikləri tərəfindən inkişaf etdirilən aristotelçi fəlsəfəyə istinad etmişdir. Estetik dəyərləri sxolastik sistem müstəvisində təhlil edən Foma Akvinalı aristotelçilik estetikasının ideyalarından geniş istifadə etməklə Orta əsrlərə məxsus teosentrik estetik təfəkkürü inkişaf etdirmiş, dini zəmində sistemləşdirilmiş yeni gözəllik konsepsiyasını işləyib hazırlamışdır.

Erkən Orta əsrlərdə aparıcı mövqedə olan Qərb estetik təfəkküründən fərqli olaraq Foma Akvinalının baxışlarında gözəlliyin mənəvi-ruhi mahiyyəti ilə yanaşı, onun maddi-fiziki təbiətinə də geniş yer verilmişdir. O, hissi qavrayışa əsaslanan maddi gözəlliyi sadəcə İlahi gözəlliyin simvolik təzahürü kimi dəyərləndirməmiş, onu bilavasitə cisimlərin özlərinə məxsus daxili keyfiyyətlərlə əlaqələndirmişdir.

Amma bu, heç də o demək deyildir ki, Foma gözəlliyin izahında teosentrik kontekstdən özünü kənarlaşdırmışdır. Belə ki, Foma gözəlliyi, ilk növbədə, özündə həqiqiliyi ehtiva etdirən İlahi məqsədə uyğunluqda görürdü. Filosofun nöqteyi-nəzərindən, məqsədinə uyğun olmayan predmetlər gözəlliyini itirirlər. Foma İlahi məqsədə uyğunluq dedikdə, mütənasibliyi, vahidliyi ilahi qüvvəyə şamil edərək, cisimlərdəki gözəlliyi İlahi müdrikliyin fəaliyyətinin nəticəsi hesab edirdi. Tanrı burada aləmin gözəl harmoniyasının və aydınlığının səbəbi kimi çıxış edir.

Foma Akvinalı belə hesab edirdi ki, predmetlərin varlığının ayrılmaz şərti onların vəhdətindədir. Onların məqsədə uyğunluğu da vahid halda çıxış etdiyi zaman təzahür edir. Fomanın bu fikirləri Avqustinin «bütün gözəlliklər vahidlikdə və vəhdət formasındadır» fikri ilə yaxınlıq təşkil edir.

Amma Foma Akvinalının gözəllik konsepsiyasında Avqustindən fərqli olaraq proporsionalılıqla yanaşı, onun aydınlığına və məntiqiliyinə də geniş yer verilmişdir.

Bu isə cisimlərin adi-fiziki qavranılması ilə deyil, idraki-məntiqi aydınlıqla qavranılması ilə bağlıdır. Tanrı dünyaya nizam, harmoniya və məntiqilik, bütün varlıqlara gözəllik bəxş etmişdir.

Foma Akvinalının baxış bucağından nəzər salındıqda, cisim o zaman gözəl hesab edilir ki, onun daxili təbiəti, mahiyyəti onun zahiri görünüşündə, formasında ifadə olunmuş olsun.

Foma Akvinalı insana məxsus gözəlliyə də toxunmuşdur. İnsan cismi mütənasiblik qanunlarına uyğundur. Bununla belə o mənəvi-ruhi gözəlliyə də sahibdir. İnsanın və ya onun fəaliyyətinin gözəlliyi onun ruhi-məntiqi zəkasına müvafiqdir. İnsanın cisminin mütənasibliyi, əqli məntiqilik və mənəvi gözəllik bilavasitə İlahi qüvvənin fəaliyyətinin nəticəsidir.

Foma elə buna görə də gözəlliyin üç əlamətini göstərir: Birincisi, bütövlük və kamillik, ikincisi, vacib mütənasiblik və ya həmahənglikdir və nəhayət, üçüncüsü aydınlıq [11, s.266].

O, eyni zamanda bir kateqoriya kimi eybəcərliyə də diqqət yetirmişdir. Foma Akvinalıya görə eybəcərlik - çatışmayan zəruri, gərəkli gözəllikdir. Gözəllik konsepsiyasında olduğu kimi, eybəcərliyin də üç səviyyəsini ayıran Foma onun fiziki, intellektual və əxlaqi tərəflərini fərqləndirmiş, buna uyğun olaraq fiziki eybəcərliyə skelet, intellektual eybəcərliyə sofistlik, əxlaqi eybəcərliyə isə şeytan və ya iblislik hissini aid etmişdir [12, s. 151].

Foma Akvinalının gözəllik təlimi Orta əsr Qərb estetik fikrinin ən mühüm və ən yüksək mərhələsi idi.

Foma Akvinalı da daxil olmaqla Orta əsrlərin bir sıra mütəfəkkirləri gözəlliyin obyektivliyi məsələsinə də toxunmuşlar. Lakin bu zaman gözəlliyin obyektivliyi İlahi qüvvənin mövcudluğuna və fəaliyyətinə aid edilmişdir. Orta əsrlərin estetik ideyalarında mənəvilik özünü daha güclü formada göstərmiş və bu dövrdə gözəllik əxlaqi bərc, xeyirxahlıq və mərhəmətlilik kimi dini-mənəvi dəyərlərlə əlaqələndirilmiş və Antik dövrdən fərqli olaraq teoloji sistem çərçivəsində mənalandırılmışdır.

Bu da təbiidir. Dinin ictimai şüura hakim kəsildiyi tarixi şəraitdə gözəllik ideyasının da ilkin fundamental nəzəri əsasları, əlbəttə ki, fəvqəltəbii İlahi qüvvə ilə və onun fəaliyyəti ilə əlaqələndirilməli idi. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, bu dövrdə gözəlliyin fiziki təbiəti sözün tam mənasında unudulmuşdu.

Heç də təsadüfi deyildir ki, Orta əsrlərin estetik ideyalarında gözəlliyin fiziki təbiəti ilə mənəvi başlanğıc arasında sıx əlaqənin mövcudluğu dəfələrlə vurğulanmışdır. Fiziki gözəlliklə mənəvi mahiyyət arasındakı bu sıx əlaqə xüsusən İntibah dövründə ön plana çıxarıldı.

Açar sözlər: *Teosentrik, gözəllik, məna, mahiyyət, orta əsrlər, Allah*

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi. C. II. Bakı: Elm, 2014, 683s.
2. Əlisa Nicat. Dünya fəlsəfi irsindən yarpaqlar. Bakı: Azərnəşr, 1991, 167s.
3. Əlizadə H. G. Estetika. Bakı: Elm, 2007, 380 s.
4. Əsədov A.İ. Gözəlliyin fəlsəfəsi: mahiyyət və onun cismani təəcəssümü spiritualist aristokratizm işığında. Bakı: Nurlan, 2005, 498 s.
5. Əsədov A. İ. Fəlsəfə tarixindən etüdlər: İdeal və reallıq arasında ziddiyyət və onun Qərb, rus və Şərq təfəkküründə həll imkanları. Bakı: Təknur, 2007, 116s.
6. Kazımov Q. Gözəllik və eşq, qəm yükü və dözümlü. // <http://www.qkazimov.gen.az/arxiv/m29.htm>
7. Məmmədov Z. Ömər Xəyyamın müəllimi. "Ədəbiyyat qəzeti", 13 may 1994-cü il.
8. Гилберт К. Э., Кун Г. История эстетики. /Пер. с англ. Под ред. В.П. Сальникова. СПб.: Алетея, 2000, 652с.
9. Дорри Дж. Омар Хайям и суфизм. // Суфизм в Иране и Центральной Азии. Материалы международной конференции. 2-3 мая 2006 года. Алматы. Дайк-Пресс, 2007.
10. История философии. Т. 1. М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1957, 718с.
11. История эстетики. Памятники мировой эстетической мысли. В 5-и Т. 1. М.: Изд. Академии художеств СССР, 1962, 682с.
12. Лосев А.Ф. Эстетика Возрождения. М.: Мысль, 1978.
13. Manago J. Aesthetics: The Beauty of God, Nature, and Art. Briarwood. New York. J. N.. - 2005. <http://www.authorhouse.com/bookstore/>

Наиля АСАДОВА

ЭПОХА НАИБОЛЕЕ ЯРКОГО ВОПЛОЩЕНИЯ ТЕОЦЕНТРИЧЕСКОЙ ЭСТЕТИЧЕСКОЙ ПАРАДИГМЫ: СРЕДНИЕ ВЕКА

Резюме

В статье автор исходит из того, что вопреки античному эстетическому мышлению, в средневековой эстетике и искусстве в центре внимания находилась не красота материального мира и человека, которая осмысливалась как возвращение мира и человека к их истинному смыслу и подлинной сущности, а Единый Бог, воспринимаемый как абсолютное бытие, и поэтому красота материального мира и человека рассматривается как выражение Божьей милости к человеку и миру. При описании средневековой теоцентрической эстетической парадигмы, автор обращается к идеям средневековых философов и мыслителей: Августина, аль-Кинди, аль-Фараби, Ибн Сины, Бахманьяра, Омара Хайяма, аль-Газали, Ибн Рушта, Низами Гянджеви, Ибн аль-Араби, Ибн Халдуна, Фомы Аквинского, Имадеддина Насими и Мухаммада Физули.

Ключевые слова: *теоцентризм, красота, смысл, сущность, Средневековье, Бог*

Naila ASADOVA

THE EPOCH OF THE BRIGHTEST EMBODIMENT OF THE THEOCENTRIC AESTHETIC PARADIGM:MIDDLE AGES

Summary

In the article the author proceeds from the premise that, contrary to ancient aesthetic thinking, in medieval aesthetics and art, the focus is not the beauty of the material world and man, which is interpreted as the return of the world and man to their true meaning and true essence, but the One God, perceived as an absolute being, and therefore, the beauty of the material world and man is seen as an expression of God's mercy to man and the world. Describing the medieval theocentric aesthetic paradigm, the author creatively refers to the ideas of medieval philosophers and thinkers: Augustine, al-Kindi, al-Farabi, Ibn Sina, Bahmanyar, Omar Khayyam, al-Ghazali, Ibn Rusht, Nizami Ganjavi, Ibn al-Arabi, Ibn Khaldun , Thomas Aquinas, Imadeddin Nasimi, and Muhammad Fuzuli.

Keywords: *theocentrism, beauty, meaning, essence, the Middle Ages, God*

MÜASİR GENDER TƏHSİLİNİN NƏZƏRİ – METODOLOJİ ƏSASLARI *

Qərbdə, əsasən, XX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq ortaya çıxan gender nəzəriyyələrinin və metodologiyasının (Robert Stoller. 'Sex and Gender' 1968, Ann Oakley 'Sex, Gender and Society' 1972) inkişafı nəticəsində gender tədqiqatlarının bir çox sahələri yaranmışdır (gender psixologiyası, gender sosiologiyası, gender linqvistikası, gender fəlsəfəsi, gender pedaqogikası və s.) [1, s. 33]. XX əsrdə F. Paulsen, O. Veyninger, Q. Qeysman, M. Mid, Z. Freyd, M. Kleyn, K. Horni kimi bir sıra tədqiqatçılar cins və cinsi identiklik ilə bağlı maraqlı tədqiqatlar ortaya qoymuşlar. XX əsrin 50 - 80-ci illərində pedaqoji məsələlərin cinsi baxımdan eksperimental tədqiqı sahəsində S. Bem, E.Makkobi, M. Horner, N. Xodorov, K. Gilliqan kimi tədqiqatçıların rolu böyük olmuşdur.

Gender tədqiqatları çərçivəsində “gender” sosial konstruksiya kimi dəyərləndirilir. O, fərdin sosiallaşması prosesində kənar təsirlər (ailə, məktəb, əmək kollektivi, dövlət və s.) və təsir mexanizmləri (təlim, tərbiyə, mədəniyyət, ideologiya, norma, dəyər) vasitəsilə formalaşdırılan və özünü onun idrak, duyğu, davranış ölçülərində büruzə verən “sosial cins” identikliyidir. Bu baxımdan, fərdin timsalında birləşən sosial cins və bioloji cins identiklikləri əksər hallarda bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edir. Bu isə şəxsiyyətin özünüdərkinə və onun formalaşmasına mənfi təsir göstərir.

Gender tədqiqatlarının və onun yeni sahələrindən biri olan gender pedaqogikasının meydana çıxmasının öz sosial-tarixi səbəbləri vardır. Feminizm hərəkatı, XIX əsrin ortalarından başlayaraq qadın hüquqları uğrunda mübarizə zəminində siyasi-ideoloji bir hərəkat kimi, cəmiyyətdə sosial-siyasi və sosial-mədəni məsələləri özünəməxsus şəkildə araşdıran elmi-fəlsəfi bir cərəyan kimi ortaya çıxmasaydı, bu gün gender tədqiqatlarından, gender pedaqogikasıdan bəhs etmək mümkün olmazdı. Çünki bu təlimlərin nəzəri əsaslarını feminizmin fəlsəfi-ideoloji ideyaları təşkil edir. Onun fəlsəfi və siyasi-ideoloji nəzəriyyələrinin əsası klassik, postklassik və xüsusilə post-neoklassik araşdırmalar çərçivəsində inkişaf etmişdir. Lakin bir çox nəzəri-ideoloji məsələlərə fərqli yanaşmalar feminizmin müxtəlif istiqamətlərə bölünməsinə (liberal feminizm, sosialist-marksist feminizm, radikal feminizm, psixanalitik feminizm, postmodern feminizm və s.) şərait yaratmışdır.

Postmodern fəlsəfə və psixologiya ilə tanış olmadan gender konsepsiyalarını anlamaq mümkün deyildir. Gender tədqiqatları fənlərarası əlaqə kontekstində inkişaf etdiyi üçün sinergetik xarakterə malikdir. Gender metodologiyası vasitəsilə ortaya çıxarılan “sosial cins” kateqoriyası [2, s.14] cəmiyyətin və mədəniyyətin tamamilə yeni bir müstəvidə araşdırılmasına və fərqli yanaşmalar nümayiş etdirilməsinə imkanlar yaradır. Cəmiyyət və mədəniyyət kontekstində olan bütün fenomenlər (ailə, təhsil, elm, din) gender metodologiyası çərçivəsində öz yeni fəlsəfi anlamını qazanır. Bu baxımdan, gender tədqiqatları əksər sosial elm sahələrini özündə birləşdirir.

Son dövrdə post-neoklassik nəzəriyyələrin aktuallaşması müstəvisində pedaqogika sahəsinin genderoloji tədqiqı aktuallaşmış və təlim-tərbiyə, sosiallaşma məsələlərini fərqli bir müstəvidən araşdıran müasir “gender pedaqogikası” anlayışı ortaya çıxmışdır. O, qız və oğlanların imkanlarının reallaşma şərtlərini təqdim edən təlim-tərbiyə prosesinin yeni metod və konsepsiyalarından ibarətdir. Gender pedaqogikası cinslərin özünüidentikləşdirməsinə və

* Məqalə fəlsəfə ü.f.d. Rauf Məmmədov tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

sosiallaşmasına xidmət edən, onların qlobal sosial-iqtisadi və mədəni dəyişikliklərə uyğunlaşmasını təmin edən, şəxsiyyətin daxili potensialını maksimum şəkildə üzə çıxaran müasir təhsil sistemidir [3, s.21].

Təhsilin cəmiyyətin həyatında və ictimai şüurda oynadığı rolu nəzərə alsaq deyə bilərik ki, gender pedaqogikasının praktiki tətbiqi cəmiyyət münasibətlərində və ictimai şüurda yeni bir mərhələnin başlanğıcını qoyur. Bu yeni yanaşmada təhsil prosesinin ənənəvi modelləri öz funksiyasını itirir və təhsilin gender simmetriyasına əsaslanan yeni idarəetmə modelləri ortaya çıxır. Bu yeni modellərə əsaslanan təhsil sistemi cəmiyyətə yeni sosial rollar, fərqli sosial-mədəni yanaşmalar təqdim edir.

Gender pedaqogikası da təhsil sahəsinin gender metodları ilə tədqiqi nəticəsində ortaya çıxmışdır. Araşdırma nəticələri göstərir ki, patriarxal ideologiyaya əsaslanan ənənəvi təhsil prosesində cinslərin insan hüquqlarının pozulması və şəxsiyyətin formalaşması ilə bağlı kifayət qədər problemlər mövcuddur. Gender bərabərsizliyi və neqativ gender stereotipləri ilə bağlı mövcud problemlərin ortadan qaldırılması üçün maarifləndirmə ilə yanaşı, ənənəvi təhsil sistemində gender pedaqogikasının yeni metodlarının tədris prosesinə, tədris vəsaitlərinə və təhsil idarəetmə sistemində tətbiq olunması məsələsi gündəmə gəlmişdir.

Təhsilin gender problemlərinin fəlsəfi təhlilini aparmaq üçün feminizmin nəzəri-metodoloji konsepsiyalarının tədqiqi vacibdir. Çünki bu konsepsiyalar müasir gender təhsilinin nəzəri-metodoloji əsaslarını təşkil edir. Bu nəzəriyyələri öyrənmədən nə gender, nə də gender təhsili fenomenlərini anlamaq mümkün deyildir.

Gender pedaqogikası mədəniyyət və fərdi inkişaf məsələsinə qarşılıqlı əlaqə kontekstində baxır. Fərd bu təhsil prosesində özünün mədəniyyətə fərdi baxışını müəyyənləşdirmək və özünü fərqli bir aspektdən dərk etmək imkanını əldə edir.

Gender pedaqogikasının metodoloji əsaslarını aşağıdakı yanaşmalar təşkil edir:

- şəxsiyyətin təkmilləşdirilməsinin və özünü reallaşdırmasının səmərəli şərtlərini ifadə edən androqoniya təlimi (S. Bem);

- şəxsiyyətin təkmilləşdirilməsinin mədəni-tarixi nəzəriyyəsi (A. Leontyev, L. Vıqotski, A. Luriya və s.);

- mədəniyyətin, cinsin, cinsəlliyin və biliyin konstruktiv təbiətə malik olduğunu dəstəkləyən postmodernist yanaşma;

- pedaqoji antropologiya – tərbiyənin fəlsəfi bazası kimi (B. Bim-Bad);

- fərdin gender identikliyinə konstruksiyası və rekonstruksiyası prosesinin fasiləsizliyi;

- gender sosiallaşması prosesində uşağın və cəmiyyətin münasibətləri [4, s.88].

Gender pedaqogikası “gender sistemi - gender mədəniyyətinin təşkil forması kimi”, “cəmiyyət, cins, gender” və “məktəbin fəaliyyətinə və pedaqoji kadrların hazırlanmasına gender yanaşmasının tətbiqi yollarının araşdırılması” ilə bağlı üç konseptual yanaşmanı ehtiva edir:

- “Cəmiyyət, cins, gender” kontekstində gender kateqoriyalarının araşdırılması;

- “Gender sistemi gender mədəniyyətinin təşkili forması kimi” konseptual yanaşmasında ailənin və pedaqoji kollektivin gender mədəniyyətinin təşkili formaları və gender sisteminin tədqiqi;

- “Məktəbin fəaliyyətinə və pedaqoji kadrların hazırlanmasına gender yanaşmasının tətbiqi yollarının (metod və metodologiyasının, strategiya və taktikasının) araşdırılması” ilə bağlı konseptual yanaşmasında pedaqoqların gender identikliyinə formalaşmasında yeri və rolu, gender sosiallaşması və resosiallaşmasında məktəb fəaliyyətinin yeri və rolu, pedaqoji mühitin gender identikliyinə təsiri, şəxsin gender xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla təlim-tərbiyə prosesinin təhlili nəzərdə tutulur.

Araşdırmalarda gender sosiallaşması üç səviyyədə (makrososial, fərdlərarası münasibətlər və fərdi) təhlil edilir:

1. Makrososial təhlil - cinsi əlamətə və onun üzərində formalaşan mədəni normalara görə sosial funksiyaların differensial şəkildə tədqiq olunmasıdır. Burada fərdlərarası əlaqə metodlarından istifadə olunaraq, qadın və kişinin sosial vəziyyəti (sosial statusları, fəaliyyət növləri, kütləvi təsəvvürlər və s.) təhlil olunur.

2. Fərdlərarası münasibətlərin təhlili – sosial-psixoloji metodlar əsasında qruplararası əlaqələrin araşdırılmasını təmin edir.

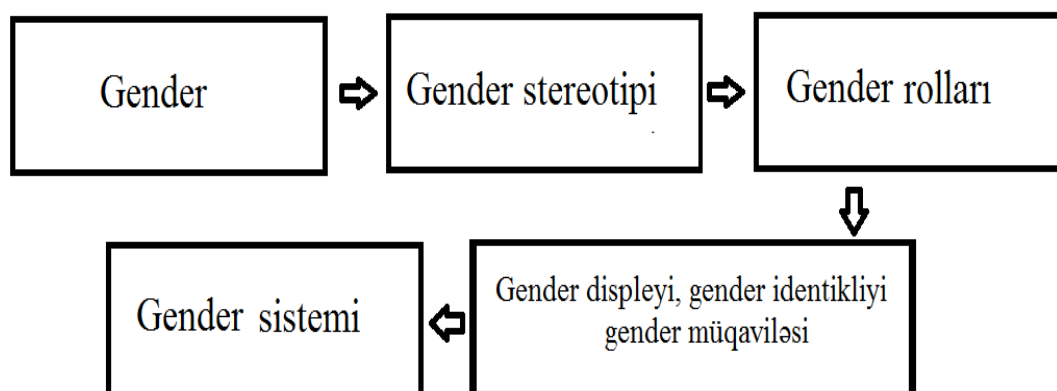
3. Fərdi təhlil - psixologiya metodları əsasında fərdin rəasional (həyat təcrübəsi) və irrasional (stereotiplər) şəkildə davranışlarında əks olunan cinsi rolunu araşdırmaqdır [5, s. 21-22].

Təhsil sahəsində gender ölçülərindən bəhs edərkən həm fərdin, həm də onun sosiallaşdığı təlim-tərbiyə mühitinin gender aspektlərinin tədqiqi nəzərdə tutulur. Çünki fərdin sosiallaşmasını təlim-tərbiyə mühitini formalaşdıran ailə və təhsil institutlarından kənarda təsəvvür edə bilmədiyimiz kimi, həmin institutların da formalaşmasını fərddən ayıra bilmərik. Fərdlər sosial-tarixi təkamül prosesində ötürülən mədəni ənənələr vasitəsilə həmin institutların xarakterini müəyyənləşdirirlərsə, həmin institutlar da bu mühitdə yetişən fərdlərin sosial davranış və normalarını müəyyənləşdirirlər.

Fərd-ailə-təhsil müəssisəsi üçlüyündə cərəyan edən sosiallaşma prosesinin tarixi dinamikası müxtəlif dəyişikliklərlə müşayiət olunan mədəniyyət fenomenini ortaya çıxarır. Buna görə də müasir gender təhsilinin əsas tədqiqat obyektini mədəniyyətin gender metodları əsasında araşdırılmasıdır. Çünki həm fərdin, həm də təhsil prosesinin inkişafı mədəniyyət fenomeni çərçivəsində baş verir və onun fəvqünə çıxma bilmir. Lakin gender təhsili bunu bacarır. Bunun üçün, gender tədqiqatları fərdin sosiallaşmasını və onu formalaşdıran ailə-təhsil mühitinin xarakterini müəyyənləşdirmək məqsədilə yeni elmi yanaşma və kateqoriyalar ortaya qoymuşdur. Onlar çərçivəsində fərdin və onu formalaşdıran pedaqoji mühitin obyektiv xarakterini müəyyənləşdirmək mümkündür.

Gender tədqiqatlarında fərdin ailə-təhsil mühiti çərçivəsində gender sosiallaşması prosesi bir-birini müşayiət edən bir neçə mərhələdən keçir. Fərdin ilk dəfə ailədə formalaşan gender dünyagörüşü tədricən gender stereotiplərinə və oradan da gender rollarına çevrilir. Fərdin növbəti sosiallaşma mühiti olan tədris müəssisələri də mürəkkəb bir gender sistemi kimi, onun gender displeyi, gender identikliyi və gender müqaviləsi kimi mərhələlərdən keçməsinə təmin edir.

Sxem 1. Fərdin gender sosiallaşması sxemi

Gender tədqiqatları çərçivəsində meydana çıxan kateqoriyalar metodoloji olaraq bütün sosial elm sahələrində tətbiq olunduğu kimi, gender pedaqogikası sahəsində də geniş tətbiq olunur [4, s. 88].

Fərdin gender sosiallaşması prosesi aşağıdakı kateqoriyalar çərçivəsində araşdırılır:

Bioloji cins - kişi orqanizmini qadınlardan fərqləndirən biokimyəvi, anatomik, genetik, fizioloji amillərin vəhdəti üzərindəki fərqli cinsi identiklik formalarından (gender identikliyi, gender rolu, cinsi oriyentasiya, cinsi identiklik) biri və ən güclüsüdür. Ənənəvi təhsilin təlim-tərbiyə prosesində “cinsi tərbiyə” metodları “bioloji cins” identikliyi üzərində formalaşmışdır. Halbuki bioloji cinsə aid edilən sosial-mədəni keyfiyyətlər bioloji deyil, sosial-mədəni xarakter daşıyır. Buna görə də gender pedaqogikası ənənəvi təhsilin şəxsiyyətin formalaşmasına neqativ təsir göstərdiyini iddia edir.

Sosial cins (gender) – bioloji cinsə sosial-mədəni xüsusiyyətlər aşılaraq, onların bir-birindən ayıran və diskriminasiya edən sosial sistemə yeni yanaşma metodunun əsas kateqoriyasıdır. Bu kateqoriya vasitəsilə cəmiyyətin problemlərinin mahiyyətini, xüsusilə təhsil sahəsində olan problemlərin səbəblərini anlamaq mümkündür.

Dünyanın əksər yerlərində qadınların təhsil sektorunda say baxımından kişilərdən üstünlük təşkil etməsinə baxmayaraq, bu sektorun rəhbər vəzifələrində kişilərin sayı qadınlardan daha çoxdur. Çünki təhsil sahəsində məvaciblərin aşağı olması kişilərin bu sahəyə gəlməsinə mane olur. Təhsilin idarə olunması sahəsində rəhbər vəzifədə çalışan qadınlar da sosial cins baxımından öz bioloji cins rollarını oynaya bilmirlər. Tarixi-mədəni ənənələrlə ictimai şüurda formalaşan gender ölçülərinə və ya patriarxal ideala daha çox yaxınlaşan fərdlər cinsindən asılı olmayaraq özlərini deyil, cəmiyyətin onlara diktə etdiyi sosial cins rollarını oynayırlar. Bu ölçülər çərçivəsində rəhbər vəzifədə çalışan bioloji qadınlar (rektor, dekan) sosial cins baxımından kişidirlər (xalq arasında “kişi kimi qadınlardır” ifadəsi buradan irəli gəlir). Yaxud, ənənəvi patriarxal ölçülərlə uzlaşmayan bioloji kişilər də sosial baxımdan qadınlardır. Ənənəvi patriarxal “kişi” obrazı avtoritar liderlik, maddi zənginlik və güclülük elementlərindən təşkil olunubsa, bu sistemdə “qadın” obrazı deyilənlərin əksidir.

Gender stereotipləri – ailə, təhsil, mədəniyyət, KİV və digər yollarla ictimai şüurda qadın və kişi ilə bağlı yerləşdirilən təsəvvürlər, onların sosial rolları, sosial statusları, cinsi imkan və xüsusiyyətləri barədə olan məlumatlardır ki, onlar cinslərin gender davranışlarını müəyyənləşdirir.

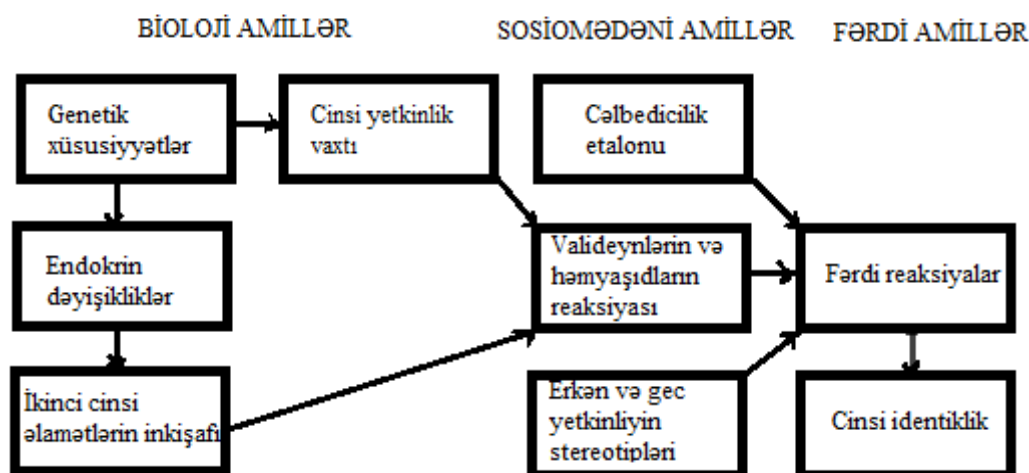
Gender pedaqogikasının reallaşması və inkişafı ənənəvi gender stereotiplərinin, patriarxal gender paradigmalarının tənəzzülü ilə mümkündür. Lakin bu dünyagörüşün təməlinə dayanan paradigmalar şüurlarda mədəniyyət vasitəsilə qəlibləşən stereotiplərə bağlıdır. Amerikalı tədqiqatçı U.Lipman bildirir ki, “stereotiplər–bütün duyğu prosesini qətiyyətlə idarə edən ön mühakimələrdir. Onlar, müəyyən obyektləri məlum və ya qeyri-məlum şəkildə qeyd edir və az məlum olanlar - yaxşı bilinən kimi, məlum olmayanlar isə tamamilə yad kimi tanınırlar” [19. s. 50].

Dövlət ideologiyasının, təhsilin və ailə tərbiyəsinin vasitəsilə qəlibləşən stereotiplərdən fərqli davranış nümayiş etdirənlər həmin sistem daxilində “ağ qarğa” timsalında tanınırlar. Əksinə, ona daha çox uyğunlaşanlar cəmiyyət tərəfindən təqdir olunurlar. Mənfi aqibətlə üzləşməmək üçün bir çoxları formal olaraq mədəniyyət və cəmiyyət tərəfindən diktə olunan gender rollarını ifa etmək məcburiyyətində qalırlar. Əslində, cəmiyyətin əksər üzvləri bu davranış və normaların mədəni ənənələr vasitəsilə ilə deyil, öz fərdi seçimləri ilə reallaşdığını düşünürlər. Gender pedaqogikasının əsas vəzifəsi yeni təlim-tərbiyə vasitəsilə fərdlərin mədəni ənənələrin fəvqündə öz həyat tərzini və seçimini etməyə şərait yaratmaq və stereotiplərin ortadan qaldırılmasını təmin etməkdir.

Cinsi rol stereotipləri - mədəniyyət çərçivəsində formalaşan kişi və qadın obrazlarıdır. Bu obrazlar bir simvol kimi, mədəniyyət daxilində qadın və kişilər üçün bir nümunədir. Cinslərin ideallıq səviyyəsi, onların bu nümunəyə yaxınlıq dərəcəsinə görə müəyyənləşdirilir. Bu ideal obrazlar cəmiyyətdə cinslərin davranışlarını və sosial-mədəni normalarını təyin edir. Ənənəvi təhsil sistemində bu stereotiplər təlim-tərbiyə prosesində yaşadılır və şüurlara yeridilir. Bu proses həm rəasional, həm də irrasional səviyyədə həyata keçirilir [6, s. 311].

Ailədə, məktəbdə, universitetdə bu stereotiplərlə formalaşan qızlar ətrafındakı oğlanları ənənəvi kişi idealına uyğunluq səviyyəsinə görə dəyərləndirdiyi kimi, oğlanlar da qızları eyni prinsiplə dəyərləndirirlər. Bu baxımdan, stereotiplər onlara gerçəkləri görməyə imkan vermir və onların reallıqdan deyil, şüurlarda formalaşan qeyri-real prizmadan ətraf aləmi dəyərləndirməsinə, bundan irəli gələn davranışların formalaşmasına səbəb olur. Yəni, fərd bu sistemdə öz düşüncələrinin əsirinə çevrilir və yerinə yetirdiyi rolun mahiyyətinə varə bilmir. Çünki onun yaşadığı cəmiyyət də onu bu davranış və normaların fəvqünə çıxmağa imkan vermir və onu daima ənənəvi gender ölçüləri çərçivəsinə salır. Bu sistemdə olan təhsil sistemi də həmin funksionu yerinə yetirir. Peterson və Meylor tərəfindən tərtib olunan sxemdə cinsi identikliyin formalaşmasının amilləri və mexanizmləri aydın şəkildə verilmişdir.

Sxem 2. Cinsi identikliyin formalaşmasının amilləri və mexanizmləri [7]

Gender rolları – tarixi, sosial-mədəni irsdən irəli gələn gender stereotipləri əsasında kişi və qadınların davranışlarının qəbul olunmuş norma və modellərinin vəhdətidir. Bu norma və modellər təhsil sisteminin bütün sahələrində aşkar olunur. Pedaqoqların və təhsil menecerlərinin davranışlarında, dərslərlərin məzmununda bunu müşahidə etmək mümkündür.

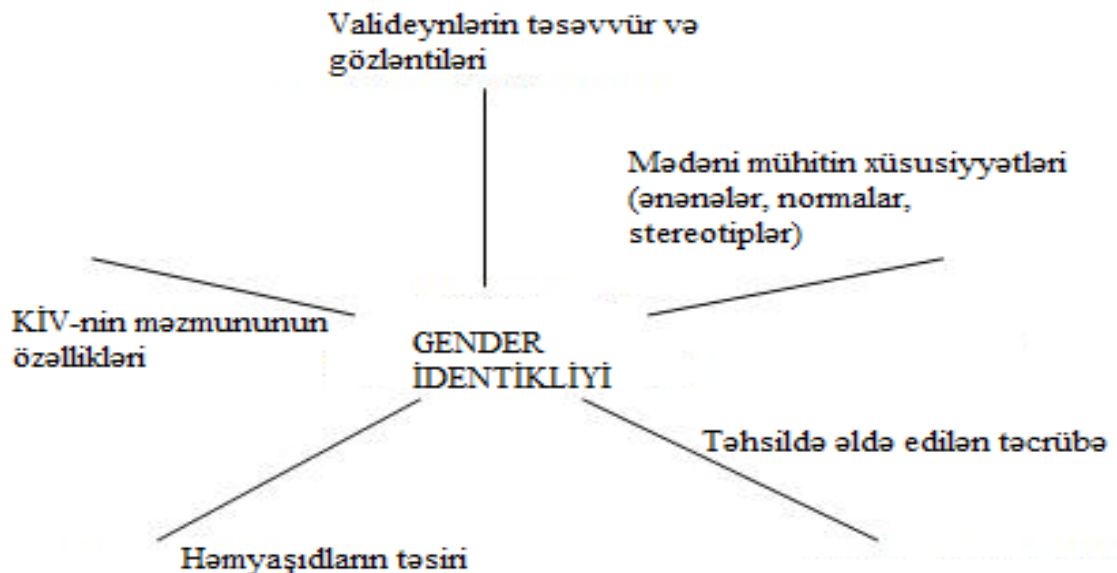
Gender displayi - cəmiyyətin kişi və qadınlar üçün öncədən müəyyənləşdirdiyi fəaliyyət və qarşılıqlı əlaqə normaları ilə bağlı olan təzahürlərin müxtəlifliyidir [8, s. 84]. Gender displayi anlayışını elmə gətirən İ. Qofman onu cəmiyyət tərəfindən öncədən müəyyənləşdirilən kişi və qadın normalarından ortaya çıxan mədəni cinsiyyətin müxtəlif təzahürləri kimi səciyyələndirir [3, 35]. Bu təzahürlər müəyyən mənəvi xarakterli qadağa və istiqamətləndirmələr ilə məhdud çərçivədə müxtəlif seçimlər sistemi yaradır və insanları şüuraltı şəkildə cinsi rollarını ifə etməyə yönləndirir. Fərd bu çərçivədə “mən belə düşünürəm və belə əməl edirəm” mental konstruksiyaının fəvqünə çıxə bilmir. Gender pedaqogikasının əsas məqsədi şagirdləri, tələbələri bu asılılıqdan azad etmək və onlara sərbəst düşünməyə şərait yaratmaqdır.

Gender identikliyi – sosiallaşma prosesində fərdin özünü konkret bir cins ilə eyniləşdirməsi, davranışlarını ona uyğun şəkildə tənzimləməsi və ona ətrafdakılar tərəfindən müvafiq münasibətin sərgilənməsidir.

Gender pedaqogikasının ən mühüm anlayışlarından olan gender identikliyi yalnız qız və oğlan identikliyi ilə deyil, digər identiklik formaları və onlar arasında olan sərbəst keçid mərhələləri ilə də əlaqələndirilir. Yəni yeni pedaqogika sahəsində fərdin gender identikliyinə plastik və dəyişkən xarakter daşdığını, onun bu identiklik formalarından birini seçmək imkanı əldə etdiyini və istənilən zaman qəbul etdiyi identiklik formasını dəyişmək iqtidarında olduğunu nəzərə alsaq, mövcud pedaqogika istiqamətində sabit cinsi tərbiyədən bəhs oluna bilməz. Burada cinsi tərbiyə adı altında uşaqların öz cinsi identikliyinə müəyyənləşdirmək üçün bərabər imkanların təqdim olunmasından və sərbəst seçimə mane olan ənənəvi stereotiplərin ortadan qaldırılmasından bəhs oluna bilər. Gender pedaqogikasının mühüm vəzifələrindən biri budur. Bu təhsil sisteminə görə, fərdin öz identikliyinə müəyyənləşdirməyə yardım edən təhsil sistemi onun şəxsiyyətinin formalaşmasına xidmət edir.

Şagirdlərin gender identikliyinə təsir edən əsas amillər valideynlərin onlar barədə təsəvvür və gözləntiləri, təhsil prosesi, KİV-lər, mədəni mühit və həmyaşıdlardır (Diaqram 3).

Diaqram 3. Şagirdlərin gender identikliyinə təsir edən amillər [9]

Mənbə:

Gender sistemi - sosial gender rollarına yönləndirən müxtəlif norma və qaydaların üzərində formalaşan gender mədəniyyətinin təşkili formasıdır. Ən mürəkkəb gender sistemlərindən biri pedaqoji sistemdir. Bu sistemdə xüsusilə idarəetmədə olan qadınlar (direktor, sinif rəhbəri, rektor, kafedra müdirləri və s.) müxtəlif gender rollarına girmək məcburiyyətində qalırlar. Çünki qadın ənənəvi cəmiyyətdə öz ənənəvi rolunda çıxış etsə, kollektiv onu qəbul etməyəcəkdir. Kollektivin şüuru idarəetmə sistemini patriarxal ölçülərlə dərk edir. Rəhbər vəzifədə çalışan qadınlar bu ölçülərə uyğun gender rollarını yerinə yetirmədən uğur qazana bilməzlər. Bu baxımdan onlar transformasiya olunmaq məcburiyyətində qalırlar. Bunu eynilə bəzi kişilərə də aid etmək olar. Çünki elə kişilər də vardır ki, onların davranışları patriarxal ölçülərlə uzlaşmır və buna görə də onlar sosial həyatda fəal mövqe tuta bilmirlər. Təhsildə formalaşan bu gender sistemi çərçivəsində təlim-tərbiyə görən şagirdlər də mexaniki olaraq həmin ənənələrin

davamçısına çevrilirlər. Bu ənənənin ortadan qalxması və yeni gender sisteminin formalaşması üçün gender pedaqogikasının tətbiqi irəli sürülür.

Gender müqaviləsi - U. Hirdman tərəfindən irəli sürülən bu anlayış fərdin şüurunda sosial rol stereotipini formalaşdırır və fərd bu prizmadan çıxış edərək “belə olmalıdır” qənaətinə gəlir və onun gender identikliyi bu müstəvidə formalaşır. Gender müqaviləsi gender sistemini təşkil edən elementlərdən biri kimi dəyərləndirilir.

Açar sözlər: *gender tədqiqatları, stereotip, klassik, postmodernizm, feminizm, maskulin*

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Абубикирова Н.И. Что такое «гендер»? / Общественные науки и современность. 1996, №6.
2. Коростылева Н.Н. Гендерный конфликт как разновидность социальных конфликтов: дис. ... канд. филос. наук. Воронеж, 1998.
3. Цыганкова Г. П. Психология гендерного воспитания в высшем колледже. Учеб. - метод. пособие для студентов и кураторов учебных групп. Минск, 2009.
4. Ерофеева Н. Ю. Основные категории гендерной педагогики //Вестн. Удмуртского ун-та. Философия. Психология. Педагогика. Вып. 2. 2009.
5. Захарова С. Н. Гендерное воспитание детей и учащейся молодежи. Учеб. -метод. пособие / С. Н. Захарова, В. В. Четет. – Минск: БГУ, 2011.
6. Бем С.Л. Линзы гендера: Трансформация взглядов на проблему неравенства полов / Пер. с англ. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004.
7. Здравомыслова Е.А., Темкина А.А. Социальная конструкция гендера и гендерная система в России // Материалы Первой Российской летней школы по женским и гендерным исследованиям «Валдай-96». М.: МЦГИ, 1997.
8. <http://studopedia.info/2-14066.html>
9. http://domik-v-internete.ru/2012/02/gender_iden/#.WRn1TIWGPIU

Айтен ДЖАФАРОВА

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СОВРЕМЕННОГО ГЕНДЕРНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Резюме

Гендерные работы являются неотделимой частью постмодернистского философского мировоззрения, поскольку относятся к междисциплинарной сфере, развивающейся в рамках пост неоклассических исследований. Эти исследования имеют своеобразный метод динамического подхода к проблемам общества, который формируется на основе категорий и теории «социального пола». Понятие «биологический пол» недостаточно для понимания сути социальных ролей и спецификаций в обществе, а с помощью категории «социального пола» можно проникнуть в глубинные слои социально-культурных, политико-экономических проблем. Сфера применения гендерного метода расширилась, поскольку он оправдывает себя с научной точки зрения.

Ключевые слова: *гендерные исследования, стереотип, классический, постмодернизм, феминизм.*

Ayten JAFAROVA

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF MODERN GENDER EDUCATION

Summary

Gender investigations being an interdisciplinary branch evolving within the framework of post neoclassic researches are considered part and parcel of the post modernist philosophic viewpoint.

The gender investigations have their specific, dynamic approach to a society problems solution.

This approach is formed on the theory and category of gender which means 'social gender'. As concept of "biologic sex" is unable to encompass the interpretation of social functions and strategic classification essence of the society, the category of "social gender" enables to resolve in detail, socio-cultural, political and economic problems in the society.

Gender methodis has expanded its application aspects, in terms of scientific selfassertation.

Keywords: *gender research, stereotype, classic, postmodernizm, feminism, masculine.*

AZƏRBAYCAN – MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI DİALOQ ÖLKƏSİ KİMİ*

Azərbaycan Respublikasında son illər sosial, iqtisadi, elm, təhsil, mədəni və digər sahələrdə həyata keçirilən məqsədyönlü məntiqli siyasət, irimiqyaslı fundamental islahatlar dövlətimizi sürətlə dünyanın inkişaf etmiş ölkələri sırasına yaxınlaşdırmış, bir çox sahələrdə böyük uğurlar əldə edilmiş, əhalinin sosial rifah halı xeyli dərəcədə yaxşılaşmışdır. Dövlətimiz dünya siyasəti arenasında öz yerini möhkəmləndirmiş, siyasi və iqtisadi müstəqilliyimizin qorunması istiqamətində hazırda balanslaşdırılmış siyasət həyata keçirilməkdədir. Dövlət tərəfindən həyata keçirilən məqsədyönlü işlərin əhəmiyyətini vurğulamaqla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, ölkə əhalisinin mənəvi həyatı, əxlaqi normaların, milli-mədəni dəyərlərin qorunması, vətəndaşların, xüsusən gənclərin milli vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsi və ümumən dövlətin ideoloji əsaslarının formalaşdırılması istiqamətində görülməli işlər çoxdur.

Azərbaycanda müstəqil cəmiyyətin qurulması siyasi, sosial-iqtisadi, təhsil, hüquq və s. bu kimi sferalarda çoxlu sayda islahatlarla müşayiət olunmuşdur. İslahatların elan olunması maksimum əlverişli şərait rejimini, dövlət büdcəsindən əlavə maliyyələşdirilməni, böyük beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən əhəmiyyətli kömək göstərilməsini nəzərdə tuturdu. Etiraf etmək lazımdır ki, mədəniyyət siyasəti anlayışı özü həm Azərbaycanda, həm də bütün dünyada nisbətən yeni anlayışdır. Mədəniyyət siyasətinin bir elm kimi əsasını qoyanlardan biri Fransanın əfsanəvi mədəniyyət naziri, gözəl fransız yazıçısı Andre Malro olmuşdur (10). 60-cı illərin fransız cəmiyyətində mədəniyyət haqqında yeni anlayışın, onun inkişafının strategiyasının, cəmiyyətdə yeni rolunun formalaşdırılması ona nəsib olmuşdur. Şübhəsiz ki, bu ideyalar cəmiyyətin özünün belə dəyişikliklərə həvəsini, hazırlığını və istəyini əks etdirirdi.

Müasirləşən Azərbaycanın qlobal səviyyədə sosiomədəni proseslərin dərinləşməsi, mədəniyyətlərarası qarşılıqlı dialoqun, ikitərəfli və çoxtərəfli mədəni əməkdaşlığın inkişafı, müxtəlif dinə mənsub olan xalqlar və millətlər arasında mehriban təmasların yaranması istiqamətində fəaliyyəti həmçinin dünya xəritəsində geosiyasi və geomədəni vəziyyəti nüfuzlu beynəlxalq qurumların ölkəmizin bu sahədə irəli sürdüyü təşəbbüslərinin dəstəklənməsinə səbəb olmuşdur. Bu amillər ölkəmizin beynəlxalq mədəni proseslərdə nüfuzunu artırmaqla yanaşı, beynəlxalq səviyyədə mədəniyyətlərarası dialoq ölkəsi kimi tanınmasına və hamı tərəfindən qəbul olunmasına səbəb olmuşdur.

Qloballaşma ayrı-ayrı mədəniyyətləri və milli ənənələri, ideyaları, milli-mənəvi dəyərləri ümumdünya sistemi daxilinə qataraq sivilizasiyaların dialoqu üçün də şərait yaradır. Mədəniyyətlərin dialoqunun cəmiyyətin inkişafında mühüm əhəmiyyəti danılmazdır. Xalqların bir-birini anlaması üçün göstərdikləri təşəbbüslər, bu anlaşılmaya hazır olmaq məqamları çox çətin və mürəkkəb məsələdir (1, s. 99). Belə dialoq zamanı qarşılıqlı anlaşma və ümumbəşəri əsaslar axtarışı konsensus, ayrı-ayrı mədəniyyətlərlə, ənənələrlə və dəyərlər sistemi ilə rastlaşarkən onları inkar etmədən öz ənənələri və mədəniyyətinə sadıq qalaraq başqa dəyərlərə hörmət etmək və anlaşmaq bacarığı tələb olunur. Qloballaşma prosesində cəmiyyətdə milli-mənəvi dəyərlər və din amili mühüm əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Lakin təfəkkürün və informasiyanın sirkulyasiyası, qlobal təbəddülatlar və proqnozlaşdırılan «sivilizasiyaların toqquşması» erasında yalnız

* Məqalə fəlsəfə ü.e.d. Dilarə Müslümzadə tərəfindən çapa məsləhət görülmüşdür.

konfessiyalararası dialoq, tolerantlıq milli eyniyyəti qoruyub saxlamağa və onun postindustrial epoxaya keçməsinə imkan yarada bilər (2,s.5).

2008-ci il 2-3 dekabr tarixində Bakıda Avropa Şurasına üzv dövlətlərin mədəniyyət nazirlərinin konfransında "Mədəniyyətlərarası dialoqun təşviqinə dair Bakı Bəyannaməsi" qəbul olunmuş, "Bakı prosesi"nin və bu prosesin uğurla davam etdirilməsi məqsədilə Azərbaycan tərəfindən təklif edilən "Sənətçilər dialoq naminə" layihəsinin əsası qoyulmuşdur (9). Konfransın keçirilməsində əsas məqsədlərdən biri Avropa dəyərlərinin nəinki Avropada, hətta qonşu regionlarda da yayılmasını, insan hüquqları, qanunun aliliyi, demokratik idarəetmə və s. bu kimi mühüm normaların dialoq vasitəsilə beynəlxalq təşviqini təmin etmək olmuşdur.

"Sənətçilər dialoq naminə" layihəsinin əsas məqsədi Avropa və onun qonşu regionlarında istedadlı insanların, mədəniyyət sahəsində çalışan şəxslərin hüquqlarının qorunması, onların beynəlxalq səviyyədə mədəni proseslərdə iştirakının təmin edilməsi və onların vasitəsilə mədəniyyətlərarası dialoqun təşviq olunmasıdır.

Ölkəmiz İslam və Qərb dünyası ilə balanslı əməkdaşlıq münasibətləri qurmuşdur. İslam dəyərlərinin əsas mərkəzlərindən olan ölkəmizdə dövlət tərəfindən İslam mədəniyyətinin qorunması və onun daha da inkişaf etdirilməsi istiqamətində silsilə tədbirlər həyata keçirilir.

Bakıda Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi ilə keçirilən Beynəlxalq Muğam Festivalında Asiya, Avropa və Amerika qitələrindən, Misir, İraq, İran, İspaniya, Hollandiya, Fransa, Macarıstan, ABŞ və digər ölkələrdən muğam ifaçıları və musiqişünaslar iştirak etmişlər. Bu mənada festival göstərdi ki, muğam sənəti müxtəlif sivilizasiya və mədəniyyətlər arasında musiqi körpüsü və dialoq vasitəsi ola bilər. Bu festivalların hər il davam etməsi və buraya yeni-yeni ölkələrin qatılması və festivalı dəstəkləməsi digər xalqların nümayəndələrinin Azərbaycan muğamına olan rəğbətini daha geniş və ətraflı nümayiş etdirdi. Bu fondun həyata keçirdiyi çoxşaxəli layihələr də diqqətçəkəndir. Fond Azərbaycanın muğam sənətinin, eləcə də çoxəsrlik abidələrinin qorunması, mədəniyyətimizin, milli-mənəvi dəyərlərimizin ölkə hədudlarından kənarda təbliğinə böyük qayğı göstərir. Bütün bu tədbirlərin əsasında isə mütləq milli-mənəvi dəyərlər sistemi dayanır və ona dəlalət edir ki, Azərbaycan xalqı klassik Avropa dəyərlərinə yüksək qiymət verməklə öz milli-mənəvi dünyasını zənginləşdirməkdədir. Bir azərbaycanlı kimi milli-mənəvi dəyərlərimiz barəsində düşünərkən sevinir, qürurlanıyıq. Dərindən düşünsək, bir daha şahidi olarıq ki, milli-mənəvi dəyərlərimiz həqiqətən bizim qürur mənbəyimizdir (3, s.46).

Prezident İlham Əliyevin bilavasitə dəstəyi ilə Azərbaycanın beynəlxalq tədbirlərə ev sahibliyi etməsinin əsas məqsədlərindən biri də həm Avropa Şurasına və həm İSESKO-ya üzv olan yeganə dövlət olmaq imkanından bəhrələnərək Avropa ilə İslam dünyası arasında mədəniyyət körpüsü rolunu oynamaqla və iki sivilizasiya arasında mədəniyyətlərarası dialoqun inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutan "Bakı prosesi"nin əsasını qoymaqla Azərbaycanın beynəlxalq nüfuzunu daha da gücləndirməkdir. Beləliklə, bu tədbirlər həm İslam, həm də Avropa mədəniyyətini özündə ehtiva edən Azərbaycan mədəniyyətinin beynəlxalq səviyyədə təbliği, Azərbaycanın nüfuzunun yüksəldilməsi və beynəlxalq proseslərdə əhəmiyyətini artırmaqla yanaşı, Azərbaycanın qitələrarası və sivilizasiyalararası əməkdaşlıq məsələlərində çox mühüm dövlət kimi qəbul olunmasına, həmçinin Azərbaycanın Avropaya inteqrasiyasına xidmət edir.

Bütün bunlar, Azərbaycan mədəniyyət diplomatiyasının mühüm nailiyyətləridir. Unutmamalıyıq ki, hər bir Azərbaycan vətəndaşı Azərbaycan mədəniyyətinin simasıdır. Hər bir xalqın qiyməti onun mədəniyyəti ilə ölçüldüyü üçün Azərbaycan mədəniyyəti də hər bir azərbaycanlının keçmişinin, bu gününün və gələcəyinin dəyəridir.

Mədəniyyətin ən böyük xüsusiyyətlərindən biri onun canlı olması, yəni daima inkişafda, dəyişimdə olmasıdır. Mədəniyyət necə ki, bizdən əvvəlkilərin bizə qoyduğu bir mirasdırsa, bununla yanaşı, biz də bu mədəniyyəti zamana uyğun dəyişir, ona öz töhfələrimizi verir və gələcək nəsillərə göndəririk (4,s.7-16).

Müstəqillik dövründə Azərbaycan Respublikası sosial-mədəni tərəqqinin yeni mərhələsinə yüksələ bilmişdir. İqtisadiyyatın sürətli inkişafı, şəhərlərin və kəndlərin abadlaşdırılması, sahibkarlığın, orta və kiçik biznesin, turizm sənayesinin quruculuğu, ölkənin müdafiə potensialının qüvvətləndirilməsi, dövlətin milli, vətəndaşların isə şəxsi təhlükəsizliyinin artırılması, insan hüquqlarının müdafiəsi, vicdan azadlığının təmin olunması bizim mühüm sosial-mədəni nailiyyətlərimizdir.

Elmin inkişafı, yeni orta məktəblərin kütləvi tikintisi, yeni ali məktəblərin açılması, incəsənətin inkişafı, mədəni irsin qorunması, gənclərin, qadınların və uşaqların inkişafı, idmanın tərəqqisi, milli olimpiya komplekslərinin açılması cəmiyyətimizin və dövlətimizin bu gününə və gələcəyinə xidmət edir (10).

Daxili və xarici siyasətimizdə əldə etdiyimiz nailiyyətlər Azərbaycan xalqının milli qürur hissini möhkəmləndirmiş, dövlətimizin beynəlxalq nüfuzunun yüksəlməsini təmin etmiş, Azərbaycanın düzgün strategiyasının, respublikada dövlətçilik mədəniyyətinin inkişafının parlaq təzahürü olmuşdur.

Müstəqil Azərbaycanda həyata keçirilən mədəniyyət siyasəti ölkəmizdə elmin, təhsilin, incəsənətin, texnologiyanın, iqtisadiyyatın vəhdət üzvü sistem kimi effektiv inkişafı, sosial həyatın yüksək keyfiyyəti, davamlı sosial-mədəni tərəqqi, vətənimizin daxili və beynəlxalq təhlükəsizliyi, milli dəyərlərimizin istehsalı, qorunub saxlanması, istehlakı, yayılması və cəmiyyətdə mənimsənilməsi prosesinin təmin olunması əlverişli şəraitin yaradılması ilə bağlıdır (10). Bu missiyanı uğurla yerinə yetirmək üçün mədəniyyət siyasəti insanlarımızın fəal vətəndaş mövqeyini formalaşdırmalı, onları həyata passiv uyğunlaşmaq tərzində yox, gerçəkliyin milli maraqlarımıza uyğun mütərəqqi, fəal, yaradıcı tərzdə dəyişdirməsinə səfərbər etməlidir.

Belə bir elmi yanaşma milli mədəniyyətimizin bütün sahələrinin - təhsil və tərbiyə, elm və texnologiya, incəsənət, ideologiya, həyat tərzı və həyatı təmin etmə sistemi, təşkilat və idarəetmə, daxili siyasət, ictimai və beynəlxalq münasibətlər, etika, hüquq, din, iqtisadiyyat və maliyyə, informasiya və mətbuat - yeni mədəniyyət siyasəti əsasında tam sosial sistem kimi dövlət tərəfindən dinamik və effektiv idarə edilməsi üçün əlverişli şərait yaradacaq. Bu baxımdan yeni mədəniyyət siyasəti intellektual, mənəvi-etik, dövlətçilik, hüquqi, idarəetmə, hərbi, istehlak, məişət, ictimai və beynəlxalq münasibətlər mədəniyyətimizin sürətlə inkişafına təkan verməlidir (5, s. 140). Mahiyyətcə, sosial-mədəni siyasət olaraq o mədəni irsin qorunmasına, bədii mədəniyyətin, istehsalat mədəniyyətinin, məişət mədəniyyətinin, səhiyyə, ekologiya, fiziki mədəniyyət, idman, turizm, kitab nəşri və insan həyatının digər fəaliyyət sahələrinin inkişafına yardım etməlidir.

Azərbaycanın hərtərəfli inkişafı üçün əlverişli obyektiv-tarixi şərtlər mövcuddur - müstəqil ölkəmizin təbii-coğrafi və müasir tarixi şəraiti, xalqımızın genetik kodu, demokratik cəmiyyət və hüquqi dövlət quran cəmiyyətimizin sosial mühiti, nəhayət, geniş beynəlxalq mədəni mübadilə üçün olan imkanlarımız. Yeni Azərbaycan Respublikasının demokratik prinsiplər əsasında qurulması insanların sərbəst inkişafı, onların potensialının - özləri, ailələri, cəmiyyətin inkişafı və dövlətin qüdrətli olması, şəxsiyyət və liderlər kapitalının formalaşması və inkişafı üçün obyektiv tarixi-hüquqi imkanlar yaratmışdır.

Vətəndaş cəmiyyəti şəraitində Azərbaycanın rəqabətə davamlı və təhlükəsiz inkişafını təmin etmək üçün dövlət xalqımızın potensial imkanlarını nəzərə alaraq, dünyanın aparıcı ölkələrinin sosial-mədəni, o cümlədən iqtisadi səviyyəsinə yüksəlməsini mühüm bir məqsəd kimi qarşımıza qoymuşdur (6, s.283) Bu platformadan çıxış edərək dövlətimizin mədəniyyət siyasəti müasir şəraitdə ən mühüm əhəmiyyət kəsb edən strateji problemin həll edilməsinə nail olmalıdır: həmin ölkələrin inkişaf templərindən heç olmasa onda bir faiz irəli olmağımız, onların fəaliyyət keyfiyyətindən geri qalmamağımız şərti ilə. Bu problemlərin real həlli Azərbaycanda əmək mədəniyyətinin köklü halda dəyişdirilməsini, xalqın sosial-mədəni kodunun emosional

mədəniyyətin üstünlüyündən əqli mədəniyyətin üstünlüyü istiqamətinə dəyişməsinə, hər bir şəxsin ayrı-ayrılıqda məsuliyyət mədəniyyətinin yüksəlməsini, cəmiyyətin isə bütövlükdə intellektual, mənəvi, hüquqi və idarəetmə mədəniyyətinin qabaqlayıcı inkişafının təmin olunmasını tələb edir.

Yeni mədəniyyət siyasəti ideoloji üsullarla vətəndaşların zamanla artan ruhi və maddi tələbatlarının ödənilməsinə yönəlmiş fəaliyyətin həyata keçirilməsini təmin etməlidir. Bu siyasət intensiv amillər hesabına əmək məhsuldarlığının ümumi milli məhsulun artırılmasında, iqtisadiyyatın strukturu-nun təkmilləşdirilməsində, dövlətin hüquqi və etik sisteminin effektivliyinin artırılmasında, səhiyyə, ekologiya, turizm, fiziki mədəniyyət və idman sahələrinin inkişaf etdirilməsində, gənc nəslin saf tərbiyə edilməsində mühüm rol oynayır. Azərbaycanın mədəniyyət siyasəti milli-əxlaqi dəyərlərimizin, Qərbin və Şərqin sınaqdan çıxmış mədəni dəyərlərinin və inkişaf təcrübəsinin sintezi əsasında formalaşaraq həyata keçirilir. Eyni zamanda bu siyasət üstünlüklər xarakteri daşıyan, mədəni dəyərlərdən fərqli olan və mütləq sosial icranı tələb edən hüquqi normalara, qaydalar və qanunçuluğa da əsaslı təsir göstərir.

Bu baxımdan mənəvi mədəniyyətimizin - böyüklərə hörmət, uşaqlara məhəbbət, sadıq olmaq, səbirli olmaq, qonaqpərvərliklə yanaşı məsuliyyət mədəniyyəti, şəxsiyyətə hörmət, dürüstlüyün cəmiyyətdə mütləq etik normaya çevrilməsi vacib milli məqsədlərdən biri kimi hər bir vətəndaş tərəfindən dəstəklənməli və bərqərar olunmalıdır. Bununla yanaşı, milli irsimiz, sağlam mentalitetimiz, ənənələrimiz və dinimizin qorunub saxlanılması prosesi, elmin, keyfiyyətli təhsilin və kulturoloji maarifin inkişafı mütərəqqi innovasiyaların yayılması ilə müşahidə olunmalıdır.

Dünya sivilizasiyasının tarixi göstərir ki, hər bir ölkənin sosial-mədəni tərəqqisinin temp-ləri və keyfiyyəti cəmiyyətin intellektual mədəniyyətinə düz, -cəhalət səviyyəsinə isə tərsmütə-nasibdir. Bu prosesə əsas təsir göstərən - elm, təhsil, maarif, siyasət, idarəetmə, iqtisadiyyat, mə-nəviyyat, hüquq, din, dəyərlər sistemi, maraqlar, fəaliyyət keyfiyyəti amillərini göstərmək olar.

Vətəndaş cəmiyyəti şəraitində Azərbaycan Respublikasının inkişaf tələbatları cəmiyyətin modernləşməsinə təmin edən ölkə mədəniyyətinin sistemi və strukturunun effektiv islahatını və davamlı təkmilləşdirilməsi vəzifəsini irəli sürmüşdür. Bu islahatlar çərçivəsində zamanın tələblərinə və demokratik Azərbaycanın milli maraqlarına cavab verən, milli mədəniyyətimizin inkişafının idarə olunması sahəsində fəaliyyət göstərən mütəxəssislərin seçilməsi, hazırlanması və ixtisasının artırılması texnologiyalarının təkmilləşdirilməsi, mövcud idarələrin yenidən qurulması, yeni təşkilatların isə yaradılmasının idarəetmə və hüquqi cəhətdən təmin olunması tələb olunur (10).

Yeni mədəniyyət siyasəti milli mədəniyyətimizin elmi-dərkedici, ideoloji, praktiki və proqnostik funksiyalarını, ənənəvi mədəniyyətlə novator mədəniyyətinin sintezinə arxalanan mədəniyyətimizin genezisini təmin etməklə, müstəqil dövlətimizin qüdrətini daim artırmalıdır. Bu prosesin yüksək səviyyədə təmin olunması üçün Azərbaycanda və başqa ölkələrdə əldə olunmuş elmi nailiyyətlər əsasında mədəniyyət siyasətinin elmi mənbəyini və vasitəsini təşkil edən kulturoloji tədqiqatlar, kulturoloji təhsil və kulturoloji maarifçilik dövlət tərəfindən xüsusi ilə dəstəklənməlidir. Elmi nailiyyətlərin cəmiyyətdə sürətlə yayılması Azərbaycanın tərəqqi templərinin və fəaliyyət keyfiyyətinin artmasına, dövlətimizin rəqabətədözümlü və təhlükəsiz inkişafı, ölkəmizin rifahının və həyat keyfiyyətinin daha da yüksəlməsi üçün əlverişli zəmin yaradacaq.

Müasir dövrdə demokratik dövlətin əxlaqi dəyərlərə və normalara üstünlük verilən mədəni siyasətinin məqsədi xalqın mədəni inkişafına yardım etməkdir. Buna görə də demokratik ölkələrdə bu siyasət vətəndaşların yaradıcı qüvvələri və bacarıqlarının inkişafı üçün əlverişli iqtisadi, təşkilati və mənəvi-psixoloji şərait yaradılmasını təmin edir. Bu cür siyasət etik yönümlüdür və nəinki ölkə daxilində, habelə beynəlxalq miqyasda ictimai münasibətlərin

plüralizm və polisentrizm əsasında harmonikləşdirilməsini təmin edir. Özünün sosial vəzifələrini yerinə yetirərək, demokratik ölkələrin mədəniyyət siyasəti cəmiyyət və dövlət kimi tarixi sosial institutların daimi inkişafı və təkmilləşdirilməsini təmin edir.

Demokratik mədəniyyətin dəyərlər sisteminin təkmilləşdirilməsi yolu ilə o, ölkə vətəndaşlarının davranışının seçdikləri siyasi institutlar və demokratiya normalarına şüurlu və könüllü tabe edilməsi üçün zəmin yaradır, vətəndaş cəmiyyətinin idarə olunmasında qeyri-hökumət təşkilatları üçün geniş yol və bərabər imkanlar açır (7, s.24-26). Vətəndaş cəmiyyətlərində mədəniyyət siyasəti həmçinin ölkənin sosial-mədəni inkişafının mədəni imperativlərinin istiqamətinin uyğunluğuna, inkişaf sürəti və prioritetlərə riayət edilməsinə sosial nəzarətin həyata keçirilməsini təmin etməlidir. Bu nəzarət həm dövlət-hüquqi və siyasi institutlar, həm də qeyri-hökumət, ictimai institutların köməyi ilə yerinə yetirilir.

Dövlət siyasətinin səmərəliliyi mənəvi mədəniyyət sahəsinin ideoloji, texnoloji və təşkilati səviyyələrdə idarəetmə sistemlərinin səmərəliliyindən asılıdır. Əgər idarəetmənin məqsədi mədəniyyətin bütün sahələrinin ahəngdar, qarşılıqlı surətdə əlaqəli inkişafıdırsa, onda onun əsas fəaliyyət sahəsi - mədəniyyətin müasir "mənəvi istehsalın" əsas qüvvəsini təşkil edən təhsil, elm və incəsənət kimi aparıcı sosial institutlarının inkişafının koordinasiyası və tənzimlənməsidir. Bundan ötrü dövlət hüquqi, təşkilati və maddi vasitələrdən istifadə edir.

Demokratik cəmiyyətin idarə olunması, P.Kozlovskinin fikrincə, hər bir şəxsin və bütünlükdə cəmiyyətin maraqlarının nəzərə alınmasını tələb edir və eyni zamanda onların ölkənin sosial-mədəni inkişafının tələbatları və qanunauyğunluqlarına müvafiq harmonikləşdirilməsini təmin etməlidir (8,s.122). Əxlaqi dəyərlərin idarə edilməsinin əsas məqsədi özündə milli, ümumsosial və ümumbəşər dəyərlər məcmusu olan "yüksək" mədəniyyətli şəxsiyyətin formalaşmasına kömək etməkdir. Burada əsas yeri ziyalılar və bütün xalqın azad yaradıcı fəaliyyəti, vətəndaşların mədəni dəyərləri, etik normaları və mədəni standartları azad seçmələri və mənimsəmələri üçün əlverişli şəraitin yaradılmasını təmin edən monitoring və çevik tənzimləmə, habelə mədəniyyətin inkişafı üçün maddi və hüquqi bazanın yaradılması tutur.

Vətəndaş cəmiyyəti və mədəni inteqrasiya prosesinin geniş vüsət aldığı, qaçılmaz reallığa çevrildiyi indiki dövrdə milli mədəniyyətlərin qorunub inkişaf etdirilməsi həmişəkindən daha çox diqqət və qayğı tələb edir. Çünki mürəkkəb və heç də birmənalı qiymətləndirilməyən qloballaşma prosesinin təzahürləri və perspektivləri mədəni dünyanı düşündürür. Bu prosesdə beynəlxalq hüquq prinsipləri və normalarının aliliyi, dəyişikliklərin təkamül xarakteri qarşılıqlı etimad və ümumbəşəri dəyərlərə sədaqətlə yanaşı, hər bir ölkənin səciyyəvi milli cəhətlərinin də nəzərə alınmasını sivilizasiyanın müasir səviyyəsi tələb edir. Başqa sözlə, vətəndaş cəmiyyəti mahiyyət etibarilə dövlətlərin sabit inkişafının, bütövlüyünün və idarəetmə sistemlərinin stabilləşməsinin təmin olunmasına, mədəni-iqtisadi münasibətlərdə ayrı-seçkiliyin aradan qaldırılmasına, xalqların rifah halının yüksəldilməsinə xidmət etməlidir. Təbii ki, vətəndaş cəmiyyətinin bir çox ölkələr üçün yaratdığı problemlər bizi də narahat edir və həmin problemlərin doğurduğu mənfi təzahürlər cəmiyyət həyatında, mədəniyyətimizin bütün sahələrində aşkar müşahidə edilməkdədir.

XX əsrin sonunda sosial-siyasi, sosial-iqtisadi problemlərin artması, dünyanı əhatə edən qloballaşma prosesinin sürəti, müxtəlif tendensiyaaların güclənməsi müasir insan probleminə, onun mənəviyyət məsələsinə diqqəti daha da artırır, gələcək təhlükələrin qarşısının alınmasında, vətəndaş cəmiyyətinin institutlarının qorunmasında dini-mənəvi, əxlaqi dəyərlərin rolunun zəruriliyini diqqətə edir. Bəşəriyyətin arzusunda olduğu sosial tərəqqinin əsas məqamları – insanın sosial rifah halının yaxşılaşması, insan hüquqlarına hörmət olunması, cəmiyyətdə qarşidurmanın zəifləməsi, dini, milli, etnik, siyasi tolerantlığın bərqərar olması, siyasi demokratiya və söz azadlığına əməl olunması, hüquqi dövlətin inkişafı, insani münasibətlərin daha da təkmilləşməsi və mənəvi dəyərlərin qorunub nəsil-dən-nəslə ötürülməsi günün əsas reallıqlarıdır.

Açar sözlər: *mədəniyyətlərarası dialoq, mədəniyyət siyasəti, milli mədəniyyət, bəşəri dəyərlər, beynəlxalq tədbirlər, dövlət, vətəndaş cəmiyyəti*

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Rüstəmov A. İctimai inkişaf və dil. Bakı: Təknur, 2012.
2. Моррис Г. Мои политические мысли. М.: Наука, 1986.
3. Xaqaniqızı D. Milli-mənəvi dəyərlər hər bir vətəndaşın qürur mənbəyidir// “Təhsil problemləri” jurnalı, 2 iyul 2013-cü il.
4. Məmmədşad İ. İnformasiya cəmiyyətinə aparan yol: modernləşmə və Azərbaycan elmi qarşısında duran problemlər, vəzifələr. “Strateji təhlil.” Azərbaycanın daxili və xarici siyasəti, beynəlxalq münasibətlər üzrə analitik jurnalı. İyul – Sentyabr 2010, № 1 (1).
5. Məmmədova M. Keçid dövründə mənəvi-mədəni proses və şəxsiyyətin tərbiyəsi // Dırçəliş- XXI əsr, 2003.
6. Bağırov Ş. Vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu//Sosial-siyasi problemlər.IX buraxılış.Bakı: ADPU, 2003.
7. «III sektor» jurnalı, 2004, № 5.
8. Козловский П. Общество и государство: неизбежный дуализм.М.,1998.
9. www.president.az
10. www.science.az

Эльчин АХМЕДОВ

АЗЕРБАЙДЖАН КАК СТРАНА МЕЖКУЛЬТУРНОГО ДИАЛОГА

Резюме

В статье Азербайджан характеризуется как страна, стремящаяся к межкультурному диалогу в мире. Отмечается, что для осуществления такого диалога в стране проводятся весомые работы и мероприятия международного значения. Автор связывает их реализацию с проведением в республике правильной культурной политики осуществлении диалога наряду с государством большую роль играют институты гражданского общества. По мнению автора, реализация и расширение процесса интеграции гражданского общества и культуры для сохранения и развития национальных культур требует особой заботы.

Ключевые слова: *межкультурный диалог, культурная политика, национальная политика общечеловеческие ценности, международные мероприятия, государства, гражданское общество.*

Elchin AHMEDOV

AZERBAIJAN AS A COUNTRY OF INTERCULTURAL DIALOGUE

Summary

In the article Azerbaijan is characterized as a country striving for intercultural dialogue in the world. It is noted that for implementation of such dialogue in the country there are carried out considerable works and arrangements of international significance. The author relates their realization with holding the right cultural politics. Alongside with the states the institutes of civil society play a great role in bringing to life dialogue. In author's opinion, realization and extending the process of integration of a civil society and for culture, for preservation and development national cultures demand special care.

Keywords: *intercultural dialogue, cultural politics, national politics, all human values, international arrangements, states, civil society.*

POSTNEOKLASSİK PRİNSİPLƏRİN TƏHLİLİ *

Yeni elmi istiqamətlərin əsası hesab olunan postneoklassik ideyalar ontoloji anlamda varlığı təşəkküldə, yaranma prosesində ifadə edir. Burada sistemin xaos vəziyyətindən nizamlı vəziyyətinə və yaxud tərsinə nizamdan xaosla keçməsi zamanı baş verən proses öyrənilir. Onu vurğulayaq ki, postneoklassik metodoloji prinsiplər sırasında kvant mexanikasının, bütövlükdə neoklassik elmin metodoloji prinsipləri də mühüm yer tutur. Həmin prinsiplər elmi-tarixi aspektdə yeni metodoloji paradigmanın bir çox xüsusiyyətlərini dərk etmək şansı verir. Bu baxımdan yeni elmi təsəvvürlərin formalaşmasında Heyzenberqin qeyri-müəyyənlik və N.Borun tamamlama, həmçinin geridönməzlik prinsipləri ciddi əhəmiyyətə malikdir (6, s.120).

Qeyri-müəyyənlik prinsipi mürəkkəbliyə ənənəvi yanaşmanı kökündən dəyişdi. Qəbul olundu ki, dəqiq ölçmə imkanının məhdudluğu cihazlarla deyil, elementar hissəciyin mürəkkəb təbiəti ilə bağlıdır (3, s.102).

N.Bor göstərdi ki, obyektivliyə dərk edənə obyekt arasında yer alan dərk etmə vasitələri əhəmiyyətli dərəcədə təsir edə bildiyindən subyekt-obyekt münasibətləri tam həqiqəti əks etdirə bilməz. Ona görə də subyektiv fikirlərin bir-birini tamamlaması nəzərdə tutulmalıdır.

Enerji dəyişməsi ilə baş verən hadisələri öyrənən termodinamikaya məxsus geridönməzlik prinsipi postneoklassik paradigmanın da prinsiplərindən hesab olunur. Bu prinsip termodinamikanın ikinci qanunu ilə bağlıdır. S.Karno hesablamışdır ki, istiliyin işə və əksinə çevrilməsi zamanı faydalı iş əmsalı müxtəlif olur. İşə tamamilə istiliyə çevirmək mümkün olduğu halda, istiliyi işə tamamilə çevirmək mümkün olmur (4, s.144). Yəni, hadisə və proseslərə müəyyən bir istiqamətlik xasdır. Bu isə o deməkdir ki, hər şey mütləq olaraq təsiredici qüvvənin hesabına təyin edilmir. B.Q.Kuznetsovun yanaşmasına görə isə geridönməzlik azehtimallı vəziyyətlərin daha çoxehtimallı vəziyyətlərə keçidindən ibarətdir. A.B.Pankratov geridönməzliyin təbiətinin hələ də gizli qalmaqda olduğunu iddia edir. Alim termodinamikada istilik proseslərinin istiqamətliliyini ifadə edən geridönməz proseslər terminini «məqsədə doğru hərəkət» kimi qəbul etməyi təklif edir. Onun fikrinə görə, geridönməzlik məqsədyönlülüüyün sinonimi kimi başa düşülməlidir. İ.Priqojin isə daha hərtərəfli təhlil təqdim edir. Onun mövqeyi-nəzərinə görə dünyada nə baş verirsə hamısı materiyanın çevrilməsidir. Materiya aktiv materiyadır. Özünü təşkilatlandırma onun bətnindədir və geridönməzlik onun xassəsidir. O, materiyanın təyin olunmuş istiqamətdə «daxili təkamül qabiliyyətidir» (5, s.304). İ.Priqojin təkamülü təsadüflə bağlayır və yazır ki, sistemdə stabilliyin artması nəticəsində dayanıqsızlığın son həddə çatdığı və güclü fluktuasiya əhatəsinə daxil olduğu anda xaos yaranır. Artıq polibufurkasion vəziyyətlərdən bir yolun seçimi edildiyi andan geridönməz proseslər başlamış sayılır. Fikrimizcə, geridönməzliyin tam anlaşılması üçün bu yanaşmaların hər biri əhəmiyyətlidir.

Ümumilikdə, postneoklassik elmin prinsiplərini iki qismə ayırırlar. Onların bəziləri varlığı, digərləri isə təşəkkülü xarakterizə edən prinsiplərdir.

Homeostatiklik prinsipi varlığı ifadə edən prinsiplərdəndir. Homeostaz- müəyyən hədudlarda sistemin öz məqsədinə doğru irəliləməsinə imkan yaradan fəaliyyət proqramını müdafiə etməsidir (8). Başqa sözlə, onu daimiliyin qorunmasına cəhd kimi də qəbul etmək olar. Homeostaz anlayışı elmə 1929-cu ildə amerikalı fizioloq U.Kennon tərəfindən gətirilmiş, XX

* Məqalə fəlsəfə ü.e.d. Füzuli Qurbanov tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

əsrin 40-cı illərində U.R.Eşbi tərəfindən əlaqəli sistemlərin modelləşdirilməsinin təsviri üçün istifadə edilmişdir Sinergetikada homeostaz verilən məqsədlərə uyğun sistemin nisbi dinamik sabitliyini səciyyələndirir. Verilən məqsəd sistemin keyfiyyət dəyişikliyinə uğramasının qarşısını alaraq ona sanki rəhbərlik edir. Termin özünü təşkilatlandıran sistemlərin müəyyən sərhədlərdə bəzi parametrlərinin sabit qalmasını xarakterizə edərkən istifadə olunmuşdur (7).

N.Vinerə görə hər bir sistemin mövcudluğunun məqsədi vardır. Bu halda sistem öz məqsədindən sanki korrektor edici siqnallar alır ki, inkişaf istiqamətindən kənara çıxmasın. Homeostaz vəziyyətində sistemin davranış proqramının məqsədini sinergetikada attraktor adlandırırlar (9). Attraktor sistemin ehtimal olunan müxtəlif təkamül yollarından son nəticədə vahid seçimi reallaşdırmağa səbəb olan şərtlərin məcmusudur. Onları sistemin həm keçmişindən, həm də gələcəyindən impulsar çəkən vektorlar kimi qəbul etmək olar.

Sosial sinergetikada qərribə attraktorlar termini işlədilir. Qərribə attraktorlar dissipativ dinamik sistemlərin dayanıqsız trayektoriyalarının cəlb olunduğu sahədir. Klassik dərkətmədə bugün dünəndən, sabah isə bugündən asılı hesab olunur. Sinergetik dərkətmədə isə bugünün sabahdan, indinin gələcəkdən asılılıq şərtləri də nəzərdən keçirilir. Bu öhdəlik həm geridən, həm də irəlidən siqnallar gətirən attraktorların vasitəsilə yerinə yetirilir.

Beləliklə, homeostatiklik prinsipi sistemin öz məqsədinə doğru irəliləməsinə imkan yaradan fəaliyyətinin təmin olunması şərtlərini müəyyənləşdirir. Həmçinin xarici mühitin fluktuasiya yaradan təsirlərinə qarşı sistemin stukturunun və daxili mühitin sabitliyini saxlaması xüsusiyyətini ifadə edir.

Varlığı tərənnüm edən prinsiplərdən biri də iyerarxiklik prinsipidir. İyerarxiklik prinsipi mövcud strukturun komponentləri üçün tabeçilik səviyyəsini, vəzifələrin paylanma formalarını, hüquqların müəyyən edilməsi və həmçinin təmin edilməsi qaydalarını ifadə edir. İyerarxiya çoxsəviyyəli mürəkkəb sistemlərdə struktur münasibətlərinin şaquli xətt üzrə ayrı-ayrı səviyyələr arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin nizamlılığı və mütəşəkkilliyi ilə səciyyələnən tipidir. Bu sistemin mərtəbəli münasibətlərini açan, bütövün hissələri arasında münasibəti xarakterizə edən xassəsidir. Sistemi təşkil edən elementlərin hüquqlarının qeyri-bərabərliyi şərtində onun tamlığını qoruyan bu prinsip özünü təşkilatlandırmanı təmin edə bilən amil sayılır. Sistemdə iyerarxiklik pozulduğu andan o xaosla düşür, nəzərdə tutulan inkişaf istiqamətləri qarışır.

İyerarxiklik prinsipinin əhəmiyyəti olduqca böyük olduğundan sosial sinergetikada çox maraqla öyrənilir.

Təşəkkülü xarakterizə edən prinsiplər ümumən transformasiya fazasını, sistemin yeniləşməsini, həmçinin ardıcıl olaraq köhnə nizamın məhvini və yeni nizamın yaranması mərhələlərini xarakterizə edir. Qeyri-xəttilik prinsipindən başlayaq.

Qeyri-xəttilik mürəkkəb sistemlərin fundamental xassəsi olub, onun inkişafında alternativlərin seçilməsini təmin edir. Qeyri-xətti təfəkkür dedikdə, ümumən qeyri-xətti differensial tənliklərin xassələrinin yaratdığı yanaşma başa düşülməlidir. Təəssüf ki «qeyri-xətti təfəkkür» haqqında çox zaman gözəl metafora kimi söhbət açırlar. Bəzən humanitarlar «qeyri-xətti təfəkkürü» «xətti təfəkkürə» qarşı qoyurlar. Lakin xətti proqnozlaşdırmadan tamamilə imtina etmək lazım deyildir, sadəcə bizim əsas təfəkkür standartının tətbiq edilmə sahəsi düzgün seçilməlidir (7).

Uzun illər xəttilik prinsipi çoxlu sayda riyaziyyatçılar və fiziklər nəslinin sadəlik ideallarından biri idi. Onlara görə, sistemi xarakterizə edən tənliklər, hətta tənliklər sistemi belə xətti tənliklər şəklində ifadə oluna bilər. Həmin tənlik və ya tənliklər sisteminin həlli texnikası isə çox sadə və hətta nəticələri əvvəlcədən təhlil edilə bilər (10). Xəttilik prinsipi ilə məhdudlaşmaq, sistemin nə dərəcədə mürəkkəb olduğunun fərqi nə varmamaq, səhvlərə imkan yaradır. Təbii ki, sistemi təşkil edən tənliklərin tərkibində xətti tənlik də ola bilər, lakin onların sərbəst

həlli sistemin ümumi həllini ödəmədiyi halda, tənliyin kənar kökü olaraq həllər siyahısından çıxarılmğa məhkum olur.

Qeyri-qapalıq və ya açıqlıq prinsipi sistemin mürəkkəbliyini izah edə bilən prinsiplərdən sayılır. Açıqlıq termini fəlsəfədə artıq çoxdan istifadə olunan termindir. Qapalı sistemlərdə termodinamikanın ikinci qanununa görə entropiya zaman keçdikcə artır, bunun nəticəsində xaos yaranır və nizam yox olur Belə olduğu halda əgər həm canlı orqanizmlər, həm insan sivilizasiyası qapalı sistem kimi qəbul olunsaydı, ümumi nizamsızlığın, planetlərin və ətraf kosmosun entropiyasının artması hesabına məhvə məhkum olardı. Bu sistemlərin məhz açıq olmaları onların sadədən mürəkkəbə doğru təkamül etməsinə imkan yaradır. Sistem yalnız maddə, enerji və informasiya mübadiləsi etməklə inkişaf edib mürəkkəbləşə bilər. Amerikan kibernetiki Q.Ferster bu məsələni qabardaraq yazırdı ki, əgər sistem ətraf mühitlə daima təmasda olmur, özünü təşkil anlayışı öz mənasını itirir.

Lakin Ə.F.Abbasovun əsaslandığına görə, hər bir açıqlıq strategiyası özünəməxsus zəruri məhdudiyyət (qadağa) prinsipini rəhbər tutmaqla həyata keçirilməlidir. Əks halda sistemi sağlamlaşdırmaq, vacib ölçü nisbətlərini gözləmək mümkün deyil (1, s.43). Başqa bir alimimiz F.Qurbanov sistemin sərbəstlik dərəcəsinin məhdudlaşdırılması prinsipinə nəzər yetirmək lazım olduğunu iddia edir. O göstərir ki, sistemin böhrandan çıxması üçün o öz sərbəstlik dərəcəsinə məhdudlaşdırılmalıdır (2, s.196).

Qeyri-tarazlıq prinsipi dayanıqsızlıq kimi də ifadə olunur. Sistemdən ən az kənarçıxma halı tədricən artırsa, deyə bilərik ki, sistemin vəziyyəti, trayektoriyası və inkişaf proqramı dayanıqsızdır. Məhz bu bifurkasiya vəziyyətlərinə diqqət yetirməyi şərtləndirir. Bifurkasiya diqqət verilməyi tələb edən vəziyyətləri ifadə edir. O sistemdə yeni keyfiyyətin yarandığı anda ortaya çıxır və yeni ilə köhnə arasındakı sərhədi səciyyələndirir. Bəzən fluktuasiyalar sistemdə o dərəcədə güclü olur ki, onlar hətta sistemin təşkilini poza bilirlər. Fluktuasiyaların maksimum qiymətə çatdığı bifurkasiya nöqtəsində sistemdə mikrostrukturlardan makrostrukturlar yaranır. Həmçinin sistemin dayanıqsız halında polibifurkasion vəziyyətlərdən də söhbət gedə bilər. Sistemin tarazlığının pozulduğu an təpənin ən hündür nöqtəsində dayanan kürənin qeyri-tarazlıq vəziyyətini xatırladır. Bu məqamlarda güc tətbiq etmədən ən azacıq təsirlə sistemin davranışındakı seçmə, onun taleyinə təsir etmək olar. Beləliklə, sistemin dəyişən strukturu dayanıqlılıq və dayanıqsızlığın mövcudluğu ilə xarakterizə olunur. Sinergetika dayanıqlılığın iki tipini fərqləndirir. Birinci tip termodinamik geridönməzliliklə, ikincisi real mürəkkəb sistemlərin təkamülü ilə bağlıdır. Dayanıqlılığın ikinci tipini termodinamik tarazlıqdan fərqləndirən İ.Priqojin onu “stasionar vəziyyət” termini ilə ifadə edir. Beləliklə, stasionar vəziyyətlərin çoxluğu və onların mümkün qeyri-dayanıqlılığı qeyri-xətti sistemlərin mürəkkəb və rəngarəng davranışı fenomenini yaradır. Ona görə də qeyri-dayanıqlı sistemlərin davranışını yalnız əvvəlki təcrübəyə əsasən proqnozlaşdırmaq qeyri-mümkündür. Bu da ehtimalların danılmaz olduğunu göstərir.

Bifurkasion məqamlarda sistemin qəflətən özünəməxsus xüsusiyyətinin ortaya çıxmasını ifadə edən prinsip emergentlik prinsipidir. Bu xüsusiyyət onun komponentlərinin hər birinə məxsus xüsusiyyətlərin cəmindən yaranmır. Bütövün spontan xüsusiyyəti kimi baş verir. Aydındır ki, kritik davranış zonasında sistemin təkamülü gözlənilməz və idarəedilməz olur. Emergentlik ingilis dilindən tərcümədə gözlənilmədən yaranan, birdən-birə baş verən mənasını verir. Sistem nəzəriyyəsində emergentlik sistem effekti sözü ilə sinonimdir (11).

Bu prinsip sistemin bifurkasiya nöqtələrindən keçməsinin mexanizmini açan əsas prinsip sayıla bilər. O, idarəedici parametrlərin tədrici dəyişməsi ilə bifurkasiyaya, sistemin qeyri-tarazlığına və onun strukturunun yenidən qurulmasına səbəb olan yeni keyfiyyətlərin yaranmasını təsvir edir.

Nəhayət, müşahidə olunma prinsipi sistemin müxtəlif hallardan keçdikdən sonra yenidən bu hallar haqda informasiyaların tam verilə bilməsini təmin edən xüsusiyyətidir. Sistem o zaman

müşahidə olunan sayılır ki, müşahidəçi müşahidənin sonunda tam təsvir verməklə bərabər sistemin inkişaf istiqamətinin vektorlarını qura bilsin (12).

Sinergetikada makrosəviyyədə xaos kimi görünən formanın mikrosəviyyə miqyasında nizamlı struktur olduğu ortaya çıxı bilər. Yəni nizam və xaos, varlıq və təşəkkül anlayışlarının özü müşahidələrin məşabına görə nisbidir. Bu səbəbdən sinergetikada iyerarxik sistemin hərtərəfli təsviri müxtəlif səviyyəli müşahidəçilər arasındakı kommunikasiya vasitəsilə qurulur.

Müşahidə olunma prinsipi müasir elmdə çox vacib rol oynayır və böyük məənaya malikdir. O, iki növə ayrılır – daxili müşahidə və metamüşahidə. Daxili müşahidə müşahidəçinin sistemə daxil edilməsi şərti ilə təşəkkülə daxilədən nəzər salmağı nəzərdə tutur. Burada müşahidəçinin qeyri-stabil sistemlə “dialogu” nəzarət olunmayan həyəcanlanmalarla müşayiət olunur. Metamüşahidə isə sistemin strukturca dayanıqlı olmasını qəbul etməklə, müşahidəçinin sistemə təsirini nəzərə almamağa əsaslanır. Daxili müşahidə sistemi dayanıqsızlıqdan dayanıqlı və əksinə olan keçidlər ardıcılığında müşahidəçinin prosesdə birbaşa iştirak etməsi şərti ilə daxil olması deməkdir. Metamüşahidəçi isə daha çox kvant mexanikasında mövcud olan müşahidəyə oxşayır. Subyekt sistemi «kənar»dan izləyərək, onun strukturdaxili proseslərini nəzərə almadan bir təşkilati səviyyədən digərinə keçidinə diqqət yönəldir. Sinergetik müşahidə bu iki müşahidə növünün sintezidir.

Beləliklə, gördüyümüz kimi, postneoklassik elmin prinsipləri bir-biri ilə çarpazlaşmış şəkildə olurlar, yəni biri digəri vasitəsilə müəyyənləşdirilə bilirlər.

Açar sözlər: *postneoklassik, ehtimal, geridönməzlik, homeostatiklik, iyerarxiklik, qeyri-xəttilik, qeyri-qapalılıq, açıqlıq, dayanıqsızlıq, emergentlik, qeyri-tarazlıq, müşahidə olunma*

İstifadə olunan ədəbiyyat

1. Abbasov Ə.F. Yeni metodoloji paradigma// İctimai inkişaf: qnoseologiya və metodologiya problemləri. Bakı: «Adiloğlu», 2003.
2. Qurbanov F.M. Elmə sinergetik yanaşma. B: Elm, 2005.
3. Гейзенберг В. Физика и философия: Часть и целое. М.: Наука, 1989.
4. Карно цикл // Италия-Кваркуш. М.: Советская энциклопедия, 1973.
5. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. М.: Прогресс, 1986.
6. Пуанкаре А. О науке. 2-е изд. М.: Наука, 1990.
7. <http://spkurdyumov.ru/what/sinergetika-istoriya-principy-sovremennost>
8. <http://terme.ru/dictionary/1259/word/gomeostatichestvo>
9. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Attraktor>
10. http://philosophy_epistemology.academic.ru/57/Nelineynostg
11. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Gmerdjentnostg>
12. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Nablodaemostg>

Халима ГАФАРОВА

АНАЛИЗ ПОСТНЕОКЛАССИЧЕСКИХ ПРИНЦИПОВ

Резюме

Статья посвящена анализу постнеоклассических принципов науки. Проанализированы принципы гомеостатичности, иерархичности, нелинейности, незамкнутости, неустойчивости, эмерджентности, наблюдаемости. Было показано, что методологические принципы неоклассической науки играют важную роль в постнеоклассических методологических принципах, поскольку она способна осмыслить многие особенности новой методоло-

гической парадигмы в научно-историческом аспекте. С этой точки зрения также рассматривались принципы неопределенности, дополнительности и необратимости.

Ключевые слова: *постнеоклассический, вероятность, необратимость, гомеостатичность, иерархичность, нелинейность, незамкнутость, открытость, неустойчивость, эмерджентность, неравновесие, наблюдаемость.*

Halima GAFAROVA

ANALYSIS OF POST-NONCLASSICAL PRINCIPLES

Summary

The article is devoted to postnonoclassical principles. In this context, an extensive analysis of the principles of post-non-classical science is given. The principles of homeostaticity, hierarchy, nonlinearity, nonclosedness, instability, emergence, observability are analyzed. It was shown that the methodological principles of neoclassical science play an important role in post-non-classical methodological principles, since it is able to comprehend many features of the new methodological paradigm in the scientific and historical aspect. From this point of view, the principles of uncertainty, complementarity and irreversibility were also considered.

Keywords: *post-nonclassical, probability, irreversibility, homeostatic, hierarchy, nonlinearity, nonclosedness, openness, instability, emergence, imbalance, observability*

XARİCİ ÖLKƏ TƏDQİQATLARI

UDC 32

Benmoussat ABBES AMMAR

PhD, Researcher of Khazar University

PERSPECTIVES OF MODERN WESTERN DOMINATION

INTRODUCTION

Contemporary world's socio-economic and political arrangements assume variety of possibilities with differing clarities and interests. In order to analyze these settings against the modern realities of the world, we need to review the existing imperative controversies among the humans situated inversely from one another. But in fact, we do not have the likely comprehensive system of human organization which may allocate the equal benefits to all and at the same time. Hence, there appear the appropriate conditions for domination of the one part of the world over the other. Consequently, one part of the world often tries to establish such kind of circumstances, that will work for its better gains and own welfare, at the same time, leaving another part of the world completely exposed to the "life gaps". Those, who take much gains from the likely arrangement of the deals strive expanding this status-quo to a maximum for "harnessing the burden of societal situation through fragmental changes". It is usually implemented by defending the absolute power via the system of repression.

Sometimes the subtleties are so covert, that one can hardly imagine the likely policy may turn out to be a repressive machine for the other part of the world breaching of all kinds of international norms and laws, including the humanitarian law. So, "there is invariably prevailing political arrangements and better ones that might displace them." [9; 2]. To what extent of the world population and which part of it is left in advantageous and disadvantageous conditions are the top questions of dominance. Such conditions of the international rules, norms and laws are also unable to satisfy the conflicting sides because of excessive increase of Western dominance in prevailing over the world politics.

MODERN TRENDS OF WESTERN DOMINATION: REASONINGS AND ARGUMENTATIONS

There are two main tendencies in the political theory about the future fate of the Western domination. The first one tries to prove that, by the end of the XX century, **the West has entirely changed its socio-economic and political image and policy in the world and that is why it does not any more pretend to be dominant in the world.** By this opinion, the Western domination has not been proceeding for a long time in the world history because even by the time that XVIII century phased out, Western hegemony had ceased its dominant character. It can be found under the reasons that, at the time there existed the most significant powers in various continents, which could not solely become dominant in the world as France in Europe and China in Asia. The level of economic advancements was also not suitable for the super-powers as they could not become dominant countries. The theorists argue that, "in the 19th century the West won the edge that it is now losing again. The dramatic effects of the industrial, scientific and technological revolutions meant that, until the rest of the world caught up, Western nations had better guns, more productive economies and superior medicine. The first sign that the tide was turning came in 1904–05 when Japan, which had met the Western challenge by reforming its society and economy, defeated Russia. Nationalist movements worldwide took heart. Two great wars exhausted the European powers, and, in the aftermath of 1945, the em-

pires vanished. True, the US was a superpower, and remains strong, but its margin over the rest of the world – especially in economics – is no longer as great.” [5].

However, the second camp of **theorists tend to more deeply analyzing the fact of Western domination and its specific indicators related to social settings, politics and culture**. They try to prove that, while analyzing those features of the West, the situation is more dramatic, as despite fragmental changes the West is still keeping its role of dominance in the world, on the regions of non-westerners in terms of social, political and cultural dimensions. To begin with, they try to show that, the international relations theory is much ambitious and is tended to one-sidedly illustrate the history, and mainly in the favor of West. For example, Alex Young from Harvard University says that “International relations theory is skewed Westward, which impairs its ability to explain and to produce social good...” and “much of this Western bias is due to the historical political and military dominance of the West; history is written by the victors, and political philosophy seems to be too.” [13].

Nowadays, western ideology and dominance pursue three major goals – economic, political and cultural. Its politics tries to figure **in detaching or disconnecting the non-western nations from their historically shaped national and cultural grounds, communal heritage and traditions of unity**. It mainly targets “replacing them with media created needs which change with every publicity campaign. The political effect is to alienate people from traditional class and community bonds, atomizing and separating individuals from each other.” [7]. Nevertheless, there are also some political theorists who also try to prove it adversely. They try to argue that, they may agree on the political reasons for dominance of the “Western-centric perspective of history...”, but it is rather debatable than proof; they call it as misconception leading the humanity “to the erroneous allocation of exclusivity to events and theories in Western history, certain dynamics and characteristics of the international system.” [1]. If the politics is understood as only the Western politics in the modern international system, then it exclusively relies upon Western history. If we agree with this thesis, then it could be argued that all the trends of international relations should, indeed, provide a Western-dominated account which is simply not the case. “Moreover, the notion that the world was ever truly transformed by the West into a system of sovereign states to begin with is profoundly flawed. While at a surface level, regions such as Africa and the Middle East do now purport to consist exclusively of sovereign states, the deeper reality is often different. In many cases, intra-state and trans-state groupings dominate that do not correspond with Western created state borders. This was illustrated in Iraq over the past decade, where tribal dynamics often determined the direction of the territory and its population more decisively than any Western notions of national sovereignty.” [12]. If its is the case, then, there is an outstanding question. **What is happening in the field of political relations of the West with the non-westerners?** Apparently, despite the political measures taken by the West to harmonize the relations with the remaining part of the world, the dissatisfaction, hatred against the arrogant behavior of the West is still growing. They believe that, sooner or later it will bring to some explosions, wars or mass uprisings of the oppressed world to rebel against such kind of artificial “status quo” in a mass order. For example, “the statistics of the social correspondence among the population of the developing countries shows that about half of the total world predicts the decline of Western dominance.” [6]. It is not anticipated any firm assertions for the future perspectives of the Western domination, they say. They even compare the data collected about these predictions with the one to the time of start of the World War I. Interestingly, at that time, most political specialists were unanimous, that the world was on the eve of the world war.

Hakim Adi, professor of Chichester University (England) mainly highlight the economic part of the dominance in the history of West. He wrote: “What might be referred to as the dom-

ination of Europe and its diaspora might more properly be seen as the rise to dominance of the new capitalist economic system. This emerged first in Western Europe, and unleashed tremendous productive forces on the world, but it was based on the global exploitation of the majority of the world's people by a few."

While characterizing the western culture Northop Frye (1912-1991-Canada) rightly cited these lines from the book of "The Decline of the West" (1918-1923) written by German writer Oswald Spengler: "The culture to which we belong is the "Western" culture, with its roots in Western Europe, though now extended to the Americas and Australia." [3; 2-14]. But how does this decline proceed? **The analysts point that, the process is ongoing in the background of rising Western living standards which is incompatible with the level of the entire world satisfaction.**

Nevertheless, the other trend of theorists again notes this tendency be a volatile decline, assuming some traits of pre-eminence of the West. "Of a world population approaching 7bn, the US and Western Europe together account for a mere 770m. Their gross domestic product per head – a very approximate guide to living standards – is three times the world average. Such discrepancies can hardly be expected to last in an increasingly globalized planet."

Politicians have got intensive debates over the future perspectives of the West and its dominant role. If part of them speak more sophisticatedly, hiding the major trends of the decreased influence of the West, another part of them my historically expresses their real thoughts about it. For example, Northop Frye even does not hide his feelings about the historical primacy of Western culture, and to this point he writes: "The Hebrews gave us our religion, the Greeks our philosophy, the Romans our law, and these contributions to our welfare descended from the Middle Ages to us. The Chinese and Indians had little to do with producing us; they only produced more Chinese and Indians, so they don't really belong to history", thus, history is a Western history. The argument is obvious that it is mixed with full Western ambition and pathos. There are **two major tendencies in the relationship of the West and the rest of the world.** (1) One of the major predictions towards the Western perspectives is **its decreasing dependence on the other part of the world.** Is it a good or bad example for the international relations practices? One should not even be suspicious that, such kind of interdependence should not be entirely eliminated, as it more and more disintegrates West from the other side of the world; at the same time, it creates some firm prerequisites to put blames on non-Western countries in not caring the Western values. According to one of the most popular opinions of the Westerners, "the non-Westerners subjected to centuries of Western political and military domination likely have novel and insightful interpretations of international affairs to offer. Because it fails to take into account a wide variety of important perspectives, international relations theory that is the product of Western thought in Western institutions cannot claim to be global theory or to be true in any meaningful sense." [13]. Evidently, the superiority of West is also found under the grounds that, if non-Western countries do not sufficiently learn Western politics, social life and economic system. But, how does the situation develop under the current situation when the West pulls out from such relationship? Seemingly, because non westerners do not have any interest to learn something from the westerners. It is quite paradoxal for future perspective challenges of the Western domination. It looks like the this: **"If you want to be recognized, follow me and learn of what I am exactly doing; appreciate my culture and my religion, pray for this, and in return do not ask any kind of mutuality!!!"** To our opinion, such kind of Western domination on the rest of the world has to be reduced or brought to nil.

(2) Another trend related to the perspectives of modern Western domination is its major endeavors to reform its social, economic, political and cultural relations with non-Western

countries. Here, there are two lines: the first trend is tended to revise these interrelations and by these “warming-ups of the international climate” to change the image of Wester, to give it to more collaborative and cooperative character whereas the second visible line is “religiously distancing” from the Muslim world.

Major conditions of the international relations’ theory demand mutuality in respect to the dignity of the other countries where we observe completely the adverse side of this. It is not prospectively promising at all and it is quite unfair to assume that, there is nothing to learn from non-westerners, from their social, political and religious history; then, the entire world should be grateful to the West only for all, at least of what they have done in political sciences. Despite such kind of groundless and faulty policy, there are also the thoughts contradicting them as “Acharya and Buzan’s book on Western bias in international relations theory” which “features contributions from prominent professors at universities in India, Singapore, Korea, Japan, Indonesia, and China; and all of them agree with the basic premise that Western thought dominates the field globally. Students at Bogaziçi University in Istanbul read very few non-Western authors, and virtually no Turkish theorists, in their political science courses. Across the world, political scientists and international theorists are much more likely to recognize the name of Italian statesman and theorist Niccolò Machiavelli than they are to recall the name of the earlier Indian scholar Kautilya. Therefore, the regional insularism hypothesis seems to be false; Western theory dominates globally, not just in the West [13].”

On the other hand, it is not justified that political and international theories produced in non-Western countries, even in Asia serve for nothing. Some recent outstanding books, article and theories [3; 182-191, 320; 8; 51-68.] are the real samples to these misunderstandings and controversies.

ECONOMIC PERSPECTIVES OF WESTERN DOMINATION

Now, let us review the possibilities and impossibilities referring to the **economic perspectives of Western dominance**. The first thing that, the Western economists put forward is their regretful nature about inclusion of non-western economy into the the global economic system; i.e. they think that, it would have been better the Western economy to develop in insulation from non-Western. By this concept, it is not good at all to be interrelated with the manufacturing and producing processes of other countries rather than Western because joining the economic levers of the West with the non-Westerners’ opens the way to the flow of capital to Asia, consequently, enabling non-Western economy to immensely gain economic benefits, even more that the Westerners’. According to the subsequent processes, by their opinion, cheaper prices cause the following shortage of workplaces and vacancies, and these in their turn, bring overly burden to the banking sector - a huge dependence of the loan takers on the banks, especially on Asian and other non-Western banks. Evidently, such processes further may lead to the weakening of Western banking sector and economy, its economic infrastructure and may become greatly diffused with non-Western economy, which is not desirable. By the Western analysts’ words, China is a vivid example for this.

Another case may be closely connected with Norwegian Oil Fund where because of the shortage of workforce, its well-know and prominent structure gets weakened and needs further reformations. Such kind of situation creates favorable conditions for the big influx of migrant workers to the Western globe occupying the strategic positions in these Western countries. Apart from this, it also creates some disadvantages for the host country in terms of the supports given to migrants, their created hassles in reintegration to the hosting community, risks and so on. Sometimes, such kind of problems fall under the “hidden injuries”, they argue. In this situation, the Western foisting becomes a problem “for transnational social space defined as ‘combination of social and symbolic ties, positions in networks and organizations that can be found

at least in two geographically and internationally distinct places” [10; 213-247]; then, “the transnational social space represents a constant movement of not only people but also goods, thoughts and information.” [2; 79-202].

Mass migration is the next issue for the future perspectives of the West which appears from two angles. As a result of forceful dominance, the first is connected with the actual disturbance caused by ethnic and mostly imposed ethnic and civic wars, after which millions of homeless migrants are obliged to flee from their homelands further trying to illegally migrate to other neighboring countries. Libya, Iraq, Afghanistan and some other non-Western countries and political running in these regions may serve as witness for this political pursues. What do we meet in this scenario? The world mankind had made a witness that especially some European countries demonstratively closed their doors and borders to these hopeless people, even by violation the international rules, Helsinki Charter and so on. Such kind of turnings of the exodus caused a big protest among as migrants, as well as the non-Western countries. Germany, Italy, USA, England and some other Western allies, today convene under G-7, G-8 and other formats for adopting more and more harder for these forced migrants' clauses in order to gain inadmissibility of these migrants to their bordering countries. Germany, even do not hide its hatred and ultra-nationalistic nature in this matter, though we make a witness to some positive involvement by the German Chancellor Angela Merkel to resolve the question. Unfortunately, *the arrogance, hatred and anger* fed by the Western countries is gaining much faster speed, which in most cases bring a huge number of fatalities and disagreements among the non-Westernizers day by day.

Surprisingly, there are also claims that, as if the West had skipped the opportunity of possessing the proportional equilibrium and growth of welfare for all because of their entry into the incomprehensive competition for exploring the possibilities offered by clever Asian strategists who tempted the Western capital with huge gains by substituting Western workers with Asian slaves. It is the statement which can be called as mentions of the provoking and cynic laughter.

Unfortunately, brutal, untactful and impolite treatment with the non-Western migrants who forcefully were fled from their home countries by various reasons, prepares much harder conditions for the world in kind of revenges, suicide bombings, international crimes and the soaring number of terroristic attacks, smugglings, women's trafficking and child abuse in different forms. It also detrimentally effects on the sensitive epidemiological and health situations in the world. No doubt that, the likely combats and hatreds, xenophobia and chauvinism, ultra-nationalistic feelings more widely cause waging the hostilities not only among non-Westren nations, but also among religions openly leading to the religious confrontations.

This danger is also accompanied by the situations where loyalties and humanism among different groups become eroded in the Western countries as well, which do not promise anything positively occurring in “internationalization of the world affairs”. Such socio-political and religious segmentations or fracturings do not only bring to economic losses, but also cause to much deeper erosions among the world cultures, multicultural values of the globe and populations from different musts.

Speaking about multicultural values, Azerbaijan case should be highly appreciated in the world arena, where more than several tens of nationalities live here in full peace and co-existence. “At present when the ethnic-religious separatism is raving in all corners of the world, we are in debt to the National Leader for the political stability and economic development in our country. Heydar Aliyev is a phenomenal personality who could assemble the people around one single ideology and united them under the banner of Azerbaijan. The National Leader exalted the feature of treating the other nations' rights and cultural-spiritual legacy with

respect, one of most remarkable values inherent to our people, to the peak on the level of the national ideology of Azerbaijan. Owing to the assiduity, will-power and determination of Heydar Aliyev, who returned to power by the public insistence in 1993, the ethnic-cultural disturbances were ended. Azerbaijan started the path of political stability, economic, cultural progress”, said the spokesman from Azerbaijan. By contrast what is happening in the Western world perspectives, nowadays, “multiculturalism is a way of life in Azerbaijan. It may be a relatively new term but over the course of centuries Azerbaijan has had a multicultural society. Clear evidence of this is the friendship and solidarity among peoples,” President Ilham Aliyev said in his speech at an official opening ceremony of the 4th Baku International Humanitarian Forum. What we face in the contemporary Western scenario is completely frightening.

West is looking for equilibrium and, eventually, despite the imminent risks and constraints of a new war risks and clashes among the polar sides, Western and non Western world will get the peace and harmonization towards the end of XXI century because the ways for fixing the existing big gaps between these sides are not depleted yet. For example, “through a political and historical analysis of Saudi Arabia, Iran, and Pakistan - countries that represent the religious, ethnic, and ideological spectrum of the Muslim world - it explores whether or not **Islam as a political religion and civilization can provide a preferable alternative to Western capitalist democracy...** Islamic fundamentalism, particularly in its militant and violent form, lacks the potential to become such a system, some of the major Islamic ideas, if reinterpreted and reformulated, can provide a viable **alternative to Western political and economic dominance**, especially in the Middle and Near East.” [4; 208]. This is the final picture of the modern developments in this sphere.

Cultural emancipation is an important emphasis to block the segmentation of non-Western world. Over the past decade progressive movements confront a paradox: while the great majority of the people in the Third World experience deteriorating living standards, growing social and personal insecurity and decay in public services (while affluent minorities prosper as never before) the subjective response to these conditions has been sporadic revolts, sustained, but local activities and large-scale protests of short duration. Briefly speaking, there is a big difference now between the growing inequalities and socio-economic conditions, from one side and the weaknesses of revolutionary or radical subjective responses of non-Westerners, from another. The maturing 'objective conditions' in the Third World have not been accompanied by the growth of subjective forces capable of transforming the state or society. It is clear that there is no 'automatic- relationship between socio-economic regression and socio-political transformation. Cultural intervention (in the broadest sense including ideology, consciousness, social action) is the crucial link converting objective conditions into conscious political intervention. Paradoxically, domination policy-makers seem to have understood the importance of cultural dimensions of political practice far better than their adversaries in the non-Western perspectives of the cultural policy. Apparently, cultural dimensions of Western domination do not promise any benefits to the non-Western world as an integral dimension of the sustainable system here.

Western cultural policy in regard to the non-Western countries regularly penetrates into their cultures, trying to provide permanent domination of their moral and spiritual lives, and in some cases, it is done by the help of the local rulers. In order to achieve their goals in changing or reordering the existing non-Western values, schemes of populations' behavior, they also institute the organizations under the titles and statuses with “international dimension”. Cultural dominance uses as traditional – by the help of Churches, educational values as well as modern forms in its implementations. Some modern devices of this cultural domination are usually and widely realized by the constant trainings of non-Westerners, putting into the circulation the

“cross-cultural” projects proving insuperability of Western culture and walk of life, style of livings and standard. By the help of international mass media, secularistic frameworks and entertainments populations of the non -Western states are usually fed with divine or absolutist principles of Western culture and secular entertainers and intellectuals play and so on. All these are nothing else, but the modern cultural colonialism tended towards retaining the dominant nature of the Western culture which is closely connected with political and military policy for permanent hegemony. For example, nowadays the USA widely uses this policy for its military interventions in the region of Central America, Middle Asia, Near East and in some other regions which are accompanied by financial cultural support programmes and as well as under the “democratic values”.

One of the widely used policy here is a sponsorship of the International forums and conferences, mass media and other vitally important bodies of the non -Western countries. It is the other side of military intervention and can be called as bomb with a slowly triggered mechanism. These, so-called “cultural measures” target far going principles of the West which are put into life by difference ways:

- a) Pretending to be universally accepted;
- b) Democratizing the mass-media systems;
- c) Total cultural controls;
- d) Destroying national identities;
- e) Pursuing the policy of “individualism and its irreplaceable nature”;
- f) Emptying the “socio-political consciousness”;
- g) Disorientation and manipulation of mass;
- h) Destroying social movements, governments with innovative policy and separating the integrity of states and civil society, blaming the countries in economic terrorism which are widely practiced by International agencies as IMF, International Consortia;
- i) Establishing “cooperation” among the numbers of the colonized intermediaries and so on;

In the Eastern world it is much evident how the abundant locations of energy resources are plundered under the innovative political and cultural policy of the West. All these anti-cultural plans are sustained by the mass corruption of the Western alliance, and its reformistic policy. In those locations the enterprises undergo in-situ reorganizations and restructuring not only the economic ability of the countries, as well as their language and cultural domains.

For example, Western "structural adjustments" in Latin America led to transferring resources to investors and lowering payments to labor, as a consequence of which the region underwent the substantial changes in redistributing the incomes whereas in North America the culture was much “internationalized” under the pretext of “globalization” and “neo-liberalism”. As it is stated, “it has become fashionable to evoke terms like "globalization", or "internationalization" to justify attacks on any or all forms of solidarity, community, and/or social values. Under the guise of "internationalism", Europe and the U.S. have become dominant exporters of cultural forms most conducive to depoliticizing and trivializing everyday existence. The images of individual mobility, the "self-make person", the emphasis on "self-centered existence" (mass produced and distributed by the U.S. mass media industry) now have become major instruments in dominating the Third World.” [7]. In fact, “cultural imperialism distracts from power relation and erodes collective forms of social action.”

The modern perspectives of the Western domination are much interwoven with complications and increasing tensions in the world. It creates sound prerequisites for future trends in Western and Non- Western relation. First, it more and **more changes the “conquered systems” into the machines which are capable to commit terrors, but “be able to turn this**

inward”, rather than outward. By other word, it boosts the processes of “reification”, threatening the process of objectivity in the world.

Second, it acts like the mobilizing power of the non-Western world to more closely realize what is “right” and what is “wrong”. It empowers the consolidation of the Non-Western socio-political, economic and religious forces to be more institutionalized and fundamentally be prepared to the coming challenges of the world.

1. AVOIDING WESTERN DOMINATION

Now we can recommend some major points which serve as our finding for future interaction with the modern challenges of the world and be able to stand any kind of Western dominance:

1. To avoid resembling to others;
2. To work out more suitable adaptable and would be adaptable solutions to the existing problems faced;
3. To work out “a comprehensive system of resistance” against the unjustified of will from outside;
4. To offer something new in the international system considering as individuality, as well as the commonality of the processes in intergovernmental relations;
5. To abide and maintain the principles of diversity of ideas within International relations;
6. To leave the space for innovations in harmonization of international relations;
7. To discover the new processes and features which are imminent, but are not discovered yet;
8. To create the conditions for free socio-economic, political and cultural conditions exercising the wills and dignities in much freer conditions disabling “neo-liberalism”;
9. To empower the communities and countries on multilateral facets.

Keywords: *Western domination, modern trends in Western domination, reasons for domination, economic perspectives, avoiding Western domination*

REFERENCE LITERATURE

1. Clifford S., "Theory Talk #42: Amitav Acharya on the Relevance of Regions, ASEAN, and Western IR'S False Universalisms," August 10, 2011, accessed April 25, 2015;
2. Dedeoglu Saniye: “Migrants, Works, and Social Integration”, Women’s Labor in the Turkish Ethnic Economy, Mugla University, Turkey, England, 2014;
3. Frye Northop: “The Decline of the West by Oswald Spengler” Oxford Univ., 1991;
4. Khalid Bin Sayeed: “Western Dominance and Political Islam. Challenge and Response. December, Suny Press, 1994, ISBN10: 0-7914-2265-8. –P.208;
5. MacMilla Margaret.: “History’s People: Personalities and the Past”, University of Oxford (Profile Books, 2016);
6. May Samatha, Wilson K . Erin., et.al: “Politics, Religion & Ideology”, 2014, Vol. 15, No. 3, p.4. - pp. 331–346. Samuel Brittan: Financial Times, “The decline of Western dominance” January 3, 2013;
7. Petras James: “Cultural Imperialism in the Late 20th Century”, Global Policy Forum (GPF), February 2000;

8. Say Seyfi: İbn Haldun'un Düşünce Sistemi ve Uluslararası İlişkiler Kuramı [Ibn Khaldun's System of Thought and International Relations Theory] (İstanbul: İlk Harf Yayınları, 2012);
9. Shapiro Ian: "Politics against Domination". The Belknap Press of Harvard University, USA, 2016;
10. T Faist: "Transnational social spaces out of international migration: Evolution, significance, and future prospects", 'Archives of European Sociology', 39 (2) 1998;
11. Watson Alan: "Roman Law and Comparative Law" 1-26 (1991); Barry Nicholas: "An Introduction to Roman Law 38-45" (1962) [on Justinian's codification];
12. Wilson, Richard W.: "Moral Behavior in Chinese Society: A Theoretical Perspective." In R. W. Wilson, S. L. Greenblatt, and A. A. Wilson, eds., Moral Behavior in Chinese Society, World Economic and Social Survey, 2013. E/2013/50/Rev. 1;
13. Young Alex: "Western Theory, Global World Western Bias in International Theory", Harvard University, Harvard International Review (HIR), September 10, 2014;

Benmoussat ABBES AMMAR

MÜASİR QƏRB DOMİNANTLIĞININ PERSPEKTİVLƏRİ

Xülasə

Məqalədə Qərb dominantlığına dair mövcud nəzəriyyələr və müasir meyillər müzakirə edilir. Müəllif göstərməyə çalışır ki, mövcud sosial-iqtisadi, siyasi və dini fərqlərin açıq-aydın mövcudluğuna baxmayaraq, Qərb yenə də öz iradəsini dünyanın qalan hissəsinə diktə etmək tendensiyasından əl çəkməmişdir. Bu siyasət Qərbin bir sıra sahələrdə ümumi üstünlüyü ilə həyata keçirilir.

Müəllif Qərb hakimiyyətinin gələcək perspektivləri, Qərb ilə Şərq arasındakı münasibətlər və strateji yanaşmalardakı müasir çağırışlar, beynəlxalq əlaqələrin ictimai-siyasi cəhətdən dayanıqlılığından daha səmərəli şəkildə istifadə etməyə və Qərb dominantlığından yaxa qurtarmaq üçün bir sıra mülahizələr irəli sürür.

***Açar sözlər:** Qərb dominantlığı, Qərb dominantlığının müasir meyilləri, dominantlığın səbəbləri, iqtisadi perspektivlər, dominantlıqdan qurtulmaq yolları.*

Бенмоуссат Аббес Аммар

ПЕРСПЕКТИВЫ СОВРЕМЕННОЙ ЗАПАДНОЙ ДОМИНАНТНОСТИ

Резюме

В статье рассматриваются теории и аргументы Западной доминантности. Автор пытается продемонстрировать, что, несмотря на очевидные социально-экономические, политические и религиозные различия, по-прежнему существуют попытки навязать Западную волю остальной части мира, которая обычно осуществляется путем общего господства одной нации или страны над другими.

Автор также делает свои предположения о будущих перспективах Западного доминирования, отношениях между Западом и Востоком, и о современных проблемах стратегического подхода, во избежание социально-политической доминантности в международных отношениях.

***Ключевые слова:** Западная доминантность, современные тренды Западной доминантности, причины доминирования, экономические перспективы, избежание доминантности.*

Агамали МАМЕДОВ

*д.с.н., профессор, заведующий кафедрой
МГУ имени М.В. Ломоносова (Москва, Россия)*

Ольга ЯКУШИНА

аспирант МГУ имени М.В. Ломоносова (Москва, Россия)

ОТРАЖЕНИЕ ПРОБЛЕМ ИДЕНТИЧНОСТИ В СОВРЕМЕННЫХ СОЦИОЛОГИЧЕСКИХ ТЕОРИЯХ*

Человеку всегда нужны способы, критерии и культурные коды, чтобы определить себя, отличить от других, иметь основания для понимания, объяснения и поиска смысла жизни в окружающем мире. Современный концепт идентичности предложен Э. Эриксоном, который считал, что идентичность конструируется на протяжении всей жизни человека и имманентно включает три составляющие: биологическую, личностную и социальную (20), и будучи междисциплинарной категорией может изучаться как биологический (телесность), психологический (поведение) и социальный (рефлексия) объект (5, с. 18).

«Идентичность» происходит от латинского корня «iden» – тождественный себе, тот же самый, что близко к «самости», «сущности» (5,с.18). В целом «идентичность» рефлексруется как осознание человеком своей принадлежности к той или иной социально-личностной позиции в рамках социальных ролей и «эго «Я»»- состояний (3,с.146). В зарубежной социологической теории идентичность - это «совокупность частей «Я» индивида, состоящего из различных значений (символов), которые индивиды придают тем многочисленным ролям, которые они выполняют в значимо дифференцированных современных обществах» (38). В российской науке идентичность - есть «представление человека о своем «Я», характеризующееся субъективным чувством своей индивидуальной самостождественности и целостности; отождествление человеком самого себя» (8,с.229-300), а проблема идентичности, как правило, сводится к решению практических вопросов, например, для отдельных групп и слоев общества.

Социологический подход предполагает исследование определенных взаимоотношений между индивидом и обществом: идентичность влияет на общество через действия индивидов, которые образуют группы, сети, институты, а общество системно влияет на идентичность через разделяемые в той или иной степени всеми людьми знаки, ценности, язык. Поскольку «Я» возникает в обществе и отражает ситуацию, в нем, то мы должны понять и объяснить обществу, в котором «самость» – искусство жить в социальном пространстве среди других индивидов с их идентичностями.

Крупные социальные преобразования постмодерна - глобализация, технико-технологические изменения, новые Коммуникационные технологии, дефицит прямого общения и ослабление человеческих связей; значительно повлияли на идентичность современного человека: большинство традиционных ценностей потеряло свое значение (12). Методики социального анализа вписаны в контекст идентичности. Дискуссии о равенстве и справедливости ведутся с позиций права человека на отдельную идентичность. Одни исследователи опираются на социокультурную традицию, сводя идентичность к принадлежности индивида определенному этносу, другие – считают ее исключительно коллективной. В

* Məqalə fəlsəfə ü.e.d., professor İlham Məmmədşadə tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

целом, идентичность представляется многоуровневой и изменчивой системой, а основное различие их позиций – в сути явления: одни утверждают, что идентичность есть фундаментальная одинаковость, другие – принимают постоянное изменение идентичности.

Современные исследователи делят концепты идентичности на «сильные» и «слабые». «Сильные» утверждают постоянство идентичности во времени, основаны на традиции, опыте, практиках. «Слабые» принимают изменчивость, даже отсутствие идентичности. Указанная дихотомия отражает не содержание понятия, а категоричность формулировки. Недостаток «сильных» концепций – неоднозначность части основополагающих положений: идентичность – это то, что все индивиды имеют, должны иметь или ищут; все группы имеют или должны иметь идентичность; что можно иметь идентичность, даже не осознавая этого; коллективная идентичность есть групповая ограниченность и однородность. И, несмотря на утверждение «одинаковости» идентичности, есть высокая степень ее «групповости», т.е. наличие резкой границы между членами и нечленами группы, именно такая точка зрения присутствует в дискуссиях о гендере, расе, этничности, национальности. «Слабые» («мягкие») концепты критикуют по следующим причинам: они – клише конструктивизма; считают идентичность множественной, текучей, конструируемой и изменяемой, т.е. нет четкого определения; теоретические основы недостаточно разработаны для практического использования – без «сильных» коннотаций не могут быть инструментом анализа (13, с.7-11).

В социологии рубежа веков в рамках дискурса о поздней современности развили взгляд на идентичность, со ссылкой на «мягкие» интерпретации. Превалируют идеи о множественности отбора и самостоятельном нарративе идентичности. При отсутствии устойчивого и структурированного взгляда на мир на основе традиции, идентичность должна быть высоко адаптивной, никогда не сможет быть единой, цельной, и в настоящее время их фрагментарность и хрупкость только возрастает (29). Если раньше индивид априори ожидал установленные традицией аскриптивные идентичности, то современное общество предлагает текучесть, подвижность и постоянный выбор, поэтому невозможно иметь лишь одну идентичность (27). Идентичности многообразно конструируются из различных пересекающихся и подчас противоположных дискурсов, практик и позиций. Поэтому следует изучать исторические и институциональные условия конструирования идентичности (23). Сегодня каждый становится социальным артефактом, сущностью, которая формируется, переделывается и мобилизуется по господствующим культурными сценариям (16, с.387). Но данный подход умаляет роль власти, ошибочно предполагает многовекторность потока влияния (26, 15, 25).

Современные теоретики изучают «реальное сегодня», обращая внимание на различные сферы и аспекты идентичности (политические, экономические, социальные, духовные и т.д.). Поэтому идентичность сегодня изучают в рамках существующих социально-философских концепций как их составной элемент и объект действия, а некоторые исследователи как отдельный феномен. Рассмотрим взгляды на идентичность в современной науке, условно выделив несколько блоков по доминирующей в них идее: рефлексивную индивидуализацию, манипулируемую идентичность, изолированный приватизм.

Рефлексивная индивидуализация. Это теории, которые рассматривают новое состояние модерна, например, поздний модерн, радикализированный модерн, текучую современность. Поиск идентичности представляет собой открытый, постоянно изменяющийся проект индивида. Э. Гидденс (25) подчеркивает доминанту рефлексивности в посттрадиционном порядке поздней современности. З. Бауман ключевой характеристикой современности считает «текучесть», которую связывает с рефлексивностью идентичности (2). Индивид вынужден постоянно воссоздавать свое «Я». У. Бек развивает идеи о связи

между рефлексивной индивидуализацией и процессом глобализации рефлексивности и индивидуализации (9, 10, 11). Он указывает на растворение традиционных институтов, рост транснациональных сил и четкую тенденцию к индивидуализации как результат влияния глобализации и рисков.

Сегодня в социальном плане все более значимыми становятся способы воссоздания и нового конструирования идентичности, культурных форм, и, прежде всего, скорости изменения идентичности. Одна из новейших разработок идентичности дана в концепции «нового индивидуализма» (18). В отличие от «индивидуализма» как зрелого и спокойного чувства (как описал А. де Токвиль в работе «Демократия в Америке»), особенность «нового» – это скорее чувство паники, порожденное ростом возможностей выбора. Именно акцент на мгновенной передаче и трансформации, в частности, страхов и тревог, отличает «новый индивидуализм» от иных концепций рефлексивной индивидуализации (18, с.71-73). Человек определяет идентичность с точки зрения самоактуализации, и большое значение имеют культурные формы, которых люди обретают, символизируют идентичности, прежде всего, скорость процессов (19, с.33-34). Изменения при взаимодействии людей глубоко вписываются в чувства индивида, требуя от него реорганизации собственной жизни (19, с.7-11 и 90). Многоликая (зачастую мозаичная) культура мегаполисов, создание корпоративных сетей, фрилансерство, сокращение штата организаций, электронные руководства по самопомощи и др. изменили социальные условия жизни (19, с.32). Переосмысливаются социальные практики, управляемые и нацеленные на гибкость, пластичность и постоянные изменения, что создает и возможности, и угрозы как личной идентичности, так и институциональному развитию общества. Процессы глобализации в мире действуют не только по горизонтальной оси, унифицируя транснациональные капиталы, но и по вертикальной, проникая в суть «Я» современного индивида. Рост индивидуализма негативно влияет на устойчивость социальной структуры так называемого «сделай себя сам» общества (18, с.3). формирует культуру «до следующего раза», которая рефлексивно влияет на поиск идентичности (19, с.35).

Манипулируемая идентичность. За основу взято теоретическое наследие Франкфуртской школы (7) с акцентом на доминирование общества над отдельным человеком посредством безличных форм системы и формул науки. Определенная модель поведения навязывается, в частности, с помощью культуриндустрии, формируя стандартные потребности и их удовлетворение стандартными продуктами. Появляется тотальный универсум на основе принципа доминирования власти над подчиненным индивидом. (Ю. Хабермас в концепции коммуникации и публичной сферы указал на манипуляционные аспекты как они влияют на идентичность современного человека (21). Возник новый вид влияния – определенные силы (и в конкурентной борьбе) посредством контроля над потоками коммуникаций влияют на индивидов, манипулируют поведением людей, формируя нужные идентичности путем отбора тем обсуждения и способов их артикуляции.

Вопросы идентичности с позиции манипуляции исследуются в работах С. Холла (22, 23). Идентичность – это точка пересечения субъективных процессов, вписанных в жизнь индивидов, и дискурсов, которые представляют индивидов и конструируют их в качестве субъектов. Это временное прикрепление к субъектным позициям, построенным из дискурсивных практик; они не унифицированы и становятся все более фрагментарными. Формируются внешними источниками в конкретных исторических и институциональных условиях как результат конкретных практик.

Н. Роуз изучает вопросы идентичности при построении теории общества и объяснении современных взаимозависимостей в системе «политика власти – эксперты (группы влияния) – человек» (32). Индивид не самостоятелен в выборе идентичности и ее кон-

струировании, на него оказывают действие «специально обученные эксперты человеческих душ» – группы влияния, тактику которых задают и целенаправленно формируют внешние силы. Следовательно, идентичность управляема и манипулируема. Другой важный элемент формирования идентичности – действие техник влияния, в частности, психологического воздействия, навязываемые модели поведения. Третий фактор – капиталистическое производство и общество потребления: от индивида требуется без лишних вопросов только работать и покупать, т.е. нужны предсказуемые и манипулируемые индивиды. Происходит «кодификация искусства существования», техники влияния должны формировать требуемую идентичность: как индивид выбирает, переживает, дисциплинирует, конструирует свое «Я». Психотерапия производит индивидов «свободных в выборе», но при этом способных принимать модели выбора, заданные экспертами, агентами влияния. Идентичность должна быть изменена, перестроена, чтобы добиться успеха сообразно заданным моделям, но это, по мнению Н. Роуза, не является формой государственного надзора, регулированием индивидов как социальных субъектов. Техники манипуляции стали реальными практиками, которые, способствуя праву индивида быть свободным, оказывают значительное влияние на его идентичность (32, с.217-262).

Изолированный приватизм. В социологии приватизм интерпретируется как внимание только к личным интересам, исключая широкие социальные проблемы и отношения. С точки зрения концепций идентичности, приватизм – это новый преобладающий модус жизни. Д.Рисмен выдвинул тезис об «одинокой толпе» как обществе ложной интеграции, ложной персонализации и вынужденной изоляции (31). Развивая эту идею, К. Лэш (28) рассматривает идентичность с точки зрения концепции «минимального Я» как стратегии выживания, попытки человека выжить посреди страхов и опасностей современного мира. Р. Белла (14), исследуя взаимоотношение индивида и ценностей либеральной демократии, не делает различия между личной и публичной жизнью человека и много внимания уделяет месту религии в современном мире. Изолированный приватизм и его возможные политические последствия для общества рассматриваются Р. Путнамом (30) через сферу досуга. Он приводит пример боулинга: чем больше людей станет им заниматься, тем больше их будет «играть» в одиночестве, т.е. все меньше людей участвует в социальном общении. А. Хохшильд ((24) связывает приватизм с господством рыночных отношений и коммерциализацией жизни, когда дом становится работой, а любое действие подчинено принципу рациональности.

Следует остановиться на концепции Р. Сеннетта (6, 34, 35). Быстро развивающийся гибкий глобальный капитализм лишает человека четких ориентиров в жизни и ведет к «коррозии характера», когда подлинные чувства, связи и симпатии становятся все более ущербными и скудными. Автор подчеркивает социальную природу характера человека, который определяет как этическую ценность, которую индивиды придают собственным желаниям и отношениям с другими, превратив их в образ жизни. Коррозия характера означает, что одновременно утрачены устойчивые качества и социальное участие. Р. Сеннетт (6) ставит ряд важных вопросов: как мы решаем, что является непреходящей ценностью в обществе? Как иметь ориентиры и обязательства, которые постоянно разбиваются на части или неустанно переизобретаются? Неустойчивость социальных институтов означает, что люди сегодня не в состоянии проявить привязанности, необходимые для межличностных отношений и гражданского участия, потому что их эмоциональные глубины и аффективное пространство межличностного общения пусты. Сокращение публичного пространства возникает не просто из-за влияния рынков или бюрократизации, но и приоритета желаний самореализации, чувственного удовлетворения и эгоцентризма над социальными связями, контактами.

Человеческое достоинство гораздо важнее, чем «суперблаго» как нравственный идеал неолиберальной морали. Идея свободы обычно выражается в стремлении к личной независимости, что подрывает социальную сплоченность общества. Поэтому он продолжает разработку концепции в направлении поиска практических способов сплочения людей (35, с.7-11). Например, по инициативе голландского философа Х. Остерлинга в г. Роттердаме разработан и реализован образовательный проект для молодых людей, включающий совместное ведение быта, практику боевых искусств, изучение философии, дискуссии, с целью развития у себя чувство солидарности и ответственности.

Исследователи указывают на негативное, дезориентирующее влияние современности на идентичность, в частности, на то что мир непостоянной занятости, временных, подрядных работ реорганизует внутреннюю жизнь человека. Главная причина этого – глубокие изменения в протяженности рабочего дня и смысле труда, когда на смену ясной и фиксированной долгосрочной определенности пришли скоротечность и легкость перемен.

Закключение. Сегодня в социогуманитарных науках нет однозначных подходов к проблеме идентичности. Часть исследователей опирается на методологические принципы, другие – характеризуют идентичность по «сильным и слабым» сторонам, третьи – изучают последствия для общества. Разработки в области социологических теорий выявили различные глобальные институциональные силы, которые подпитывают новые тенденции понимания «Я» и конструирования идентичности в современности. Несмотря на различия предлагаемых концепций, в них прослеживается одна общая социологическая линия – индивиды все чаще вынуждены становиться «архитекторами своей жизни», они не опираются больше на традиции и постоянно переопределяют, формируют свою идентичность.

Ключевые слова: *идентичность, индивидуализм, конструирование, социальный артефакт, рефлексивная индивидуализация, манипулируемая идентичность, изолированный приватизм.*

Список использованной литературы

1. Бауман З. Индивидуализированное общество. – М.: Логос, 2002.
2. Бауман З. Текучая современность. – СПб.: Питер, 2008.
3. Кондратьев М.Ю., Ильин В.А. Азбука социального психолога-практика. М.: ПЕРСЭ, 2007.
4. Полякова Н.Л. Современные социологические теории общества. – М.: ИНИОН РАН, 1996.
5. Рикер П. Герменевтика. Этика. Политика. М: Academia, 1995.
6. Сеннет Р. Коррозия характера. – Новосибирск: ФСПИ «Тренды», 2004.
7. Хоркхаймер М., Адорно Т. Диалектика просвещения. Философские фрагменты. М., СПб.: Медиум, 1997.
8. Философия. Энциклопедический словарь. – М.: Гардарики, 2004.
9. Beck U. The Reinvention of Politics Cambridge: Polity Press, 1997.
10. Beck U. What is Globalization? – Cambridge: Polity Press, 2000.
11. Beck U. Individualization – Thousand Oaks, Calif.: Sage, 2002.
12. Bornman E. Struggles of identity in the age of globalisation: Searching for anchors that hold // Communicatio. 2003. V. 29. № 1-2.
13. Brubaker R., Cooper A. Beyond «identity» / Theory and Society. 2000. № 29.
14. Bellah R. Habits of the Heart: Individualism and Commitment in American Life. –Los Angeles: California Univ. Press, 1996.

15. Calhoun C. Critical Social Theory: Culture, History and the Challenge of Difference. – NY: Wiley, 1995.
16. Cerulo K. Identity construction // An. Rev. of Soc. 1997. V. 23. № 1.
17. Connell R. Gender and Power: Society, the Person, and Sexual Politics. – Stanford: Stanford Univ. Press, 1987. Giddens A. Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age. – Stanford: Stanford Univ. Press, 1991.
18. Elliott A., Lemert C. The New Individualism. The Emotional Costs of Globalization. – London: Routledge, 2006.
19. Elliott A. The New Individualist Perspective: Identity. Transformations in the Aftermath of the Global Financial Crisis // Forum: Univ. of Edinburgh P. J. of Culture and the Arts, 2010. № 11.
20. Erikson E. Identity and the Life Cycle. NY: Norton, 1959.
21. Habermas J. The Structural Transformation of the Public Sphere. –Massachusetts: MIT Press, 1991.
22. Hall S. Representation: Cultural Representations and Signifying Practices. – London: Sage, 1997.
23. Hall S. Who needs 'identity'? from Identity: a reader. / Eds. du Gay P., Evance J., Redman P. / London: Sage, 2000.
24. Hochschild A. The Commercialization of Intimate Life. –Los Angeles: Univ. of California Press, 2003.
25. Giddens A. Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age. – Stanford: Stanford Univ. Press, 1991. – 186 P.
26. Gilman S. Difference and Pathology: Stereotypes of Sexuality, Race, and Madness. – Ithaca, NY: Cornell Univ. Press, 1985.
27. Kehily M. What is identity? A sociological perspective. ESRC Seminar. – UK, 2009.
28. Lasch C. The Minimal Self: Psychic Survival in Troubled Times. – NY: W.Norton, 1985.
29. Luckmann T. Personal Identity as a Sociological Category. – Zagreb, 2006.
30. Putnam R. Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community. –NY: Simon and Schuster, 2001.
31. Riesman D. The Lonely Crowd. – Yale: Yale Univ. Press, 2001.
32. Rose N. Governing the Soul. – London: Free Association Books, 1999.
33. Rose N., Miller N. Governing the Present: Administering Economic, Social and Personal Life. – London: Free Association Books, 2008.
34. Sennett R. The Fall of Public Man. – NY: W. Norton, 1992.
35. Sennett R. The Craftsman – Yale: Yale Univ. Press, 2008.
36. Stryker S. Symbolic interactionism. – Menlo Park: Benjamin Cummings, 1980.
37. Stryker S., Burke P.J. The Past, Present, and Future of an Identity Theory // Social Psychology Quarterly, Special Millenium Issue, 2000. V. 63. № 4.

Agamali MAMMADOV,
Olga JACUSHINA

REFLECTION OF IDENTITY PROBLEM, IN MODERN SOCIOLOGICAL INVESTIGATIONS

Summary

This article states about the problem of identity in contemporary western sociological thought. This issue (identity) is very relevant to modern society, and not only in the west. Fluidity and shimmering reality of the world makes a man look for his own identity. The authors consider different approaches to the design of identity in postmodernity. New theoretical developments, translated by the authors, in the social sciences are introduced into scientific circles.

Keywords: *identity, individualism, engineering, social artifact, reflexive individualization, manipulated identity, isolated privatism.*

Ağamalı MƏMMƏDOV
Olqa YAKUŞİNA

MÜASİR SOSİOLOJİ NƏZƏRİYYƏLƏRDƏ İDENTİKLİK PROBLEMİNİN İNİKASI

XÜLASƏ

Məqalədə müasir Qərb sosioloji fikrində identiklik probleminin təhlilinə cəhd olunur. Qeyd olunur ki, identik problemi nəinki Qərb, həm də müasir sosisum üçün çox aktualdır. Dünyanın axıcılığı, onun tərəddüd edən reallığı insanı şəxsi identikliyin axtarışına gətirib çıxarır. Müəlliflər modernitdə identikliyin özünəməxsusluğuna müxtəlif yanaşmaları nəzərdən keçirirlər. Müəlliflər tərəfindən elmi dövriyyəyə yeni nəzəri yanaşmalar təqdim olunur.

Açar sözlər: *identiklik, individualizm, konstruktivlik, sosial artefakt, individualist refleks.*

УДК 32

Богдан БЕРНАДСКИЙ

канд. ист. наук, доцент,
Университет экономики и
права «КРОК» г.Киев

«ДАШНАКЦУТЮН» И ЦАРСКИЕ СПЕЦСЛУЖБЫ*

В прошлом украинского и азербайджанского народов есть много общего. В основном это обусловлено и общим нахождением в составе одного государства – сначала Российской империи, а позже – Советского Союза. Наше общее прошлое имеет и светлые и темные стороны. Одной из темных сторон является проблема терроризма, часто имеющего национальные корни. В данной публикации речь пойдет об армянском терроризме.

В силу исторически сложившихся обстоятельств значительная часть армянского народа вынуждена была покинуть свою Родину и искать пристанище в чужих краях, некоторые из которых впоследствии стали для них второй родиной, в том числе и Украина. И вот здесь, мы не можем не вспомнить слова французского теоретика спецслужб Константина Мельника, который заметил: «Борьба – законная борьба! – за независимость иногда принимает очень странную форму, в том числе и достойную осуждения» [1, с.223]. Именно такую форму приняла национально-освободительная борьба армянского народа, которая нашла свое воплощение в деятельности партии «Дашнакцутюн».

Примечательно, что вскоре после создания, эта революционная и террористическая организация начала сотрудничать со спецслужбами Российской империи – страны, которая официально декларировала борьбу с революционным движением как часть своей государственной политики. Перефразируя И.Бабеля, иногда трудно было отличить, где заканчивался «Дашнакцутюн», и где начинались спецслужбы. Временами, они работали в редком единодушии.

Естественно, в рамках одной статьи невозможно рассмотреть столь многогранную тему, поэтому автор попытается осветить отдельные эпизоды деятельности дашнаков, преимущественно в Украине.

Взаимоотношения «Дашнакцутюн» с царскими спецслужбами прошли несколько этапов – от осторожного сотрудничества, до не менее осторожного противостояния, и, наконец, полной поддержки в годы Первой мировой войны.

Историки Царской России довоенную историю «Дашнакцутюн» делили на несколько периодов: первый – 1890-1903 г.г., второй охватывал 1903-1905 гг. и, наконец, качественно новый третий период, когда Совет партии выработал и издал Устав под названием «Проект кавказской деятельности» [2, с.346-347]. Таким образом, они четко отследили эволюцию взаимоотношений этой партии – от использования союзника до противостояния ему.

Вскоре после создания, партия стала пользоваться поддержкой Военно-ученого комитета ГУГШ, то есть – военной разведки. Позже, в дело включились и органы политического сыска. Первоначальная поддержка ставила целью посредством дашнаков оказывать давление на руководящие круги Османской империи. Умысел российских властей понять можно. Однако, весь расчет основывался лишь на ближайшей политической выгоде. Кста-

* Məqalə fəlsəfə ü.f.d. Eynulla Mədətli tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

ти, серьезные планы в отношении армянских националистических партий вынашивала и Великобритания.

К самой России отношение на Кавказе было двойственным. С одной стороны, в ней усматривался естественный союзник в борьбе с Турцией; с другой – армяне, конечно, понимали, что царское правительство, утверждая власть самодержавия на Кавказе под знаменем так называемой «русской идеи», не будет в восторге от их сепаратистских, по существу, проектов.

Фактически, из России в Турцию беспрепятственно переправлялись оружие, боеприпасы, деньги. Туда же просачивались, легально и нелегально, агитаторы и боевики. Непосредственное руководство этим процессом осуществляло Восточное бюро «Дашнакцутюн», которое вполне официально находилось в Тифлисе. Это при том, что в самой России легальной партийной жизни еще не было.

После набегов, отряды боевиков (зинворов) отсиживались на территории России, в том числе и в Украине. Так, в Одессе после набегов находились полевые командиры Давитьян и Кукуньян [3, л.143]. Справедливости ради, отметим, что в 1892 г. они все же были арестованы и осуждены к каторжным работам сроком на 8 и 20 лет, соответственно. К сожалению, сведений о причинах их наказания в документах нет. Однако отметим, что к каторге в то время приговаривали за особо тяжкие преступления, в первую очередь – за убийства. Естественно, совершенные уже на территории Российской империи. Кстати, наказание осужденные отбывали на Сахалине. Туда ссылали самых отъявленных злодеев. Во всяком случае тех, кого власть таковыми считала.

Дальше их пути разошлись. Кукуньян отличился в русско-японской войне (о том, как дрались сахалинские каторжники, любознательного читателя мы отсылаем к роману В. Пикуля «Каторга»), был восстановлен во всех правах и начал мирную жизнь. Со своим поделником отношений не поддерживал. А следы Давитьяна отыскивались в 1909 г., когда тот занял важный пост в тегеранской полиции [3, л.143]. А в общем, дашнаки в России чувствовали себя весьма вольготно.

Доходило до смешного, когда русские власти после задержания отпускали явных политических террористов, считая, что Российской империи они не угрожают. Даже наоборот. Такие сведения приводит И.Багирова [4, с.204]. Интересно, что русские спецслужбы дашнацкие отряды откровенно называли бандами, но не предпринимали никаких попыток помешать их действиям [5]. Материалы Харьковского ГЖУ, к примеру, изобилуют сообщениями о дашнаках – членах террористических подразделений, зинворах, ответственных за исполнение убийств, к которым применялись административные (не уголовные. – Б.Б.) наказания. Более того, некий жандармский ротмистр Морозов, даже высказывал недовольство результативной работой собственных агентов, которые способствовали разгрому одной из дашнацких организаций. По мнению жандарма, русским властям дашнаки не мешали и борьба с ними должна быть заботой турок. Кроме того, они как будто не были связаны с русскими революционерами [6, с.25]. Это притом, что связи дашнаков с наиболее преследуемой революционной партией того времени – эсерами, уже не являлись секретом.

Еще больше вопросов возникает при рассмотрении эпизода уничтожения дашнаками своих бывших коллег из фракции так называемых «мигранистов» во главе с Г.Кешикьяном. Сразу же, после выступления против руководства «Дашнакцутюн», еретики подверглись жандармским репрессиям. А все, о чем говорилось в полиции, и даже в «охранке», немедленно становилось известным дашнакам. Между прочим, ближайшие родственники отступника были убиты в особо охраняемой Ялте – месте нахождения царской резиденции (данный метод (когда, не имея возможности подобраться к цели, убивал-

ся ее родственник, после чего жертву убивали уже на похоронах) стал распространенным в деятельности «Дашнакцутюн» в начале XX века). Более того, попытки расследовать убийства, совершаемые открыто, а затем разобраться в деятельности «Дашнакцутюн» саботировались на довольно высоком уровне в органах политического сыска [7, л.3 об.]. Впрочем, эта кровавая и грязная история, приведшая к серьезным последствиям, требует отдельного изложения.

Возникает вопрос, как царские спецслужбы мирились с идеей социализма? Долгое время они на это попросту не обращали внимания, считая социалистическую риторику не более, чем пропагандистской ширмой [8,с.8;9,с.47]. Кстати, тут с жандармами соглашались и многие революционеры.

С конца XIX в. ситуация стала меняться. Как следует из аналитических материалов Департамента полиции, поворотным пунктом явился так называемый процесс Тер-Восканова, после чего власти изменили свое мнение об армянской церкви и школе [8,с.9]. В результате были проведены реформы, которые ударили по экономической базе дашнаков и они начали распространять слухи, что этой мерой русское правительство задело национальное чувство армян и лишило их средств для ведения борьбы с Турцией, «причем все эти явно революционные эксцессы проявлялись пока под видом «армянской самозащиты от турок». И в дальнейшем, в случае ареста членов партии, та немедленно распространяла это через свои средства массовой информации, изображая действия царского правительства как «посягательство на самобытность армянского народа, на его культуру и веру» [2, с. 346, 348]. То есть, сопротивление сопровождалось очень хитро -умным и продуманным пропагандистским обеспечением.

В сентябре 1904 г. представители «Дашнакцутюн» приняли участие в Парижской конференции революционных и оппозиционных партий, поставившей задачу объединения всех антиправительственных сил для свержения самодержавия [10, с. 237].

Тогда же дашнаки становятся объектом жандармской разработки. Жандармы быстро убедились, со сколь серьезным противником им приходится иметь дело. Они отмечали строжайшую конспирацию дашнаков, прекрасное владение ими методами тайной войны. Известный генерал П.Заварзин впоследствии вспоминал о конспиративном мастерстве и безжалостности национальных партий, к которым, прежде всего, относил «Дашнакцутюн» [11,с.436]. Действенность конспирации обеспечивалась строгим многоступенчатым контролем и усилением карательных санкций.

В том же 1904 г. была создана тайная террористическая организация «Дели» с разведывательными и контрразведывательными функциями. Ее агенты проникали в ряды полиции, чинов охранных отделений, жандармских управлений, вербовали там осведомителей и покровителей партии. «Дели» также осуществляла слежку за видными политическими деятелями и крупными чиновниками, деятельность которых чем-либо не нравилась «Дашнакцутюн», противоречила его интересам. Таких лиц пытались либо купить, либо убить. Департамент полиции считал, что с этого времени дашнаки создали мощную и разветвленную организацию, дублирующую фактически все государственные структуры: армию с генеральным штабом, милицию, суды и тайную полицию, террористические организации, разведку и контрразведку, профсоюзы, печать и т.д. [12, с.458; 9, с.159; 2; 8, с.10]

Невзирая на противодействие дашнакской контрразведки, русская политическая полиция добилась известных успехов. В борьбе отличились такие асы политического сыска и контрразведки, как Заварзин, Герасимов, фон Коттен, Еремин и многие другие. Что же касается методов, то они базировались на трех китах: перлюстрация почты, наружное (филерское) и внутреннее (агентурное) наблюдение.

Перлюстрация приносила довольно неплохие результаты. Невзирая на использование дашнаками различных шифров, конспиративных названий, псевдонимов и иносказаний, их сообщения довольно успешно перехватывались и читались. У жандармов даже был список всех условных наименований городов. К примеру, Елизаветполь тут назывался Айгестан, Киев – Ихтавайр (то есть Святой город) и т.д. [13, л. 15]. Благодаря перлюстрации также была получена первичная информация о существовании дашнакских военных училищ, о чем будет сказано ниже.

Наружное наблюдение было вспомогательным средством получения информации. Тем не менее, филерам удавалось обнаружить конспиративные адреса дашнаков, устанавливать связи партийных функционеров, и, иногда даже обнаруживать партийные типографии и оружейные склады. Впрочем, это было скорее исключением, чем правилом [14].

При всей своей осторожности, дашнаки, подобно масонам, иногда носили те или иные партийные украшения и награды. Так, по агентурным данным, лицам, совершившим по поручению партии террористические акты, вручали различные жетоны. За одно убийство выдавался железный, за два и более серебряный жетон [13, л. 4 об.] Это несколько облегчало их обнаружение либо филерами, либо после ареста. К примеру, именно так была установлена принадлежность к террористам Аршака Оганесянца.

Ряды дашнаков стали увеличиваться жандармской агентурой, благодаря которой были достигнуты наиболее значительные успехи. Например, очень эффективный агент «Дорогой» помог полиции обнаружить склад дашнаков, за что получил вознаграждение в тысячу рублей [6, с. 25]. Часть агентуры работала с учетом позиций Украины. На сегодняшний день, удалось установить 20 таких агентов. Впрочем, некоторые из них специализировались на других партиях. Тот же П. Заварзин в своих воспоминаниях пишет о работавшем против дашнаков агенте «Сальто», основной целью которого были социал-демократы [11, с. 449-452].

Активизировалась и центральная агентура Департамента полиции. Своего рода резидентуру последний создал в Тифлисе, куда командировал неких Петра Лернера и Вейдемана. Фактически, они исполняли обязанности аналитического центра, систематизируя и обобщая сведения, которые доставлял бывший директор гимназии в Константинополе Спандарян [14, с. 316].

Большей эффективности деятельности царской полиции по розыску и ликвидации членов подпольных дашнакских террористических групп мешали бюрократизм, волокита, слабость карательных органов, перегруженность второстепенными делами.

Во время русско-японской войны, как известно, правительство Японии пошло на прямое финансирование деятельности отдельных российских революционных и оппозиционных организаций. Полковник Акаши, естественно, не мог пройти мимо руководства дашнаков, которые с готовностью откликнулись на предложения сотрудничества. Как установила русская контрразведка, японскую помощь те получали посредством эсеров.

Впрочем, современная российская конспирология придает таким контактам чрезмерное значение. Царское правительство, в очередной раз доказало свою недееспособность. Режим, опиравшийся на колоссальные потенциальные возможности своей тайной полиции и других правительственных учреждений, оказался не в состоянии противостоять натиску японской разведки и войну на этом «невидимом фронте» (как, впрочем, и на фронте видимом), несмотря на ряд частных успехов, проиграл.

Начало революции дашнаки, фактически, проигнорировали. И даже позже, развернув масштабный террор в Закавказье, руководство партии колебалось между революцией и соглашательством. К примеру, существование так называемой «зеленой гвардии» было откровенно конформистским.

Провозглашались революционные лозунги, но вот революционные выступления эсеров и социал-демократов саботировались. Более того, с августа 1905 г. дашнаки даже вступили с революционерами в вооруженную борьбу. Откровенно предательскую позицию они заняли, выступив в поддержку капиталистов-армян. Специально организованные отряды маузеристов нападали на рабочих демонстрантов (в Александрополе и других городах). И ещё на один характерный момент в этой связи хотелось бы указать: П.Заварзин накануне восстания составил обширный список революционеров-террористов, представляющих, по его мнению, опасность для властей. В этом списке не оказалось не только ни одного члена партии дашнаков, но и ни одного армянина вообще [15, с. 80; 16, с. 82, 38-39].

Период после подавления Первой российской революции и до начала Первой мировой войны был пиком активности дашнаков в Украине. В то время власти с тревогой отмечали, что деятельность «Дашнакцутюн» «выходит за пределы Кавказа ...» [16, с.30].

Чем же Украина была интересна для дашнаков. Ну, во-первых, это, конечно, наличие диаспоры. Именно здесь было гораздо легче затеряться среди своих соотечественников, на какое-то время найти надёжное укрытие и проводить здесь пропагандистскую деятельность. Во-вторых, в диаспоре были зажиточные армяне, имевшие значительные капиталы, и, следовательно, способные быть потенциальными спонсорами партии (сбор денег был одной из главных задач, стоявших перед «Дашнакцутюн». Он осуществлялся различными способами, начиная от розыгрыша лотерей, благотворительных вечеринок и игрой в карты и кончая крупномасштабными вымогательствами у банкиров и предпринимателей. А.Островский его подразделил на четыре вида: а) членские взносы, б) экспроприации, в) революционный рекет, г) частные пожертвования). При необходимости, прибывающим с Кавказа лицам помогали найти работу и легализоваться. Их устраивали приказчиками, кассирами, бухгалтерами или, на худой конец – простыми рабочими. Так, один из главарей убийства Миграна, боевик Крикор Тарахчиян, известный под кличкой «Саро», был устроен на работу развозчиком хлеба в пекарне Курд-Оглы.

К этому можно добавить ещё одно обстоятельство: Украина находилась далеко от разворачивающегося в Закавказье революционного и национально-освободительного движения, и по этой причине до поры до времени отсутствовал строгий надзор со стороны Охранного отделения. «Дашнакцутюн» в Украине не был ни массовой партией, ни вообще – известной. Тот же печально известный начальник Киевской охранки Н.Кулябко на запросы Департамента полиции по поводу дашнаков нахально отвечал, что вообще не знает, кто это такие. Соответственно и внимание властей к ним не было столь пристальным, как к другим политическим силам. Этим пользовались террористы для налаживания надежных транзитных путей и, даже создания какой-никакой организационной структуры. Хотя первые ячейки здесь появились на Юге Украины еще в 1904 г., именно в последующие годы здесь начинает действовать сильная и хорошо законспирированная дашнакская сеть [17; 18; 19, с.126; 3, л.1 об.].

К примеру, в Одессе существовал комитет «Дашнакцутюн» «Нор Горц» («Новое дело») с филиалом в Кишиневе. Действовал он до 1908 г. Тем не менее, в Одесской охранке никаких сведений о нем не было. Лишь после революции бессарабские коллеги указали им на промах и сообщили о деятельности в Одессе партии, о которой те не представляли. В дальнейшем в Одессе остались лишь отдельные члены партии, которые охранному отделению были известны. Но поскольку активной деятельности они не проявляли, арест считался преждевременным [20, л.17-18].

Начальник же жандармского управления Одессы генерал Померанцев успокаивал бессарабского коллегу, что согласно агентурных сведений, «Дашнакцутюн» работы в Бес-

сарабии не ведет. Слежка велась лишь за отдельными дашнаками, которые выражали желание заняться пропагандой среди солдат-армян Кишиневского гарнизона [20, л.18].

Между прочим, среди счетов прихода-расхода Комитета значительное место занимали деньги, выделенные на поездки различных партийных функционеров в Бендеры и Кишинев. Иногда, после таких визитов, активизировались и зинворы [20, л.13 об.]. О целях поездки в бухгалтерских книгах конечно же не упоминалось. Впрочем, она ясна.

Учитывая такой «контроль», вернее – его отсутствие, дашнаки превратили Украину в важный перевалочный пункт транспортировки оружия, патронов, бомб на Кавказ, в Турцию и Персию.

Успех зависел и от умело поставленной конспиративной работы. Человек южной наружности привлекал к себе внимание. Поэтому, вполне естественно, что большинство явок находилось на юге Украины, где проживало много кавказцев. Однако, люди, плохо знающие русский язык, к тому же праздно шатающиеся, неизбежно попали бы в поле зрения Охранки с последующим дотошным установлением их личности. Поэтому прибывшие с Кавказа дашнаки маскировались под торговцев теми товарами, которыми славился Кавказ и, прежде всего, вином. Чаще всего, они выступали содержателями различных винных погребов, которые одновременно служили удобным местом для конспиративных партийных свиданий, посещение которых другими уроженцами Кавказа не могло вызывать особых подозрений.

Соблюдая меры конспирации, искусно маскировались явки и адреса, то есть места, куда приходила партийная корреспонденция. В Украине лучшего места чем кофейня придумать было трудно, поскольку частые визиты туда не вызывали никаких подозрений. К примеру, в Евпаторию партийная пресса приходила на имя С.Аракельяна, в Ялту на старый базар некоему Арутюну Мартиросяну, в Севастополь по адресу кофейни «Арапат» некоему Отцу Хорену Мурадяну. В дальнейшем, эта же явка, принадлежащая уже Исааку Хитакчянцу использовалась для транзита оружия [7, л. 6; 20, с.6].

Позже, благодаря агентуре, политический сыск все же обратил внимание на изменение ситуации. Одесская охранка считала, что в Украине распространяется 6 армянских революционных изданий. Из них половина были дашнакскими, остальные принадлежали партии «Гнчак». Это издаваемый в Женеве «Дрошак», в Америке – «Айреник» и в Болгарии – «Размик». Гнчакскими были: «Эритасарт-Аястан», «Азг», «Гнчак» [7, л. 50]. Кроме того, в Керчь, по адресу библиотеки «Аслан» высылалась газета «Азатамарт» («Борьба за свободу»), заменившая собой, как указывала агентура, газету «Размик», издававшуюся в Филлипополе [7, л.77]. Жандармы тщательно следили за всеми возможными их получателями, определяя причастных к «Дашнакцутюн» лиц. Таким образом, в январе 1909 года подполковник Левдиков определил жителя г.Николаева Саркиса Мелкана Ашхияна и жителя Феодосии Аршака Джумеджияна [7, л.3-4].

После подавления революции, дашнаки в Украине сосредоточились на следующих направлениях террористической деятельности: 1) создание боевых групп и приобретение оружия; 2) участие в экспроприациях; 3) насильственное устранение несогласных в собственных рядах, а также царских чиновников, в той или иной мере угрожающих или даже препятствующих деятельности дашнаков. Для осуществления последней цели специально был создан террористический отряд под названием «Кавказян Адпекич Мармин» в количестве ста человек, который, разбившись на группы от 10 до 25 человек и курсируя по различным городам, по приговорам партии совершал политические убийства. Впрочем, отдельные чиновники пришли к выводу, что это новая фракция партии [20, л.29-30]. Осуществляя теракты, дашнаки максимально маскировали свою причастность к убийствам.

Что касается способов приобретения оружия с последующей переправкой его на Кавказ, их было два: 1) закупка у различных частных лиц; 2) изготовление кустарным способом собственными мастерами-оружейниками. Поскольку таких умельцев было немного (к тому же все подобного рода специалисты были на особом контроле у охранки), первый способ явно превалировал.

В силу своего географического положения Украина была важнейшим регионом, через который весь поток оружия в Закавказье шёл не только из украинских городов, но и из других городов Российской империи, из-за границы. В 1905 году «Дашнакцутюн» при доходах 500 - 600 тыс. руб. тратил на закупку оружия почти 200 тыс. руб. В начале года, в частности, были приобретены 1800 винтовок Мосина и Бердана, 640 револьверов «Маузер». Но это была лишь малая часть оружия, находившегося в руках дашнаков. Существенным перевалочным пунктом доставки ружья из Австро-Венгрии был Подволочинск.

Активное участие в снабжении российских террористов оружием принимали европейские радикалы и даже государственные организации.

В 1906 г. Департамент полиции получил тревожную информацию. Италия, которая перевооружила свою армию, столкнулась с проблемой наличия излишек вполне годного к употреблению оружия, которое она начала распродавать по весьма умеренной цене. К примеру, 5-зарядную винтовку прекрасного боя можно было приобрести за 20 франков. Правда, при условии заказа от 20 тысяч штук. Однозарядные ружья шли по цене 14 франков, а винтовки Бердана вообще – по 3 франка штука [3, л.1; 2, с.349].

Этим не замедлили воспользоваться дашнаки. Товар грузился в одном из портов Италии и транспортировался в Варну. Там можно было, воспользовавшись разрывом дипломатических отношений Болгарии с Россией, использовать контрабандные пути в Одессу, Днепровский лиман и т.д. Жандармы специально оговаривали, что Одесса хороша наличием готовых тайных складов – катакомб и камышей [3, л.1]. Значительные транспортные средства, если верить агентуре Одесского охранного отделения, направлялись также в Новороссийск и Батум [20, л.2].

Для полной гарантии успеха дашнакам нужны были надежные связи с эмигрантами в Болгарии и Румынии. Интересные предложения по этому поводу были обнаружены в одном из перехваченных писем. Автор, один из руководящих работников «Дашнакцутюн», предлагал их наладить через Севастопольскую организацию. В первую очередь, с македонским комитетом и известным международным террористом Борисом Сарафовым, а также получить явки в Лондоне. Именно в Англии предполагалось фрахтовать судна, «так как англичане всюду, благодаря своему нахальству провозят свободно; их никто не трогает ввиду того, что они поднимают такой крик и требуют страшных вознаграждений». Боеприпасы приобретались при посредстве болгарского анархиста-коммуниста Тюфекчева в Софии [3, л.1 об., 37].

Поставки оружия были поставлены на поток. Однако, не менее оперативно действовали и царские спецслужбы. Транспорт с оружием периодически задерживался. К примеру, в одном из финансовых отчетов указывалось о необходимости размещения полученных 200 тысяч франков за границей: «так их потом не получишь дело провалится так же, как провалилось весной» [3, л.2]. Увы, это была лишь малая часть оружия, находившегося в руках дашнаков.

Агентура также смогла достаточно подробно осветить миссию террориста «Мурада», который планировал посетить Кавказ для решения вопросов, связанных с транспортировкой патронов и оружия. Возможно, усилиями русских спецслужб, один из его связей – некий Александр Либерман, по требованию болгарских властей должен был покинуть эту страну. Кстати, агент попросил, по указанным ему адресам никаких действий,

кроме наружного наблюдения, не предпринимать. Поскольку сведения им были получены лично от «Мурада» и «Андроника», он неминуемо был бы убит [3, л.37].

Существенный вклад в борьбу с дашнаками внес известный полицейский чиновник, заведующий балканской агентурой Мелас. Именно он вскрыл канал украинского транзита на Кавказ. К примеру, 15 июня 1907 г. была получена информация об отправке в Одессу из Софии через Бургас и Варну груза бомб. После этого было усилено наблюдение за лицами, подозреваемыми в связях с дашнаками. Впрочем, информации о перехвате груза пока не обнаружено [20, л.9-11]. Неизвестно по какой причине, но в 1907 г. начальник Одесского охранного отделения был Меласом весьма недоволен и обвинял его в плохой организации работы.

В том же 1907 г. из перехваченной гектографированной рукописи под заглавием «Извещение военного училища Армянского революционного союза «Дашнакцутюн», жандармы узнали о существовании дашнакских военных училищ. Кстати, направлялась она на имя присяжного поверенного Бабакевхова в г.Елизаветполь (современная Гянджа). То есть, часть боевиков вербовалась из азербайджанских земель [3, л. 8].

Одно из военных училищ находилось в Болгарии, другое – в Америке. Касаясь американского училища у нас сведений нет. А вот болгарское функционировало весьма активно. В начале апреля 1907 г. первые 16 человек окончили курс обучения и выбыли в Россию через Сербию и Австрию под видом рабочих. Воспользовались они болгарскими паспортами. Всего в 1907 г. им было выпущено 53 офицера [2, с. 349].

Среди новоиспеченных офицеров были бежавший из тюрьмы убийца Жанкочьяна Метеос Минасян, один из убийц князя Накашидзе Арминак Аракелян, бежавший из Сахалина Погос Эриян, Эрвандт Оганесян – убийца уездного начальника Богуславского и т.д. Кстати, фамилии 4-х террористов установить так и не удалось [13, л. 1-2об.].

Вскоре дашнаки приступили к вербовке офицерских кадров уже в Бессарабии. Лишь в мае 1907 г. об этом пришло сообщение из Тифлиса. Согласно извещению координатором выступал некий присяжный поверенный адвокат Бабакевхов [20, л.14].

25 апреля 1907 года начальник Одесского охранного отделения сообщил Меласу первые результаты. Усилия Одесской охраны были направлены на выяснение местонахождения училища, а также на то, знают ли о его существовании и целях местные власти. Тот же начальник Бессарабского ГЖУ вообще высказал сомнения, что присланная информация соответствует действительности. Впрочем, тут скорее всего имело место уязвленное самолюбие. Высказывалось и мнение, что училище функционирует при каком-либо из болгарских военных училищ [20, л.11, 14].

Кстати, болгарское правительство, вначале отказывало в разрешении устройства военного обучения армян. Причем отказ был дан самим военным министром – Кирилу Охонасиану. Тогда армянский комитет добился разрешения через Михаила Сарафова, которого крупно поблагодарил за хлопоты. Ходили слухи, что деньги эти были предназначены для македонского центрального комитета.

Школа подготовки руководящих кадров боевиков легально функционировала до февраля 1907 года, когда старания жандармов увенчались успехом. Тогда генерал Тонев, по поручению военного министра явился в Рыльский монастырь, обыскал его и задержал нескольких лиц. Впрочем, задержанных вскоре отпустили на свободу и они направились в Жаблинский монастырь, недалеко от г.Радомир, где продолжили свое обучение стрельбе. Вскоре они перебрались в с.Горня Баня, где занимались под руководством того же капитана Бохосиана [20, л.19 об.].

И вот что интересно, эти вроде бы революционеры пользовались широчайшей поддержкой клерикалов. Размещение школ боевиков еще можно объяснить требованиями

конспирации. Но вот вскоре, Мелас узнал, что даже очередной съезд партии «Дашнакцутюн» ожидался в Кокаленском монастыре св. Архангела. Свои дальнейшие усилия он сосредоточил на деятельности, связанной с организацией съезда, на который должны были прибыть до 100 делегатов.

Департамент полиции предложил пограничным жандармам весьма оригинальный способ недопущения наплыва боевиков. Те должны были начать тотальные обыски всех армян, которые ехали из Болгарии по персидским паспортам. И в случае подозрения задерживать. Следующее пожелание было умнее. Предъявителей болгарских документов надо было спрашивать о чем-либо на болгарском языке [13, л. 2об.].

Меры сработали. Уже 1 августа 1907 года помощник начальника Бессарабского ГЖУ на пограничном пункте в г. Измаил задержал прибывшего из Румынии болгарского подданного Эрванда Нерсесьяна. При обыске у того обнаружили партийную прессу, адреса, шифр, фотографии, переписку, литературу [13, л. 3].

Русская охранка поддерживала тесные контакты с румынскими спецслужбами. Одесские жандармы проводили рабочие встречи с Директором румынского охранного отделения Панайтеско, начальником местной охранки в Галаце Гологаном, начальником портовой полиции Гусареску. Заодно проверялись некоторые агенты [3, л. 37 об.-38].

Благодаря организованному взаимодействию, удалось установить и одесский армянский комитет. Его члены как-то совершили попытку получить у софийского градоначальника 20 паспортов на выдуманные армянские фамилии для поездки в Россию. Тот, что-то заподозрил, и им отказал. Подозрительные лица были арестованы [20, л. 22].

Приблизительно в это время, в феврале или марте 1907 г., румыны задержали у себя два транспорта с оружием и боеприпасами [20, л. 12]. Вообще, следует отметить результативное сотрудничество русской и румынской спецслужб, благодаря которому удалось нанести по террористам ряд мощных ударов.

Между прочим, дашнаки широко практиковали устройство военных складов в армянских школах и у учителей. К примеру, в июне 1907 года в том же Филиппополе, в доме, который недавно оставил армянский врач, была выявлена бомба, а также взрывчатые вещества и приборы для изготовления снарядов [20, л. 22].

Зимой 1909 г. Одесское охранное отделение начало получать сообщения о крайнем возбуждении среди местных армян, симпатизирующих дашнакам и подозреваемых в связи с этой партией. Кое-кто поговаривал даже о подготовке вооруженного восстания. Тем не менее, здесь прекрасно понимали, что Украина имеет только косвенное отношение к деятельности этой партии. Поэтому решили проконсультироваться со специалистами. 5 февраля 1909 года из Южной охранки начальнику Тифлиссского губернского жандармского управления полковнику Еремину лично было направлено секретное письмо, в котором излагались имеющиеся агентурные материалы об активизации деятельности армяндашнаков и их готовности к восстанию. По мнению жандармских источников, созрел удобный момент для ликвидации партийных организаций. Соглашаясь с агентами, у Еремина тем не менее интересовались, насколько эти факты отвечали действительности [7, л.31]. Украинские жандармы хотели скоординировать свои действия с кавказскими коллегами, да и были рады сообщить им столь ценную, по их мнению, информацию.

Вероятно, Еремин обиделся. Отвечая 16 марта 1909 г. подполковнику В.Левдикову, он заметил, что переданные ему за прошлый год сведения «о возможности вооруженного восстания на Кавказе были известны нам еще в прошлом году и донесены в Департамент полиции 28 июля прошлого года...». Что же касается таких попыток в 1909 г., то Еремин честно заметил, что с уверенностью ни утверждать, ни опровергать этой информации он не может. Вместе с тем, будущий начальник русской контрразведки заметил, что дашнак-

ское восстание возможно только при стечении целого ряда обстоятельств. Наиболее подходящим моментом он считал какие - либо международные осложнения, в которые была бы втянута Россия, или же усилением революционного движения. Поскольку ни того, ни другого пока не наблюдается, Еремин считал возможным всего лишь увеличение количества убийств, грабежей, даже массовых нападений. Все это он связывал с ожидаемым окончанием персидской революции, «когда возвратятся в пределы России находящиеся там вооруженные головорезы»[7, л.32].

Здесь Еремин был достаточно пессимистичен и считал, что волна насилия неизбежна: «Появление шаек из Персии надо ожидать во всяком случае. Будет ли восстание подавлено собственными силами шаха или при помощи оккупации русскими войсками, или же даже и в том случае, если революционеры окажутся победителями и добьются хотя только автономии Азербайджана». В этом случае Азербайджан превратился бы в плацдарм развития революции и место, где скрывались бы лица, разыскиваемые в России. «Что же касается лиц, упомянутых в выше означенном отношении вашем, то часть таких уже есть под стражей...Остальные лица за исключением Марносьяна, также известны...» [7, л.32об.-33]. Прогнозируемая волна насилия все же заставила царское правительство обрушить на дашнаков репрессии, которые вылились в знаменитый «Лыжинский процесс». Подготовка к нему ознаменовала начало нового этапа во взаимоотношениях «Дашнакцутюн» и Российской империи.

Ключевые слова: «Дашнакцутюн», спецслужбы, Украина, жандармы, терроризм.

Список использованной литературы

1. Мельник К.К. Современная разведка и шпионаж. В воспоминаниях человека-легенды спецслужб / К.К.Мельник [Пер. с фр. Т.П.Григорьевой]. – М.: 2009, 512 с.
2. Записки по истории революционного движения в России (до 1913 года). Составил Отдельного корпуса жандармов подполковник Рожанов. – СПб., 1913, 510 с.
3. Центральный государственный исторический архив Украины в г.Киеве. Ф.268. оп.2. д. 59.
4. Багирова И.С. Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века (1900-1917). Баку: Элм, 1997, 336 с.
5. Быкова Ольга. Возникновение партии «Дашнакцутюн» и ее деятельность на территории Турции (по материалам документов российских архивов) // <http://www.karadenizdergi.com/ruski/>
6. Джанибекий В.Г. Провокаторы и охранка / В.Г.Джанибекий. М.: Вече, 2005, 480с.
7. ЦГИА Украины в г.Киеве. Ф. 268, оп.2, д. 75.
8. Дашнаки. Из материалов Департамента полиции // Военно-исторический журнал. №8, 1990.
9. Наджафов Б. Лицо врага. История армянского национализма в Закавказье в конце XIX - начале XX в. Баку: Элм, 1992, ч.1, 392 с.
10. Шацилло К.Ф. Русский либерализм накануне революции 1905-1907гг. М.: Наука, 1985, 346 с.
11. Заварзин П.П. Работа тайной полиции // «Охранка»: Воспоминания руководителей охранных отделений / Вступ. статья, подгот. текста и коммент. З.И.Перегудовой. М.: Новое литературное обозрение, 2004, т.1.
12. Островский А.В. Кто стоял за спиной Сталина? М.: 2004, 638 с.
13. ЦГИА Украины в г.Киеве, Ф. 268, оп.2, д. 22; д.158; д.20.

14. Щёголев П.Е. Охранники и авантюристы. Секретные сотрудники и провокаторы / Гос. публ. ист. б-ка России. М., 2004, 459 с.
15. Лалаян А. А. Контрреволюционная роль партии Дашнакцутюн // Исторические записки. 1938, т. 2.
16. Манукян Сурен Альбертович. Деятельность партии Дашнакцутюн на Дону (1905-1913 г.г.). – Диссертация на соискание учёной степени кандидата исторических наук.- Ростов-на-Дону, 2011, 216 с.
17. Григорьян В.Е. Этноконфессиональные отношения в Крыму. Очерк истории крымских армян: Крымские армяне в условиях российской государственности // <http://old.commonuments.crimea-portal.gov.ua/rus/index.php?v=1&tek=106&par=74&l=&art=650>;
18. Зарубин А.Г., Шуранова Е.Н., Зарубин В.Г. Крым: начало XX века-февраль 1917 года. Исторический очерк.
19. Кругло Л.П. Северные ворота Крыма, Б.м.: 2009, 240с.
20. ЦГИА Украины в г. Киеве. Ф.268, оп. 2, д. 99; д.46; д.24, д.23; д.21.

Bogdan BERNADSKIY

“DAŞNAKSÜTYUN” VƏ ÇAR XÜSUSİ ORQANLARI

Xülasə

Məqalədə “Daşnaksütyun” partiyası və Rusiya imperiyasının xüsusi xidmətləri arasındakı qarşılıqlı əlaqələr təhlil olunur. Daşnakların öz terrorçu əməllərini həyata keçirməsi üçün Ukrayna ərazisindən baza kimi istifadə etməsi məsələsinə toxunulur.

Açar sözlər: “*Daşnaksütyun*”, *xüsusi orqanlar, Ukrayna, jandarmar, terrorizm.*

Bogdan BERNADSKY

“DASHNAKTSUTYUN” and TSARIST SERVICES

Summary

The article analyzes the evolution of the relations between the «Dashnaktsutyun» party and the special services of the Russian Empire. The attempts of the Dashnaks to use the Ukrainian territories as a base for their terrorist activities are considered.

Keywords: «*Dashnaktsutyun*», *special services, Ukraine, gendarmes, terrorism.*

SOSİOLOGİYA

UOT 316

Səadət MƏMMƏDOVA

*a.e.i., sos. ü.f.d.,
AMEA Elm Tarixi İnstitutu*

SOSIAL DÖVLƏT İDARƏÇİLİYİN DAHA TƏKMİL FORMASI KİMİ *

Tarixi inkişaf prosesinin təhlili göstərir ki, insanlar bütün dövrlərdə öz həyat keyfiyyətlərinin yüksəlməsinə və bununla əlaqədar olaraq daha təkmil idarəçilik sistemində yiyələnməyə çalışmışlar. Müxtəlif dövrlərdə irəli sürülən ideal dövlət konsepsiyaları ilk növbədə insanların rifah halı, onun təmin edilməsi yollarının axtarışı ilə bağlı olmuşdur. Bəşər tarixinin ən yeni mərhələsi kimi xarakterizə olunan post-neokapitalizm dövründə insanların həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsi, sosial ədalətin təmin edilməsi, sosial əməkdaşlığın və insanların qarşılıqlı sosial məsuliyyətinin möhkəmləndirilməsi, sosial qeyri-bərabərliyin aradan qaldırılması, insanın bütün hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi və ona layiqli həyat şəraitinin yaradılmasına yönələn sosial dövlət növbəti “ideal idarəçilik” modeli kimi qəbul edilir. Sosial dövlətin üstün tərəflərindən biri onun dövlət – cəmiyyət – vətəndaş münasibətlərində qarşılıqlı fəaliyyətə, qarşılıqlı köməyə və dəstəyə əsaslanan dövlət quruluşu olması ilə bağlıdır.

Qeyd edilməlidir ki, “sosial dövlət” – tez-tez istifadə edilən, lakin ümumi qəbul edilmiş vahid tərifə malik olmayan anlayışdır. Sosial dövlət haqqında danışdıqda hər kəs intuitiv səviyyədə ümumi mahiyyəti başa düşür, lakin şəxsi iqtisadi, sosial və siyasi baxışlarından, dilindən və milli mənşəyindən, ünsiyyət mühitindən və bir çox başqa amillərdən asılı olaraq fərqli şərtlər təqdim edir [18, s.5]. Hətta lüğətlərdə də “sosial dövlət” anlayışının izahında fərqlər nəzərə çarpır. Məsələn, Kembric lüğətində sosial dövlət “vergilər hesabına ölkənin dövlət strukturları tərəfindən ehtiyacı olan insanların tibbi, işsizliyə görə müavinət və digər sosial xidmətlərlə təmin edilməsinə” yönələn idarəçilik forması kimi izah edilir [10, s.1749]. Britaniya ensiklopediyasında təqdim edilən “sosial dövlət” konsepsiyasına görə dövlət yaxud möhkəmlənmiş sosial institutlar vətəndaşların iqtisadi və sosial rifahını müdafiə və təmin etməkdə aparıcı rol oynayır. Sosial dövlət bərabər imkanlar prinsipinə söykənir. Sosial dövlətin əsas xüsusiyyəti sosial sığorta ilə bağlıdır [11].

Geniş mənada bütün dövlətlər ictimai inkişafın nəticəsi kimi sosial hesab edilir. Sosial dövlətin fəaliyyəti bilavasitə demokratiya, vətəndaş cəmiyyəti, hüquqi dövlət, azadlıq və bərabərlik, insan hüquqları kimi ictimai təzəhürlərlə bağlıdır. Sosial dövlətin əsas prinsipləri azadlıq və insan hüquqlarının təmin edilməsinə yönəlidir. Özünü sosial dövlət elan etmiş ölkələrin siyasəti sosial yönümlü olub, hüquqi əsaslarda öz təsdiqini tapmışdır. Ümumiyyətlə, belə qeyd edirlər ki, əslində, hüquqi dövlət sosial olmalıdır, sosial dövlət isə hüquqi olmaya bilməz. Sosial dövlət hüquqi dövlət əsasında inkişaf edib və dövlətçilik tarixinin yeni mərhələsi kimi qəbul edilə bilər. Müasir dövlətlər sosial dövlətin hüquqi əsaslarda inkişafı ilə bağlı daha səmərəli yollar axtarırlar. Qeyd edildiyi kimi, hüquqi dövlət sosial siyasətə malik olur, lakin sosial dövlətin həm daxili, həm də xarici siyasəti sosial yönümlü olub, əhalinin rifahının təmin edilməsi ətrafında müəyyənləşir.

Hazırda sosial dövlətin əsas göstəriciləri aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir:

1. Şəxsi mülkiyyətin sosial funksiyası.

* Məqalə fəlsəfə ü.e.d., prof. Sakit Hüseynov tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

2.İnsanın və vətəndaşın əmək, istirahət, təhsil, səhiyyə, dövlət pensiyası və s. ilə bağlı hüquqlarının konstitusiyada möhkəmlənməsi.

3. Sosial əməkdaşlıq və sosial həmrəylik.

4.Cəmiyyətin tərəqqipərvər inkişafına kömək edən fərdlərin, həmçinin sosial, milli və digər birliklərin sosial iqtisadi bərabər hüquqluluğu və eyni zamanda mövcud həyat səviyyəsinin bərabərləşdirilməsi.

5.Sosial ədalət.

6.Sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatının yaradılması.

7. Cəmiyyətdə sosial-siyasi arbitr rolunun yerinə yetirilməsi.

8.Sosial cavabdehlik və sosial məsuliyyət.

9.Yüksək texnologiyalı dövlət və innovation dövlət [23, s.103-111].

Sosial dövlətdə daha çox - dövlətin və daha az - bazarın müdaxiləsi və yaxud əksinə ola bilər. Əsas odur ki, burada hakimiyyətin açıqlığı və demokratikliyi, sosial ədalət və vətəndaş sülhü, sosial əməkdaşlıq, razılıq və həmrəylik əsasında bütün vətəndaşların maraqlarına uyğun olan sosial siyasət həyata keçirilir [16, s. 444-462]. "Sosial dövlət" anlayışının daha çox İsveçrə, Almaniya, Danimarka kimi ölkələrə aid edilməsinə baxmayaraq, birmənalı demək olar ki, hər bir müasir dövlət özündə sosial dövlətin bu və ya digər xüsusiyyətlərini daşıyır. Hətta sosial-iqtisadi liberalizmin dərin köklərə malik olduğu ABŞ-da belə, məqsədyönlü sosial siyasət həyata keçirilir [5].

Müasir Azərbaycan dövləti də özünün ən yeni tarixini sosial dövlət quruculuğu istiqamətində müəyyənləşdirib. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Azərbaycanın müasir inkişaf istiqamətini "sosial yönümlü dövlət" yaradılması kimi müəyyən etmişdir [7]. Akademik Ramiz Mehdiyev Azərbaycan dövlətinin müasir inkişafını "milli iqtisadiyyatın liberallaşması prosesi" kimi xarakterizə edərək, Azərbaycanın müasir inkişaf modelinin konservativ – liberal (ənənə əsasında millətin birliyi və fərdi azadlıq) model olduğunu bildirmişdir [4, s.18].

Hadi Rəcəbli Azərbaycanın müasir sosial inkişaf modelini sosial modernləşmə kimi müəyyənləşdirir. Müəllifin qeyd etdiyi kimi, "bu modeldə əsas istiqamət nəticəyə deyil, səbəbin aradan qaldırılmasına yönəlik". Hadi Rəcəbli "sosial rifaha aparan" "modern sosial siyasətin" əsas istiqamətlərini "işsizliyin tamamilə aradan qaldırılması, layiqli həyat standartlarının yaradılması, yoxsulluğun sıfır həddinə endirilməsi, etibarlı sosial müdafiə, gənc ailələrə dövlət qayğısı və müasirləşməyə yönəlmiş yeni inkişaf" kimi müəyyənləşdirir [5].

A.Rüstəmov inkişafın Azərbaycan modeli haqqında danışarkən ölkəmizin "yeni inkişaf mərhələsində əsas hədəflərini çoxşaxəli, səmərəli və innovasiya yönümlü iqtisadiyyatın formalaşdırılması, əhalinin rifahının layiqli, qabaqcıl, inkişaf edən ölkələrin tələblərinə cavab verən səviyyəyə çatdırılması, ...ictimai həyatın bütün istiqamətlərində yeni nailiyyətlərin əldə olunması" kimi müəyyənləşdirir [6, s.37].

Fikirlərin ümumiləşdirilməsi kimi deyə bilərik ki, Azərbaycanda sosial dövlət tiplərinin (liberal, konservativ, sosial-demokrat) müəyyən tərəflərini özündə əks etdirən model formalaşır. Sosial dövlətin Azərbaycan modeli - fərdi azadlığı və şəxsi mülkiyyəti inkişaf etdirən, müasir inkişaf xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq öz milli və dini adət - ənənələrini qorumağa yönələn, böhran və riskli vəziyyətlərdə bilavasitə dövlət tərəfindən tənzimlənən dövlətdir.

Azərbaycan dövləti öz qarşısına əhalinin yüksək rifah halının təmin edilməsi, beynəlxalq aləmdə ölkənin geosiyasi rolunun möhkəmləndirilməsi məqsədlərini qoymuşdur. Bu məqsədlərə nail olmağın yolu iqtisadiyyatın innovation və sosial yönümlü inkişaf modelinə keçilməsi ilə bağlıdır. Ölkə iqtisadiyyatının innovation inkişaf yoluna keçməsi üçün qlobal miqyasda rəqabətə davamlı milli innovation sistemin – alətlər, mexanizmlər sisteminin və iqtisadiyyatın, həmçinin ictimai həyatın bütün sahələrində innovation fəaliyyəti dəstəkləyən infrastrukturun

formalaşdırılması lazımdır. Qabaqcıl dünya təcrübəsinə uyğun olaraq səmərəli milli innovasion sistemin yaradılması iqtisadiyyatın innovasion və texnoloji inkişafı, həmçinin yaradılmış innovasion sistemin hissəliliyini aradan qaldırmaq hesabına təmin olunur. İnnovasion inkişaf – elmi-texniki inqilabın yeni şəraitdə davamıdır [22].

Sosial dövlətin əsas mahiyyətini əks etdirən bu təhlillər Azərbaycan Respublikasının Milli İnkişaf Strategiyasının əsaslarını təşkil edir. Müasir dövrdə inkişafın dəqiq və məntiqi modeli, paradiqma-strategiyasının olması zərurəti “strategiya”nın bir məfhum kimi mahiyyətinin açılmasını tələb edir [19].

Bir çox elmi lüğətlərdə “strategiya” uzunmüddətli perspektivə yönələn fəaliyyətin planlaşdırılması sənəti kimi izah edilir. **Strategiya** – mürəkkəb və potensial olaraq güclü silahdır, onun köməyi ilə həm kiçik qruplar, müəssisələr, regionlar, həm də dövlət yeni çağırışlara cavab verə və qarşı dura, hətta əvvəl mümkün olmayan yeni inkişaf səviyyəsinə çata bilər. Eyni zamanda **strategiya** – açıq münaqişələrdən qaçmaq, dəyişən vəziyyəti öz xeyrinə istifadə etmək, vəziyyətin dəyişməsinə əvvəlcədən görmək bacarığıdır. **Strateji idarəetmə** – “uzun zaman müddətində mövcud fürsətdən maksimal dərəcədə istifadə edərək xarici mühitdə meydana çıxan təhlükədən uzaqlaşmaq, təşkilatın idarə edilməsi ilə bağlı çətin sənət” kimi izah edilir [20]. **İdarəetmə strategiyasının dövlət səviyyəsi** dedikdə, bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlətin səmərəli funksiyalaşmasına nail olmaq üçün məqsəd və vasitələrin müəyyənləşdirilməsi ilə yanaşı, uğur əldə edilməsi fürsətinin, həmçinin konkret strategiyanın reallaşdırılması zamanı meydana çıxacaq təhlükə və çağırışların qiymətləndirilməsi nəzərdə tutulur. Beləliklə, bu zaman ölkə rəhbərliyi cari, operativ və perspektiv vəzifələri proqramlaşdırmalıdır. Dövlət üçün inkişaf strategiyası iqtisadi, siyasi, mədəni və bütövlükdə ictimai həyatın bütün səviyyələrini əhatə edir [17]. Dövlətin inkişaf strategiyası üç suala cavab verən kompleks, uzunmüddətli fəaliyyət proqramı kimi qəbul edilir: 1. Ölkə özünü sabah necə görmək istəyir? 2. O hara getmək istəyir? 3. O bunu necə etməyə hazırlaşır? [12, s.107].

Beləliklə, **strategiya** – “prioritetlər sistemi, əlaqələndirmə və ehtiyatların bölüşdürülməsi yolu ilə qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələrə nail olmaq üçün özünəməxsus “fəaliyyət modeli”..., həmçinin vəzifələr, onların həyata keçirilmə müddəti və ehtiyatlara görə qarşılıqlı razılaşdırılmış, sistemli sosial iqtisadi problemlərin səmərəli həllini təmin edən məqsədli proqramların, ayrı-ayrı layihələrin və proqramlı tədbirlərin toplusudur” [13].

Ə.M.Həsənovun qeyd etdiyi kimi, “Hər bir dövlətin daxili və xarici vəziyyətini, milli maraq dairələrini və onların təminatını, beynəlxalq aləm və region ölkələri ilə münasibətlərinin taktikasını, vəzifələrini, yollarını, vasitələrini və ehtiyatlarını, onu əhatə edən geosiyasi subyektlərin hərəkətlərini və buna müvafiq olaraq geosiyasi davranışını müəyyən edən Milli İnkişaf Strategiyası olur. Bu strategiya ölkənin həyata keçirdiyi praktiki daxili və xarici siyasətin, ölkədaxili ictimai-siyasi, milli-etnik, sosial-dini sabitliyin, yaxın və uzaq ölkələrlə geosiyasi münasibətlərin davamlı, təhlükəsiz inkişafını təmin edən əsas vasitədir” [3, s.19].

Bu gün Azərbaycan Respublikasının milli inkişaf perspektivlərinin istiqamətləndirilməsi, “ölkədə makroiqtisadi sabitlik və dinamik iqtisadi inkişaf üçün əsaslı zəmin” yaradılması məqsədilə Strateji Yol Xəritəsi qəbul edilmişdir. Strateji Yol Xəritəsi 12 əsas istiqaməti – milli iqtisadiyyat perspektivi, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı, kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalı, neft və qaz sənayesinin, ağır sənaye və maşınqayırmanın, ixtisaslaşmış turizm sənayesinin, logistika və ticarətin, uyğun qiymətə mənzil təminatının, peşə təhsili və təliminin, maliyyə xidmətlərinin, telekommunikasiya və informasiya texnologiyalarının, kommunal xidmətlərin inkişafı məsələlərini əhatə edir [1].

Strategiya mütləq surətdə dövlətin düşünülmüş uzunmüddətli məqsəd və vəzifələrinin, həmçinin onun sərəncamında olan və qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmaq üçün nəzərdə tutulan vəsaitlərinin istifadəsinin istiqamətləndirilməsi ilə bağlı olur [17]. Bu fikrə əsasən deyərək

bilərik ki, “Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi”nin hazırlanması şəxsi inkişaf modelinin yaradılması istiqamətində atılan əhəmiyyətli bir addımdır və bu strategiya dünya təcrübəsini, milli inkişaf və milli təhlükəsizlik imkanlarını özündə ehtiva edir. Bu, müəyyən edilmiş strateji hədəflərdə də özünü göstərir:

1. Fiskal dayanıqlılığın gücləndirilməsi və davamlı monetar siyasətin qəbul edilməsi.

2. Özəlləşdirmə və dövlət mülkiyyətində olan müəssisələrlə bağlı islahatların həyata keçirilməsi.

3. İnsan kapitalının inkişaf etdirilməsi.

4. Əlverişli biznes mühitinin inkişaf etdirilməsi.

Bu hədəflər Azərbaycanda sosial dövlətin və sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatının inkişafını nəzərdə tutaraq, təhsilin bütün pillələrində keyfiyyətin yüksəldilməsi, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi və insan kapitalının inkişafının stimullaşdırılması, iqtisadiyyatda və əlverişli biznes mühitinin yaradılmasında dövlət sektorunun rolunun koordinasiya edilməsi, biznesin davamlılığının möhkəmləndirilməsi, özəlləşdirmənin uğurla icrası və prioritet sektorlarda özəlləşdirmənin həyata keçirilməsi, xarici investisiya üçün uyğun investorların cəlb olunması məsələlərini əhatə edir [1].

Strateji Yol Xəritəsində bilavasitə sosial iqtisadi inkişaf istiqamətlərinin, o cümlədən sosial sahədə aparılan islahatların və sosial siyasətlə bağlı tətbiq edilən yeniliklərin komparativ analizi təqdim edilir. Bu təhlilə əsasən Azərbaycanda sosial dövlət quruculuğunun əsas istiqamətlərini aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmək olar:

- sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatının inkişafı;
- sosial infrastrukturun inkişafı;
- regionların inkişafı;
- sosial təminat sahələrinin inkişafı;
- elm, təhsil, səhiyyə sahəsində islahatlar;
- hüquqi sahədə islahatlar;
- sahibkarlığın dəstəklənməsi, yoxsulluğun azaldılması;
- qaçqın və məcburi köçkünlərin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması və s.

Onu da qeyd edə bilərik ki, yuxarıda təsnif edilən sahələrin əksəriyyəti ilə bağlı strateji dövlət sənədi qəbul edilmişdir.

Nəzərə alsaq ki, sosial dövlətin həyata keçirdiyi əsas siyasət bilavasitə sosial sahələrin inkişafı ilə bağlıdır, qeyd edə bilərik ki, Strateji Yol Xəritəsi sosial sahələrin idarə edilməsinin tənzimlənməsi məqsədilə qəbul edilmiş hüquqi sənəddir. Sosial sahələrin idarə edilməsi dedikdə, burada ilk növbədə aşağıdakılar nəzərdə tutulur:

1. Əhalinin sosial subyekt kimi tələbatının öyrənilməsi və onun həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi.

2. Səhiyyənin inkişafı və onun insan inkişafı indeksinə təsiri.

3. Təhsil sahəsinin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi.

4. Mədəniyyətin inkişaf etdirilməsi.

5. Mənzil-kommunal təsərrüfatına xidmətin təşkili və bu sistemin əsas istiqamətləri.

6. Sosial sığorta sisteminin inkişafı.

7. Sosial müdafiə problemləri və bu sistemin əsas istiqamətləri.

8. Ekoloji tarazlıq və ekoloji xidmət.

9. Ayırı-ayrı regionlarda əhalinin məskunlaşması, onların rifahı, iş şəraitinin, məişət problemlərinin öyrənilməsi.

Sosial sahələrin idarə edilməsi ilə bağlı olan strateji planlaşma müəyyən ali məqsədlər və onların reallaşdırılmasına yönəldilən proqram xarakterli tədbirlər məcmusu ilə bağlıdır [2, s.10, 19].

Beləliklə, “Strateji Yol Xəritəsi”nin analizi göstərir ki, Azərbaycanda formalaşan sosial dövlət yeni inkişaf modeli kimi, dünya təcrübəsinin sintezinə əsaslanan inkişaf modelidir və dövlətin əsas inkişaf istiqaməti sosial modernləşmə ilə bağlıdır. Hər hansı bir inkişaf modeli təhlil edilərkən zaman və məkan faktorları nəzərə alınmalıdır və bu əsasda Azərbaycanda sosial dövlətin özünəməxsus regional (bölgənin geostrateji xüsusiyyətlərindən çıxış edərək) forması yaranır.

Ölkəmizdə həyata keçirilən layihə və proqramlar, beynəlxalq konfranslar və forumlar vasitəsilə sosial dövlətin Azərbaycan modeli dünyaya təqdim edilir. Azərbaycan Prezidentinin 2011-ci il 27 may tarixli Fərmanına uyğun olaraq YUNESKO, BMT-nin Sivilizasiyalar Alyansı, Ümumdünya Turizm Təşkilatı, Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı, Avropa Şurası, ISESCO, Avropa Şurasının Şimal-Cənub Mərkəzinin tərəfdaşlığı ilə davamlı olaraq Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumları (2011, 2013, 2015, 2017), Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumları (2010, 2012, 2014, 2016) və s. keçirilir. 2017-ci ildə Azərbaycanda əməyin gələcəyi ilə bağlı aktual məsələlərə həsr olunan milli dialoqun yekunlarına dair keçirilən konfransda 4 mövzu – “Dемоqrafik vəziyyət və miqrasiya proseslərinin əmək bazarına təsiri”, “Texnoloji inkişafın əmək bazarına və məşğulluğa təsiri”, “Layiqli əməyin cəmiyyətin rifahında rolu” və “Təhsilin və təlimin əmək bazarının inkişafında rolu” məsələləri müzakirə edilib. Bunlarla yanaşı Azərbaycanda elm, təhsil, mədəniyyət, idman sahələrinin inkişafı ilə bağlı çox sayda layihə və proqramlar həyata keçirilir, o cümlədən qeyd edilən sahələrdə ölkəmizin əldə etdiyi nailiyyətləri dünyaya çatdırmaq üçün beynəlxalq tədbirlər təşkil olunur.

Açar sözlər: *sosial dövlət, sosial cavabdehlik, sosial ədalət, sosial strategiya, Strateji Yol Xəritəsi*

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. “Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi” haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. azertag.az/store/files/news/16.03/STRATEJİ%20YOL.pdf

2. Əlirzayev Ə.Q. Sosial sferanın iqtisadiyyatı və idarə edilməsi (dərs vəsaiti). Bakı: “İqtisadiyyat Universiteti” nəşriyyatı, 2010.

3. Həsənov Ə.M. Azərbaycan Respublikasının milli inkişaf və təhlükəsizlik siyasətinin əsasları. Bakı: “Zərdabi LTD”, 2016.

4. Mehdiyev R. Gələcəyin strategiyasını müəyyənləşdirərkən: modernləşmə xətti, Bakı: 2008.

5. Rəcəbli H. Azərbaycanda yoxsulluğun azaldılması üzrə tədbirlər planı müəyyən edilib. <http://anspress.com/index.php?a=2&lng=az&nid=107358>

6. Rüstəmov A.B. Müasir dünya və Azərbaycan reallıqları. Fəlsəfi təhlil. Bakı: 2017.

7. 16 yanvar 2012-ci il tarixdə AR Prezidenti İlham Əliyevin sərəliyi ilə Nazirlər Kabinetinin 2011-ci ilin sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına həsr olunmuş iclası. <http://www.president.az/articles/4098/print>

8. Beam H. H. Competing for the Future: Breakthrough Strategies for Seizing Control of Your Industry and Creating the Markets of Tomorrow. — book reviews [Электронный ресурс] // Business Horizons. FindArticles.com. URL: http://findarticles.com/p/articles/mi_m1038/is_n38/ai_16889375/ (дата обращения: 31.10.2011)

- 9.Hamel G., Prahalad C. K. Competing for the Future: Breakthrough Strategies for Seizing Control of Your Industry and Creating Markets of Tomorrow. Boston : Harvard Business School Press, 1994;
- 10.Welfare State”. A S Hornby Oxford Advanced Learner’s Dictionary of Current English. Oxford Oxford New York. University press 2010.
- 11.Welfare state. <https://www.britannica.com/topic/welfare-state>
- 12.Армстронг М. Стратегическое управление человеческими ресурсами. М. : 2002.
- 13.Дунаев О. Стратегия — это искусство, без которого не удержать бизнес [Электронный ресурс] // 14.Логинфо. URL: <http://loginfo.ru/issue/94/1226> (дата обращения: 31.10.2011)
- 15.Минцберг Г. Структура в кулаке. Создание эффективной организации. СПб. : 2011.
- 16.Нелюбин А.А. Проблема формирования социального государства в России: политико-социологический аспект // Россия реформирующаяся. Ежегодник / Отв. Ред. М.К. Горшков. - Вып.7. - М.: Институт социологии РАН, 2008.
- 17.Пономарева Е. Г. Специфика властной организации современного российского общества [Электронный ресурс] // Информационный гуманитарный портал «Знание. Понимание. Умение». 2010. № 1 — Философия. Политология. URL: <http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2010/1/Ponomareva/> (дата обращения: 31.10.2011).
- 18.Социальное государство в странах ЕС: прошлое и настоящее / Отв. ред.Ю.Д. Квашнин. М.:, 2016.
- 19.Стратегия развития России как научная и политическая проблема <http://www.rik-mosgu.ru/publications/3559/4608/>
- 20.Стратегия: сущность и содержание [Электронный ресурс] // Сайт кафедры «Теории и технологий в менеджменте» ЮФУ (РГУ). URL: <http://www.management61.ru/index.php?do=static&page=11strateg> (дата обращения: 31.10.2011)
- 21.Томпсон-мл. А. А., Стрикленд А. Дж. Стратегический менеджмент. Концепции и ситуации для анализа. М. : Вильямс, 2006.
- 22.Хребтов А.В. Единые подходы к интеграции национальных инновационных систем стран ЕАЭС в процессе создания Евразийской инновационной системы. <http://ac.gov.ru/files/attachment/5035.pdf>
- 23.Чиркин В.Е. Индикаторы социального государства. М., 2009.

Саадат МАМЕДОВА

СОЦИАЛЬНОЕ ГОСУДАРСТВО КАК НАИБОЛЕЕ УСОВЕРШЕНСТВОВАННАЯ ФОРМА УПРАВЛЕНИЯ

Резюме

Социальное государство, как новый этап развития современной цивилизации, предполагает направление научных, технических, культурных и других достижений на повышение благосостояния людей: социальное обеспечение, эффективное распределение доходов, социальное и экономическое развитие, социальное партнерство и развитие социальной ответственности, развитие и оптимизацию малого бизнеса. Социальное государство стремится устранить разграничения между правительством и народом, на обеспечить экономическую и социальную устойчивость, снизить социальное неравенство и

обеспечить минимальный уровень жизни населения. Развитие социального государства связано с обеспечением традиционных гуманистических ценностей, коллективизма и социальной солидарности на основе взаимной помощи. Социальное государство - это государство с высоким уровнем экономического развития, социально ориентированной экономикой.

Ключевые слова: *социальное государство, социальная ответственность, социальная справедливость, социальная стратегия, Стратегическая Путевая Карта*

Saadat MAMMADOVA

SOSIAL STATE AS THE MOST PERFECT FROM OF GOVERNMENT

Summary

Social increasing states as a new stage of development of a modern civilization, scientific, technical, cultural and other achievements on increase in welfare of people: A development of the social state in the certain countries, social security, effective distribution of income, at social and economic development, social partnership and development of social responsibility, development and optimization of small business. The social state is directed to elimination of differentiations between the government and the people, ensuring economic and social stability, decrease in social inequality and ensuring the minimum level of life of the population. Development of the social state is connected with ensuring traditional humanistic values, collectivism and social solidarity on the basis of mutual aid. The social state is the state with the high level of economic development, socially oriented economy.

Keywords: *social state, social responsibility, social justice, social strategy, Strategic Travelling Map*

UOT 316

Fəridə TAĞIZADƏ

Dissertant

Əmək və Sosial Problemlər üzrə

Elmi-Tədqiqat və Tədris Mərkəzi

AİLƏ SOSIAL İŞİN OBYEKTİ KİMİ*

Giriş

Tarixən hər bir ölkənin qüdrəti onun hərbi gücü və iqtisadi inkişaf səviyyəsi göstəricilərinə əsasən müəyyən olunurdu. Lakin zaman keçdikcə bu göstəricilər sırasına sosial təbəqələrin həyat səviyyəsi, insanların sosial problemlərlə mübarizə aparması üçün mövcud resurslarla təmin olunması da daxil edildi.

İnsanların həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması istiqamətində görülən tədbirlərin sayı artmış, sosial müdafiə sahəsində yeniliklərin əldə olunması və bu sahədə daha mütərəqqi addımların atılması üzrə fəaliyyət güclənmişdir.

1. Ailələrin sosial müdafiəsi və sosial işin rolu

Hər bir dövlət ideal cəmiyyət qurmaq arzusundadır. Bunun üçün cəmiyyəti formalaşdıran fərdlərə nəzər yetirmək lazımdır. Cəmiyyətin inkişafı yeni nəsillərin sağlam yetişdirilməsinə və mükəmməl təhsilə bağlıdır. Bu baxımdan istər ailənin, istərsə də cəmiyyətin qarşısında mühüm vəzifələr durur. Fərdlər ailələrdə formalaşır, yetişir. Bu isə ailə institutunun nə qədər əhəmiyyətli rola malik olmasından xəbər verir.

Ailə insanın doğulduğu, böyüdüyü və cəmiyyətin üzvü olmaq üçün hazırlandığı bir institutdur, sosial özəkdir. Ailə münasibətlərin müstəqil tənzimlənməsi, kamil şəxsiyyətlər tərbiyə etməsi üçün böyük məsuliyyət daşıyır. Ailənin ən mühüm funksiyaları reproduktiv, təsərrüfat-tələbat, tərbiyəedici və bərpaedici funksiyalardır.

Ailələr tərkib, iqtisadi vəziyyət, mədəni-etnik və təhsil baxımından çox müxtəlifdir. Ailənin öz üzvləri qarşısında ictimaiyyət tərəfindən əvəz edilə bilməyən, lakin resurslar və xidmətlər vasitəsi ilə dəstəklənə bilən əsas öhdəlikləri mövcuddur. Ailə öhdəliklərinə ailə üzvlərinin iqtisadi ehtiyaclarını qarşılamaq, sağlamlığını qorumaq, müdafiə etmək, təhsillə təmin etmək, sosiallaşmaq, ailəni qoruyub saxlamaq və s. daxildir [1].

Ailə böhran vəziyyətinə düşdükdə müəyyən çətinliklərlə qarşılaşır və əsas funksiyalarını yerinə yetirə bilmir. Bu səbəbdən dövlətin iqtisadi və sosial siyasəti ailənin həyat fəaliyyətinin təmin olunmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Hazırkı dövrə kimi uşaq ailələrə dövlət tərəfindən göstərilən yardımın dörd əsas formasını qeyd etmək olar:

1. Uşaqların doğulması, saxlanması və tərbiyəsi ilə bağlı müavinətlər və təqaüdlərin ödənilməsi.

2. Ailəyə sosial xidmətlərin göstərilməsi (konkret olaraq psixoloji, hüquqi, pedaqoji yardımın göstərilməsi, məsləhətvermə və s.).

3. Uşaq ailələrə, tənha valideynlərə, valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlara nəzərdə tutulmuş güzəştlər (əmək, vergi, yaşam, kredit, tibbi və başqa).

4. Ailə və uşaqların bəzi ehtiyaclarının pulsuz təmin olunması (qida, dərman, geyim və ayaqqabı və s.).

Bunu nəzərə alaraq qeyd etmək olar ki, Azərbaycan Respublikasında iqtisadi inkişafın təmin olunması ilə bərabər bütövlükdə cəmiyyətin və onun həssas, sosial yardıma ehtiyacı olan

* Məqalə fəlsəfə ü.f.d. Mətləb Mahmudov tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

təbəqələrinin rifahının yüksəldilməsi istiqamətində də ciddi tədbirlər görülməkdədir. Belə ki, respublikamızda bu istiqamətdə bir sıra dövlət proqramları həyata keçirilir, eyni məqsəd uğrunda müxtəlif qurumlar fəaliyyət göstərir və onların işinə dəstək olunur.

Qeyd etdiyimiz kimi, yardıma ehtiyacı olan ailələrə yardım məqsədilə müxtəlif dövlət və qeyri-hökumət qurumları fəaliyyət göstərir. Bu istiqamətdə Azərbaycan Respublikasının Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsinin rolu danılmazdır. Komitənin tabeliyində 11 Uşaq və Ailələrə Dəstək Mərkəzləri fəaliyyət göstərir. Ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyevin Sərəncamı ilə bu sahədə fəaliyyət göstərən mərkəzlərdən 2007-ci ildə Şüvəlan və Goranboy Mərkəzləri, 2010-cu ildə daha 9 mərkəz (Zaqatala, Qəbələ, İsmayilli, Göygöl, Ağdam, Hacıqabul, Saatlı, Sabirabad, Zərdab) Dövlət Komitəsinin tabeliyinə verilmişdir [2].

Uşaq və Ailələrə Dəstək Mərkəzi icmada risk qrupundan olan uşaq, qadın və ailələrə dəstəyi özündə birləşdirir və xidmətlərin əhaliyə çatdırılmasını təmin edir, fors-major hallarda lazımı yardım və xidmətləri həyata keçirir.

Uşaq və Ailələrə Dəstək Mərkəzinin xidmətlərindən istifadə edən qruplara misal olaraq aşağıdakıları aid etmək olar [2]:

1. Sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqlar və onların ailələri.
2. Valideyn himayəsindən məhrum olan, kimsəsiz və baxımsız uşaqlar.
3. Sosial təhlükəli vəziyyətdə olan yetkinlik yaşına çatmamış şəxslər və onların ailələri.
4. Aztəminatlı ailələr.
5. Qaçqın və məcburi köçkünlər, habelə şəhid ailələri.
6. Uşaq müəssisələrində olan uşaqlar və onların ailə üzvləri.
7. Zorakılığa məruz qalmış şəxslər.
8. Cəzaçəkmə müəssisələrindən azad olmuş şəxslər.
9. Tək valideyni olan və foster ailələrdə böyüyən uşaqlar.

Bu kateqoriyadan olan insanlara sosial işçilər, sosial pedaqoqlar, psixoloqlar və digər komanda üzvləri tərəfindən sosial xidmətlər göstərilir.

Peşəkar elmi bazaya, bacarıqlara malik olmaq və çətin həyat şəraitində yaşayanlara yardımı bunların əsasında qurmaq digər peşə sahiblərindən fərqli olaraq məhz sosial işçilərə məxsusdur.

Sosial iş - sosial problemlərin aradan qaldırılması və çətin həyat şəraitində yaşayan insanlara birdəfəlik yardım deyil, sistemli və təşkil olunmuş elmi bir yanaşmadır.

Sosial iş tarixən ehtiyacı olan insanlara yardım və dəstək olaraq sədəqə, filantropiya, xeyriyyəçiliklə səciyyələnirdi. Bu yardım növləri ilə xüsusən nikahdan kənar doğulmuş uşaqlar, valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar, ahıllar, əlilliyi olan şəxslər qayğı ilə daha çox əhatə olunurdu. Lakin bu yardımların daha geniş əhali qrupunu əhatə etməsi və sistemli şəkildə mütəxəssislər tərəfindən həyata keçirilməsi yeni bir peşə - sosial işin yaranması ilə müəyyən olundu.

Sosial iş bir peşə kimi XIX əsrin sonlarında yaranmışdır. XIX əsrin 80-ci illərində ABŞ-ın Kolumbiya Universitetində ilk dəfə olaraq sosial iş fakültəsi açılır və məhz həmin dövrdən başlayaraq sosial iş ixtisası və ayrıca bilik sahəsinə çevrilməyə başlayır.

ABŞ-da sosial işçi - Təhsil Şurası (CSWE) tərəfindən təsdiq olunmuş sosial iş üzrə bakalavr və ya magistr dərəcəsi alan şəxsdir [3].

Qərbdə sosial işin bir peşə kimi yaranması xeyriyyəçilik təşkilatlarının yaranması və inkişafı ilə əlaqədar olmuşdur.

Avstraliyada isə sosial iş İngiltərə və ABŞ-dan fərqli olaraq nisbətən gec inkişaf etmişdir. Belə ki, Sidney Universitetində sosial iş təlimlərinə 1940-cı ildə başlanılmışdır.

Azərbaycanda “sosial iş” anlayışı XX əsrin sonu və XXI əsrin əvvəllərində istifadə olunmağa başlanmışdır. Artıq 6 universitetdə “sosial iş” ixtisası tədris olunmaqdadır [3].

Sosial işin tərifı, sosial işçinin hüquq və vəzifələri ilk dəfə 2012-ci ildə qəbul olunmuş “Sosial xidmət haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda öz əksini tapmışdır. Qanuna əsasən, sosial işçi sosial xidmətə olan tələbatı qiymətləndirən və müəyyən edən, eləcə də sosial xidmət göstərən şəxsdir. Qanunda çətin həyat şəraitində olan şəxsin (ailənin) hüquqları, vəzifələri, sosial xidmət üçün müraciət etmə qaydaları, sosial xidmətə olan tələbatın qiymətləndirilməsi və sosial xidmətə götürülməsi qaydaları öz əksini tapmışdır. Başlıca məqsəd vətəndaşların həyat səviyyəsini artırmaqdır, sosial-psixoloji vəziyyətini çətinləşdirən, cəmiyyətdən təcrid olunmasına gətirib çıxaran halların qarşısını almaq, çətin həyat şəraitinin əmələ gəldiyi hallarda ehtiyacı olan şəxslərə sosial xidmətin göstərilməsini təmin etməkdir [4].

Sosial işçi və sosial xidmətçi anlayışları təəssüf ki, əksər hallarda bir çoxları tərəfindən eyni anlayış olaraq qəbul edilir. Halbuki “Sosial xidmət haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununa əsasən, sosial xidmətçi sosial-məişət xidmətləri göstərən şəxsdir və sosial işçi kimi ali təhsil almaya bilər. Lakin sosial işçi olmaq istəyən hər bir şəxsin bu sahədə bakalavr təhsili olmalıdır. Bakalavr təhsilli sosial işçilər ümumi sosial işçilər adlanır. Hər hansı bir sosial iş sahəsi üzrə ixtisaslaşmaq üçün isə bakalavrdan əlavə sosial iş üzrə magistr səviyyəsində təhsil almaq lazımdır.

Sosial iş yardımı ehtiyacı olan şəxs və digər dövlət resursları arasında əlaqələndirici rolunu oynayır. İnsanların rifahı üçün sosial dəyişikliklər etmək, insanlar arasındakı münasibətlərdə problemləri həll etmək və insanların rifahını yüksəltmək məqsədilə onları daxili güclərinə və daxili potensiallarına arxalanmağa yönəltmək sosial işin məqsədlərindəndir [5].

Sosial işin əsas məqsədi sosial ədalət prinsipini rəhbər tutaraq bütövlükdə cəmiyyətin, xüsusilə də həssas əhali qruplarının rifahını yüksəltməkdir. Sosial iş sinfindən və gəlirindən asılı olmayaraq ehtiyac içində və ya çətin həyat şəraitində olan bütün vətəndaşlara kömək edən bir sahədir. Həssas əhali qruplarına daxil olan şəxslərə aşağıdakıları misal göstərmək olar:

- əlilliyi olan şəxslər və onların ailələri;
- aztəminatlı ailələr;
- ailə himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar;
- zorakılıq və dağılma riski ilə üzləşən ailələr;
- qaçqın və məcburi köçkünlər;
- ahıl insanlar;
- spirtli içkilər, narkotik və digər zərərli maddələrə aludə olan şəxslər;
- insan alverinə və küçə həyatına məruz qalmış şəxslər;
- cəzaçəkmə müəssisələrində olan və bu müəssisələrdən azad olmuş şəxslər;
- müxtəlif səbəblərdən sığınacaq axtaran şəxslər və b.

Ümumiyyətlə, beynəlxalq ədəbiyyatlarda da Sosial iş daima Sosial Ədalət və Sosial Rifah anlayışları ilə paralel şəkildə işlədilir. Bu da Sosial işin cəmiyyətdə Sosial Ədalətin formalaşmasına yönəlmiş bir elm sahəsi olduğunu göstərir [6].

Sosial işin inkişaf etdiyi cəmiyyətlərdə sosial işçilər məktəblərdə, bağçalarda, səhiyyə sahəsində, ailə və uşaq rifah mərkəzlərində, ruhi sağlamlıq mərkəzlərində, xəstəxanalarda, poliklinikalarda, cəzaçəkmə müəssisələrində, sənaye sektorunda, reabilitasiya mərkəzlərində, icma inkişafı, yoxsulluğun aradan qaldırılması sahələrində, böhran mərkəzlərində, sosial xidmət göstərən bütün müəssisələrdə işləyirlər. Sosial işçilər həm özəl, həm dövlət, həm də ictimai, yəni QHT sektorunda fəaliyyət göstərirlər [7].

Sosial işçilər – fərdlər, ailələr, qruplar və icmaların düşdüyü çətin vəziyyəti qiymətləndirir, ehtiyacları müəyyənləşdirir və buna uyğun olaraq müdaxilə planı hazırlayaraq onlara qarşılaşdıqları problemləri müstəqil şəkildə həll etmək bacarıqlarını gücləndirməkdə yardımçı olurlar [8].

2. Ailələrlə sosial işin təşkili mərhələləri

Ailələrlə sosial iş sosial iş praktikasının ən böyük sahəsidir. Onun bünövrəsi 1920-ci ildə qoyulub. Yaradılarkən əsas məqsədi “Dağınıq ailələr” ilə işləmək idi. Hal-hazırda isə bu sahə çox geniş inkişaf etməkdədir. Bu sahədə çalışan sosial işçilər uşaq və ailələrin rifahını yaxşılaşdırmaq üçün həm makro, həm də mikro səviyyədə iş apararaq onlara kömək edir. Sosial işçilərin əsas məqsədi uşaqları təhlükədən qorumaq və onların ailələrinin yanında qalmaları üçün bir çox xidmətləri səfərbər etməkdir [7].

Ailələrlə sosial işin obyektinə aşağıdakıları aid etmək olar [9]:

- natamam ailələr;
- çoxuşaqlı ailələr;
- çətin həyat şəraitində yaşayan ailələr;
- foster ailələr;
- sağlamlıq imkanları məhdud uşaqları olan ailələr;
- əlilliyi olan valideynlərin ailələri;
- yaşlı insanların ailələri;
- alkoqol, narkotik və s. zərərli maddələrin aludəçisi olmuş şəxslərin, deviant davranışlı şəxslərin ailələri;
- miqrantların, qaçqın və məcburi-köçkünlərin ailələri;
- daimi yaşayış yeri olmayan ailələr;
- ailə üzvləri işsiz olan ailələr;
- gənc ailələr və b.

Ailələrlə iş zamanı onların fikirləri, istəyi işin aparılmasının əsas hədəfi olmalıdır. Ailələr fərqli olduqları üçün hər bir ailə ilə aparılan işdən eyni nəticəni gözləmək doğru olmaz. Ailənin maraqları, ümidləri, güclü tərəfləri və narahatlıqları sosial işçinin diqqət mərkəzində olmalıdır. Yalnız ailələrin fərqliliyi dəyərləndirildikdə və ailə ona hörmət bəsləndiyini hiss etdikdə müsbət nəticələr əldə etmək mümkündür. Ailənin seçimi və prioritetləri xidmətin göstərilməsi zamanı aparıcı qüvvə olmalıdır. Ailələrlə aparılan sosial iş prosesində yaxın tanışlar, dostlar, icma qrupları, sosial təşkilatlar, məktəblər və s. ilə əlaqələrin qurulması və onlardan istifadə, ailəni əhatə edən müxtəlif sistem və qurumlarla əlaqələrin inkişaf etdirilməsi vacib proseslərdəndir.

Sosial işçi kliyentlə ilkin psixoloji yardımı həyata keçirə bilməli, onu özünə köməyə yönəltməyi bacarmalıdır. Ailəyə həqiqi kömək yalnız sosial və psixoloji işin əlaqələndirilməsi ilə göstərilə bilər. Bu səbəbdən müxtəlif kateqoriyalı ailələrlə sosial işin psixoloji xüsusiyyətlərini və onların yaranmış problemlərinin aradan qaldırılması üçün psixoloji imkanları bilmək, konkret ailənin rifah səviyyəsini, onun psixoloji sağlamlığını qiymətləndirmə bacarığı hər bir sosial işçi üçün zəruridir.

Mütəxəssislərin fikirlərinə əsasən, ailələrlə sosial iş zamanı əsas prinsiplər bunlardır:

- uşaq hüquqları və maraqlarının üstün tutulması, onun hərtərəfli inkişafı və insani ləyaqətinə hörmət;
- valideynlərin hüquqlarına hörmət, sosial xidmət tərəfindən ailədəki vəziyyətin obyektiv və səriştəli qiymətləndirilməsi;
- ailə ilə iş zamanı sosial işçilər tərəfindən uşaqlar üzərində zorakılıq riskinin olmadığı təqdirdə məxfiliyin gözlənilməsi;
- hakimlik və nəzarətdən əsaslandırılmış şəkildə istifadə;
- ailədə əlverişsiz amillərin nəzərə alınması, risk mövqeyindən və s. yanaşma.

Ailələrlə işləyərkən ona bir sistem olaraq yanaşmaq lazımdır. Ailəni bir sistem olaraq anlamaq üçün onun təməl xüsusiyyətlərinə, yəni digərlərindən fərqləndirən xüsusiyyətlərinə diqqət yetirmək lazımdır. Belə ki, bunlar hər bir ailənin mədəni quruluşu, forma və ölçüsü, sosial-iqtisadi vəziyyəti, məskunlaşdığı ərazi, ailə üzvlərinin sağlamlıq vəziyyəti, üzvlərinin

həbsdə olub-olmaması, hər hansı bir fərdin əliliyi, qaçqın və ya məcburi-köçkün statusu xüsusiyyətləridir [10].

Sistem nəzəriyyəsinə görə ailə üzvlərini müstəqil olaraq analiz etmək mümkün deyildir. Fərd ailə içərisində araşdırıldıqda sistemin bir parçasını əmələ gətirir. Ailə içərisində fərdi anlamaq onun digər üzvlər ilə necə ünsiyyət qurduğunu anlamaqdır. Ailə sisteminin komponentləri bir-biri ilə əlaqədardır və fərdlərdən hər birinin davranışı bütündən ayrı seçilə və müalicə edilə bilməz [11].

Sosial iş prosesi əsas 6 mərhələdən ibarətdir [7].

1. Tanışlıq və cəlbətmə.
2. Məlumatın toplanması və təhlili (qiymətləndirmə).
3. Planlaşdırma və müqavilənin bağlanması.
4. Müdaxilə və monitorinq.
5. Yekun qiymətləndirmə və işin bitməsi.
6. İzləmə (nəzarət).

İlkin mərhələ tanışlıq və cəlbətmə adlanır. Sosial işçi və kliyentin (bizim kontekstdə ailə və uşaqlar) tanışlıq mərhələsində sosial işçi qarşı tərəfdə inam və etibar yaratmaq üçün öz professional ünsiyyət bacarıqlarından istifadə etməlidir. İlk görüşün mümkün olduğu qədər qısamüddətli olmasına, ailə üzvlərinin ilkin söhbətdə sıxılmamasına və şəxsi problemlərlə bağlı çox danışmamağa diqqət edilməlidir. Bu mərhələdə yardım üçün müraciət edən şəxslə doğru, müsbət əlaqələrin qurulması onun iş həvəsini artırır və bu növbəti mərhələlərə də öz təsirini göstərir. Bu baxımdan tanışlıq və cəlbətmə mərhələsi çox əhəmiyyətlidir.

Səmimi bir mühit yaratmaq üçün ilkin görüşdən sonra ictimai mühitlərdə ailə ilə görüşlər təşkil olunmalıdır. Sosial işçi söhbət zamanı kliyenti konfidensiallığın qorunulacağına dair əmin etməli, xüsusi hallar yaşansa, ondan icazə alınaraq müəyyən yerlərə informasiya veriləcəyinə dair məlumatlandırılmalıdır.

İkinci ən önəmli mərhələ qiymətləndirmə adlanır. Qiymətləndirmə zamanı sosial işçi ümumi vəziyyət, problemlər, ehtiyaclarla bağlı məlumat toplayaraq onları təhlil edir. Düzgün qiymətləndirmənin aparılması nəticəyə birbaşa təsir edir. Əgər ailə ilə bağlı hər hansı bir məlumat nəzərə alınmasa, gözdən qaçsa bu, müdaxilə planının yanlış tutulmasına səbəb olacaq və kömək prosesi öz nəticəsini verməyəcəkdir. Bu səbəbdən sosial işçilər uşaq və onun ailəsi haqqında heç bir məlumatı və faktı gözdən qaçırmamalıdır.

Qiymətləndirmə mərhələsində ailənin hər bir üzvü, icma, məktəb, tibb işçiləri və eyni zamanda onlarla birbaşa əlaqəsi olan şəxslər, mütəxəssislərlə söhbət aparılmalıdır. Ailənin qiymətləndirilməsi bir sıra məqsədlərə nail olmaq üçün aparılır [11]:

- 1) ailəyə fayda verə biləcək müdaxilələrdən ən uğurlu nəticələrin əldə olunması;
- 2) ailədə hansı dəyişikliklərin aparılmasının müəyyənləşdirilməsi;
- 3) qısamüddətli və uzunmüddətli məqsədlərin müəyyənləşdirilməsi;
- 4) ailənin güclü yönlerini üzə çıxarmaq və resursları təyin etmək;
- 5) ailənin funksiyalarını anlamaq və hədəflərini qarşılıqlı olaraq təyin etmək.

Məlumat toplandıqdan sonra sosial işçi ailə ilə bağlı ətraflı hesabat hazırlayır. Müəyyən olunan məlumatlara əsasən sosial işçi ailə ilə birgə tələb olunan xidmət və müdaxilələri özündə əks etdirən fərdi qayğı planı hazırlayır. Məlumatları toplamaq üçün bir sıra metodlardan istifadə oluna bilər. Bunlara misal olaraq ekomap, genoqram, mühüm hadisələrlə bağlı siyahıların tərtibini və s. göstərmək olar.

Müdaxilə planı, qeyd etdiyimiz kimi, ailə ilə birgə hazırlanır və bundan sonra onun icrasına başlanılır. Planın icrası bitdikdən sonra isə sosial işçi icra olunan fəaliyyətləri qiymətləndirərək əldə olunan nəticələr, görülmə işlər, gələcək planlar üçün tövsiyələrdən ibarət forma hazırlayaraq işi bağlamalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu mərhələlərin hər birində - ümumi iş prosesində sosial işçi səmimi olmalı və fikirlərini lazımi yerdə olduğu kimi çatdırmağı bacarmalıdır. Onun məsuliyyətləri müxtəlif və qarışıqdır. Sosial işçi rəftarında diqqətli olmalıdır. Ailədə valideynlərin məsuliyyətlərini lazım olarsa onlara izah etməli, uşağın ana və atası ilə olan münasibətlərini gücləndirməyə çalışmalıdır. Ondan soruşulan suallara verdiyi cavablarda və verdiyi məlumatlarda dürüst olmalıdır. Ən önəmlisi isə ailəyə güvən verməli, onların qorxularını azaltmalı, sakitləşdirməli və ümidləndirərək məqsədə doğru yönəltməyi bacarmalıdır. Məqsədə çatmaq üçün qərarların verilməsində isə ailəni sərbəst buraxmalıdır.

Nəticə olaraq onu qeyd edə bilərik ki, sosial iş prosesi yalnız bu sahədə nəzəri və praktiki bilik və bacarıqlara malik olan mütəxəssislərin çalışmalı olduğu bir sahədir. Fərdlər ailələri, ailələr cəmiyyəti, cəmiyyət isə dövləti formalaşdırdığından, istər mikro, istərsə də makro səviyyədə fəaliyyət göstərən sosial işçi ilk növbədə düşünməlidir ki, o, yalnız fərdlər deyil, bütövlükdə cəmiyyət və dövlət üçün çalışır. Bu böyük məsuliyyəti yalnız sosial iş sahəsində peşəkar biliklərə malik olan mütəxəssis daşıya bilər.

Açar sözlər: *sosial iş, ailə, sosial işçi, uşaq, qiymətləndirmə, sosial yardım, sosial xidmət, mərhələ.*

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Ailəyə dəstək üçün təlimat. Bakı, 2000.
2. http://scfwca.gov.az/?page_id=87 (AQUDPK)
3. <https://socialworkaz.wordpress.com/category/sosial-is/page/2/>
4. Sosial xidmət haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu www.anl.az
5. http://www.unesco.org/education/mebam/module_3.pdf Social Work Module 3 disability
6. <http://uafa.az/az/0-3/>
7. <http://www.socialworkdegreeguide.com/faq/what-is-cswe-accreditation/>
8. <http://azswu.org/az/n%C9%99srl%C9%99r/>
9. <https://xreferat.com/84/3809-1-social-naya-rabota-s-sem-eiy.html>
10. <http://alonot.com/aof-ailelerle-sosyal-hizmet-ders-notu/>
11. xa.yimg.com/kq/groups/18362369/.../Etik+kodeks_AZE Azərbaycan sosial işçilərin etik kodu

Фарида ТАГИЗАДЕ

СЕМЬЯ КАК ОБЪЕКТ СОЦИАЛЬНОЙ РАБОТЫ

Резюме

В статье дана краткая информация об истории социальной работы в Азербайджане и обращено внимание на целевые группы в социальной работе. Отмечена необходимость работы социальных работников с семьями, входящими в уязвимые группы населения и важность организации этапа оценки. Далее говорится об использовании законодательной базы в осуществлении социальной работы в республике и деятельности, структур в области социальной защиты.

Ключевые слова: *социальная работа, семья, социальный работник, дети, оценка, социальная помощь, социальная служба, этап*

Farida TAGHIZADEH

FAMILY AS AN OBJECT OF SOCIAL WORK

Summary

In the article the brief information about the history of social work in Azerbaijan is offered and the target groups in social work have been considered. There is noted the necessity of this work with vulnerable population groups and its importance in the evaluation stage. Further, it is stated on Legislative base, which is used in the implementation of social work in Azerbaijan and discussed the work of activities in sphere of social protection.

Keywords: *social work, family, social worker, children, evaluation, social assistance, social services, stage*

PSIXOLOGİYA

UOT 159

Zeynəb HƏCƏMOVA

AMEA Rəyasət Heyəti aparatının Katibliyinin rəisi

HEYƏTİN İDARƏ EDİLMƏSİNİN ƏSAS KONSEPSİYALARI VƏ FUNKSİYALARI*

Heyətin idarə edilməsi ayrı-ayrı işçi kateqoriyaları ilə müəyyən prinsiplər, üsullar, səlahiyyətlər, funksiyalar çərçivəsində aparılan işlərin məcmusudur, sistemidir. Heyət (latınca “personalis” – şəxsi, xüsusi) – idarələrin, müəssisələrin, təşkilatların bütün şəxsi tərkibi və ya bir peşə kateqoriyasına mənsub olan hissəsidir (məsələn, xidmətçi heyətdir). Başqa sözlə, “kadr” anlayışı tərkiblərinin əsas xüsusiyyətləri – işçilərin daimiliyi və ixtisası – “heyət” anlayışı üçün vacib hesab edilmir. Daimi və müvəqqəti işçilər, ixtisaslı və qeyri-ixtisaslı əmək təmsilçiləri **heyət** adlanır. İnsan resursları maddi və mənəvi nemətlər istehsalında insanların əmək qabiliyyətliliyini müəyyənləşdirən müxtəlif keyfiyyətlər toplusunu özündə əks etdirir və ictimai istehsalın inkişafında ümumiləşdirici insan amili göstəricisidir.

İdarəetmə tarixi və mədəniyyətinin yaranması təcrübəsi olduqca qədim dövrləri əhatə edir. Qədim dövrlərdə böyük təşkilatların yaranması açıq göstərir ki, həm idarəetmə, həm də qədim təşkilatlar indikindən daha çox idarəetmə strukturuna malik olmuş və fərqliliyi ilə seçilmişlər. İllər keçdikcə bəzi təşkilatların idarə edilməsi daha mürəkkəb, daha çətin olmuş, təşkilatlar özləri isə daha güclü və daha dayanıqlı olmuşlar. Dünya sivilizasiyası və şəhər mədəniyyətinin mühüm mərkəzlərindən biri, bizim eramızdan əvvəl IV minilliyə aid olan Mesopotamiyanın əsasını qoymuş və insanların həyat fəaliyyətinin xidmətini vermiş şumerlərdir. Mesopotamiyanın cənubu olan Şumerlər ölkəsinin, Türkiyə, Mərkəzi Asiya, qədim Misir kimi ölkələrin dövlət idarəçiliyi mədəniyyətinin tarixi də olduqca qədimdir. Bizim eramızdan əvvəl III minilliyə aid olan Şumerdə tapılmış saxsı lövhələrdə kommersiya sövdələşmələri və qanunları barədə məlumatlar verilmişdir. Bu da onu göstərir ki, qədim Şumerdə idarəetmə praktikası mövcud olmuşdur. Şərq idarəetmə mədəniyyəti daim zəka və biliyə müraciət etmişdir. O öz-özünü dərk etməyə, daxili etiqad zənginliyinə, intuitivizmə və irrasionalizmə istiqamətlənmişdir. *İntuitivizm* fəlsəfi bir qavram olaraq intuisiyanı ağıl, zəhin qarşısında üstün hesab edən fəlsəfi cərəyandır. *İntuitivizm* görə biliyin, xüsusilə fəlsəfi biliyin qaynağı və təməli intuisiyadır. İrrasionalizm isə zəkanın, təfəkkürün idraki imkanlarının məhdudluğunu israr edən və intuisiyanı, hissi instinkti idrakin əsas növü kimi qəbul edən fəlsəfi təlimdir. Şərq mədəniyyətinin fenomenal sabitliyi, dərinliyi və daxili zənginliyi məhz bunlardan ibarətdir. Eyni zamanda, bu mədəniyyətdə təbiətə çox həssas münasibət formalaşmışdır. Qeyd etməliyik ki, şəxsiyyətin kamilləşməsi üçün insan münasibətləri harmoniyasına, insanların və dövlətlərin həyat keyfiyyəti və rifahına nail olunması üçün bir əsas olan idarəetmə mədəniyyəti yerdən kosmosadək baxışın və bəşəriyyətin inkişafının sonsuz imkanlarının yeni görünüşüdür.

Azərbaycan alimi, yaradıcılığı ensiklopedik səciyyə daşıyan Nəsirəddin Tusinin (1201-1274) idarəetmə mədəniyyəti ilə əlaqədar “*Əxlaqi-nasiri*” adlı əsərində söylədiyi fikirlər də xalqımızın idarəetmə mədəniyyətinin tarixinin qədimliyindən xəbər verir. Yaxın və Orta Şərq xalqlarının ictimai-fəlsəfi həyatında mühüm yer tutan Nəsirəddin Tusinin bu əsəri Azərbaycanın etik fikir tarixində mühüm hadisədir.

* Məqalə psixol. ü.f.d, dos. Müşviq Mustafayev tərəfindən çapa məsləhət görülüb.

İdarəetmənin inkişaf dövrləri. Müasir idarəetmə təcrübəsi cəmiyyətin müxtəlif inkişaf mərhələlərində heyətin idarə edilməsinin 3 əsas cəhətini xüsusilə qeyd etməyə əsas verir:

1. Sosial-siyasi cəhət – qruplarda ilkin idarəetmə heyəti ilə bağlı olan qaydanın yaradılması, təkmilləşdirilməsi və inkişaf etdirilməsi.

2. Maddi-iqtisadi cəhət – maddi nemətlər ehtiyatının axtarılması, onların istehsalı və yaradılan məhsulların idarəetmə qurumları tərəfindən bölünməsi;

3. Özünü təminetmə cəhəti – rəqiblərdən, eləcə də hər cür gözlənilməz təbii və qeyri-standart vəziyyətlərdən çıxış yolları tapmaq məqsədilə insanların idarə olunması;

Ümumiyyətlə, idarəetmə nəzəriyyələrinin inkişafı, idarəetmə təcrübəsi aşağıdakı tarixi mərhələləri əhatə edir:

I mərhələ – qədim dövr. Bu dövr idarəetmənin 1-ci inkişaf dövrü olmaqla, ən uzunmüddətli olub, təxminən eramızdan 9-7 min il öncə başlayaraq XVIII əsrə qədər olan dövrü əhatə edir. İlk olaraq yunan filosofu Sokrat idarəetmənin xüsusi fəaliyyət növü olmasını qeyd etmişdir (e.ə. 470-399-cu il).

İdarəetmənin II mərhələsi – sənayeləşmə dövrüdür (1775-1890). İdarəetmə elminin yaranması və inkişafının tədqiqi bu dövrdə əsasən Adam Smitə məxsusdur. O, nəinki siyasi iqtisadiyyat sahəsinin klassik nümayəndəsidir, həm də idarəetmənin mahir bilicisidir.

İdarəetmənin III mərhələsi – sistemləşdirmə dövrüdür. Bu dövr 1895-1960-cı illəri əhatə edir. Bu dövrdə müxtəlif məktəblər, axınlar formalaşır, idarəetmə prosesləri müasirləşir, yüksək səviyyəli idarəetmə mütəxəssisləri, menecerlər yetişir. Menecment idarəetmə elmi kimi özünü təsdiq edir. İdarəetməyə bir elm kimi baxılması əsasən Frederik Uinslou Teylorə məxsusdur (1856-1915). Qərb alimlərinin fikrincə, 1911-ci ildə Frederik Teylor (1856-1915) **“Elmi idarəetmənin prinsipləri”** kitabını dərc etdirməklə ilk dəfə idarəetməyə elmi yanaşmanın əsasını qoymuşdur. O, bundan əlavə 13 kitabın **“İşəmuзд sistemi”** (1895), **“Sex menecmenti”** (1903) kimi kitabların da müəllifidir. Onun məzarının üzərində “Elmi menecmentin atası” sözləri yazılmışdır. O həmçinin **“Fabrikin idarə olunması”** (1903) əsərini yazmaqla əməyin elmi təşkili məsələlərini ön plana çəkmişdir. **D.Makqreqor** XX əsrin ortalarında “X” və “Y” nəzəriyyələrini (idarəetmənin) irəli sürür. Məsələn, Yaponiyada, bir çox ölkələrdən fərqli olaraq, firma və şirkətlərin daxili münafişələrinin həll olunmasına daha böyük əhəmiyyət verilir. Yaponiyada insan resurslarına, şirkətdaxili stabilliyin təmin edilməsinə, resurslara qənaət edilməsinə, Amerikada isə maliyyə resurslarına, kapitalın dinamik inkişafına üstünlük verilir. Yaponlar insana iqtisadi, sosial, psixoloji, mənəvi tələbatla olan bir tələbat kimi yanaşırlar. Ona görə də orada şirkət heyətini idarə etmək məharəti menecerin ən böyük üstünlüyü kimi qiymətləndirilir. Yaponlar “X” və “Y” nəzəriyyələrindən irəli gələn müddəalara özünəməxsus halda yanaşırlar. “X” nəzəriyyəsinə görə, fəhlələr öz təbiətinə görə tənəbirdirlər, məsuliyyətsizdirlər və buna görə də onlar üzərində birbaşa nəzarət hökmən lazımdır. “Y” nəzəriyyəsinə görə isə tənəbirdir olan adamlar əməksevər və məsuliyyətlidirlər.

Ənənəvi nəzəriyyəyə görə isə iş normal insanın əleyhinə yönəldilmiş bir fəaliyyətdir və işçilər ancaq əməkhaqqı, pul almaq xatirinə işləyirlər. Ona görə də burada iqtisadi amilə, ciddi nəzarət rejiminə üstünlük verilir, lakin daimi nəzarət bəzən xoşagəlməz vəziyyət də yarada bilər. Ona görə də hələ keçən əsrin - XX əsrin əvvəllərində bir sıra Amerika biznesmenləri standart davranış modelinin zəifliyini hiss edərək insan keyfiyyətinə, insan münasibətləri modelinə üstünlük verməyi lazım bildilər. Burada insan hissiyyəti əsas etalon kimi götürülür.

Müxtəlif idarəetmə məktəbləri və onların inkişaf xüsusiyyətləri. İdarəetmənin inkişafına əsas təkan verən qüvvə İngiltərədə baş vermiş sənaye inqilabı olmuşdur. Amma idarəetmənin inkişafında və uğurlarında əhəmiyyətli sıçrayış ilk dəfə Amerikada yaranmışdır. XIX əsrin əvvəllərində ABŞ yeganə ölkə idi ki, orada insan özünün milliyyəti və mənşəyi ilə bağlı problemləri unudaraq öz peşəsi üzrə iş tapa bilirdi. ABŞ dövləti yarandığı gündən təhsil

almaq istəyənləri ciddi dəstəkləmişdir. Təhsil, insanlar arasında intellektual səviyyənin yüksəlməsi, müxtəlif sahələrdə, eləcə də biznes sahəsində və idarəetmədə üstünlük yaradırdı. Bu və ya digər amillər iri istehsal sahələrinin meydana gəlməsinə səbəb oldu ki, bu da onların elmi yolla təkmilləşdirilməsini və yeni idarəetmə üsullarının tətbiqini tələb edirdi. Aşağıdakı idarəetmə məktəblərinin yaranıb müəyyən tarixi dövrləri keçməsi idarəetmənin tarixində əlamətdar hadisə kimi qiymətləndirilir:

1. Elmi idarəetmə məktəbi (1886–1920).
2. Klassik və ya inzibati idarəetmə məktəbi (1920 – 1950).
3. İnsani münasibətlər məktəbi (1930 – 1950).
4. Davranış qaydaları haqqında elmi məktəb
5. Müasir idarəetmə (kəmiyyət) məktəbi (1950 – indiyədək).

Elmi idarəetmə məktəbi idarəetmə elminin yaradıcısı hesab edilir. Onun nümayəndələrindən Frederik Uinslou Teylor, Henri Hant, Frenk Cilbert, Lillian Cilbert və başqalarını göstərmək olar. Bu məktəbin banisi Frederik Uinslou Teylor olmuşdur.

İdarəetmənin çox qədim olmasına baxmayaraq, o bir elm, təsərrüfatçılıq və tədqiqat sahəsi kimi nisbətən yenidir. Menecment termini hərdən idarəetmə ilə eyni mənada işlədilsə də, bunlar bir-birindən fərqli məfhumlardır. İdarəetmə daha genişdir və demək olar ki, bütün sahələrdə işlədilə bilər, lakin menecment isə idarəetmənin bir hissəsidir və yalnız sosial-iqtisadi proseslərdə işlədilir.

Menecment, sərbəst elm və fəaliyyət sahəsi kimi XX əsrin əvvəllərində öz təsdiqini tapmışdır. Menecmentin inkişafına əsas təkan verən qüvvə İngiltərədə baş vermiş sənaye inqilabı olmuşdur. Amma idarəetmənin inkişafında və uğurlarında əhəmiyyətli sıçrayış ilk dəfə Amerikada yaranmışdır. Məhz o vaxt, Amerikalı mühəndis-mexanik Frederik Uilson Teylor (1856-1915) özünün **“Elmi idarəetmənin prinsipləri”** kitabını dərc etdirmişdir. Elə o vaxtdan etibarən də menecment ənənəvi olaraq idarəetmə elmi və müstəqil fəaliyyət sahəsi kimi qəbul edilir. Qeyd etməliyik ki, lokal və ya global səviyyəli olmasından asılı olmayaraq idarəetmənin elmi-praktik əsaslarının düzgün müəyyənləşdirilməsi üçün fundamental araşdırmalar və analitik materiallar ortaya çıxarmaq, növbəti mərhələdə isə ona müvafiq taktiki və strateji əsaslar formalaşdırmaq zəruridir. Bu nöqteyi-nəzərdən müxtəlif sahələrdə idarəetmə ilə bağlı əsaslı tədqiqatlar aparan tədqiqatçı-alimlərin əsərləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

İdarəetmə ictimai-iqtisadi münasibətlərin konkret məqsəduyğun təşkil edilməsidir, tam bir sistemin ayrı-ayrı hissələri, ünsürləri arasındakı əlaqəni təmin edən yeni proses, əvvəlcədən nəzərdə tutulan və dərk edilmiş məqsədə nail olmaq, nəticələr əldə etmək üçün hər hansı konkret obyektə məqsəduyğun təsir etmə vasitəsi, bütün obyektiv qanunlar sisteminin tələblərinin, habelə müasir cəmiyyətə xas olan ictimai, kollektiv və şəxsi mənafelərin həyata keçirilməsi mexanizmidir. İdarəetmədə ən başlıca məqsəd və vəzifə cəmiyyətin obyektiv imkanlarından istifadə olunmasını təmin etməkdir. İdarəetmə əslində cəmiyyətin potensialından istifadə etmənin mühüm amilidir. Cəmiyyət özü də mürəkkəb bir sistemdir. İqtisadi, sosial, mənəvi inkişafın əlaqələndirilməsi, ayrı-ayrı adamların, kollektivlərin fəaliyyətinin istiqamətləndirilməsi, cəmiyyətdə baş verən bir çox sosial-iqtisadi münasibətlərin qaydaya salınması müəyyən problemlərin həlli ilə əlaqədardır. Bütün bunlar və digər məsələlər idarəetmə elmindən istifadə olunmasına, onun öyrənilməsinə olan tələbatı əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Ona görə də bəzən XX əsr elmi-texniki tərəqqi əsri olsa da, bəzən idarəetmə əsri adlandırılır. Lakin müasir dövrdə mürəkkəb texniki sistemlər, qurğular və axın xətlərinin təşkil olunmasına və idarə edilməsinə ehtiyac yaranmışdır.

İdarəetmə çoxcəhətli bir prosesi əhatə edir. O, cəmiyyətin bütün fəaliyyət dairəsi ilə əlaqədardır. Çünki hər bir idarəetmə mərhələsi nəticə etibarilə insanların fəaliyyətinin nizamlanması, qaydaya salınması, kiçik və böyük komplekslərin idarə olunması, bu isə istehsal, əmək

kooperasiyasının həyata keçirilməsi, habelə canlı əməklə istehsal vasitələrinin müəyyən qaydada əlaqələndirilməsi ilə bağlıdır.

İdarəetmənin konkret obyektləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- 1) ayrı-ayrı kollektivlər, müəssisələr, təşkilatlar, kompleks xalq təsərrüfatı sahəsi;
- 2) bütövlükdə xalq təsərrüfatı və cəmiyyət;
- 3) cəmiyyətdə baş verən iqtisadi və siyasi, sosial, hüquqi və ideoloji proseslər.

İdarəetmənin üç əsas növü vardır:

a) cansız təbiətin idarə edilməsi, məsələn, maşınların, avadanlıqların, texnoloji idarə edilməsi;

b) canlı təbiətin, orqanizmin idarə edilməsi, məsələn, fizioloji, biokimyəvi və biofiziki idarəetmə;

c) şüurlu, sosial idarəetmə-cəmiyyətin idarə edilməsi.

Hər bir idarəetmə öz növbəsində müxtəlif sahələrə ayrılır. Məsələn, sosial idarəetmə özünə aşağıdakıları daxil edir: cəmiyyətin idarə edilməsi, dövlət idarəetmə sistemi, ictimai təşkilatların idarə edilməsi, heyətin idarə edilməsi və s. Bütönlükdə sosial idarəetmə sistemini üç iri sahəyə bölmək olar:

1. Siyasi idarəetmə.
2. İqtisadi idarəetmə.
3. Dövlət idarəçiliyi.

Cəmiyyətin həyatını maddi nemətlərin istehsalı təşkil edir. Ona görə də bilavasitə maddi nemətlər istehsalı, onun idarə edilməsi, habelə idarəetmənin bütün səviyyə və sistemlərdə subyekt olan işçilərin, daha konkret desək heyətin idarə edilməsi ən vacib məsələlərdən biridir. İdarəetmə münasibətlərinin təhlili idarəetmənin bir sıra metodoloji məsələlərini işləyib hazırlamadan mümkün deyildir. Metod dərk etmə yolu və tədqiqat vasitəsidir, obyekt dərk etmək üçün ayrı-ayrı insanların, kollektivlərin praktiki və nəzəri fəaliyyət bacarığı və hərəkət tərzinə bələd olmaq mütləq şərtidir. Metodun əsasını elmi nəzəriyyə təşkil edir. Elmi nəzəriyyə olmadan seçilmiş hər hansı bir metod lazımı səmərə verə bilməz və müəyyən metodlar sisteminə əsaslanmadan idarəetmə münasibətləri, habelə müəssisə və cəmiyyətdə baş verən sosial-iqtisadi proseslər haqqında dəqiq və elmi fikir yürütmək olmaz.

İdarəetmə sahəsində daha çox ümumi metodlardan istifadə olunur. Ümumi metodlar da öz növbəsində universal metodlar və ya kompleks metodlar adlanır. Ümumi metodlara aşağıdakılar aid edilir: kompleks (sistem) halında yanaşma metodu, xalq təsərrüfatının sahələrarası mövqeyindən yanaşma metodu, optimallaşdırma metodu, müşahidə metodu, təhlil metodu, tarixi yanaşma metodu, deduksiya metodu, induksiya metodu, mücərrəd təkəkkür metodu.

İdarəetmənin ümumi, universal metodları ilə yanaşı konkret elmi metodları da vardır. Bunlara aiddir:

- informasiyaların toplanması, işlənib hazırlanması metodu;
- iqtisadi-riyazi modelləşdirmə metodu;
- anket sorğusu metodu və s.

Heyətin idarə edilməsinin əsas konsepsiyaları və funksiyaları. Heyətin idarə edilməsi iqtisadi, sosial, hüquqi, təşkilati və psixoloji məsələləri əhatə edir. Heyətin idarə edilməsinə aşağıdakı aspektlər və istiqamətlər baxımından yanaşmaq olar:

1. İnsan resurslarından səmərəli istifadə edilməsi.
2. İşçinin potensialının aşkara çıxarılması və fəaliyyətinin motivləşdirilməsi, stimullaşdırma.
3. Heyətin fəaliyyətinin təşkilatların iqtisadi nəticələri ilə əlaqələndirilməsi.
4. Heyətin idarə edilməsi təşkilatın iqtisadiyyatının tərkib hissəsi kimi.
5. İnsanın istehsal fəaliyyətinin təşkili baxımından.

6. İnsana, onun fəaliyyətinə iqtisadi, peşə-ixtisas, demoqrafiya, sinfi, sosial status, bioloji, mədəni, mənəvi dəyərlər sistemi baxımından yanaşılması.

Məhz yuxarıda sadalananlara əsasən heyətin idarə edilməsinin integrativ səciyyə daşıyan aşağıdakı konsepsiyaları ayırd edilir.

1. Sosioloji konsepsiyalar (sosial davranış, əmək davranışı, sosial qrup nəzəriyyələri, münaqişələr).

2. İqtisadi konsepsiyalar (işçi qüvvəsinin maddi stimulları, əmək bazarı problemləri, əmək kollektivlərinin təmin edilməsi və s.)

3. Psixoloji konsepsiyalar (işçinin dəyərlər meyli, mentaliteti, ünsiyyəti və davranışının psixoxanalizi, əmək fəaliyyətinin psixologiyası və s.)

4. Əmək və sosial hüquq konsepsiyası (heyətin idarə edilməsinin müəyyən qanunlar, qaydalar çərçivəsində aparılması, əmək hüququ, tarif razılaşmaları, muzzdlu işçi və iş verən arasındakı hüquqi münasibətlər və s.)

İşçi heyətini idarə edərkən bu konsepsiyalar və müəyyən edən prinsiplər hökmən nəzərə alınmalıdır.

Rəhbərliyin sosial-psixoloji problemləri. Rəhbərliyin keyfiyyəti insanlarla işləmək qabiliyyəti ilə təyin edilir. Bu mühüm prinsip bütün idarəetmə səviyyələrində öz təsdiqini tapmışdır. Rəhbərliyin keyfiyyətinə təsir edən sosial-psixoloji amillərin vacibliyinə rəhbərin əməyinin kompetentləri, yəni aparat (digər müəssisə) işinin təşkili, qərarların hazırlanması və qəbulu, rəhbərlik metodlarının seçilməsi aid edilə bilər.

Rəhbərlik üslublarının idarəetmə metodları, mədəniyyəti və sənəti bir çox hallarda təsir gücünə malikdir. Rəhbərlik tiplərinin sosial-psixoloji klassifikasiyasına avtoritar (vahid, təbəşinə), demokratik (kollegial) və liberal (həllədicil) rəhbərlik tipləri aiddir. Hər bir rəhbərlik tipinin müsbət və mənfi cəhətləri vardır. Rəhbərin idarə etdiyi kollektivin əsasında əməl olunması olduqca vacib əhəmiyyət kəsb edən ən mühüm şərt müsbət sosial-psixoloji mühitin formalaşdırılmasıdır. Qeyd edək ki, idarəetmə prosesində işgüzar kommunikasiyanın (ünsiyyətin) rolu danılmazdır. Kommunikasiya mövcudluğu – müxtəlif idarəetmə həlqələri arasında əlaqə imkanındır. Kommunikasiya – ünsiyyət, fikirlərin, ideyaların, məlumatların və s. mübadiləsidir. Kommunikasiyanın bir sıra funksiyaları vardır:

- idarəedicil;
- informativ;
- emotiv;
- faktik (kontakt yaratma) funksiya.

Fəaliyyətə sövqedicil (inandırma, təlqin, əmr, xahiş), informativ (bu və ya digər xəbərlərin ötürülməsi), ekspressiv (emosional oyanma) və faktik (kontakt yaratma və saxlanma) funksiyaları da ayırd edilir. İşgüzar ünsiyyətin effektivliyi kollektivdə yaranan sosial-psixoloji təsərrüfat problemlərinin həllətmə qabiliyyəti, qeyri-standart vəziyyətlərlə rəşional orientasiya, yüksək son nəticələrin əldə edilməsi ilə müəyyən olunur.

Kollektivdə konflikt şəraitinin aradan qaldırılması. Kollektivin sosioloji inkişafına uyğun olaraq şəxsiyyətlərarası münasibətlərin tənzim edilməsi çox mürəkkəb, lakin əhəmiyyətli və ən vacib məsələdir. Kollektivdə konfliktin əsasını qrupun müəyyən üzvləri arasında müxtəlif səviyyələrdə dərk edilən obyektiv və subyektiv ziddiyyətlər təşkil edir. Konfliktə girən adamlar onu həmişə emosional halətlər fonunda həll etməyə təşəbbüs göstərirlər. Bəs **konflikt şəraiti** özü nə deməkdir? Konflikt şəraiti dedikdə, konfliktin özü ilə yanaşı, onu şərtləndirən bütün səbəblər və şərtlər nəzərdə tutulur. Ən başlıca məsələ konfliktin mənəvi məzmunundadır, konstruktiv, yaradıcı, işgüzar xarakter daşımındadır. Bu cəhətdən konflikt konstruktiv və destruktiv funksiyalar daşıyır. Konfliktin konstruktiv funksiyası onda ifadə olunur ki, o, kollektivin inkişafının mənbəyinə çevrilir, yeni məqsədlərin, normaların və s. yaranması ilə nəticələnir. Əgər

konflikt kollektivdə qarşılıqlı münasibətləri pozur, qrup həmrəyliyi aşağı salırsa, sərvət meyllərinin vəhdətini zəiflədirsə, bu zaman o özünün funksiyasına görə destruktiv xarakter kəsb edir.

Konstruktiv konfliktlər, adətən, prinsipial mübahisələr, müzakirələr, disputlar, destruktiv konfliktlər isə xırda çəkişmələr, dedi-qodular, qalmaqallar və s. formalarda təzahür edir. İdarəetmə prosesi və onun həyata keçirilmə texnologiyası üzrə aparılmış tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, idarəetmə prosesi müəssisə və təşkilatların son məqsədə çatmaq üçün onun fəaliyyətinin icrasına xidmət edən bir prosesdir və bir sıra spesifik xüsusiyyətləri vardır. İdarəetmə prosesinin məhsuldar formada aparılması düzgün və zamanında verilmiş qərarlar, geniş informasiya və biliklər sisteminin, həmçinin məsuliyyət kimi müəyyən idarəetmə resurslarının mövcudluğunu tələb edir.

Konfliktin xarakteri qrupun (kollektivin) inkişaf səviyyəsi ilə bilavasitə bağlıdır. Hər bir qrup və ya kollektivdə konflikt üfüqi xətt üzrə - xidmət vəzifəsinə görə bərabər mövqeyə malik olan işçilər, şaquli xətt üzrə - xidmət vəzifəsinə görə müxtəlif mövqeyə malik olan işçilər arasında yaranı bilər. **“İşçi-işçi”** tipli konfliktlər üfüqi konfliktlərə, **“işçi-rəhbər işçi”** və ya **“işçilər-rəhbər işçi”** tipli konfliktlər isə şaquli istiqamətli konfliktlərə misal ola bilər. Konfliktin müxtəlif tipləri mövcuddur. Buraya əsl konflikt, təsadüfi konflikt, qarışıq konflikt, səhv başa düşülən konflikt, yalançı konflikt, latent (gizli) konflikt və s. daxildir. Bu konfliktlər mahiyyət etibarilə ya işgüzar, ya da şəxsiyyətlərarası konfliktlər kimi meydana çıxırlar. **Bəs görəsən kollektivdə konflikt şəraiti hansı səbəblər üzündən yaranır?** Müşahidələr göstərir ki, kollektivdə konflikt şəraitinin yaranması əksər hallarda rəhbər işçinin idarəedici-təşkilati iş sahəsindəki səhvlərindən irəli gəlir. Buna görə də rəhbər işçinin insanları idarəetmə sənətini mükəmməl öyrənməsi, sosiologiya, psixologiya və pedaqogika sahəsində öz biliklərini genişləndirməsi zəruridir.

Təəssüf hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, hər hansı bir kollektivə rəhbərlik edən şəxsdən soruşanda ki, “bu kollektivə rəhbərlik edə bilərsinizmi?” əksər şəxslər bu suala tərəddüd etmədən, düşünmədən “bəli” cavabını verirlər. Çünki onu bu zaman düşündürən kollektivin qayğıları deyil, daha çox **“əlimin altında filan qədər işçim olacaq”** xəyalı olur. Buna görə də **“təzə rəhbər”** ab-havası” gedəndən sonra kollektivdə narazılıq toxumları cücərməyə başlayır. Bu narazılıqlar böyüyərək iri həcmli konfliktlərə çevrilir.

“İşçi-rəhbər işçi” səviyyəsində konfliktlər, adətən, işçinin vətəndaşlıq, xidmət və şəxsi mövqeyi və nüfuzunun rəhbər işçi tərəfindən gözlənilməməsi şəraitində meydana çıxır. İşçinin vətəndaşlıq mövqeyi (hüquq qanunlarına uyğun olaraq onun şəxsiyyət kimi hüququnun, ictimai ləyaqətinin gözlənilməsi) rəhbər işçidən yüksək hüquq mədəniyyəti tələb edir. İşçinin xidmət mövqeyi də rəhbər işçidən çox asılıdır. O, işçinin xidmət funksiyalarını dəqiq müəyyənləşdirməli, onun işi üçün zəruri şərait yaratmalı, peşə biliklərini artırmağa və qabaqcıl əmək üsullarına yiyələnməsinə kömək etməlidir. İşçinin şəxsi mövqeyinin, xüsusilə hörmət və nüfuzunun möhkəmləndirilməsinə də rəhbər işçi həmişə qayğı ilə yanaşmalıdır. Bunlardan hər hansı birinin nəzərə alınmaması işçinin rəhbər işçiyə münasibətinin dəyişilməsinə səbəb olur və tədricən **“işçi-rəhbər işçi”** tipli konflikt şəraitinin yaranması ilə nəticələnir. Konfliktlərin meydana çıxmasında kadrların seçilməsi və yerləşdirilməsi sahəsində yol verilən nöqsanlar mühüm rol oynayır. Nisbətən yüksək vəzifə tutmaq üçün işçinin iddiası da həmin səbəblər içərisində əsas yer tutur. Konfliktin **sosial-psixoloji səbəbləri də müxtəlifdir**. Məsələn, **“işçi-işçi”** səviyyəsində meydana çıxan konfliktlərin bir çoxu işçilərin psixofizioloji, sosial-psixoloji və sosial-ideoloji baxımdan bir-birinə uyula bilməməsi zəminində meydana çıxır. Özlərinin müəyyən fiziki keyfiyyətlərinə, xarakterinə, marağına və ya sosial qiymətlərinə görə bir-birilə **“uyuşmayan”** iki işçi arasında bu tipli konfliktlərin olması qaçılmazdır.

Konfliktin hər bir iştirakçısı konflikt vəziyyətini özünəməxsus şəkildə təsəvvür edir:

a) konflikt iştirakçılarının özləri (öz motivləri, məqsədləri, imkanları və s.) haqqında təsəvvürləri;

b) əks tərəf (onun motivləri, məqsədləri, imkanları və s.) haqqında təsəvvürləri;

c) konfliktli münasibətin baş verdiyi mühit haqqında təsəvvürləri.

Aparılan sosial-psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, konflikt iştirakçılarının mümkün hərəkətləri onların konflikt vəziyyəti haqqındakı təsəvvürləri ilə bilavasitə bağlıdır. Konflikt iştirakçıları öz hərəkətlərinin nəticələrini dərk etdikcə, onların konflikt şəraiti haqqındakı təsəvvürləri də dəqiqləşir. Rəhbər işçi konflikt şəraitini təhlil edərkən onu realistsinə qiymətləndirməli və ondan düzgün **çıxış yollarını axtarib tapmalıdır**. Bunun üçün aşağıdakı cəhətlərə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır:

a) konfliktin yaranması üçün bəhanə kimi istifadə olunan halları fərqləndirmək, konfliktin əsas səbəblərini müəyyən etmək (konfliktin iştirakçıları, adətən, onun səbəblərini müxtəlif yollarla gizlədirlər);

b) konfliktin “işgüzar (obyektiv) zonasını” müəyyən etmək. Konfliktin nə dərəcədə (tutaq ki, işin təşkili, nə dərəcədə isə konfliktə girən şəxslərin) kollektivdəki işgüzar və şəxsi münasibətləri ilə əlaqədar olduğunun müəyyən edilməsi sosial-psixoloji baxımdan böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu, eyni zamanda həm şəxsiyyətlərarası konfliktin xarakterini müəyyən etmək, həm də onun təsir sahəsini qismən məhdudlaşdırmaq imkanı verir.

c) adamların konfliktə girməsinin subyektiv motivlərini aydınlaşdırmaq (bunun üçün işçilərin xüsusilə son dövrdə həyat yolunu bilmək, onların maraqlarını, tələbatlarını və s. öyrənmək zəruridir);

d) konflikt iştirakçılarının konkret hərəkətlərinin istiqamətini müəyyən etmək. Hər bir kollektivdə konflikt vaxtında və obyektiv surətdə aradan qaldırmaq üçün həmin kollektivin rəhbəri təsirli tədbirlər görməlidir. Təəssüf ki, indiki şəraitdə rəhbər işçi öz öhdəsinə düşən işin icrasını yerinə yetirmək əvəzinə, kollektiv arasında məqsədyönlü konfliktlərin yaranmasına şərait yaradır, kollektivdə şəxsiyyətlərarası münasibətlərin pozulmasına çalışır. Bu da kollektivi işgüzar zonadan uzaqlaşdırır, onların fikir birliyinin zəifləməsinə səbəb olur. Kollektivdə bu cür münasibətlərin yaranması rəhbər işçiyə sərf edir. Bu cür rəhbər işçiləri kollektiv qayğılardan daha çox şəxsi ambisiya düşündürür. Kollektivdə hər bir işçinin mədəni səviyyəsini nəzərə almaq lazımdır. İşçilərin mədəni səviyyəsi aşağı olduqda, hətta öz-özlüyündə çox əhəmiyyətli olan işgüzar konfliktlər belə, asanlıqla məhdud şəxsi konfliktlərə çevrilir. Çalışmaq lazımdır ki, kollektiv üzvləri bütün hallarda bir-birinə səmimi hörmət etsinlər, bir-birinin insanlıq ləyaqəti və nüfuzu ilə hesablaşsınlar, asanlıqla kiçilməsinlər, prinsipial olmayan məsələlərdə güzəştə gedə bilmək əzminə malik olsunlar. Kollektivdə sosial-psixoloji iqlimin optimallaşdırılması üçün konfliktin müsbət imkanlarından məharətlə istifadə etmək lazımdır.

İdarəetmə prosesi və onun həyata keçirilmə texnologiyası üzrə aparılmış tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, idarəetmə prosesi müəssisə və təşkilatların son məqsədə çatmaq üçün onun fəaliyyətinin icrasına xidmət edən bir prosesdir və bir sıra spesifik xüsusiyyətləri vardır. İdarəetmə prosesinin məhsuldar formada aparılması düzgün və zamanında verilmiş qərarlar, geniş informasiya və biliklər sisteminin, həmçinin məsuliyyət kimi müəyyən idarəetmə resurslarının mövcudluğunu tələb edir.

Açar sözlər: *heyətin idarə olunmasının sosial-psixoloji xüsusiyyətləri, idarəetmə prosesində kommunikasiyanın rolu, idarəetmənin inkişaf mərhələləri, idarəetmənin metodologiyası, heyətin idarə olunmasının əsas funksiyaları*

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Авдеев В. В. Психология решения проблемных ситуаций. М.: Феликс, 1992.
2. Quliyev T. Ə. İdarəetmə metodlarının təkmilləşdirilməsi. Bakı, 1989.
3. Bayramov Ə.S. Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Dərslik. Bakı: "Qapp-Poliqraf", 2003.

Зейнаб ГАДЖАМОВА

ОСНОВНЫЕ КОНЦЕПЦИИ И ФУНКЦИИ УПРАВЛЕНИЯ ПЕРСОНАЛОМ

Резюме

В процессе управления пользуются различными понятиями, такими как ответственность, полномочия и власть. Функциональная организационная структура управления учреждением является наиболее распространенной формой управления. Организация охватывает все сферы предприятия и играет важную роль в осуществлении последующих процессов. Ключевым фактором деятельности управления является направление работников предприятия к выполнению поставленных целей и обеспечение их эффективного осуществления.

Ключевые слова: социально-психологические особенности управления, роль коммуникации в процессе управления, этапы развития управления, методология управления, основные функции управления персоналом

Zeynab HAJAMOVA

THE BASIC CONCEPTIONS AND FUNCTIONS OF STAFF MANAGEMENT

Summary

In the process of management different notions such as responsibility, powers and administration are used. The functional organization structure of institution management is the most spreaded function of management. Organization covers all the spheres of enterprise and plays an important role in implementation of the going processes. The key factor of management is direction of enterprise workers towards realization of the goals put and providing their efficient realization.

Keywords: socio-psychological characteristics of management, role of communication in managerial process, development stages of management, management methodology, the main functions of the staff management

SİYASİ ELMLƏR

UOT 32

İsaxan VƏLİYEV

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
yanında Bilik Fondunun aparat rəhbəri,
AMEA Hüquq və İnsan Haqları İnstitutunun əməkdaşı,
hüquq ü. e. d., professor*

DÖVLƏT SİYASƏTİNDƏ PRIORİTET HƏDƏFLƏR: GÜCLÜ DÖVLƏT, MÜSTƏQİL SİYASƏT, YÜKSƏK SOSIAL RİFAH*

Hər bir xalqın inkişaf və tərəqqi yönümünü, habelə dövlət siyasətinin prioritet hədəflərini düzgün müəyyənləşdirməsi müxtəlif tarixi mərhələlərdə qarşıya qoyulan məqsədlərdən asılıdır. Cəmiyyətdə mütləq çoxluğun mənafeyini dolğun şəkildə əks etdirən bu məqsədlər müəyyən hallarda global səciyyə daşması, mütərəqqi və nəcib mahiyyəti ilə ictimai şüurda möhkəmlənir, inkişaf edərək milli ideya səviyyəsinə yüksəlir. Zəmanəsinin böyük dühası Viktor Hüqo yazırdı ki, «Dünyada bütün ordulardan daha güclü olan bir qüvvə var – bu, vaxtı, zamanı yetişən ideyadır».

Əsrlər boyu azərbaycanlıların milli düşüncəsinə, dövlətçilik təfəkkürünə hakim kəsilən, xalqı aşkar-gizli mübarizə ruhunda kökləyən ali - ideya Azərbaycanın istiqlala qovuşması, müstəqil dövlət kimi taleyini azad şəkildə müəyyənləşdirməsi olmuşdur. Bu ideyanın real əsaslar üzərində inkişafı XX əsrin əvvəllərində müşahidə olunan milli mədəni intibah və maarifçilik hərəkatı ilə eyni mərhələyə təsadüf etməklə, «türkləşmə, islamlaşma, avropalaşma» tezisini önə çəkən mükəmməl formula əsaslanmışdır. O dövrdə siyasi elita milli ideyanın son məqsədi olaraq Rusiya imperiyasının tərkibində milli ərazi muxtariyyətinin yaradılması uğrunda mübarizə yolunu seçmişdi. Lakin sonradan bir tərəfdən Çar Rusiyasında baş verən proseslər, digər tərəfdən ictimai şüurda milli identikliyin güclənməsi müstəqillik məramının reallaşmasına real imkanlar açmışdı. Beləliklə, bu günlərdə 100 illik yubileyini böyük coşqu ilə qeyd etdiyimiz Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 1918-ci ilin 28 mayında yaranması ilə milli ideya, qısamüddətli də olsa, özünün strateji hədəfinə çatmışdı.

Cümhuriyyətin kənar hərbi müdaxilə nəticəsində süqutundan sonra qırmızı imperiyanın sərt təzyiq və repressiyaları ilə üzləşən Azərbaycan xalqı qəlbində qubar salmış müstəqillik idealını qoruyub saxlamışdı. Lakin yalnız ötən əsrin 70-ci illərində böyük şəxsiyyət Heydər Əliyevin sovet Azərbaycanında hakimiyyətə rəhbər seçilməsi azərbaycanlıların qəlbində közərən müstəqillik düşüncəsini yenidən milli ideyaya çevirmişdi.

Azərbaycanlıların milli düşüncə və dövlətçilik təfəkkürünə hakim kəsilən, xalqı aşkar-gizli mübarizə ruhunda kökləyən milli ideya - Azərbaycanın istiqlala qovuşması, müstəqil dövlət kimi taleyini azad şəkildə müəyyənləşdirməsi - ötən əsrin sonlarında «soyuq müharibə»nin başa çatması zəminində cərəyan edən globalmiqyaslı proseslərin məntiqi yekunu kimi gerçəkləşmişdi. Lakin ilkin mərhələdə, daha dəqiqi, 1991-ci ilin oktyabrından 1993-cü ilin iyun ayınadək respublikada sosial-iqtisadi tənəzzülün dərinləşməsi, insanların sosial rifah halının pisləşməsi, ictimai-siyasi sabitliyin addımbaşı pozulması, insan hüquqlarına təminatın olmaması və s. destruktiv proseslər respublikanın de-fakto müstəqilliyinə imkan verməmişdi.

* Məqalə fəlsəfə ü.e.d., prof. İlham Məmmədzadə tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

Böyük filosof Tur Xander demişdir ki, *«İdeya və iradə müəyyən sosial bazaya yiyələndə siyasətə çevrilir»*. İngiltərənin böyük dövlət xadimi və mütəfəkkiri Uinston Çörçil isə yazırdı: *"Dövlət xadiminin siyasi xadimdən fərqi odur ki, siyasətçi gələcək seçkiləri, dövlət xadimi isə gələcək nəsilləri düşünərək fəaliyyət göstərir»*. Bu mənada, Azərbaycan milli ideyasının əsas qayəsində yer almış müstəqil dövlətçilik arzusunun praktiki əsaslar üzərində reallığa çevrilməsi, hərtərəfli inkişaf və tərəqqiyə zəmin hazırlanması məhz ümummilli lider Heydər Əliyevin müstəqil Azərbaycanda rəhbərliyi illərində mümkün olmuşdur. Hazırda ictimai fikirdə mütləqləşmiş qənaətlərdən biri də məhz budur ki, ulu öndər Heydər Əliyevin 1993-cü ildə xalqın təkidli tələbi ilə qayıdışı Azərbaycanı müstəqil dövlət kimi dünya xəritəsindən silinmək təhlükəsindən qorumuşdur.

Bu mərhələdən iqtisadi, siyasi, hüquqi və digər sahələrdə kompleks islahatlar həyata keçirən, ölkənin milli iqtisadi inkişaf modelinin xüsusiyyətlərini elmi şəkildə açıqlayan, yeni neft strategiyasını irəli sürən, cəmiyyətdə sabitliyin qarantı olan orta təbəqənin - sahibkarlar sinfinin formalaşması yönündə ardıcıl addımlar atan ümummilli lider Heydər Əliyev dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsini və Azərbaycanın davamlı inkişaf yoluna çıxarılmasını həmin dövrün başlıca hədəflərinə çevirmişdir. Həmin dövrdə siyasi sabitliyin qorunması, respublikanın demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlətə çevrilməsi, ərəzi bütövlüyü və suverenliyinin bərpası, beynəlxalq miqyasda mənafeələrinin etibarlı şəkildə qorunması, iqtisadi dirçəlişin təmin edilməsi kimi ümdə məqsədlər önə çəkilməmişdir.

Antik yunan filosofu Sokrat zamanında yazırdı ki, siyasət insanları inandırmaq, müəyyən məqsədlər naminə səfərbər etmək, onların şüuruna təsir göstərmək vasitəsidir. Siyasi liderin etimad qazanmaq üçün seçdiyi vasitə nə qədər dürüst və saf olarsa, xalqın həmin şəxsiyyətə inamı da bir o qədər güclü olar. Bu mənada ümummilli lider Heydər Əliyevin ən nəcib mənəvi keyfiyyətlərindən biri də siyasi fəaliyyətinin bütün dövrlərində məhz sosial ədalət, düzgünlük və humanizm prinsiplərinə istinad etməsi olmuşdur. İnsan hüquq və azadlıqlarına sadıqlıq, ilk növbədə, ulu öndərin yüksək daxili demokratizmindən, hər kəsə örnək olacaq vətəndaşlıq məsuliyyətindən irəli gəlmişdir.

Ümummilli lider müdrikliklə bildirmişdir ki, Azərbaycan könüllü olaraq qoşulduğu demokratiya yolunun iqtisadi bazisə əsaslanan təkamül modelini özünün alternativsiz inkişaf yolu hesab edir. Keçid dövrünü yaşayan respublikamızda demokratik proseslərin iqtisadi islahatlara adekvat şəkildə tətbiqi bu modelin diktə etdiyi başlıca şərtlərdən olmuşdur. Heydər Əliyev milli gəliri yüksəltmədən, ümumi daxili məhsulun artımına, vətəndaşların yaşayış tərzində əsaslı dəyişikliklərə nail olmadan, təşəbbüskarlığa və maddiləşən işgüzar fəallığa təkan verən əlverişli biznes mühiti yaratmadan, milli sahibkarlığın inkişafını təmin etmədən vətəndaş cəmiyyəti və hüquqi dövlət ideyasının mümkünsüzlüyünü bildirmişdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti Administrasiyasının rəhbəri akademik Ramiz Mehdiyev bir müddət əvvəl rəsmi mətbuatda dərc olunmuş «Prezident İlham Əliyevin iqtisadi inkişaf strategiyasının əsas istiqamətləri» əsərində ulu öndər Heydər Əliyevin Azərbaycanın dövlət siyasətinin konseptual əsasda formalaşması və iqtisadi inkişafın təmin olunması baxımından tarixi xidmətlərini önə çəkmişdir: *«Heydər Əliyev iqtisadi strategiyası hələ uzunmüddətli dövr üçün Azərbaycanda əsas götürüləcək. Prezident İlham Əliyev 2003-cü ildə seçiqabağı çıxışlarında Ulu Öndərin müəyyən etdiyi ümumi iqtisadi kursun davam etdiriləcəyini bəyan etmişdir. Çünki bu kurs dünya sivilizasiyasının qəbul etdiyi bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə, azad sahibkarlığa, beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın dərinləşməsinə, sosialyönümlü iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsinə əsaslanır»*.(1)

Müstəqilliyin ilk illərində cəmiyyətdə həllini gözləyən bir sıra problemləri, dövlətçilik üçün daxili və xarici təhdidlərin aradan qalxmadığını, sivil siyasi münasibətlər sisteminin formalaşmadığını nəzərə alan ulu öndər Heydər Əliyev bir müddət «dəmir əl» siyasətinə

üstünlük vermək məcburiyyətində qalmış, totalitar düşüncə tərzinin ziyanlı komplekslərindən azad olmamış cəmiyyətin liberal demokratik islahatlara təcridən hazırlanmasını vacib saymışdır. Bunun üçün dövlət idarəetmə sistemində institusional xarakterli islahatların həyata keçirilməsini təmin edən, iqtisadi inkişaf üçün etibarlı zəmin hazırlayan, qanunçuluğu, hüquq qaydalarını möhkəmləndirən böyük strateq demokratiyanı üstqurum kimi dəyərləndirərək onun bazisində, ana axarında iqtisadiyyatın dayandığını böyük müdrikliklə vurğulamışdır.

Hər bir dövlətdə siyasət cəmiyyətdəki siyasi münasibətlər və institutlarla yanaşı, həm də müəyyən ideologiya vasitəsilə həyata keçirilir. Milli ideologiya insanların siyasi fəaliyyətini şüurda sistemli şəkildə əks etdirən baxışların, ideya və nəzəriyyələrin məcmusu kimi çıxış edir. Amerikanın böyük dövlət xadimi olmuş Teodor Ruzvelt demişdir: «*Ən çox o siyasətçi uğur qazanır ki, xalqın rifahı naminə düşündüklərini əməli fəaliyyəti ilə reallaşdırırsa bilir*».

Ulu öndər Heydər Əliyevin uzunmüddətli hədəflərə hesablanmış pragmatik siyasi kursunu inamla davam etdirən Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyevin son 15 illik prezidentlik dövrü milli mənafə naminə lider əzmi və qətiyyətinin parlaq nümunəsi kimi tarixiləşmişdir. Təsədüfi deyildir ki, 2018-ci ilin 11 aprel seçkilərində Yeni Azərbaycan Partiyasının layiqli namizədinə - cənab İlham Əliyevə yüksək etimad göstərmiş milyonlarla insan məhz ölkəmizin uğurlu sabahı və dinamik inkişafı baxımından ən düzgün qərarı vermişdir.

Azərbaycan cəmiyyətində son nəticə həmişə siyasi illüziyaları deyil, real göstəriciləri qiymətləndirir - ictimai rəyin siyasi vədlərə deyil, konkret faktlara qiymət verməsi anlamında xalqımız kifayət qədər müdrikdir. Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyev 2018-ci il aprel 18-də Milli Məclisdə keçirilmiş andiçmə mərasimində bununla bağlı haqlı olaraq demişdir: «*Son 15 il ərzində Azərbaycanda hərtərəfli inkişaf təmin edilmişdir. Bunun əsas şərti ondan ibarətdir ki, biz Ulu Öndərin yolu ilə gedirik. Onun qoyduğu yol yeganə düzgün yoldur və Azərbaycanın müstəqillik tarixi bunun əyani sübutudur. Son 15 il ərzində bu yolla gedərək biz böyük uğurlara imza atdıq, Azərbaycan xalqı təhlükəsizlik, sabitlik şəraitində yaşamışdır...Azərbaycanda sabitliyin təminatçısı Azərbaycan xalqıdır və bizim siyasətimizdir. Ona görə xalq-iqtidar birliyi bizim uğurlarımızın əsas şərtidir*».

Ümummillî lider Heydər Əliyevin layiqli siyasi varisi cənab İlham Əliyev hələ 2003-cü ilin oktyabrında keçirilmiş prezident seçkilərinə «*Əsl siyasət konkret, real iş görməkdən ibarətdir*» tezi ilə qatılmışdı. Bu fikir əslində həmin dövrəqədərki fəaliyyəti ilə də insanların nəzərində zirvələrə ucalmış cənab İlham Əliyevin xalq üçün çalışmaq, onun arzu və istəklərini real, əməli fəaliyyət müstəvisində gerçəkləşdirmək, «*hər bir azərbaycanlının layiqli prezidenti olmaq*» istəyinin yığcam, fəqət son dərəcə dərin, ümumiləşdirilmiş fəlsəfi məzmununu özündə ehtiva etmişdir. Hər cür pafosdan, populizmdən tamamilə uzaq, pragmatik, realist təfəkkürlü lider kimi tanınan cənab İlham Əliyevin elə bir vədi yoxdur ki, son 15 ildə bəyanat səviyyəsində reallaşmamış qalsın. Əksinə, respublikamız öz liderinin yüksək iradəsi, əzmi, qətiyyəti, idarəçilik keyfiyyətləri sayəsində fantastik görünə biləcək sürətli inkişaf yolu keçmiş, bir sıra taleyüklü məsələlərin həllinə nail olmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti Administrasiyasının rəhbəri akademik Ramiz Mehdiyev «Prezident İlham Əliyevin iqtisadi inkişaf strategiyasının əsas istiqamətləri» əsərində yazır: «*Son 15 il sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi ilə xarakterizə edilməklə Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün olduqca uğurlu olmuşdur. Əldə olunan uğurları, ilk növbədə, ölkə rəhbərliyinin siyasi iradəsi və qətiyyətli addımları, ictimai-siyasi sabitliyin qorunub saxlanması, dövlət idarəçiliyinin səmərəli təşkili, vahid dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi, iqtisadi inkişafda əsas hədəflərin dəqiq müəyyən edilməsi, islahatların davamlı xarakter daşması, cəmiyyətin real ehtiyaclarının ödənilməsinə yönəldilmiş dövlət proqramlarının reallaşdırılmasını təmin etmişdir. Bu müddət ərzində Azərbaycan vətəndaşları ölkəmizin*

iqtisadi gücü və qüdrətinin getdikcə artmasının şahidi olmaqda və iqtisadi sahədə müşahidə edilən mütləq dəyişiklikləri özünün həyat səviyyəsində, rifahında hiss etməkdədirlər».(1)

Ayrı-ayrı milli dövlətlərin nümunəsində inkişaf konsepsiyalarının hazırlanma və reallaşdırılma səviyyəsi, forması fərqli olmuşdur. Bununla belə, əsas məsələ inkişaf konsepsiyasının hazırlanmasında cəmiyyətin ən mühüm institutlarının əlaqəli fəaliyyətinin təmin olunmasıdır. Konkret olaraq ABŞ nümunəsi əsasında demək mümkündür ki, hələ prezident Kennedinin hakimiyyəti dövründə bu dövlətin inkişaf strategiyası hazırlanarkən hökumətin, ayrı-ayrı məmurların, elm-təhsil ocaqlarının, beyin mərkəzlərinin və ictimai institutların birgə, əlaqəli əməyindən istifadə edilmişdi. Məhz bu amil hər bir ölkədə inkişaf strategiyasının uğurluluğunu təmin edən ən vacib amildir.

Dövlətimizin başçısının son illərdə imzaladığı "Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyası və "Milli iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsi" kimi konseptual əhəmiyyətli sənədlər deməyə əsas verir ki, Azərbaycanın uzunmüddətli inkişaf strategiyası dərin elmi proqnozlara əsaslanır. Son 3 ildə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İqtisadi İslahatlar üzrə Köməkçisi Xidmətinin, eləcə də Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatasının, İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzinin, Maliyyə Sabitliyi və Turizm şuralarının yaradılması dövlət siyasətinin dərin elmi əsaslarla aparılması məqsədinə hesablanmışdır.

Strateji Yol Xəritəsində nəzərdə tutulmuş məqsədlərin həyata keçirilməsi nəticəsində qeyri-neft sektoru üzrə ixracın 2015-ci ildəki adambaşına 170 ABŞ dollarından 2025-ci ildə ən azı 450 ABŞ dollarına qaldırılması əsas hədəflərdən biridir. Hökumət ixracı məhz qeyri-neft sektoru məhsulları hesabına genişləndirməyi qarşıya məqsəd qoymuşdur. Sənəddə bu məqsədlə sənayenin bir sıra mühüm sahələrinin müəyyənləşdirilməsi və həmin sahələrə investisiyaların cəlb edilməsi vacibliyi önə çəkilir. Strateji Yol Xəritəsi 2025-ci ilədək ticari mal və xidmətlər sektorunda 150 min əlavə iş yerinin yaradılmasını da hədəfləyir.

Dövlət büdcəsinin ARDNF-in transfertlərindən asılılığının azaldılması da qarşıya qoyulmuş əsas vəzifələrdən biridir. Bu gün dövlət sektorunda xərclənən hər ikinci manat (təqribən 50 faizi) ARDNF-in transfertləri hesabına maliyyələşdirilir. Hökumət 2015-ci ilədək bu rəqəmi 15 faizə endirməyi qarşıya məqsəd qoymuşdur. Bu, Azərbaycan iqtisadiyyatına neft qiymətlərindəki dəyişikliklərin ciddi təsirini əsaslı şəkildə azaltmış olacaqdır.(2)

Dövlətimizin başçısı cənab İlham Əliyev Nazirlər Kabinetinin son iclasında neft amilindən asılılığın tamamilə azaldılmasını ölkəmiz üçün prioritet məsələlərdən biri olduğunu xüsusi vurğulamışdır: *"Bəzi hallarda sual yaranır ki, indi neftin qiyməti bir qədər sabitləşdi, bu islahatlar davam etdiriləcəkmi yoxsa yox? Mütləq davam etdiriləcək. Neftin qiyməti bizim üçün əsas amil olmamalıdır və Azərbaycan iqtisadiyyatı elə bir səviyyəyə çatmalıdır ki, neftin istənilən qiyməti bizə böyük təsir etməsin, yalnız ehtiyatlarımızın artırılmasına xidmət göstərsin. Giriş sözümə qeyd etdiyim kimi, bu ilin birinci rübündə biz 2,2 milyard dollar əlavə vəsait toplamışıq. Ona görə, bu il də iqtisadi islahatlar davam etdiriləcək. Nəinki iqtisadi və bütün digər sahələrdə islahatlar aparılacaqdır ki, ölkəmiz daha da güclənsin, müasirləşsin və Azərbaycanda dayanıqlı uzunmüddətli inkişaf təmin edilsin».*(3)

Ümumilikdə son illər Azərbaycanın xarici sərmayələr üçün cəlbediciliyinin qorunması, milli iqtisadiyyatın müxtəlif sferalarına yönələn sərmayələrin qeyri-neft sektoruna, regionların inkişafına doğru istiqamətləndirilməsi, «qara qızıl»dan əldə olunan gəlirlərin respublikada güclü insan kapitalının formalaşdırılması məqsədinə yönəldilməsi iqtisadi siyasətin əsas prioritetləri kimi diqqəti çəkir. Bu da təsadüfi deyildir ki, Dünya İqtisadi Forumunun "İnsan kapitalı indeksi" hesabatında Azərbaycan 124 ölkə arasında 63-cü yeri tutmaqla Türkiyə, Çin, İndoneziya və Küveyt kimi ölkələri qabaqlamışdır.

Ötən 15 ildə dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri də strateji əhəmiyyətli layihələrin reallaşdırılması olmuşdur. Bu gün Azərbaycan bütövlükdə MDB və Avropa məkanında heç bir ölkədən enerji asılılığı olmayan, müstəqil siyasət yeridən azsaylı dövlətlərdən biridir. Ümummilli liderin yeni neft strategiyasının tərkib hissəsi olan Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac neft boru kəməri, Bakı-Tbilisi Ərzurum qaz kəməri istifadəyə verilmiş, «Ümid», «Abşeron» kimi perspektivli yataqlar kəşf olunmuş, Şərqlə Qərbi qovuşduran Bakı-Tbilisi-Qars dəmiryolu xətti istifadəyə verilmiş, TAP, TANAP kimi enerji layihələri real həyata vəsiqə almışdır. «Şahdəniz-2» qaz-kondensat yatağının tammiqyaslı işlənməsi üzrə işlərin 96 faizi, Cənubi Qafqaz Boru Kəmərinin genişləndirilməsi üzrə işlərin 98 faizi, TANAP layihəsi üzrə işlərin 82 faizi, TAP-ın inşası üzrə isə 53 faizi icra edilmişdir.

2018-ci ilin birinci rübünün yekunları deməyə əsas verir ki, Azərbaycan böhranın son mərhələsini də inamla geridə qoyur. Hesabat dövründə iqtisadiyyatın bütün funksional sahələri üzrə optimal nəticələr əldə olunmuş, regionların sosial-iqtisadi inkişafına, biznes mühitinin liberallaşdırılmasına istiqamətlənmiş dövlət siyasətinin davam etdirilməsi istər ümumi daxili məhsulun, istərsə də strateji valyuta ehtiyatlarının artımına imkan yaratmışdır. Birinci rübdə sənaye istehsalı 2 faiz, qeyri-neft sənayesi təxminən 10 faiz artmışdır və bu da ölkəmizdə son illər ərzində aparılan sənayeləşmə siyasətinin nəticəsidir. Qeyri-neft sənayesinin 10 faiz, kənd təsərrüfatının 4,2 faiz, bitkiçiliyin 50 faizdən çox artımı da hesabat dövrü üçün rekord göstəricilərdən biri sayıla bilər.

Son illər qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi baxımından kənd təsərrüfatına xüsusi diqqət və qayğı ilə yanaşılır. Aqrar sahənin vergilərdən azad edilməsi, subsidiyaların, güzəştli kreditlərin verilməsi və digər dövlət dəstəyi mexanizmlərinin tətbiqi, bu sahədə infrastrukturun yaxşılaşdırılması öz praktik nəticələrini verir. Dövlət investisiyaları hesabına Taxtakörpü, Şəmkirçay və Tovuzçay su anbarlarının, Baş Mil-Muğan kollektorunun tikintisi, aqrotexniki xidmət işlərinin yerinə yetirilməsinin keyfiyyətini yüksəltmək üçün «Aqrolizing» ASC-nin yaradılması və s. tədbirlər bu sahənin inkişafına təkan vermişdir.

Dövlət başçısı tərəfindən ənənəvi kənd təsərrüfatı sahələrinin- pambıqçılığın, baramaçılığın, ipəkçiliyin, tütünçülüyn, çəltikçiliyin, çayçılığın, fındıqçılığın, sitrus meyvəçiliyinin inkişafı istiqamətində imzalanmış sərəncamlar, keçirilmiş müşavirələr, həmçinin istehsalçılara subsidiyaların verilməsi ixrac potensialının artırılmasına və bölgələrdə tarixi məşğulluq ənənələrinin bərpasına mühüm təkan vermişdir. Pambıqçılığın inkişafı istiqamətində qarşıya qoyulan vəzifələrin icrası yaxın illərdə ölkəmizdə pambıq emalını 400 min tona çatdırmağa imkan verəcəkdir.

Bütün bunların nəticəsi olaraq Azərbaycan "Doing Business" hesabatına əsasən Azərbaycan 2017-ci ildə 190 ölkə arasında 57-ci pillədə, Davos İqtisadi Forumunun "Qlobal Rəqabətədavamlılıq" hesabatında isə 35-ci pillədə qərarlaşmışdır. Eyni zamanda, respublikamız "Siyasətçilərə ictimai etimad" adlanan indikator üzrə dünyada 20-ci pilləyə yüksəlmişdir və bu da xalqın iqtidara böyük etimadını səciyyələndirən mühüm göstəricidir.

Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyev YAP-ın 2018-ci ilin fevral ayında keçirilmiş qurultayında ölkədə yürüdülməsinə əsasən insan və vətəndaş amilinin dayandığını bir daha bəyan etmişdir: *«Mən dəfələrlə demişəm, bir daha demək istəyirəm ki, bizim siyasətimizin mərkəzində Azərbaycan vətəndaşı, onun problemləri, onun qayğıları, onun rifahı dayanır. Xalq-iqtidar birliyi Azərbaycanda sabitliyi şərtləndirən əsas amildir, bu gün var və gündən-günə güclənir»*.(4)

2003-cü ildən ölkədə məqsədyönlü surətdə həyata keçirilən sosial infrastruktur layihələrinin əsasında da məhz insan amili, vətəndaşa layiqli xidmət məramı dayanmışdır. Dəniz səviyyəsindən 3000 metr hündürlükdə yerləşən Xınalıq kəndinə yolun, Sovet dövründən mavi yanacaq üzvi görməyən Lerik və Yardımlıya qaz kəmərinin çəkilməsi, eləcə də

Naxçıvanın davamlı olaraq elektrik enerjisi və qazla təmin olunması, Bakıya Oğuz-Qəbələ zonasından su kəmərinin çəkilməsi, paytaxtda yeni körpülərin, yol ötürücülərinin, piyada keçidlərinin istifadəyə verilməsi, respublika əhəmiyyətli yollarda əsaslı yenidənqurma işlərinin aparılması, rayonlarda yeni təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, olimpiya-idman komplekslərinin tikintisi, qaçqın düşərgələrinin tamamilə ləğvi və digər tədbirlər dövlət başçısı İlham Əliyevin sosial siyasətinin dinamizmini, səmərəliliyini bir daha sübuta yetirir.

Qlobal maliyyə böhranı şəraitində bu və digər mütərəqqi meyarlara söykənən çevik idarəetmə modelinin formalaşdırılması da Azərbaycanın dövlət siyasətinin strateji hədəflərindəndir. Ölkədə və regionda, ümumilikdə, qlobal planda cərəyan edən mürəkkəb siyasi, iqtisadi və humanitar proseslər müasir islahatçı baxışın və idarəetmə formalarının tətbiqini aktuallaşdırdığından, dövlətimizin başçısı rəhbəri olduğu komandanın bu çağırışlara hazır olmasını vacib sayır. Cənab İlham Əliyevin təşəbbüsü və xalqımızın azad siyasi iradəsinin təntənəsi kimi tarixiləşmiş 2016-cı ilin 26 sentyabr referendumu ilə Azərbaycan Respublikasında vitse-prezident vəzifələrinin təsis edilməsi, 2017-ci il 21 fevral tarixdə Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın Azərbaycanın Birinci vitse-prezidenti vəzifəsinə təyin olunması, bu mənada, postneft dövründə Azərbaycanda həyata keçirilən çoxşaxəli islahatların davamlılığını təmin etmək və dövlət idarəçiliyinin səmərəliliyini yüksəltmək məqsədinə xidmət etmişdir.

Son prezident seçkilərindən dərhal sonra dövlətimizin başçısının qətiyyətlə həyata keçirdiyi kadr islahatları - müasir təfəkkürlü və idarəetmə sahəsində novatorluğu ilə fərqlənən gəncləri irəli çəkməsi ölkədə islahatların miqyasını və tempini sürətləndirmək, xidmət sahələrində vətəndaş məmnunluğunu, idarəçilikdə səmərəliliyi və şəffaflığı təmin etmək niyyətindən irəli gəlir. Hazırkı məsuliyyətli mərhələdə dövlət məmurları qarşısında vətəndaşların mənafeyi naminə daha səy və bacarıqla işləmək, islahatların düzgün, vaxtında reallaşdırılmasını təmin etmək, xalqın xidmətçisi olmaq kimi ümdə vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir.

Xatırlatmaq yerinə düşər ki, akademik Ramiz Mehdiyev *«Zaman haqqında düşünərkən və elitəni transformasiya edərkən: varislik və innovasiyalılıq»* əsərində Azərbaycanda siyasi elitənin təkamül yolu ilə əvəzlənməsinin iqtisadi inkişaf proseslərinə təsirini tədqiq etmişdir. Müəllif əsərdə haqlı olaraq göstərir ki, kadrların yeni, intellektual və kreativ insanlarla əvəz edilməsinin təkamül xarakteri əvvəlki nəsillərin ənənələrinin, təcrübəsinin qəbul olunması, onlara hörmət edilməsi müasir inkişafın və postmodernist demarşın tələblərinə uyğun olaraq yenilik gətirən ideyaların tətbiqi prinsipi əsasında qurulur. Azərbaycanda yeni siyasi elitənin formalaşdırılması daha çox dövlət idarəçiliyinin müasirləşdirilməsi, «elektron hökumət»in yaradılması, bir sözlə, bütün sahələrdə idarəetmənin kompüterləşdirilməsi, innovation yeniliklərin tətbiqi ilə şərtlənir.(5)

Şübhəsiz, bu yanaşma respublikamızın qısa müddətdə həm də elektron xidmətlər sahəsində əldə etdiyi böyük uğurlara əsaslanır. Son illər korrupsiyaya qarşı mübarizə tədbirləri çərçivəsində yaradılmış «ASAN xidmət» mərkəzləri qısa müddətdə ictimaiyyətin böyük inam və etimadını qazanaraq Azərbaycanın milli brendinə çevrilmişdir. Yeni, müasir, şəffaf və çevik xidmət növü vətəndaşların dövlətə olan inam və etimadını, güvənini daha da artırmaqla yanaşı, ölkə başçısının neqativ hallara qarşı mübarizədə prinsiplial siyasi iradə nümayişinin bariz təəcəssümü olmuş, respublikamızın beynəlxalq arenada nüfuzu daha da yüksəlmişdir.

Son 15 ildə modernləşmə istiqamətində inamlı addımlar atan Azərbaycanın dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri də iqtisadi, siyasi və hüquqi islahatları cəmiyyətin inkişaf ahənginə uyğun dərinləşdirmək, son nəticədə qanunun aliliyini, insan hüquqlarının prioritetliyini bütün səviyyələrdə təmin etməkdir. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin 28 iyul 2007-ci il tarixli "Şəffaflığın artırılması və korrupsiyaya qarşı mübarizə üzrə Milli

Strategiyanın təsdiq edilməsi barədə" Fərmanı, 2012-ci il 5 sentyabr tarixli «Açıq hökumətin təşviqinə dair 2012-2015-ci illər üzrə Milli Fəaliyyət Planı» və «Korrupsiyaya qarşı mübarizəyə dair 2012-2015-ci illər üzrə Milli Fəaliyyət Planı», 2011-ci il 23 may tarixli "Dövlət orqanlarının elektron xidmətlər göstərməsinin təşkili sahəsində bəzi tədbirlər haqqında" fərmanı, vahid elektron hökumət portalının (www.e-gov.az) yaradılması şəffaf və açıq cəmiyyət quruculuğuna xidmət etmişdir. 2016-cı ildə təsdiq olunmuş "Açıq hökumətin təşviqinə dair 2016-2018-ci illər üçün Milli Fəaliyyət Planı" da şəffaflığın artırılması və korrupsiyaya qarşı mübarizə baxımından mühüm vəzifələr müəyyənləşdirmişdir.

Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyevin 28 dekabr 2006-cı il tarixli Sərəncamı ilə təsdiqlənmiş "Azərbaycan Respublikasında insan hüquqlarının müdafiəsi üzrə Milli Fəaliyyət Planı", habelə 2011-ci il 27 dekabr tarixli «Azərbaycan Respublikasında İnsan Hüquqları sahəsində Milli Fəaliyyət Proqramı» insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində yeni imkanlar açmışdır.

Bütün bunlar - iqtisadi inkişaf, demokratikləşmə, dövlət idarəçiliyində şəffaflığın təmin olunması istiqamətində atılan davamlı addımlar rəsmi Bakıya xarici siyasətin də uğurla reallaşdırılmasına geniş imkanlar açmışdır. Son 15 ildə iqtisadi inkişaf və demokratikləşmə xəttini milli inkişafın dəyişməz formulu kimi önə çəkən dövlət başçısı respublikamızın qlobal siyasi arenada müsbət imiclə tanınmasını, regional və beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlıq mərkəzinə çevrilməsini təmin etmişdir. Beləliklə, həm də hücum xətti üzərində qurulan çevik və səmərəli xarici siyasət yürütmək imkanı qazanan cənab İlham Əliyev «güclü dövlət - müstəqil siyasət» devizini praktik olaraq gerçəkləşdirmişdir.

Son 15 ildə Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin beynəlxalq hüquq normaları əsasında ədalətli həlli, coğrafi baxımdan yaxın-uzaq dövlətlərlə, aparıcı beynəlxalq təşkilatlarla ikitərəfli və çoxtərəfli əməkdaşlıq münasibətlərinin dərinləşdirilməsi, respublikamızda həyata keçirilən mütərəqqi ruhlu islahatlar barədə dünya ictimaiyyətində obyektiv rəyin formalaşdırılması, sivil, ədalətli oyun qaydaları əsasında enerji resurslarının ixracı və şaxələndirilməsi prosesinin gerçəkləşdirilməsi dövlət başçısı İlham Əliyevin xarici siyasətində diqqəti xüsusi çəkən prioritetlər olmuşdur. Məhz bu diplomatik reallıqlar fonunda respublikamızın Avropa üçün geosiyasi və iqtisadi əhəmiyyəti daha da yüksəlmiş, avrostrukturlara integrasiya prosesi sürətlənmişdir.

Son 15 ildə xarici və daxili siyasətin, ordu quruculuğu strategiyasının əsas məqsədi Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ədalətli həllidir. 2016-cı ilin aprelində Azərbaycanın təcavüzkar dövlət üzərində qazandığı layiqli zəfərdən sonra aparıcı dövlətlər münaqişənin sərhədlərin toxunulmazlığı və ölkənin ərazi bütövlüyü çərçivəsində həlli vacibliyini daha aydın dərk edirlər. Ümumilikdə, proseslərin gedişi Azərbaycana artıq Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin hərbi yolla həllini hər an gündəmə gətirməyə imkan yaradır. Hazırkı mərhələdə Azərbaycanın diplomatik səyləri təkcə Ermənistan rəhbərliyinin ifşasına deyil, həm də hərbi yolunun nə vaxtsa qaçılmaz variant olacağını «sülh və tərəqqipərvər» dövlətlərə sübut etmək istiqamətində qurulmuşdur.

Həmişə mərhələdə rəsmi Bakıya təsir göstərməyə çalışan, hegemonluq iddiasında olan dövlətlər bunun mənasızlığını dərk edərək respublikamızla qarşılıqlı faydalı, bərabərhüquqlu əməkdaşlığa üstünlük verirlər. Bunun nəticəsidir ki, xüsusən ötən 10 ildə dünyada sülh, sabitlik və təhlükəsizlik problemlərinin həllinə, eləcə də tolerant və multikultural ideyaların təbliğinə xidmət edən qlobal formatlı forumlar, konfranslar məhz Bakı şəhərində keçirilir. Beynəlxalq səviyyədə "Bakı prosesi"nin tərkib hissəsi kimi dəyərləndirilən bu təşəbbüslər Azərbaycanın Şərqlə Qərbi təkcə əlverişli tranzit və enerji-kommunikasiya imkanları ilə deyil, həm də mədəni-mənəvi tellərlə bağlayan ölkə olduğunu bir daha göstərir.

"Bakı prosesi" çərçivəsində keçirilən, humanitar əməkdaşlıqla bağlı qlobal əhəmiyyətli məsələlərin müzakirə edildiyi humanitar forumların məqsədi XXI əsrdə bəşəriyyətin qarşısında duran qlobal çağırışlara cavablar axtarmaq, növbəti onilliklər üçün müvafiq strategiyaları müəyyən etməkdir. Bu tədbirlər sayəsində Azərbaycan hazırda dünyada demokratiya yolunda inamla irəliləyən, multikultural dəyərlərə sadıq olan, sürətlə inkişaf edən ölkə kimi tanınır. Bu və digər forumlarda iştirak edən dünyanın nüfuzlu ictimai-siyasi xadimləri, ekspertləri ölkəmizin dinamik inkişaf tempi, xalqımızın tolerantlıq mədəniyyəti barədə xoş fikir və rəylər bildirirlər. Məsələn, Bakıda keçirilmiş humanitar təmayüllü forumlarda çıxış edən UNESCO-nun baş direktoru xanım İrina Bokova, BMT-nin Sivilizasiyalar Alyansı üzrə ali nümayəndəsi Nassir Abdulaziz Al-Nasser, BMT-nin Dünya Turizm Təşkilatının baş katibi Taleb Rifai, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının baş katibi Yusif Əl-Osaymin, ISESCO-nun baş direktoru Əbdüləziz bin Osman əl-Tuveycri, Avropa Şurası baş katibinin müavini xanım Qabriella Battaini Draconi, Litvanın sabiq Prezidenti Valdas Adamkus, Bolqarıstanın sabiq Prezidenti Jelyu Jeleu və başqaları «Bakı prosesi» çərçivəsində keçirilən tədbirin əhəmiyyətindən söz açmış, Azərbaycanın mədəniyyətlərarası dialoq prosesində mühüm təşəbbüslərlə çıxış etdiyini və mərkəz rolunu oynadığını qeyd etmişlər.

Bir sözlə, Azərbaycanda keçirilən beynəlxalq tədbirlər bir tərəfdən respublikamızın iqtisadi və turizm potensialını, mədəniyyətini dünyaya tanıtmaya, digər tərəfdən multikultural dəyərlərə sadıqlığını bütün dünyaya nümayiş etdirməkdir. Bu tədbirlər həm də Ermənistan rəhbərlərinin "Dağlıq Qarabağ ermənilərinin Azərbaycanda yaşaması üçün tolerant mühitin olmaması» kimi cəfəng və əsassız iddialara ən tutarlı cavabdır.

Hazırda Azərbaycanın dövlət siyasətinin ən başlıca hədəflərindən biri də ölkəmizi inkişaf etmiş dövlətlərlə bir sıraya çıxarmaqdır. Əgər 15 il əvvəl Azərbaycanın inkişaf etmiş ölkələr sırasına daxil olmaq istəyi cəmiyyətdə müəyyən skeptik və qeyri-adekvat yanaşmalara yol açırdısa, hazırda bu məqsədin reallığa adekvat olduğu birmənalı qəbul edilir. Ölkəmizin ildən-ilə artan sosial-iqtisadi imkanları deməyə əsas verir ki, Azərbaycan modernləşmə mərhələsini də tezliklə başa vuraraq dünyanın ən inkişaf etmiş dövlətləri ilə bir sırada dayanmaq imkanı əldə edəcəkdir.

Açar sözlər: *müstəqil siyasət, yüksək sosial rifah, iqtisadi islahatlar, milli özünüdərk, realist təfəkkürlü lider, strateji yol xəritəsi.*

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Mehdiyev R. "Prezident İlham Əliyevin iqtisadi inkişaf strategiyasının əsas istiqamətləri". https://azertag.az/xeber/Prezident_Ilham_Aliyevin_iqtisadi_inkisaf_strategiyasin_in_esas_istiqametleri-1153387
2. Strateji Yol Xəritəsində əsas hədəflərdən biri qeyri-neft sektorunun inkişafını sürətləndirməkdir. Xalq qəzeti. <http://xalqqazeti.com/az/news/economy/80008>
3. Azərbaycan zirvəsi. «Azərbaycan» qəzeti, 04 may 2018. <http://www.azerbaijan-news.az/index.php?mod=3&id=146222>
4. Heydər Əliyev Mərkəzində Yeni Azərbaycan Partiyasının (YAP) VI qurultayında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin nitqi. 8 fevral 2018. <https://az.president.az/articles/26988>

5. Mehdiyev R. Zaman haqqında düşüncələr və elitəni transformasiya edərkən: varislik və innovasiyalılıq.

http://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/azerbaycan_dekabr2008/65451.htm

Исахан ВЕЛИЕВ

**ПРИОРИТЕТНЫЕ ЦЕЛИ В ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОЛИТИКЕ: СИЛЬНОЕ
ГОСУДАРСТВО, НЕЗАВИСИМАЯ ПОЛИТИКА, ВЫСОКОЕ СОЦИАЛЬНОЕ
БЛАГОСОСТОЯНИЕ**

Резюме

В статье автор сгруппировал приоритетные направления государственной политики Азербайджана с точки зрения регулирования различных общественных отношений; сделав краткий экскурс в период до 1993 года, он проанализировал суть реформ, про введенных общенациональным лидером Гейдаром Алиевым. Автор отмечает что после возвращения его к власти по настоятельному требованию народа Азербайджан избежал опасности быть стертым с карты мира в качестве независимого государства. Осуществленные в этот период Гейдаром Алиевым комплексные реформы в политике, экономике, правовом регулировании и в других областях стали результатом реализации научно обоснованной модели национально-экономического развития страны, новой нефтяной стратегии, выдвижения на передний план идеи формирования среднего класса как гаранта стабильности в обществе привели к укреплению государственной независимости устойчивому развитию Азербайджана. Это и явилось основной государственной политики страны.

Далее в статье отмечается, что эта политика сегодня успешно продолжается Президентом Ильхамом Алиевым и концептуальные основы независимой политики главы государства отражены в Конституции Азербайджанской Республики.

Ключевые слова: *независимая политика, высшее социальное благосостояние, экономические реформы, национальное самосознание, реалистично-мыслящий лидер, стратегическая дорожная карта*

Isakhan VELIYEV

**THE PRACTICAL GOALS IN STATE POLICY: POWERFUL INDEPENDENT POL-
ICY OF THE STATE, HIGH SOCIAL WELFARE**

Summary

In the article the author has grouped the priority directions of state policy of Azerbaijan from the standpoint of regulating different social relations: having made an excursus to 1903 he analyzed an essence of the reforms carried out by the national Heyder Aliev, the author notes that after his return to power by the urgent request of Azerbaijani people, avoided a treat

to be wiped out from the map as independent state. Implementation in this period of the complex reforms by Heydar Aliev in policy, economics, law regulation and other fields has become a result of bringing to life scientifically grounded model of the national-economic development of country, a new oil strategy putting on the foreground the ideas of the formation of the middle class as a guarantor of stability, have led to the stable development of independent Azerbaijan. Namely this has just the main goal of state policy of the country.

Further, the author notes this policy is successfully continued by Prezident İlham Aliyev and conceptual bases of independent policy of the head of state are reflected in the Constitution of Azerbaijan Republic.

Keywords: independent policy, high social welfare, economic reforms, national self consciousness, realistically thinking leader, strategical road map.

Aydın ƏLİZADƏ
fəlsəfə ü.e.d., baş elmi işçi,
AMEA Fəlsəfə İnstitutu

AZƏRBAYCANDA QIRMIZI TERROR: “SAĞ-TROTSKİÇİ EHTİYAT MƏRKƏZİNİN ƏKSİNQİLƏBİ MİLLİYYƏTÇİ TƏŞKİLATI”NIN İŞİ (1938-1956) *

Giriş

1937-38-ci illərdə Sovet Azərbaycanında dövlət terrorizminin tüğyan etməsi o zaman SSRİ-də gedən ümumi prosesin bir hissəsi idi. Azərbaycanda kütləvi repressiyalara Zaqafqaziya diyar komitəsinin sədri Lavrenti Beriyanın “Pravda” qəzetində (19.08.1936) “Sosializm düşmənlərini yandırıb küllərini küləyə üfürmək” adlı məqaləsinin yayımlanmasından sonra başlanılmışdır. Məqalə müəllifinin fikrinə görə guya Azərbaycanda trotskiçilər (SSRİ-nin rəsmi leninçi təliminə qarşı olan başqa kommunist ideologiyası), milliyyətçilər və başqa hökumətə qarşı olan təşkilatlar fəallıq göstərir və onlar dövlət çevrilişi, eləcə də mərkəzi hakimiyyəti devirmək üçün çeşidli təxribatlar hazırlayırlar. Ona görə də Beriya bu təşkilatlara qarşı barışmaz savaşın açılmasına çağırış etmişdi.

Artıq 1937-38-ci illərdə Azərbaycanda çoxlu sayda insan həbs edilmiş, təqiblər həm də respublika rəhbərliyinin arasında aparılmışdı [9, s. 36]. Repressiyalar o qədər şiddətlənmişdi ki, “1937-ci ilin yayından başlayaraq 1938 ilin payızına qədər Azərbaycan rəhbərliyi məhv edilmiş, respublika rəhbərlərsiz qalmışdır” [2, s. 775-776].

“Sağ-trotskiçi ehtiyat mərkəzinin əksinqiləbi - milliyyətçi təşkilatı”

1938-ci ildə SSRİ-də ən şiddətli repressiyalar “Sovetlər əleyhinə sağ-trotskiçi blokunun” işi üzrə həyata keçirilmişdir. Bu iş üzrə Moskvada ən fəal kommunistlər olan Buxarin və Rıkov, eləcə də onların tərəfdarları tutularaq mühakimə edilib güllələnmişdirlər. Məhkəmə hesabatlarına görə, onların məqsədi “sosialist ictimai və dövlət quruluşunun devrilməsi, SSRİ-də kapitalizmin bərpası, ölkənin dağıdılması, Ukraynanın, Belarusun, Orta Asiya respublikalarının, Gürcüstanın, Ermənistanın, Azərbaycanın və Primorsk diyarının (Uzaq Şərqdə) vahid ölkənin tərkibindən çıxarılmasından ibarət idi” [3, s. 485].

Bu proses də bütün ölkədə yeni təqiblərə gətirib çıxarmışdı. Hər yerdə Buxarin və Rıkovun dəstəsindən olan “sağ-trotskiçilər” axtarılıb həbs edilirdi. Azərbaycanda da bu iş üzrə çox şiddətli təqiblər olmuş, “sağ-trotskiçi ehtiyat mərkəzinin əksinqiləbi - milliyyətçi təşkilatı” (SEMƏMT) adlandırılan bir təşkilat aşkar edilmişdi [6, s. 881-892]. Bu təşkilatın başçıları kimi birdən - birə dörd SSRİ Ali Sovetinin (parlamentinin) 1-ci çağırış deputatları da göstərilmişdir. Onlar Az. SSR Xalq Komissarları Soveti sədrinin 1-ci müavini Manaf Xəlilov (1899-cı ildə Bakıda anadan olmuşdur), Az. SSR Xalq Daxili Ticarət komissarı İbrahim Əsədullayev (1902-ci ildə Bakıda anadan olmuşdur), Az. SSR Xalq Əkinçilik komissarı Əbülfət Məmmədov (1898-ci ildə Ermənistan SSR Akarat kəndində anadan olmuşdur), Az. SSR Xalq Yüngül Sənaye komissarı İskəndər Əliyev (1906-cı ildə Şuşada anadan olmuşdur) idilər.

İstintaqın iddiasına görə, SEMƏMT Azərbaycan milliyyətçilərinin başqa millətlərin nümayəndələrindən olan sağ-trotskiçilərlə birliyini təmin etmişdir. Buna görə də gələcəkdə SSRİ

* Məqalə fəlsəfə ü.f.d. Eynulla Mədətli tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

Xalq Rabitə Komissarlığının Azərb. SSR üzrə səlahiyyətli Yefim Rodionov və Azərb. SSR Xalq Təsərrüfatı Sovetinin katibi Boris Lyuborski-Novikov da təşkilat “rəhbərləri” elan edilmişdirlər.

Cinayət işinin 31 avqust 1940-cı il İttihamnaməsinin mətninə görə, bu təşkilat ona görə “ehtiyat” adlandırılmışdı ki, guya ondan qabaq 1936-37-ci illərdə Xalq Daxili İşlər Komissarlığı (XDİK) tərəfindən darmadağın edilmiş “əsas” təşkilatın əvəzində yaradılmışdı; bu yeni təşkilatın üzvləri o zaman ehtiyatda idilər və əsas təşkilat məhv ediləndən sonra onun işini bərpa etməyə çalışmışdılar [10, s. 285].

Əldə olunmuş sənədlər bu cinayət işinin əvvəlcədən düşünülmüş şəkildə saxtalaşdırılması və sifariş edilməsi fikrinin irəli sürülməsinə imkan verir. Məsələ burasındadır ki, Azərb. SSR Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinin (K(b)P MK) sədri Mir Cəfər Bağirov SSRİ Ali Sovet deputatları haqqında ifşaedici materialların və imzasız məktubların toplanmasına dair xüsusi sərəncam vermişdi [8, s. 85]. Bu da o demək idi ki, bir çox deputatların həbsi qabaqcadan ən yüksək partiya və dövlət səviyyələrində planlaşdırılmış və xüsusi siyahılara salınmışdı.

Şəkil 1. Azərbaycanlı deputatlar SSRİ Ali Sovetinin birinci toplantısında (millətlər palatası). Moskva, yanvar, 1938. İskəndər Əliyev üçüncü cərgədə soldan birincidir.

Həbslər və istintaqın gedişi

1938-ci ilin may ayının sonunda bir neçə yüngül sənaye komissarlığının işçisi XDİK-də xalq komissarı İskəndər Əliyevə qarşı ifadə verdilər. Onların iddiasına görə o, komissarlıqda SSRİ əleyhinə təşkilat yaradıb və ona başçılıq edib.

Bu ifadələr kifayət etmişdi ki, Azərb. SSR XDİK Dövlət Təhlükəsizlik İdarəsinin 3-cü şöbəsinin müdiri kapitan Meşeryakov İskəndər Əliyevin həbsinə dair 1 iyun 1938-ci il tarixində həbs qərarı versin. Həbsindən bir neçə vaxt sonra İ. Əliyev özünün təqsirli olduğunu etiraf etmişdir [10, c.4, s. 86]. Daha sonra isə o, Azərbaycanın bir neçə bölgəsində onun başçılıq etdiyi əksinqilabi təşkilatın özəklərinin olduğu haqqında ifadə vermişdir. Buna bənzər ifadələri SEMƏMT işi üzrə istintaqa cəlb edilən başqa məhbuslar da vermişlər.

Getdikcə yeni-yeni “etirafılar” çoxalmağa idi. İ. Əliyevə görə, 1938-ci ilin yanvar ayının 12-17-də SSRİ Ali Sovetinin birinci toplantısında Moskvada olduğu zaman o, qaldığı “Moskva” mehmanxanasında Azərbaycandan olan digər deputatlarla: M. Xəlilov, Ə. Məmmədov və İ. Əsədullayevlə görüş keçirib. Bu görüşdə onlar Sovet hökumətinə qarşı olduqları haqqında bir-birinə etiraf etmiş və orada gizli təşkilat yaratmışlar [11, c. 4, s. 88]. Bir qədər sonra buna bənzər “etirafıları” Moskva görüşünün başqa iştirakçıları olan Məmmədov [11, c. 4, s. 115] və Xəlilov [10, c.4, s. 125] da ediblər. İ. Əsədullayev isə bunlara əlavə edərək bildirir ki, orada görüş iştirakçıları həm də Moskvanın sağ-trotskiçiləri ilə əlaqələr qurmaq qərarına gəlmişlər. Eləcə də o, “təşkilat” üzvlərinin dövlətə qarşı cinayətdə ittiham olunan keçmiş Ukrayna K(b)P MK katibi Kosiorla görüşdükləri haqqında məlumat vermişdir [11, c. 4, s. 286]. “Mehmanxana” görüşündə iştirakçılar Brener və Kulkov kimi “sağ-trotskiçilərlə” əlaqə qurmağı qərara almışlar [11, c. 4, s. 286].

Beləliklə, İ. Əliyevin başçılıq etdiyi yüngül sənaye “təşkilatı” Moskva görüşündə yaradılan daha böyük “qurumun” tərkibinə daxil edilir.

İ. Əliyevin, İ. Əsədullayevin və Ə. Məmmədovun adları 1938-ci ildə “Stalin siyahılarının” 1-ci kategoriyasına salınmışdı [10]. Bu da o demək idi ki, onlar güllələnməli idilər. Ancaq hansısa səbəblər üzündən onları edam etmədilər. Çox güman ki, güllələnmə növbələri çatınca repressiyaların səngiməsi dövrü başlandı. Məsələn burasındadır ki, onların adı keçən siyahının tarixi 25 sentyabr 1938-ci il tarixinə təsadüf edilir. Həmin ilin oktyabr ayında isə güllələnmə hökmlərinin icra edilməsini əsasən ləğv etmişdilər. Bundan sonra məhbusların çoxusunu uzun müddətə azadlıqdan məhrum edirdilər.

SEMƏMT-in məqsəd və vəzifələri

İstintaq tərəfindən irəli sürülən ittihamlar Buxarin və Rıkovun “Moskva prosesində” səsləndirilənlərlə, əsasən, eynilik təşkil edirdi. Fərqli cəhət ondan ibarət idi ki, Azərbaycan “sağ-trotskiçilərini” həm də milliyyətçilikdə ittiham etmişdilər. Məhbusların dindirilmə protokollarında [11, c. 4, s. 128] və onların işi üzrə 17 sentyabr 1939-cu il tarixli İttihamnaməsində [11, c. 4, s. 248] SEMƏMT-in məqsəd və vəzifələri aşağıdakı müddəalardan ibarət idi:

1. Azərbaycanın SSRİ tərkibindən çıxması üçün silahlı üsyanın hazırlanması.
2. Azərbaycan K(b)P rəhbərliyinə qarşı terror əməliyyatlarının keçirilməsi.
3. SSRİ ilə düşmənçilik edən ölkələrlə əlaqələrin qurulması.
4. Dünya faşizminin SSRİ-yə qarşı hücumunun dəstəklənməsi.
5. SSRİ-nin dağılmasından sonra hakimiyyətə gəlmək üçün paralel hökumətin yaradılması.
6. Əhalinin mərkəzi hakimiyyətə qarşı inamsızlığının yaradılması üçün Azərbaycanda iqtisadi sabotaj və ziyankarlığın həyata keçirilməsi.
7. Sovet hökumətinə qarşı əhali arasında təbliğatın aparılması.
8. Sovetlər əleyhinə hərəkətə yeni üzvlərin cəlb edilməsi.

Daha sonra istintaq “aşkar” etmişdir ki, bu təşkilat Özbəkistanda, Ukraynada və SSRİ-nin başqa respublikalarında fəaliyyətdə olan əksinqilabi təşkilatlarla əlaqələr qurmuş, eləcə də İranın Bakıdakı konsulluğu vasitəsilə o ölkənin kəşfiyyatının xeyrinə işlər görmüşdür.

Dindirilmələr zamanı Ə. Məmmədov (ondan öncə İ. Əliyev kimi) etiraf etmişdir ki, onların hamısı azərbaycanlıların öz torpaqlarının sahibi olmadıqlarına, onların hüquqlarının pozulması və ölkədə başqa millətlərin öndə olmasına görə narazılıqlarını bildirmişdilər.

Bu etiraflara İ. Əsədullayev “əlavələr” edərək bildirmişdir ki, onlarla əlaqədə olan “sağ-trotskiçilər” (məsələn, məsul partiya işçiləri olan Ostaşko və Kvyatkovski) sovet hökumətinin dağılmasından sonra SSRİ-də, o cümlədən Azərbaycanda, milli dövlətlərin qurulmasının vacibliyi ilə razılaşırdılar.

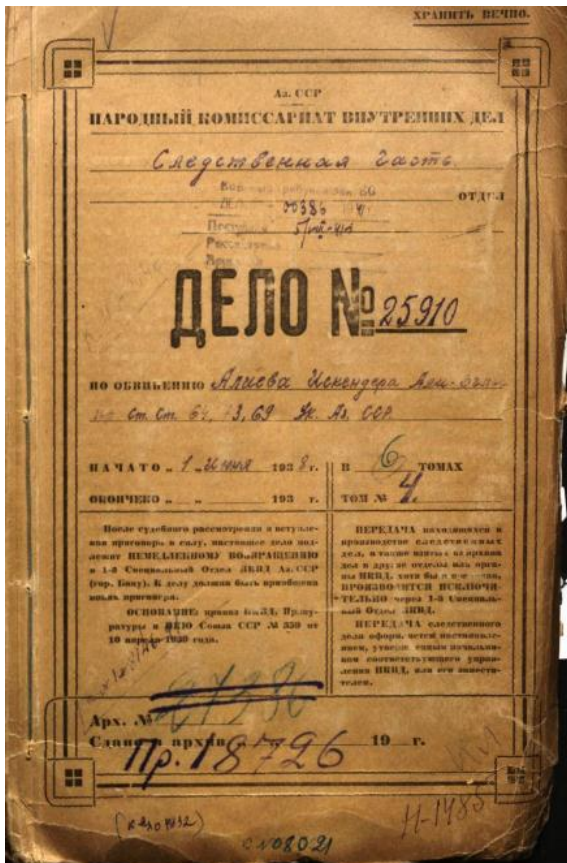
Bundan sonra istintaq SEMƏMT rəhbərlərinin ifadələrinin əsasında onların əlaqə yaratdıqları “sağ-trotskiçilərin” şəxsiyyətləri barəsində məlumat əldə etmişdir. Məlum olmuşdur ki, onların sırasında Azərb. SSR-in rəhbər vəzifələrində çalışanlar da olmuşdur.

Məhbuslara qarşı fiziki zorakılıq və işgəncələr

SSRİ Baş prokuroru R. A. Rudenkonun 15. 03. 1954-cü il tarixli Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının Prezidiumuna məktubunda belə yazı keçməkdədir: “Bağırov 1937-1938 illər ərzində, əslində, xüsusi xidmət orqanlarına başçılıq etmiş, onlardan məhbusları döyərək cinayət işlərinin saxtalaşdırılması, ona sərf etməyənlərin aradan götürülməsi, vicdanlı partiya və sovet işçilərinin məhv edilməsi üçün istifadə etmişdir” [3, s. 428-431].

SEMƏMT işində işgəncələrin necə tətbiq edilməsi haqqında İskəndər Əliyev məlumat vermişdir. O, M. C. Bağırov və onunla əlbir olanlar üzərində 1956-cı ilin aprel ayında keçirilən məhkəmə prosesində ifadə verərək demişdi ki, “onu rezin dəyənəklə döydürdülər, diz üstündə şüşə qırıntıları üzərinə çökdürürdülər. Həbs olunandan dörd gün sonra onu həmin vaxt M. C. Bağırovun da olduğu XDİK komissarının kabinetinə gətirirlər. Bağırov ağır söyüşlər söylərək İ. Əliyevdən onun nə üçün “sağ-trotskiçi ehtiyat mərkəzinin əksinqilabi - milliyyətçi təşkilatının” üzvü olduğunu etiraf etmədiyinin səbəbini soruşur. İ. Əliyev və bu işlə bağlı başqa məhbuslar məhz bu “təşkilatın” üzvü kimi XDİK tərəfindən təqsirli bilinirdilər. İ. Əliyevin dediklərinə görə, o özünü təqsirli bilmədiyi üçün Bağırov əmr etmişdi ki, onu yuxudan məhrum etsinlər. Keçmiş Azərb. SSR XDİK komissarının müavini Borşov isə həmin məhkəmədə təsdiq etmişdir ki, Əliyevi, Xəlilovu, Məmmədovu və başqalarını doğrudan da döydürdülər [10, s. 123-124]. İ. Əliyev istintaqa 20 avqust 1940-cı il tarixli İzahatında ona işgəncələr verdiyi adamların sırasında XDİK müstəntiqləri Babenko və Meşeryakovu göstərmişdi [10, c. 4, s. 279].

Məhbuslara təzyiqlərin edilməsi halları rəsmi dindirilmə protokollarında da öz əksini tapmışdır. Belə ki, dindirilmə zamanı onlara təhdidedici şəkildə öz ifadələrini tamamlamaq və başqa adamların adlarını çəkmək tələbi irəli sürülürdü. Bu kimi sual-cavablara 1938-ci ilin ərzində gedən dindirilmələrdə və üzləşdirilmələrdə rast gəlinir. Belə dindirilmələrdən sonra məhbuslar yeni adlar çəkərək kimisə gizlətdiklərini “etiraf” edirdilər. Aydınır ki, onlar fiziki işgəncələrə məruz qalıb istintaqa lazım olan insanların adlarını çəkirdilər. Sonra həmin adları çəkilən şəxslər həbs olunduqdan sonra eyni sual-cavablardan keçərək öz növbəsində yeni adlar verirdilər. Beləcə, məhbusların sayı getdikcə artırdı. Eyni zamanda, dindirilmə protokollarından məhbuslara həm də mənəvi təzyiqlərin edildiyini də hiss etmək olar.

Şəkil 2. İstintaq işi № 25910, c. 4.

Мəһбусларın öz ifadələrindən imtina etməsi

“1938-ci ilin avqust-sentyabr aylarında XDİK-də dəyişikliklər dövrü başlayır. Artıq o zaman repressiyaların şiddəti bir qədər zəifləyir... 1938-ci ilin dekabrında isə işlərin qısa yenidənbaşılanma dövrü başlanır” [7]. Ola bilsin ki, bu zaman SEMƏMT işi üzrə keçən məһбуслара basqıların şiddəti azalmağa başlamışdır. Çünki məһз o zaman, onlar verdikləri keçmiş ifadə və “etiraflardan” imtina etməyə başlayırlar. Həm də həmin dövrdə artıq Az. SSR XDİK rəhbərliyi dəyişmişdi.

14 sentyabr 1939-cu il tarixli dindirilməsi zamanı İ. Əliyev iddia edir ki, onun bundan öncə verdiyi ifadələr saxta və fantastikdir; bunları o, güclü fiziki və mənəvi işgəncələrə məruz qalaraq verməyə məcbur edilmiş və buna görə də onlardan imtina edir.

17 sentyabr 1939-cu il tarixli Yekun İttihamnaməsinə görə, İ. Əliyevdən başqa, M. Xəlilov, A. Məmmədov, İ. Əsədullayev də öz əvvəlki etirafedici ifadələrindən imtina etdilər. Buna görə də onların işini XDİK yanında xüsusi Müşavirəyə yolladılar [10, c. 4, s. 250].

Ancaq məһбусларın yeni ifadə və ərizələri istintaq tərəfindən rədd edilmişdir. 3 avqust 1940-cı il tarixli daha bir Yekun İttihamnaməsində yazılmışdır: “Hesab edirik ki, məһбусларın öz keçmiş ifadələrindən imtina etmələri əsassızdır və onlar tərəfindən cinayət işləri üzrə istintaq orqanlarını çaşdırmaq və aldatmaq məqsədini güdür” [10, c. 4, s. 288]. Bu azmış kimi, 8 avqust 1940-cı il tarixli Qərarında istintaq məһбуслarı Sovet hökuməti və K(b)P rəhbərlərinə qarşı terror aktları hazırlayan təşkilatın başçıları adlandırmışdır [10, c. 4, s. 269].

Şəkil 3. İskəndər Əliyevin məhbus şəkilləri 1938 il.

Xalq təsərrüfatına ziyanvermə ittihamları

İstintaq materiallarından məlum olur ki, 1939-cu ildə məhbusların keçmiş ifadələrindən imtina etməsindən sonra ittiham tərəfinin mövqeyi xeyli zəifləyir, cinayət işi isə dağılmaq üzrə olur. Həmin il “məhkəmədə baxılması çətinliklər törədən” tərfi ilə iş SSRİ XDİK yanında Xüsusi Şuraya göndərilir (20 sentyabr 1939-cu il tarixli istintaqın yekun Qərarı) [10, s. 251]. İş o yere çatır ki, 24 aprel 1941-ci il qərarı ilə SSRİ Ali Məhkəməsinin Hərbi Kollegiyası İ. Əliyevə və bu iş üzrə ittiham olunan başqa məhbuslara qarşı irəli sürülən ittihamları tam olaraq sübuta yetirilməmiş hesab edib, cinayət işini əlavə istintaqın aparılması üçün Azərb. SSR XDİK-ə geri qaytarır. Ancaq XDİK bu işi bağlayıb məhbuslara bəraət qazandıra bilməzdi, çünki proses təkcə Azərb. SSR rəhbərliyi deyil, həm də Kreml tərəfindən sifariş edilmişdi [11, c. 4, s. 297].

Buna görə də, vəziyyəti düzəltmək üçün məhbuslara qarşı bundan sonrakı ittihamlar əsasən xalq təsərrüfatında “ziyanvericilik” və “düşünülmüş sabotaj” adı altında davam edir. Bu maddələr üzrə ittihamın irəli sürülməsi isə nisbətən asan idi, çünki ittiham olunanların dördü də rəhbər vəzifələrdə işləyiblər. Müəssisələrdə isə ən bacarıqlı rəhbərlik olsa belə, hansısa çatışmazlıqların olması təbiidir. Bu istintaq işində isə həmin nöqsanları sifarişlə aşkar etmək və onlara siyasi don geydirmək məqsəd qoyulmuşdur.

Beləliklə, məhbusların keçmişdə rəhbərlik etdikləri müəssisələrə yoxlama heyətləri göndərilir. Onlar da Sovet hökumətinə qarşı “düşünülmüş sabotaj və ziyanvericilik” faktlarını aşkarlayıb istintaqa təqdim etməli idilər və bunu da etdilər. Onların “yoxlaması” nəticəsində məhbusları ittiham edən yeni Aktlar tərtib edilir. Bu Aktların əsasında həmin 4 nəfər məhbusa (M. Xəlilova, Ə. Məmmədova, İ. Əliyevə və İ. Əsədullayevə) yeni ittihamlar irəli sürülür və dindirilmələr təşkil edilir.

İstintaqın sonu və məhkəmə Qərarı

7 avqust 1940-cı ilin Qərarına əsasən M. Xəlilovun, İ. Əsədullayevin, Ə. Məmmədovun və İ. Əliyevin pərakəndə işləri vahid bir cinayət işinə birləşdirilir və həmin ilin 31 avqustunda SSRİ Ali Məhkəməsinin Hərbi Kollegiyasına göndərilir. Bundan sonra İ. Əliyev Moskvanın “Butırka” adlanan siyasi həbsxanasına göndərilir və yarım ilə qədər orada həbsdə qalır [10, c.4, s. 299]. Ancaq sonra yenidən Bakıya qaytarılır.

Nəhayət, 1941-ci ilin 30 avqust tarixində Bakıda Zaqafqaziya Hərbi Dairəsinin Hərbi Tribunalının səyyar iclası (hakimlər Novikov, Vetux, Kviraya) tərəfindən bağlı qapılar arxasında SEMƏMT rəhbərlərinin məhkəmə prosesi keçirilir. 00497№-li məhkəmə Hökmünün mətnində yazılmışdır:

“ İlkən araşdırma və məhkəmə istintaqı sübuta yetirmişdir ki, 1937-1938-ci illərdə XDİK orqanları tərəfindən gizli burjua-milliyətçi üsyankar təşkilat aşkar edilib məhv edilmişdir. Ancaq Bakıda M. Xəlilov, İ. Əsədullayev, Ə. Məmmədov və İ. Əliyev Sovetlər əleyhinə işlərini davam etdirmişlər. Onlar 1938-ci ilin yanvar ayında Moskvada olarkən öz qeyri-qanuni yığıncaqlarında sağ-trotskiçi Kulkovun vasitəsilə sağ-trotskiçilər təşkilatı ilə əlaqə yaratmaq qərarına gəlmişlər. M. Xəlilov, İ. Əsədullayev, Ə. Məmmədov və İ. Əliyevin praktiki işi təşkilata yeni üzvlərin cəlb olunmasından ibarət olmuşdur. Bundan başqa, M. Xəlilov öz işlədiyi sahələrdə ziyanverici fəaliyyətin görülməsi haqqında İ. Əsədullayevə, Ə. Məmmədova və İ. Əliyevə tapşırıqlar vermişdir. Onlar da əksinqilabçı təşkilatın üzvləri kimi, ziyanvericiliyi həyata keçirmişlər... Təqsirli bilinən Y. Rodionov 1936-cı ildə sağ-trotskiçi təşkilatına cəlb olunmuş... təşkilata yeni üzvlər cəlb etmiş və rabitə sistemində ziyanvericiliklə məşğul olmuşdur. Təqsirli bilinən B. Lyuborski-Novikov əksinqilabi təşkilata cəlb olunaraq Xəlilovla əksinqilabi əlaqə qurmuşdur” [10, c. 6, s. 186-188].

Məhkəmənin hökmünə əsasən əmlakı müsadirə edilməklə M. Xəlilov 15 il, Ə. Məmmədov, İ. Əsədullayev, İ. Əliyev və Y. Rodionov 10 il, B. Lyuborski-Novikov 8 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilərək, islah əmək düşərgələrində cəzaçəkməyə məhkum olunmuşlar. Yalnız Lyuborski-Novikova 5 gün ərzində məhkəmə Hökmünə qarşı şikayətvermə hüququ verilmişdir.

Sürgün həyatı

İskəndər Əliyev məhkəmənin hökmündən sonra Qazaxıstanın Karaqanda vilayətinin düşərgəsinə (Karlaqa) sürgün edilmiş, burada 1956-cı ilə qədər cəza çəkmişdir. Göründüyü kimi o, 10 ildən daha çox müddət ərzində orada qalmışdır. Çünki cəza müddəti bitdikdən sonra da məhbusları azadlığa buraxmırdılar [4, s. 194-205]. Buna görə də İ. Əliyev ümumi hesabla 18 il (1938-56) həbsdə qalmış, məhbus həyatının son illərini Karaqanda vilayətində sürgündə keçirmişdir. Məlumdur ki, 1953-55-ci illərdə o, Kuv rayonunun Koyandı Maşın-Traktor Stansiyasında (MTS) iqtisadçı-aqronom vəzifəsində çalışmışdır.

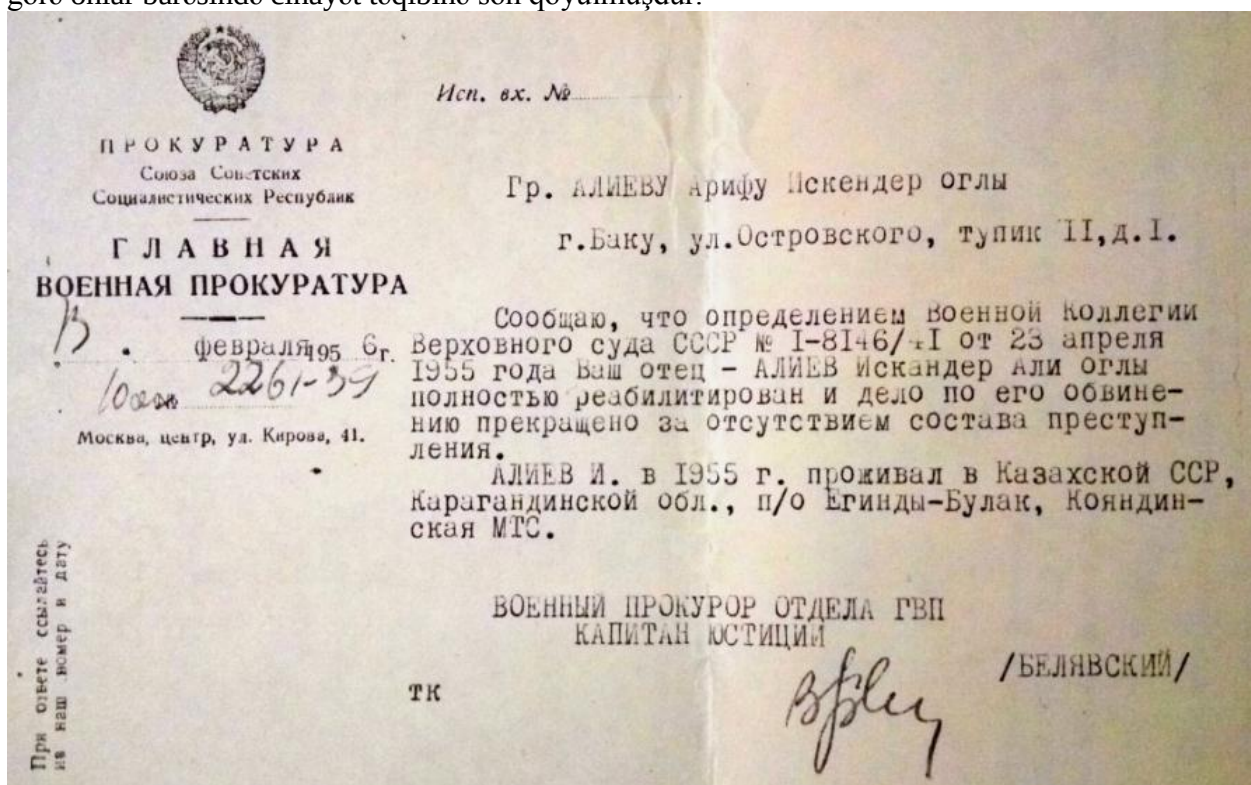
SEMƏMT işi üzrə başqa məhkum edilmişlərin taleyi daha acınacaqlı olmuşdur. M. Xəlilov, Y. Rodionov və İ. Əsədullayev həbs düşərgələrində vəfat etdilər. Təkcə Məmmədov 1956-cı ildə bəraət alaraq Bakıya qayıtmış, ancaq bir ildən sonra dünyasını dəyişmişdi. B. Lyuborski-Novikov isə bu işin yeganə məhkumudur ki, 1943-cü ildə onun haqqında cinayət işinə xitam verilmişdir.

Məhkum olunmuşların bəraət alması

Stalinin ölümündən sonra SSRİ-də vəziyyət dəyişməyə başlamış, yeni partiya rəhbəri Xruşşov onu şəxsiyyətə pərəstişdə ittiham etmişdir. 5 mart 1956-cı il tarixində Mir Cəfər Bağirov Azərb. SSR K(b)P MK katibi vəzifəsindən azad edilir. 1954-cü ilin may ayında isə SSRİ Baş prokuroru R. A. Rudenkonun rəhbərliyi ilə “əksinqilabçıların” işlərinə yenidən baxmaq üçün Mərkəzi komissiya yaradılır. Bu komissiyanın işinin əsas istiqamətlərindən biri də Azərbaycanda siyasi repressiya qurbanlarına bəraət (reabilitasiya) qazandırmaq idi. SEMƏMT işinə də bu komissiya tərəfindən İskəndər Əliyevin verdiyi 11.11.1954 il tarixli ərizənin əsasında baxılmış və bu iş üzrə keçən bütün məhkum edilmişlər bəraət almışdılar. 23 aprel 1955-ci il tarixli SSRİ Ali

Məhkəməsinin Hərbi Kollegiyasının 18146/41 №-li Qərarının surətində bildirilir ki, "Məhkum olunmuşların şikayətlərinin əsasında prokurorluq tərəfindən aparılmış araşdırma nəticəsində təyin edilmişdir ki, M. Xəlilov, Ə. Məmmədov, İ. Əliyev, İ. Əsədullayev və Y. Rodionovun ittiham edilməsinin əsasında onların ilkin istintaq zamanı şəxsi ziddiyyətli ifadələri və öncə digər işlər üzrə məhkum olunan başqa adamların ifadələri durur... Məhkum olunmuşların və qeyd olunan şahidlərin ifadələri ilkin istintaq orqanları tərəfindən istintaqın aparılmasında qadağan olunan qeyri-qanuni yollarla alınmışdır. Buna görə də sonra məhkum olunmuşların özləri, eləcə də şahidlər öz ifadələrindən imtina etmişdilər. Bu iş üzrə başqa obyektiv sübutlar əldə edilməmişdir. İttiham materialları məhkum olunmuşlara qarşı onlara qarşı qeyri-qanuni üsulların tətbiq edilməsi ilə saxtalaşdırılmışdır" [11, c. 6, s. 343-345].

Beləliklə, bu iş üzrə məhkum olunmuşlara qarşı 30 avqust 1941-ci il tarixli Hərbi tribunalın Hökmü yeni halların açılması səbəbi ilə ləğv edilmiş və əməllərində cinayət tərkibi olmadığına görə onlar barəsində cinayət təqibinə son qoyulmuşdur.

Şəkil 4. 13 fevral 1956 il. SSRİ Baş Həbi Prokurorluğundan Vətəndaş Arif İskəndər oğlu Əliyevə bildiriş. Sizə bildirirəm ki, SSRİ Ali Məhkəməsinin Hərbi kollegiyasının 23 aprel 1955-ci il tarixli 1-8146/41 №-li qərarladının əsasən atanız Əliyev İskəndər Əli oğlu bəraət almış və əməllərində cinayət tərkibi olmadığına görə ona qarşı ittiham dayandırılmışdır. İ Əliyev 1955-ci ildə Qazaxıstan SSR Karaqanda vilayətinin Yegindibulaq kəndində yaşamışdı. Ədliyyə kapitanı Belyavski.

SEMƏMT işi M. C. Bağirovun və onunla əlbir olanların məhkəmə prosesində

Bəraətalma xəbərinə baxmayaraq, İ. Əliyevin sürgün həyatı daha bir ilə yaxın davam edib. Çünki SSRİ Prokurorluğu onu Bağirov və onunla əlbir olanlara qarşı məhkəmə prosesində şahid qismində iştirak etmək üçün hazırlayırdı. Ola bilsin ki, İ. Əliyevin Bakıya tezliklə qayıdışı onun üçün təhlükəli ola bilərdi, köhnə rəhbərliyin tərəfdarları şahidi ortalıqdan götürmək üçün ona

qarşı sui- qəsd təşkil edə bilərdilər. Yalnız 13 fevral 1956-cı il tarixində ailəsi onun sağ olması və bəraət alması xəbərini almışdı.

Bakıya qayıdandan dərhal sonra İskəndər Əliyev 1956-cı ilin aprel ayında o zaman təşkil olunan keçmiş Azərb. SSR K(b)P MK katibi M. C. Bağırovun və onunla əlbir olanlar üzərində keçirilmiş məhkəmə prosesinə cəlb edilmişdir. Məhkəmədə o, repressiyalardan zərərçəkmiş və şahid qismində SSRİ Baş prokuroru R. A. Rudenko tərəfindən dindirilmişdir. Sübut olunmuşdur ki, İ. Əliyev və SEMƏMT işi üzrə istintaqa cəlb edilib məhkum olunanlar şəxsən M. C. Bağırovun və onunla əlbir olanların göstərişi ilə saxtalaşdırılmış ittihamlar əsasında həbs olunmuş və saxta ifadələr verməyə məcbur edilmişdilər.

M. C. Bağırov və onunla əlbir olanlar haqqında məhkəmənin Hökmündə deyilmişdir: “1938-ci ildə M. C. Bağırovun göstərişi ilə Azərb. SSR Xalq Komissarları Soveti sədrinin 1-ci müavini Manaf Xəlilov, Xalq Daxili Ticarət komissarı İbrahim Əsədullayev, Xalq Əkinçilik komissarı Əbülfət Məmmədov, Xalq Yüngül Sənaye komissarı İskəndər Əliyev, Xalq Rabitə komissarlığının səlahiyyətli Yefim Rodionov, Xalq Komissarları Sovetinin məsul işçisi Lyuborski-Novikov həbs edilmişlər. M. C. Bağırovla əlbir olanlar onlara qarşı “sağ-trotskiçi ehtiyat mərkəzinin əksinqilabi milliyyətçi təşkilatının” rəhbərləri olduqları haqqında saxtalaşdırılmış ittiham irəli sürmüşlər. Bağırovun əlaltıları bu şəxslərə qarşı işgəncələr və zorakılıq işlədəndən sonra, onlar çoxlu sayda başqa təqsirsiz insan haqqında saxta ifadələr verməyə məcbur edilmişdirlər. Bunun nəticəsində uç yüzdən çox vəzifəli partiya və sovet işçisi, o cümlədən: 32 rayon partiya komitəsi katibi, 28 rayon icraiyyə komitəsi sədri, 15 xalq komissarı və onların müavinləri, 66 mühəndis, 88 Sovet ordusu və hərbi-dəniz donanması komandiri, 8 professor və başqa səlahiyyətli şəxslər həbs edilərək güllələnmiş, ya da uzun müddətə azadlıqdan məhrum edilmişdilər” [5].

Məhkəmədən sonra

Faktiki olaraq bu hadisələrdən sonra təkcə İskəndər Əliyev sağ qalıb həyatını davam etdirə bilmişdir. Onun Rəna (1932-2016), Fuad (1935-1953) və Arif (1937-1988) adlı üç uşağı olmuşdur. Geri qayıtdıqdan sonra, İ. Əliyev öz ailəsi ilə birləşmişdir. Onun həyat yoldaşı Pəri Əliyeva (Həsənova) (1908 - 1992) 1927-ci ildə bolşeviklər tərəfindən güllələnmiş “Müsavat” partiyası Mərkəzi Komitəsinin sədri Dadaş Həsənovun (Mirzəbala Məmmədzaadədən sonra gizli təşkilata 1923-26-cı illərdə rəhbərlik etmişdi) bacısı idi. O, 1930-cu illərdə Gülarə Qədirbəyova ilə birlikdə “Şərq qadını” jurnalında çalışmış, jurnalın məsul katibi olmuşdur [1]. Həyat yoldaşı həbs edildikdən sonra redaksiyadan işdən çıxmış, sonra Bakının Teatr muzeyində işləmiş, hətta bir müddət muzeyin müdiri vəzifəsini icra etmişdir. Ancaq İ. Əliyev məhkəmə qərarı ilə məhkum olundandan sonra, 1942-ci ildə azyaşlı uşaqları ilə Bakını tərk edib Bərdəyə köçməyə məcbur olmuş, orada kənd məktəbində rus dili müəlliməsi vəzifəsində çalışmışdır. 1953-cü ildə M. C. Bağırov vəzifədən kənarlaşdırıldıqdan sonra yenidən Bakıya qayıtmış, məktəbdə müəllimə işləmişdir. Bakıda atasının qayıdışından az öncə onun oğlu Fuad gənc yaşında vəfat etmişdir.

Bəraət alandan sonra İ. Əliyev xalq təsərrüfatı sistemində işləmiş, rəhbər vəzifələrdə çalışmışdır. O zaman Azərbaycanda stalinizm mirasından aralanma prosesi gedirdi və Azərbaycan SSR Kommunist Partiyası katibi İmam Mustafayev bu prosesin gedişində maraqlı idi. Ona görə də İskəndər Əliyev kimi stalinizmdən zərər çəkmiş adamların rəhbər vəzifələrdə bərpa edilməsi bu siyasətə qulluq edən addımlardan idi. Zərərçəkmişlər köhnə rejimi dəstəkləməzdilər. Beləliklə, İ. Əliyev 1956-1959-cu illərdə Azərbaycan SSR Meyvə-Tərəvəz Ticarəti Komitəsinin sədri olmuşdur. 1959-cu ildə İmam Mustafayev vəzifəsindən azad

edilmişdir. Onun yerinə gələn Vəli Axundonun dövründə İ. Əliyev yeni təyinat alaraq 1959-1964-cü illərdə Azərbaycan SSR Zərgərlik Malları Ticarəti Komitəsinin sədri olmuşdur.

Bu iradəli şəxs öz fəaliyyətini bundan sonra da davam etdirə bilərdi. Ancaq 18 illik sürgün həyatı, mənəvi və fiziki iztirablar və işgəncələr izsiz ötürmədi. 1964-cü ildə səhhətində olan problemlər üzündən İskəndər Əliyev rəhbər işlərdən könüllü olaraq ayrılıb Ümumittifaq dərəcəli təqaüdçü olur. Bundan sonra aktiv ictimai həyatdan aralanaraq 1972-ci ildə vəfat edir.

Şəkil 5. Azərbaycan SSR Meyvə-Tərəvəz Ticarəti Komitəsinin sədri İskəndər Əliyev bəraət aldıqdan sonra oğlu ilə Soçi şəhərində istirahətdə, 1958-ci il.

Nəticələr

Beləliklə, M. C. Bağirov və onunla əlbir olanlara qarşı məhkəmə prosesində SEMƏMT rəhbərlərinin işi məntiqi sonluğuna çatmışdır. Çoxlu sayda insanları haqsız olaraq məhkum etmiş adamlar öz cəzalarını aldılar. Məhz bununla da bu iş o dövrün bir çox başqa işlərindən seçilir.

Məsələ burasındadır ki, repressiya olunmuşların böyük əksəriyyətinin həyatı faciəli sonluqla nəticələnmişdir. Onlar ya güllələnmiş, ya da islah-əmək düşərgələrində dünyalarını dəyişmişlər. Bununla belə, onlardan bir çoxu bütün bu sınaqlardan keçərək sağ qalmış və bəraətdilmə günlərini görmüşdür. Ancaq onlara işgəncələr verənlərə, saxta ittihamlarla həbs edənlərə qarşı məhkəmələrdə iştirak edib ifadələr vermək çox az insanlara qismət olmuşdur.

SEMƏMT rəhbərlərinin işi bütün SSRİ-də məhz bu xüsusiyyətə görə müstəsna işlərdəndir ki, onun bir iştirakçısı İskəndər Əliyev bütün sınaqlardan keçərək 18 ildən sonra bəraət alıb geri qayıdaraq ona zülm verənlərdən və saxta ittihamla həyatını sındıranlardan qisasını ala bilmişdir. Onun məhkəmədə ifadələri M. C. Bağirov və onunla əlbir olanların məhkum edilməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır.

İskəndər Əliyevin işi həm də ona görə müstəsna əhəmiyyət kəsb edir ki, o 18 ildən sonra geri qayıdaraq yenə Azərbaycanda rəhbər vəzifələrdə çalışmış, repressiya vaxtı itirdiklərini və müsadirə edilmiş əmlakının əvəzini qaytara və öz ailəsi ilə birləşə bilmişdir. Repressiya olunmuşların arasında belə nümunələr olduqca azdır, müstəsna haldır.

Bu adamın həyat yolunu hətta məşhur fransız yazıçısı Aleksandr Dümanın bir romanının qəhrəmanı - qraf Montekristo ilə də müqayisə etmək olar. O da şərhlənərək uzun illər boyu həbsxanalarda cəza çəkmişdir. Ancaq sonra azadlığa çıxıb ona qarşı ədalətsizlik törətmişlərdən qisas almış, daha sonra isə bütün itirdiklərini geri qaytara, ləkələnmiş adını təmizə çıxara bilmişdir.

Açar sözlər: *dövlət terroru, sağ-trotski, əks-inqilab, repressiya, rehabilitasiya, əzablar, Azərbaycan SSR, SSRI, stalinizm, siyasi iş*

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Şərq qadını. 1934-1935 illərin buraxılışı // Azərbaycan Milli Kitabxanası.
2. Баберовски Й. Враг есть везде. Сталинизм на Кавказе. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), Фонд «Президентский центр Б.Н. Ельцина», 2010.
3. Вышинский А.Я. Судебные речи. М.: Госюриздат, 1955.
4. Записка Р.А.Руденко в Президиум ЦК КПСС о М.Д.Багирове. 15 марта 1954 г. // Дело Берия. Приговор обжалованию не подлежит. Сост. В.Н. Хаустов. М.: МФД, 2012.
5. Исмаилов Э. Советский государственный терроризм в Азербайджане // Кавказ и глобализация / СА&СС Press AB. Т. 4, № 1-2, 2010.
6. Копия приговора Военной коллегии ВС СССР от 26 апреля 1956 г. по делу М. Д. Багирова, Т. М. Борщева, Р. А. Маркаряна, Х. И. Григоряна, С. И. Атакишиева и С. Ф. Емельянова // Политбюро и дело Берия. Сборник документов. М.: 2012, istmat.info/node/22355 (дата обращения 08.01.2018).
7. Мельчин С. А. и др. Вводная статья к «сталинским спискам», [Электронный ресурс]. URL <http://stalin.memo.ru/images/intro.htm>, (дата обращения 01.03.2018).
8. На имя Багирова, за подписью Багирова. Сборник архивных материалов. Составитель Теюб Гурбан. Редактор А. Балаев. Баку: "Ol"npkt, 2016.
9. Свентоховский Т. Русское правление, модернизаторские элиты и становление национальной идентичности в Азербайджане // Азербайджан и Россия: общества и государства. М.: Летний сад, 2001.
10. Следственное дело №25910, с. 1-6, подлинник, машинопись // Архив Службы Государственной Безопасности Азербайджанской республики.
11. Смирнов Н. Рапава, Багиров и другие. Антисталинские процессы 1950-х гг. М: АИРО-XXI, 2014.
12. Список лиц, подлежащих суду Военной Коллегии Верховного Суда СССР от 25 сентября 1938 года. Подписал Сталин, Молотов, Каганович, Ворошилов. АП РФ, оп.24, дело 419, лист 167. [Электронный ресурс]. URL <http://stalin.memo.ru/spiski/pg11173.htm>, (дата обращения 01.03.2018).

Айдын АЛИЗАДЕ

КРАСНЫЙ ТЕРРОР В АЗЕРБАЙДЖАНЕ: ДЕЛО «ЗАПАСНОГО ПРАВОТРОЦКИСТСКОГО ЦЕНТРА КОНТРРЕВОЛЮЦИОННОЙ НАЦИОНАЛИСТИЧЕСКОЙ ОРГАНИЗАЦИИ» (1938-1956 гг.)

Резюме

В данной статье исследована история одного из следственных дел периода красного террора «запасного правотроцкистского центра контрреволюционной националистической организации» (1938-1956 гг.) в Азербайджане. По этому делу было осуждено свыше 300 человек, в том числе члены высшего руководства Азербайджанской ССР и депутаты Верховного Совета СССР, и оно считалось одним из крупнейших дел того периода. Одна-

ко впоследствии было доказано, что данное дело было сфабриковано и все осужденные были реабилитированы. В связи с тем, что события в статье изложены последовательно, использовался нарративный метод исследования. Научная новизна работы состоит в том, что это исследование проводится впервые а основной вывод, что данное политическое дело было сфабриковано, а следствие велось незаконными методами. В работе над статьей были жользованы архивные материалы, а также исследования других авторов по теме красного террора в Азербайджане.

Ключевые слова: *государственный террор, правотроцкисты, контрреволюция, репрессии, реабилитация, пытки, Азербайджанская ССР, СССР, сталинизм, политическое дело*

Aydin ALIZADE

**RED TERROR IN AZERBAIJAN : THE CASE OF THE “RESERVE
RIGHT-TROTSKYITE CENTER OF THE COUNTER-REVOLUTIONARY
NATIONALIST ORGANIZATION” (1938-1956)**

Summary

In the article the present history of one of the investigated cases of the Soviet Red Terror period which was named as case of the "reserve right-Trotskyite center of the counterrevolutionary nationalist organization" in the Azerbaijan Soviet Socialist Republic" (1938-56). More than 300 people were convicted in this case, including members of the senior leadership of the Azerbaijan SSR and deputies of the Supreme Soviet of the USSR. Therefore, this case was one of the most sound cases of that period. However, it was subsequently proved that the case was fabricated and all convicts were rehabilitated. In connection with the sequential presentation of events, in the article there was used a narrative method of investigation. The scientific novelty of the work is that this study is being done for the first time. The main conclusion is that political case was fabricated and the investigation was carried out illegally. In the work on the article there were used the archival materials, as well as studies of other authors on the theme of the Red Terror in Azerbaijan.

Keywords: *state terror, right trotskyites, counterrevolution, repression, rehabilitation, torture, USSR, Azerbaijan SSR, Stalinism, political case*

ERMƏNİ TƏCAVÜZÜ VƏ ONUN GEOSİYASİ MAHİYYƏTİ HAQQINDA*

Qafqazda erməni təcavüzünün mahiyyətini nəzərdən keçirmək üçün ilk növbədə Ermənistan-Azərbaycan-Dağlıq Qarabağ münaqişəsi haqqında danışılmalıdır. Belə bir münaqişənin mövcudluğu bütün iqtisadi və siyasi regional layihələrin reallaşmasına mənfi təsir edir.

Bütün münaqişələrin tarixi mahiyyəti onu sübut edir ki, ədalətsiz sülh heç bir halda münaqişələrin həll edilməsi üçün əsas ola bilməz. Ona görə də münaqişənin həlli mexanizmi işlənib hazırlanmalı, maraqlarımız siyasi və hüquqi müstəvidə öz həllini tapmalıdır. Bunun üçün dövlətimiz tarixi təcrübəmizə, mövcud iqtisadi, o cümlədən hərbi imkanlarımıza güvənməlidir. Eyni zamanda Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə artan nüfuzunun, beynəlxalq hüquqi münasibətlərin intensivləşməsinin münaqişənin həllində böyük rol oynaması faktı diqqət mərkəzində olmalıdır.

Aydındır ki, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpası problemi ölkəmizin təhlükəsizliyi ilə bağlı olan təxirəsalınmaz məsələdir. Münaqişənin həllində Azərbaycanın mövqeyi ulu öndər H.Əliyev tərəfindən hər zaman bildirilmişdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 dekabr 1994-cü il tarixində dövlət başçılarının Budapeştdə keçirilən iclasında demişdir: "Təcavüzün ağır nəticələrinə baxmayaraq, biz Ermənistan tərəfinə ədalət və humanizm əsasında, BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələri əsasında sülh təklif edirik. Biz Dağlıq Qarabağın erməni əhalisinin təhlükəsizliyinə təminat verməyə hazırıq. Biz milli azlıq təşkil edən ermənilərin hüquqlarının həyata keçməsi üçün Azərbaycan dövlətinin tərkibində Dağlıq Qarabağın statusunu müzakirə etməyə və Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ regionu ilə Ermənistan Respublikası arasında nəqliyyat kommunikasiyalarının normal işləməsinə təmin etməyə də hazırıq. Amma bizim üçün sarsılmaz olan normalar və prinsiplər vardır ki, bunlar da sərhədlərin pozulmazlığı, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü, işğal edilmiş bütün ərazilərdən erməni silahlı birləşmələrinin çıxarılması, qaçqınların doğma ocaqlarına qaytarılmasıdır." (1, s.9)

Heydər Əliyev Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı 2 dekabr 1996-cı ildə ATƏT-in Lissabon zirvə görüşündə də respublikamızın rəsmi mövqeyini bildirmişdir.

Son illər Azərbaycanın hərbi potensialının sürətlə artması Ermənistanı narahat edir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin silahlı qüvvələrin inkişafı ilə bağlı bəyənəti Ermənistanı narahat etməyə bilməz. İlham Əliyev qeyd edir ki, növbəti illərdə orduya ayrılan xərclər daha da artacaqdır. Mən bunu bir daha demək istəyirəm ki, biz bu sahədə prioritet diqqət göstəririk. Ancaq bizim qarşımızda böyük vəzifələr durur. Biz istənilən anda, istənilən yolla öz doğma torpaqlarımızı azad etməyə hazır olmalıyıq, hazırıq, ancaq özümüzü daha da gücləndirməliyik(2).

Qeyd edilməlidir ki, Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsi üçün görülən tədbirlər, o cümlədən irimiqyaslı taktiki təlimlərin keçirilməsi döyüş hazırlığının gücləndirilməsində əsas şərtlərdən biridir. Təlimlərin gedişinin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Ali Baş Komandan İlham Əliyev tərəfindən izlənməsi onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpası problemi bütün xalqımızın və Prezidentimizin diqqət mərkəzindədir.

* Məqalə fəlsəfə ü.f.d.,dos.Həbib Hüseynov tərəfindən çapa məsləhət görülüb.

Gələcəkdə hərbi əməliyyatların başlanacağı hallarda respublikamızın manevr imkanlarının hərbi strateji baxımdan müəyyənləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edən amillər sırasındadır. Eyni zamanda əməliyyatlar başlanacağı təqdirdə region dövlətlərinin – Rusiya, İran, Türkiyə və Gürcüstan kimi dövlətlərin davranış taktikasını proqramlaşdırmaq, onların Azərbaycana təsir imkanlarını da öyrənmək vacibdir.

Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün siyasi yolla həlli mümkün olmadığı hallarda hərbi gücün tətbiqi məsələsi ətrafında düşünmək lazımdır. Belə ki, hərbi əməliyyatların uğurla həyata keçirilməsi istiqamətində müəyyən tədbirlər, o cümlədən hərbi sistemdə quruculuq işləri, ön cəbhədə hərbi birləşmələrin say tərkibi, təchizatı, əsgər və zabitlərdə psixoloji durum, döyüşçülərin hərbi hazırlığı bir vəzifə olaraq diqqət mərkəzində olmalıdır. Eyni zamanda Ermənistanın iqtisadi və hərbi tərəfdaşları, onun xarici dövlətlərlə bağladığı iqtisadi və hərbi müqavilələr haqqında vaxtaşırı məlumatların alınması, hərbi əməliyyatların keçirilməsi imkanları bir daha diqqət mərkəzində olmalıdır.

Həm də nəzərə alınmalıdır ki, Ermənistan uzunmüddətli hərbi əməliyyatlar aparmaq imkanına malik deyildir. Ona görə düşmənlərin çox güman ki, şimal mövqelərdən irəliləmək üçün daha ciddi planları ola bilər və bu istiqamətdə strateji əhəmiyyətə malik olan neft-qaz kəmərlərini, Qərb istiqamətində nəqliyyat və dəmiryol xəttlərini atəş altında saxlamaq imkanlarına üstünlük verə bilər. Belə bir strateji imkanlara çatmaq üçün düşmən başqa döyüş istiqamətlərində yayındırıcı tədbirlər həyata keçirə bilər.

Rusiya ilə Gürcüstan arasında məlum münaqişə aktından sonrakı dövrlərdə Ermənistanın iqtisadi vəziyyətinin çətinləşməsi, istehlak mallarının qiymətlərinin bahalaşması, xaricdən ölkəyə daxil olan valyutanın azalması, milli valyutanın alıcılıq qabiliyyətinin minimuma enməsi faciəvi xarakter almışdır. Belə bir vəziyyətdən yaxa qurtarmaq üçün, iqtisadiyyatının xaricdən asılılığını həll etmək üçün təcavüzkarlığından əl çəkmək istəməyən Ermənistan və onun cinayətkar liderləri Türkiyə ilə sərhədlərin açılması məsələsini əsas istiqamət kimi gündəmə gətirərək, belə bir reallıqdan bəhrələnmək istədilər. Ancaq, Türkiyədən təcavüzkarə kömək göstərilmədi. Əksinə, Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərinin, Bakı-Tbilisi-Qars dəmiryolu xəttinin çəkilməsi Ermənistanı təcrid olunmuş vəziyyətə saldı. Bu da hazırkı vəziyyətdə danışıqların müvəffəqiyyətli getməsi üçün Azərbaycanın iqtisadi və psixoloji üstünlüklərini nümayiş etdirən amillər sırasındadır.

Müsahibəsində Rusiya Federasiyasının xarici işlər naziri Sergey Lavrov bildirmişdir ki, Ermənistanın dünya ilə ünsiyyətində çətinlikləri var. Erməni xalqının maraqları tələb edir ki, bu situasiya tezliklə öz həllini tapsın. Dağlıq Qarabağ münaqişəsi həll olunan kimi Türkiyə Ermənistanla dünya ilə əlaqə qurmağa kömək edəcəkdir. Bu isə Azərbaycanla münaqişələrin tezliklə həllini tələb edir. Erməni tərəfi çalışmalıdır ki, bu maneələr aradan götürülsün. Yerevanın tezliklə Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli üçün istəyi ön plana gətirilməlidir. Bu təkcə Türkiyə ilə münaqişələrin, münasibətlərin normallaşmasının deyil, eyni zamanda bütün dünyaya çıxış əldə etmənin ən düzgün yoludur (3).

Qeyd edilməlidir ki, Azərbaycan həm geosiyasi mövqeyinə görə, həm də neft-qaz ehtiyatlarına görə xarici dövlətlərlə tərəfdaşlıqda əlavə üstünlüklərə malikdir. Belə ki, Avropa Birliyinin etibarlı enerji mənbələrinə çıxışın əldə edilməsi Azərbaycanın Avropa Birliyinin enerji təminatçılarından biri kimi strateji rolunu artırır. Beləliklə, Avropa Birliyi üzvləri Azərbaycanın enerji tərəfdaşları olaraq öz əlaqələrini inkişaf etdirirlər. XXI əsrin əvvəllərində Brüsseldə imzalanmış “Azərbaycan Respublikası ilə Avropa Birliyi arasında enerji məsələləri üzrə strateji tərəfdaşlığa dair anlaşma memorandumu” Azərbaycanın Avropa məkanının enerji təhlükəsizliyindəki müstəsna rolunu təsdiq etmişdir (4).

Təkcə bu amilin Avropada Azərbaycanın maraqlarına uyğun qərarların qəbul olunmasında və Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində obyektiv mövqe tutulmasında böyük rolu vardır.

Məlumdur ki, Qafqazda Rusiyanın təsir imkanları genişdir. Belə ki, Azərbaycanın Rusiya ilə üst-üstə düşən maraqları səbəbindən münasibətlər möhkəmləndirilməli, beynəlxalq əlaqələrdə də Rusiya ilə bağlı məsələlərdə bu maraqlara söykənən münasibətlər nümayiş etdirilməlidir.

Karbohidrogen ehtiyatlarının Qərb ixracı Qərb ölkələrinə təzyiqin əsas vasitələrindən biri hesab edilməlidir. Rusiya Azərbaycandan qaz alır. Elə bu fakt onu göstərir ki, Rusiya Avrasiya üçün geostrateji əhəmiyyətə malik olan bir ölkədir. Bu amil onu deməyə əsas verir ki, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində Ermənistanla təsir etmək imkanı olan Rusiya Azərbaycan-Ermənistan və Dağlıq Qarabağ münasibətlərinin həllində maraqlı olan amillər sırasındadır.

Məlumdur ki, BMT Təhlükəsizlik Şurasının 822, 853, 874 və 884 sayılı Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərdən qeyd-şərtsiz çıxarılması haqqında beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinə əsasən qəbul edilmiş qətnaməsinə hələ də əməl olunmamışdır. Eyni zamanda mövcud münaqişə ilə bağlı digər qətnamə və qərarların icrası məsələsi də diqqət mərkəzində olmalıdır.

Ümumiyyətlə, bütün bu siyasi fəaliyyətin əsas istiqamətləri onu qeyd etməyə əsas verir ki, artıq bütün dünya dövlətləri tərəfindən Ermənistanın hərbi birləşmələrinin işğal etdikləri ərazilərdən dərhal çıxarılması tələbləri müdafiə edilir və Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsi istiqamətində uğurlu addımlar atılır.

Ermənistanın işğalçılıq siyasətindən çəkindirilməsi üsullarından biri-Azərbaycanın Gürcüstanda olan imkanlarından istifadə etməkdir. Məlum olduğu kimi, Ermənistan xarici ticarət sisteminin əsas hissəsini Gürcüstan vasitəsi ilə reallaşdırır. Azərbaycan Gürcüstan ilə strateji əməkdaşlıq edir və bu ölkədə kifayət qədər investisiya payına malikdir. Hazırda Azərbaycan Gürcüstanın enerji tələbatını ödəyir və ümumiyyətlə, bu ölkənin ictimai-siyasi sabitliyinin qorunmasında müəyyən rol oynayır. Bütün bunlar Gürcüstanda ictimai fikrin Azərbaycanın maraqlarına uyğun olaraq formalaşdığını deməyə imkan verir.

Azərbaycanda Türkiyə-Ermənistan münasibətləri də diqqət mərkəzində olmalıdır. Bütün vasitələrdən istifadə etməklə Türkiyə ilə Ermənistan arasındakı sərhədlərin açılmasına yol verilməməlidir. Bütün hallarda görünür ki, Türkiyəyə bu məsələ ilə bağlı təzyiqlər vardır. Türkiyə-Ermənistan əlaqələrinin bərpa olunmasında Dağlıq Qarabağ məsələsinin ilkin şərt kimi irəli sürülməsi onu göstərir ki, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi həll edilmədən münasibətlərin həlli mümkün deyildir. Azərbaycan dövləti bu məsələləri ciddi izləyir və bütün bunlar siyasi və hüquqi motivlər əsasında tənzimlənir. Belə ki, Türkiyə Prezidenti və Baş nazirin Qarabağ problemi həll olunmadan Ermənistanla sərhəddin açılmayacağı barədə bəyanatlarından sonra bu sahədə narahatlığa son qoyuldu.

Qarabağ məsələsinin həlli istiqamətində gedən müzakirələrdə Ermənistan –İran münasibətlərinin mütəmadi olaraq təhlil edilməsi də diqqət mərkəzində olmalıdır. Belə ki, İran Cənubi Qafqazda mövcud olan fəal iştirakçılardan biridir. Qeyd edilməlidir ki, İran BMT və İslam Konfransı Təşkilatının qəbul etdiyi qətnamələrin yerinə yetirilməsinə və bu münaqişənin Azərbaycanın ərazi bütövlüyü və sərhədlərinin toxunulmazlığı əsasında həllinə tərəfdar olduğunu bildirmişdir. Beləliklə, İran beynəlxalq müstəvidə prinsipial məsələlərdə Azərbaycanın mövqeyini müdafiə edir. Qeyd edilməlidir ki, İran həm də Ermənistanla iqtisadi və siyasi əsaslarla münasibətlər qurmuşdur. Ermənistanla bir çox istiqamətdə, o cümlədən enerji problemlərinin həllində onlara köməklik etməsi, onları iqtisadi blokadadan qismən də olsa çıxarması bizi məyus edir. İran bütün bunları iqtisadi və qonşuluq maraqları əsasında həyata keçirdiyini söyləsə də, bu İranın milli maraqları əsasında həyata keçirdiyini göstərir.

Beləliklə, Azərbaycanla bağlı münaqişədə İran –Ermənistan münasibətləri də diqqət mərkəzində olmalıdır.

Məlumdur ki, XXI əsrin əvvəllərindən Azərbaycanın regionda təsir imkanlarının inkişafı və Qərbin İrana olan təzyiqlərin artması cənub qonşumuzu Azərbaycana qarşı kəskin addımlar

atmaqdan çəkəndir. Ona görə Dağlıq Qarabağda hərbi əməliyyatlar başlanacağı təqdirdə İranın Azərbaycana qarşı göstərəcəyi iqtisadi və siyasi təzyiqlərin artacağı diqqət mərkəzində idi. Hazırda siyasi və iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsi istiqamətində gedən tədbirlər öz müsbət nəticələrini vermişdir.

Dağlıq Qarabağda münaqişələrin hazırkı vəziyyəti bizi qane etmir. Bizim Gürcüstanla münasibətlərimizin inkişafı baxımından müəyyən məsələlər milli maraqlarımıza mənfi təsir edir. Qeyd etməliyik ki, strateji müttəfiqimiz olan Gürcüstan ərazisindəki separatçı Abxaziya və Cənubi Osetiya kimi problemlərlə məşğuldur. Ona görə Gürcüstan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin Azərbaycanın ərazi bütövlüyü çərçivəsində həllində maraqlıdır.

Məlumdur ki, həm də Azərbaycanın Ermənistanla əlaqələrinin olmaması, sərhədlərin bu istiqamətdə bağlı olması, strateji neft-qaz kəmərlərinin, nəqliyyat xətlərinin Gürcüstan ərazisindən keçməklə nəticələnməsi bu dövlətə iqtisadi və siyasi üstünlük vermişdir. Gürcüstanın eyni zamanda Qərbi üçün geosiyasi əhəmiyyəti məsələsi də diqqət mərkəzində olmalıdır. Dağlıq Qarabağ ətrafında hərbi əməliyyatların başlanması təqdirdə Gürcüstanın davranışları da əvvəlcədən proqnozlaşdırılmalıdır. Bu səbəbdən Azərbaycan əvvəlcədən mövcud vəziyyəti qiymətləndirməli, Gürcüstana təsir imkanlarını bir daha götür-qoy etməlidir.

Beləliklə, Azərbaycan öz iqtisadi və siyasi mövqeyinə güvənərək hərəkət etməli, öz milli xüsusiyyətlərini, resurslarını, beynəlxalq nüfuzunu, ölkənin daxili ictimai-siyasi sabitliyini nəzərə almalı, Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın ərazi bütövlüyü çərçivəsində həllinə nail olmalıdır. Münaqişənin göstərdiyimiz şərtlər daxilində həll edilməməsi gələcəkdə yeni-yeni münaqişələrin yaranması üçün səbəb rolunu oynaya bilər.

Millət o vaxt təhlükəsiz olur ki, müharibə yolu ilə qanuni maraqlarını təmin etmək gücündə olduğu halda, müharibədən qaçmaqla öz maraqlarını qurban vermir (5, s.355).

Bütün yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi faktlar və mühakimələr onu deməyə əsas verir ki, biz Ermənistan-Azərbaycan-Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllinə nail olmalı və öz ərazi bütövlüyümüzü təmin etməliyik.

Açar sözlər: *geosiyasət, ərazi bütövlüyü, erməni təcavüzü, hərbi əməliyyatlar, beynəlxalq normalar, işğalçılıq siyasəti.*

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Heydər Əliyev. "Biz Azərbaycan ərazisində ikinci bir erməni dövlətinin yaranmasına yol verə bilmərik". Bakı: "Əbilov, Zeynalov və oğulları", 2006.
2. "Biz istənilən anda, istənilən yolla öz doğma torpaqlarımızı azad etməyə hazırıq". "Yeni Azərbaycan" qəzeti, 22 yanvar 2009-cu il.
3. "İki-üç həll edilməmiş məsələ qalır". "Azərbaycan" qəzeti, 8 oktyabr 2008-ci il.
4. "Davos İqtisadi Forumu işini davam etdirir". "Azərbaycan" qəzeti, 30 yanvar 2009-cu il.
5. Гаджиев К.С. Введение в геополитику. М: "Логос", 1998.

Гюльдана БАБАЕВА

АРМЯНСКАЯ АГРЕССИЯ И О ЕЕ ГЕОПОЛИТИЧЕСКОЙ СУЩНОСТИ

Резюме

Азербайджан должен обеспечить свою территориальную целостность. Если это проблема не будет решена политическим путем, то следует остановиться на вопросе применения вооруженных сил. То есть для успешного осуществления военных операций необходимо провести ряд мероприятий, в том числе строительные работы в военной системе, систематизацию военных соединений на переднем фронте, их численность, вопросы материальной и технической оснащённости, психологическое состояние солдат и офицеров. Кроме того, в центре внимания должна быть военная подготовка солдат.

В то же время в центре внимания должны быть сведения о партнерах Армении в экономической и военной областях о договорах, заключенных ею с иностранными государствами в этих же областях, возможностях проведения военных операций.

Ключевые слова: *геополитика, территориальная целостность, армянская агрессия, военные операции, международные нормы, оккупационная политика.*

Guldana BABAYEVA

ARMENIAN AGGRESSION AND ITS GEOPOLITICAL ESSENCE

Summary

Azerbaijan has to provide its territorial integrity. If this problem is not solved in political way, it must dwell on the question of using the armed forces. That's for successful implementation of the military operations it's necessary to undertake a series of arrangements including organizational works in the military system, systematization the military formations on front line, their number, the issue of their material and technical equipping, psychological state of soldiers and officers. In addition, the military training of soldiers is to be in the focus of attention. At the same time there should be information on the partners of Armenia in the economic and military fields, on negotiations concluded with foreign states by it in those fields, possibilities of conducting military operations.

Keywords: *geopolitics, territorial integrity, Armenian aggression, military operations, international norms, occupation politics.*

УДК 32.328

Лилия МИРЗААДЕ

д.ф. по экономическим наукам, доцент,

заведующая Отделом,

Институт Кавказоведения НАНА

АРМЯНСКИЙ ТЕРРОРИЗМ: ИДЕЯ И ЕЕ ПОСЛЕДОВАТЕЛЬНОЕ ВОПЛОЩЕНИЕ*

Терроризм является болезненной исторической проблемой. С выходом его за локальные рамки в международное пространство, проблема борьбы с ним повысилась. Несмотря на это, до сих пор от террористических нападений никто не застрахован, - ни один субъект, ни один актор. По нашему мнению, данная ситуация связана с безнаказанностью преступников за совершение террористических действий. Именно она способствует выживанию террористических идей в современном обществе. Армянский терроризм является «долгжителем» среди других террористических акторов. Зародившись в начале XIX века, он как раковая опухоль распространяет свои клешни. Хотя его операбельность могла бы послужить на благо всего Южно-Кавказского региона.

Тема о наказании террористов периодически озвучивается на заседаниях ООН. В Положении о Мирном разрешении споров (Гл.VI.A, п.213) говорится: «Несмотря на тщательное расследование, судебные разбирательства по делам о терроризме проходят весьма нелегко, хотя бы в силу их большой продолжительности, из-за которой возникают проблемы текучести кадров и трудности с материально-техническим обеспечением. Иногда дело осложняется уничтожением или просто отсутствием значительной части важных доказательств и ошибками следствия и прокуратуры» [8, с.92]. Поэтому многие террористические акты и, даже геноцид, остаются безнаказанными, что повышает дерзость, необузданность и цинизм современных террористических акторов.

Если «террористы прошлого оправдывали свои действия и направляли их только против тех, на ком, с их точки зрения, лежала ответственность за существующее положение, то современные террористы демонстрируют цинизм и готовность пренебрегать жизнью большого числа ни в чем не повинных людей» [6].

В конфликтах последних лет все большую роль играют технологии информационно-психологического воздействия и управления, объектом которых становятся системы ценностей внешнеполитических противников и конкурентов: примером может служить армяно-азербайджанский конфликт пролонгированного разрешения. С целью проведения сепаратистских террористических актов и, даже, геноцида, армянские лобби создают партии и организации, которые берут на себя ответственность за совершенные преступления. Таковыми организациями являются: «Арменакан», «Хнчак», «Дашнакцутюн», террористические группы «Мстители за армянский «геноцид», DRO и ее подразделения DRO-8, DRO-88, DRO-888, DRO-8888; секретная армянская освободительная армия (АСОА), «Армянская секретная армия освобождения» (ASALA), «Армянское освободительное движение», Армянский фронт освобождения, «Группа Орли», Отряды (коммандос) справедливости армянского «геноцида», «Союз Армян», «Демократический фронт», «Апостол».

Организация «Арменакан» создана в 1885 г. Она совершала террористические акты и вооруженные столкновения в различных городах и регионах Турции - Ван, Муш, Битлис,

* Məqalə siyasət elməri ü. e.d., prof. Ramiz Sevdimaliyev tərəfindən çapa məsləhət görülüb.

Трабзон и Стамбул. «Арменакан» сотрудничала с иранскими и российскими армянами [1].

Партия «Хнчак» образована в 1887 г. в Женеве. Основной целью группировки являлось создание государства «Великая Армения» посредством объединения русской и иранской территорий с турецким регионом Анатоли под армянским флагом. В 4 пункте программы партии «Хнчак» говорилось: «Для достижения поставленной цели должны быть избраны методы агитации, террора и создания карательных организаций» [1].

Армянская федеративная революционная партия «Дашнакцутюн» была создана в 1890 г. в Тифлисе. Ее основная цель - создание государства «Великая Армения» на землях Азербайджана - Нагорном Карабахе, Нахчыване и турецком Анатоли. На первом съезде партии «Дашнакцутюн» в 1892 г. в Тифлисе было вынесено решение об организации заговора против турок и позднее издан приказ: «...везде, при любых обстоятельствах убивай турков, курдов, армян, не сдержавших слово, убивай как предателей, мсти!».

Существует ряд террористических групп, созданных партией «Дашнакцутюн»: группа «Мстителей армянского геноцида», начавшая деятельность в 1973 г. В период 1980 по 1982 гг. осуществила убийства турецких дипломатов в Австрии, Дании и Португалии; секретная террористическая группа DRO и ее подразделения: DRO-8, DRO-88, DRO-888, DRO-8888. Деятельность дашнаков продолжается.

«Армянская секретная армия освобождения» (ASOA) была создана в 1975 г. в Бейруте. Штаб-квартира находится в Дамаске. Боевики ASOA, были подготовлены на палестинских базах. В первые шесть лет своей деятельности они осуществили террористические акты в различных странах мира, в результате которых погибло 19 турецких дипломатов [1].

«Армянская секретная армия освобождения» (ASALA) была создана в 1975 г. Штаб ASALA располагается в Бейруте, а учебно-тренировочные базы в Сирии. Цель организации - создание «Великой Армении» на территориях Восточной Турции, Северного Ирана, Нахчывана и Нагорного Карабаха Азербайджана. ASALA осуществляет террористические акты в основном против граждан Азербайджана и Турции. Одной из главных фигур этой организации, сотрудничавших с такими террористическими группами, как «Абу Нидал» и «Черный сентябрь», был лидер ASALA Акоп Акопян, взявший на себя ответственность за убийство турецкого посла в Афинах в 1980 г. В интервью корреспонденту газеты «Нью-Йорк Таймс» он заявил: «Наши враги - тюркский режим, НАТО и не сотрудничающие с нами армяне» (1 августа 1980 г.) [1].

28 августа 1993 г. представители ASALA выступили с заявлением «О не- допуске прокладки пантюркистского трубопровода Баку-Тбилиси-Джейхан».

В феврале 2001 г. ASALA создала другую организацию «Geqaron», цель которой – осуществление на территории Южного Кавказа и Средней Азии террористических актов в отношении политических лидеров, дипломатов и бизнесменов турецкого происхождения.

Немецкий политик Вильгельм Либкнехт еще в 1885 г. в газете «Forverst» выступил с заявлением «О преступных действиях армянских экстремистов», в частности, о том, что в Тбилиси армяне в газете «MŞAK» опубликовали призыв об уничтожении мусульман в местах их исконного проживания и заселении этих мест армянами [7].

Это заявление объясняет действия армянской террористической организации «Qncak», в результате которых в период с 1890 по 1892 гг. было уничтожено более 65000 безоружных мусульман – турок и курдов.

В 1905 г. «В Шуше был устроен ад и неизвестно, какие бедствия еще ожидают азербайджанских жителей» [9].

В 1991 г. во Франции было создано «Армянское освободительное движение» (АОД), осуществлявшее террористическую деятельность в тесной связи с ASALA.

В 1979 г. был создан «Армянский фронт освобождения». Он также считается составной частью организации ASALA. Его деятельность заключается в подготовке террористов для осуществления подрывных действий на территории Турции и Азербайджана.

В 1981 г. армянской молодежью, проживающей во Франции, была создана «Группа Орли». До 1987 года организация осуществила свыше 10 террористических актов в различных аэропортах мира.

Организация «Командосы справедливости армянского геноцида» была создана на съезде партии «Дашнакцутюн» в 1972 г. в Вене. Целью организации являлось сосредоточение молодых ливанских граждан армянского происхождения в военных объединениях, организациях кровавых террористических акций против турков и азербайджанцев.

В 1988 г. в Москве была создана организация «Армянское объединение», которая тесно сотрудничала с ASALA, обеспечивала террористов фальшивыми документами для подрывной деятельности на постсоветском пространстве, участвовала в переправе оружия и наемников в Нагорный Карабах.

В США, Канаде и Западной Европе действует «Демократический фронт». Его основная цель - расчленение Турецкого государства.

В 2001 г. армяне, проживающие в Армении, Сирии и Ливане, создали организацию «Апостол», цель которой - проведение террористических актов на территории Турции и Азербайджана [1].

Следует отметить, что террористические преступления в массовых масштабах совершались и во времена гитлеровского режима, во время второй мировой войны. Поэтому после ее окончания, в 1948 г. была введена международная конвенция «О предупреждении преступления геноцида и наказания за него», устанавливающая уголовную ответственность для лиц, виновных в совершении террористических действий. Однако геноцид, устроенный Арменией против азербайджанского населения и оккупация приблизительно 20 % азербайджанских земель является фактом. Армяне реализовали свою идею «фикс» захвата азербайджанской территории. Но при захвате Нагорного Карабаха они упустили из виду такой важный геостратегический пункт, как Нахчыван. «Нахчыван – ворота тюркского мира и его нужно беречь», - так говорил об этом крае первый президент Турецкой Республики, основатель современного турецкого государства **Мустафа Кемаль Ататюрк**. 11-километровый участок реки Араз между населенным пунктом Аралыг-Дилуджу на территории Турции и Нахчыванским поселком Садарак имеет важное стратегическое значение. Через него проходили важнейшие караванные пути, в том числе Великий шелковый путь. Этот край, известный на Востоке как торговый и ремесленный центр, окруженный плодородными землями, еще до нашей эры привлекал внимание соседних государств. Именно поэтому на протяжении многих столетий Нахчыван попеременно входил в состав древних Манны, Мидии, Ахеменидской империи, Атропатены, Сасанидов, Арабского халифата, Сельджукского и других государств и, как правило, был одним из самых развитых регионов.

В XV-XVI вв. Нахчыван был в составе тюркских феодальных государств Гаракоюнлу и Агкоюнлу, затем на протяжении почти двух с половиной веков являлся одной из важных административно-территориальных единиц азербайджанского Сефевидского государства. В 1747 г. после распада империи Надир-шаха, Нахчыван превратился в независимое государство-ханство и оставался в таком статусе до 1828 г. - момента завоевания его Российской империей [4]. В период освободительной войны в Турции по распоряжению Мустафы Кемаля этот участок был выкуплен у правительства Ирана на золото, что является яркой иллюстрацией значения, которое Ататюрк придавал Азербайджану и отношениям с ним в контексте идеи тюркского единства [3].

Во исполнение Московского договора между РСФСР и Турцией от 16 марта 1921 г., 13 октября 1921 г. на Карской конференции был подписан договор, в соответствии с которым Нахчыван получал автономию и покровительство Азербайджана [5]. Данное решение было обосновано тем, что Нахчыван является исторической территорией азербайджанцев и его искусственной отрезанностью от Азербайджана.

В 1921 г. в результате давления Москвы на Азербайджанское правительство, Армении была передана западная половина Зангезура (территории Даралаязского магала), в результате чего две территории Азербайджана лишились сухопутного сообщения. Пограничную линию провели сугубо по новой этнической границе, то есть Армения была создана именно в этнических пределах земель, которые дашнаки успели очистить от азербайджанцев.

В результате такой политики после демаркации армяно-азербайджанской границы в 1921 г. только восточная часть Зангезурского уезда осталась за Азербайджаном и была переименована в Кубатлинский уезд. В переданной армянам части региона были образованы Зангезурский и Мегринский уезды. В дальнейшем в процессе районирования страны азербайджанская часть уезда была разделена на Зангеланский, Кубатлинский и Лачинский районы. В армянской же части были образованы Мегринский, Кафанский, Горисский и Сисьянский районы.

Однако армянские притязания на территории соседних стран продолжают согласно идее создания «Великой Армении». **Очередной этап армянской агрессии против Азербайджана начался в 1988 г.**

С развалом Советского Союза конфликт перерос в стадию армянской военной агрессии, в результате чего в 1992-1993 гг. она захватила значительную часть территории Азербайджана, в том числе и три района азербайджанской части Зангезура [12].

Восстановление территориальной целостности для Азербайджана более тридцати лет является болезненной темой и первостепенной задачей. Мировое сообщество и международные организации признали территориальную целостность Азербайджана, поддержали справедливое урегулирование конфликта в соответствии с нормами международного права. Правовым обоснованием разрешения конфликта являются: Устав ООН, Хельсинкский заключительный акт, 4-я резолюция Совета Безопасности ООН, резолюция, принятая Генеральной Ассамблеей ООН в 2008 г., постановления и резолюции Движения неприсоединения, ОБСЕ, Совета Европы, НАТО, Европейского парламента, Организации Исламского сотрудничества и других международных организаций, нормы и принципы международного права. Приведенные документы подтверждают суверенитет, территориальную целостность и неприкосновенность, признанных на международном уровне границ Азербайджана. Однако принятые Советом Безопасности ООН четыре резолюции по освобождению оккупированного Нагорного Карабаха и прилегающих к нему территорий и все другие решения международных организаций Армения не выполняет.

Отрезанность и отдаленность Нахчывана от «материкового» Азербайджана делали его уязвимым в случае возможной новой армянской угрозы и агрессии и осложняло бы оказание помощи региону. Тем не менее, этап освобождения захваченных армянскими оккупантами азербайджанских территорий начался. Он связан с именем Верховного главнокомандующего Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева. Во-первых, в 2013 г. была создана Отдельная общевойсковая Армия Нахчывана. В 2016 г., когда «Армения совершила очередную военную провокацию против азербайджанского народа, ВС Азербайджана провели контрнаступление и освободили часть оккупированных земель. В Агдеринском, Физулинском, Джебраильском районах были освобождены от оккупантов две тысячи гектаров земель» [9]. Во-вторых, военные поставки из России, Израиля, Паки-

стана и Турции, наращивание военного сотрудничества с этими странами, позволили обновить более 80-ти процентов вооружения и военной техники Азербайджанской армии и начать продвижение по Нахчыванской линии до войсковых соприкосновений. В результате были освобождены от армянских оккупантов села Джоджуг и Марджанлы. Последние дни мая 2018 г. ознаменовались серьезным оживлением на линии соприкосновения войск Армении и Нахчыванской Автономной Республики (НАР) Азербайджана. Следует отметить, что в последнее время армянские агрессоры совершали вооруженные нападения на территории НАР, подвергали непрерывному обстрелу азербайджанские населенные пункты. В ходе контрнаступательной операции, осуществленной с 20 по 27 мая, ВС Азербайджана освободили оккупированное армянами с 1992 г. село Гюннют Шарурского района, гору Хунут и Агбулагскую возвышенность. Пожалуй, одной из главных составляющих военной операции азербайджанских вооруженных сил стало взятие таких стратегически важных пунктов, как гор Гызылга и Мегридаг, что позволило ВС Азербайджана взять под свой контроль автомобильную дорогу Ереван-Ехегнадзор-Горис-Лачин-Ханкенди. В последние дни «Гюннютской операции» из-под армянской оккупации была освобождена гора Гарабурун Садаракского района, после чего ВС Азербайджана продвинули вперед свои посты. Но и это еще не все. На заключительной стадии операции азербайджанская армия вступила в село Арпакенд (Даралаяз) [2].

Азербайджанская Республика всегда была за мирное разрешение конфликта, но армянская сторона не только не являлась сторонницей мирных решений, но и развенчала миф о неосокрушимости своей армии. За несколько дней азербайджанская армия разрушила армянский миф об их военной мощи. «Сегодня мы обладаем полным преимуществом на линии соприкосновения войск. Мы добились и увеличиваем это преимущество», - заявил президент Азербайджана Ильхам Алиев на церемонии открытия в Ширване завода ПО «Шарг» Министерства оборонной промышленности по производству боевых частей к гранатомету MSGL40 40x46 мм [11].

В целях устойчивого развития Южно-Кавказского региона Армения должна безотлагательно освободить оккупированные азербайджанские земли в соответствии с резолюциями и решениями международных организаций и перейти к мирному сосуществованию проживающих здесь народов.

Ключевые слова: терроризм, международный терроризм, безнаказанность, армянские террористические организации, идея создания “Великой Армении”, последовательность армянского экстремизма, этап освобождения азербайджанских территорий.

Список использованной литературы

1. Армянские террористические организации/ <http://supremecourt.gov.az/ru /static /view/>.
2. «Гюннютский» удар: очередной разгром армянской армии/ <http://vzglyad.az/news/111304/%.../> Дата обращения: 11.06.2018].
3. Ибрагимзаде Ф. Ворота тюркского мира/ Каспий-135 <http://www.kaspiy.az/news.php?id=7630#.WytpSIX7TIU/> Дата обращения: 09.02.2014.
4. Историко-политическая справка/ <http://www.nakhchivan.az/portal-ru/foreign-media-ru/news21.html/> Дата обращения: 21.06.2018.
5. **Карсский договор**/ <http://karabakh-doc.azerall.info/ru/law/law019a.htm>.
6. Касперович Ю.Т. /Терроризм: история и сущность явления. Журн. БМП. М., 2008/ http://www.psj.ru/saver_magazins/detail.php?ID=8115 Дата обращения: 4 января 2008.

7. Либкнехт В. О преступных действиях армянских экстремистов/ Газ. «Forverst», 1885.
8. Обзор дел о терроризме. United Nations Office on Drugs and Crime, New York, January 2010, 160 с. / <https://www.unodc.org/documents/terrorism/09-86967...>
9. Газета «Последние новости», № 7, 1906 г.
10. Президент Азербайджана: Апрельские бои – наша славная победа./ <http://www.1news.az/news/prezident-azerbaydzhana-aprel-skie-boi---nasha-slavnaya-pobeda/> Дата обращения: 26.06.2018.
11. Президент Азербайджана: Неделю назад наша армия дала врагу достойный отпор/ http://ru.apa.az/politika-azerbaydjana/nagornyj_karabakh/prezident-azer-bajdzhana-nedelyu-nazad-nasha-armiya-dala-vragu-dostojnyj-otvet-.html / Дата обращения: 26.06.2018.
12. Сафаров Р. К вопросу об исторической географии Зангезура. / http://1905.az/ru/%D0%BA-%D0%B2%D0%BE%... / Дата обращения: 28.06.2017.

Liliya Mirzəzadə

ERMƏNİ TERRORİZMİ: İDEYA VƏ ONUN TƏZAHÜZ ARDICILLIĞI

Xülasə

Məqalədə erməni terrorizmi ideyasının formalaşması və sonrakı inkişaf mərhələləri barədə təhlil aparılır, erməni terrorizminin Türkiyə və Azərbaycana vurduğu ağır fəciələrdən danışılır. Beynəlxalq səviyyədə bu terrorizm və onun ideya rəhbərlərinin amansız hərəkətləri pislənsə də cinayətkarların cəzasız qalması nəticəsində terror aktlarının davam etdiyi bildirilir. Qeyd olunur ki, erməni terror təşkilatları müxtəlif ölkələrdə yaranıb və orada təlim məşqlərini keçirirlər. Müəllif ASALA, Armenakan, Xaçak, Daşnaksutyun, DRO və s. kimi erməni terror təşkilatları tərəfindən minlərlə günahsız insanın qətlə yetirilməsinə qarşı dünya ictimaiyyətini daha fəal mübarizə aparmağa səsləyir.

Açar sözlər: terrorizm, beynəlxalq terrorizm, cəzasızlıq, erməni terror təşkilatları, "Böyük Ermənistan" yaratmaq ideyası, erməni ekstremizminin ardıcılığı, Azərbaycan ərazilərini azad etmək mərhələsi.

Lilia Mirzazade

ARMENIAN TERRORISM: IDEA AND ITS MANIFEST SEQUENCE

Summary

The article analyzes the formation of the idea of Armenian terrorism and its subsequent developmental stages. The terrible tragedies of Armenian terrorism against Turkey and Azerbaijan are stated. Terrorism and ruthless actions of its idea leaders are internationally condemned, but terrorist acts continue as a result of impunity of criminals. It is noted that Armenian terrorist organizations appeared in different countries and conduct training exercises. The author urges the world community to strive more actively against the killing of thousands of innocent people by ASALA, Armenakan, Hnchak, Dashnaksutyun, DRO and so on.

Keywords: terrorism, international terrorism, impunity, armenian terrorist organizations, the idea of creating a "great Armenia", the sequence of armenian extremism, stage of liberation of Azerbaijani territories.

Şahin BAĞIROV

AMEA Fəlsəfə İnstitutu, s.e.ü.f.d., dosent

SOSIAL QAYDA-QANUNLARA NƏZARƏT MEXANİZMİ: SİYASİ ELİTA VƏ SİYASİ ETİKA*

Sırası vətəndaşların həyatında dövlət aparatının gücünün artması bir tərəfdən sosial həyatla əlaqədar qəbul edilən qərarların riskliliyini artırmış, digər tərəfdən sosial qayda-qanunlara nəzarət edənlərə nəzarət olunması problemini kəskinləşdirmişdir. Hər bir vətəndaşın varlığının əmin-amanlığı və rifahı siyasi sistemin fəaliyyətindən olduqca çox asılıdır. Vaxt keçdikcə bu asılılıq daha da güclənir, cəmiyyətdən təcrid olunur, öz inkişafında qapalılaşır, əsas diqqəti ümumi sosial marağa xidmət edilməsinə deyil, təkrar istehsalına və özünümühafizə edilməsinə yönəlir. Bütün bunlar isə elit və etik obyekt kimi siyasətə olan diqqətin artmasına stimül verir.

Məhz siyasətdə mənəviyyat problemi və onun nəzəri cəhətdən dərk olunması cəhdləri ön plana çıxmışdır. Bununla əlaqədar müasir təbiiq etikanın problemlə sferalarından biri kimi siyasi etika göstərilə bilər. Müasir siyasət öz növbəsində etik nəzəriyyənin praktiki potensialının aktuallaşdırılması məkanına çevrilmişdir. Özünün mövcud olmasının lap başlanğıcından siyasətdə ictimai münasibətlərin tənzimlənməsi kimi hakimiyyət dominant rolunu oynamışdır. Bu çatışmazlıq nəinki aradan qaldırılmış, ictimai həyatın sosial mədəni inkişafı prosesinin dərinləşməsi ilə daha da güclənmişdir.

Hələ e.ə. Aristotel “Böyük Etika” əsərində yazırdı: “Etika məsələləri barəsində danışmaq qərarına gələrək biz, hər şeydən öncə, müəyyənləşdirməliyik ki, əxlaq nəyin bir hissəsidir. Qısaca demiş olsaq əxlaq, görünür ki, siyasətin tərkib hissəsidir... Beləliklə, görünür ki, etika siyasətə onun bir hissəsi və başlanğıcı kimi daxildir. Ümumiyyətlə, bu fənn haqqı naminə etika deyil, siyasət adlanmalıdır” (1,s.311).

Sosial həyat fəaliyyətinin formatının müəyyənləşdirilməsi məsələsində geniş kütlələr dövlət himayəsindən xilas olmaqda maraqlıdırlar. Onlar öz müqəddəratlarını həll etmək üçün daha çox hüquqlar əldə etmək istəyirlər. Odur ki, müvafiq olaraq bir sıra nəzəri suallara cavab verilməsi aktuallaşır: ümumi əhəmiyyət kəsb edən qərarların qəbul edilməsində qiymətləndirmə kriteriyaları nə ola bilər? Siyasətçilər tərəfindən bu və ya digər qanunlar, sosial tənzimləyicilər, həyatı əhəmiyyət kəsb edən standartlar hansı əsaslara görə qəbul edilir? Bu gün siyasi tənzimləmədə tənzimləyici rolunu mənəviyyat, əxlaqi prinsiplər oynaya bilirlərmi? Bu və ya digər suallara məhz siyasi etika cavab axtarmalıdır. Təbii ki, burada siyasi elitanın rolu obyekt olaraq tədqiq olunmalıdır.

Aristotələ görə birinci olaraq ona diqqət yetirmək lazımdır ki, hər bir elmdə (epistemes) və qabiliyyətdə (dinameos) bir məqsəd var və bu məqsəd həmişə nə isə bir yaxşı şeydir: heç bir elm, heç bir qabiliyyət pis işdən ötrü deyil. Və əgər yaxşı şey – bütün qabiliyyətlərin məqsədidirsə, onda aydındır ki, ən böyük qabiliyyətin məqsədi ən zəruri şeydir. Ən böyük qabiliyyət isə, şübhəsiz, siyasi bacarıqdır, belə ki, məhz siyasətin məqsədi ən zəruri şey olacaq. Deməli, bizə yaxşı şey haqqında danışmaq lazım olacaq, həm də ümumiyyətlə, yaxşı şey haqqında deyil, bizə aid olan yaxşı şey haqqında - axı biz burada Allahlara aid olan yaxşı şey haqqında danışmamalıyıq, ona görə ki, bu, başqa təlimdir və onu başqa cür araşdırmaq lazımdır. Beləliklə, bizim işimiz ictimai, siyasi həyatda olan yaxşı şeylər haqqında danışmaqdır (1,s.312-313).

* Məqalə s.e. ü.e.d., Adil Mirabdullayev tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

Həqiqətən də müasir tətbiqi etikanın mühüm və əhəmiyyətli hissəsi kimi siyasi eti-ka qeyd olunmalıdır. Siyasi etika yeni və gənc elmi araşdırma sahəsi, tədris fənni-dir. La-kin siyasi nəzəriyyənin, siyasi fəlsəfənin xüsusi problemi kimi qədim ənənələri vardır. Sözügedən ənənələr etiklər, sosioloqlar, sosial filosoflar, politoloqlar tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. Siyasi etikanın yaranması sərhədlərini başa düşmək üçün insanın fərdi həyatını ayırmaq kifayətdirmi? Əlbəttə, yox. Fərdi həyatın daha geniş izahını vermək lazımdır. Bunun üçün biz mülki cəmiyyət haqqında anlayışları şərh etməliyik. Hegelə görə bu, "aralıqda", yəni ailə və dövlət arasında baş verir. Düzdür, burada filosof qeyd edir ki, cəmiyyətin inkişafı dövlətin inkişafından sonra baş verir. Nəsildən, icmadan, birlikdən fərqli olaraq belə cəmiyyət yeni dövrün, burjuazianın inkişafının məhsuludur, insanların müstəqil istehsalçı və istehlakçı kimi fərdi, mülki münasibətlər mühitini yaradır. A.Qramşi kimi mülki cəmiyyətini ilk növbədə siyasi münasibətlərdən uzaq bir sahə kimi izah edən tədqiqatçılar, yəqin ki, haqlıdırlar. Belə cəmiyyətdə insanların əxlaqını mülki münasibətlər, təbii hüquqlar tənzimləyir. Mülki cəmiyyətinin etikası münasibətləri elə tənzimləyir ki, burada fərd vətəndaş kimi özünü göstərir, müstəqil hərəkət edir, öz həyat strategiyasını kənardan təzyiq olmadan müstəqil müəyyənləşdirir. Burada onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu sahə Qərb sivilizasiyasının müəyyən inkişaf səviyyəsində siyasi hakimiyyətin təsirindən kənarda qalmışdı, siyasi hakimiyyət təsərrüfat fəaliyyətinə təsir göstərə bilmirdi. Hegel vətəndaşlıq etikası imperativini belə bir formulaya salırdı: "Özün şəxsiyyət ol və başqa şəxslərə hörmətlə yanaş". Mülki cəmiyyətinin mənəviyyəti və etikası müəyyən şəraitdə siyasi mühiti, siyasi münasibətləri müəyyənləşdirməyə ehtiyac hiss edirlər. Artıq siyasi hakimiyyətin bu münasibətlərə qarışmaması, müstəqillik və nəzarətsizlik onları təmin etmir. Məhz bu zaman siyasi etika formalaşmağa başlayır. Bu da siyasi mühitin demokratikləşməsi və mülki cəmiyyət etikasının yüksək inkişaf mərhələsində baş verir (2,s.2).

Siyasi etika XX əsrin ortalarından sosial praktikanın müəyyən sorğu və tələbləri əsasında xüsusi elmi araşdırma sahəsi kimi formalaşmışdır. Qərbdə sosioloji, politoloji, sosial fəlsəfə sahəsində tədqiqatlar aparan bir sıra mütəxəssislər qeyd edilən istiqamətdə xeyli işlər görmüşlər. Xüsusilə R.Nozik, C.Roulz, Y.Habermas, Fuko, X.Arendt, B.Sutor, K.Q.Ballestrem, Z.Bauman və başqalarının adlarını çəkmək olar. Postsovet məkanında siyasi etika elmi və tədris fənni kimi A.Dubko, V.Bakştanovski, A.Prokofyev, A.Saqomonov, T.Mişatkino, Bkapustin V.Ma-Laxova, A.Ermolenko və b. tərəfindən tədqiq olunmuşdur (5,s.3).

İndiki dövrdə siyasi etikanın müstəqil elm sahəsi kimi predmeti və problem müstəvi-sinin müəyyənləşdirilməsi ilə əlaqədar çətinliklər mövcuddur. Bundan əlavə siyasi etikanın problemləri sırasında siyasi elita barədə də siyasi fəlsəfədə, politologiyada, tətbiqi etikada çox sayda şərhlər verilmişdir. Bununla belə, siyasi elita sferasında siyasi etika yaxud siyasi etikada siyasi elita problemi araşdırılmalıdır. Hər iki aspektdən yanaşdıqda söz yenə də elitistlərə verilir. Elitistlər bütün dəyərləndirmələri ümumiləşdirərək „elita”ya iki münasibətin formalaşdığı qənaətinə gəlirlər. Aksioloji (dəyərli) yanaşma (yəni „ən yaxşı”) anlayışı „elita” termininin orijinal mənasına əsaslanır. Burada elitaya daxil olan fiziki üzvlər cəmiyyətin verilmiş digər ortalamaları ilə müqayisədə daha yüksək keyfiyyətə, istedadla, bacarığa, səlahiyyətlərə malikdirlər. Altimetrik yanaşmada elitaya daxil olan fiziki şəxslər real güc və təsirə malik olmalıdırlar. Onların mənəvi və əxlaqi keyfiyyətləri, intellektual səviyyələri ciddi qiymətləndirilmir. Hazırda „elita” termininə altimetrik yanaşma üstünlük təşkil edir, belə ki aksioloji yanaşmanı əsaslandıran etibarlı və özünü doğrulda bilən meyarlar hazırlanmayıb.

Elitanı formal və qeyri-formal formaya ayırmaq lazımdır. Formal elita müvafiq iyerarxiya strukturlarında və hakimiyyətdəki güc və təsirə əsaslanır. Qeyri-formal elitanın nümayəndələri rəsmi iyerarxiya strukturlarında təmsil olunmasalar da, cəmiyyətin müəyyən hissəsinin dünyagörüşünə əsaslı təsir göstərirlər. Məsələn, Ziya Bünyadov, Rəşid Behbudov, Müslüm Maqomayev vaxtilə Azərbaycan cəmiyyətinə şübhəsiz böyük təsir göstərsələr də, onların heç

birinin rəsmi mövqeyi yox idi. Baxmayaraq ki, bütün dövrlərdə belə şəxsiyyətlər olub, bu gün də cəmiyyətimizdə kifayət qədər nüfuzlu elitar şəxslər vardır. Odur ki, mövcud elita və kontrelitanı ayırmaq lazımdır. Potensial elitanın əsas məqsədi mövcud elitanı dəyişmək (və ya istiqamət vermək) və özlərini bu istiqamətdə namizəd göstərməkdir. Kontrelitanın nümayəndələri şəxsi etirazlarını isbat etmək üçün ya yeni təkliflər verirlər, ya da yeni bir model (stereotiplər) təklif edirlər. Eyni zamanda elita fəaliyyət sahəsinə görə (siyasi elita, elmi elita, maliyyə elitası, hərbi elita ...), habelə müvafiq sahələrdəki fəaliyyətinə görə fərqlənir.

Formalaşma xarakterinə görə elitanı nomenklatura və situativ olaraq fərqləndirmək olar. Elitanın nomenklatura forması sülalələrin formalaşması prinsipinə oxşayır, mövcud elitanın prinsiplərinə sədaqət nümayişi təşkil edir. Bu prinsip müxtəlifliyin vacibliyi qanununa (Eşbi hüququ) ziddir. Bu şəraitdə ideya və həllər minimuma endirilir, lakin onların müəlliflərinin rəqabəti ön plana çəkilir. Belə halda elitanın uğursuzluğu cəmiyyətin həyat fəaliyyətinin itirilməsi riskini artırır. Daha məhsuldar situativ elitadır ki, cəmiyyətin kəskin vəziyyətlərində, yəni əvvəlki elita etibarlılığını itirdiyi anda inkişaf edir. Situativ elita bu fonda cəmiyyətə faydasını, təklif etdiyi ideya və həllərin aktuallığında özünü sübut edir. Tarixən situativ elita degenerasiyaya uğrayaraq nəticədə nomenklatura elitasına çevrilir. Situativ elitanı daha çox orta təbəqə hazırlayır. Hətta əlverişsiz şəraitdə də orta təbəqəyə aid edilə biləcək sosial təbəqələr mövcuddur. Rəsmi statistikaya görə ölkədə 16% yoxsul varsa, az sayda varlıları çıxmaq şərtlə yerdə qalanlar orta təbəqəyə aiddirlər (4,s.129-130). Açıq demokratiya situativ elitanın daimi formalaşması, fikir və həllərinin yeniləşdirilməsi üçün şərait yaradır, bunun həyata keçirilməsi üçün (informasiya və maliyyə vəsaitlərinin axını üçün yüksək istehsal infrastrukturunu şəklində) yalnız XX əsrdə əlverişli mühit yaranmışdır.

Hər hansı bir cəmiyyətin mühüm vəzifəsi yüksək keyfiyyətli elitanın mövcudluğunu təmin etmək, eləcə davamlı olaraq yüksək keyfiyyətli elitanın hazırlanmasına nail olmaqdır (3,s.81). Elitanın keyfiyyəti yerinə yetirdiyi funksiyaların mürəkkəbliyi ilə elitanın bunu hansı dərəcədə yerinə yetirdiyi arasındakı nisbətdir, məhz bu nisbət elitanın göstəricisidir. Praktikada elita tez-tez deqradasiyaya meyil edir ki, bu da özünün göstəricilərini qeyri-real artırır, cəmiyyətin qarşısındakı öhdəliklərin icrasını ləngidir (3,s.124). Siyasi elita cəmiyyətdəki azlıqların sosial komponent kimi daxili birliyini təmin edən, siyasətdə mühüm strateji qərarlar qəbul edən və lazımı resurs potensialına malik olan subyekt kimi çıxış edir. Onu qurğuların, stereotiplərin və davranış normalarının (adətən nisbi) birləşmələri birliyi, eləcə də hökumətə cəlb olunma yaxınlığı (alış şərtləri və metodundan asılı olmayaraq) ilə xarakterizə edilir. Bir qayda olaraq, siyasi elitanın istifadə etdiyi resurslar müxtəlifdir və siyasi xarakterli olması mütləq deyil. Siyasi elitanın resurslarını xarakterizə edərkən Burdenin çoxölçülü səmərəli sosial sahə konsepsiyasından istifadə etmək effektiv olardı. Siyasi elitanın hakimiyyətinin legitimliyinin ən mühüm səciyyəvi cəhəti qəbul olunmuş qərarların və mexanizmlərin birbaşa kütləvi şüur və davranış səviyyəsində yayımıdır.

Açar sözlər: *cəmiyyət, siyasi proses, elita, hakimiyyət, elitizm, siyasi etika, demokratiya.*

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Aristotel. Böyük Etika. "XXI-YNE", Bakı, 2006.
2. Məmmədzadə İ.R. Siyasi Etika (1997) Siyasi Biliklərin Əsasları "İNAM" Plüralizm Mərkəzi, Layihənin Rəhbəri: Vahid Pərviz. Elmi Red: Rasim Musabəyov.
3. Нафта М. Теория элит и политика. М.: Прогресс, 1978.
4. Плосконосова В.П. Правящая элита и общество: концептуальные основы анализа / Сиб. гос. автомоб.-дор. акад. (СИБАДИ). Омск, 2001.

5. Kleo.ru /webboard/politics/ Forum >Архив «О политике».Элита и мораль.

Шахин БАГИРОВ

**МЕХАНИЗМ КОНТРОЛЯ НАД СОЦИАЛЬНЫМИ ПРАВИЛАМИ:
ПОЛИТИЧЕСКАЯ ЭЛИТА И ПОЛИТИЧЕСКАЯ ЭТИКА**
Резюме

В вопросе определения формата социальной деятельности широкие массы заинтересованы в уходе из-под опеки государства. Для решения своих проблем они стремятся к достижению больших прав. По этому становятся актуальными ответы на ряд теоретических вопросов. С этой точки зрения на предний план выходят проблемы политической нравственности и ее теоретического осмысления.

В связи с этим в статье анализируется роль политической этики как проблема одной из сфер современной прикладной этики. Отмечается, что современная политика, в свою очередь, превратилась в сферу практического потенциала актуализации этической теории. В статье также анализируется доминантная роль власти как регулятора социальных отношений в политике.

Ключевые слова: *общество, политический процесс, элита, власть, элитизм, политическая этика, демократия.*

Shain BAGIROV

**CONTROL MECHANISM TO SOCIAL RULES: POLITICAL ELITE AND
POLITICAL ETHICS**

Summary

The article examines the role of political elite and political ethics in the mechanism of controlling socio-political norms. The problem of morality in politics and its theoretical understanding are focused on. The author believes that the participation of the masses in the determination of the form of social life is necessary. The essence of political ethics and political elite is thoroughly analyzed.

Keywords: *society, political processes, elite, government, elitism, political etica, democracy.*

Наргиз МАМЕД-ЗАДЕ
д.ф.по полит.наукам, БГУ

ПРОБЛЕМА ТЕРРИТОРИАЛЬНОЙ ЦЕЛОСТНОСТИ И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА НАЦИОНАЛЬНУЮ БЕЗОПАСНОСТЬ СОВРЕМЕННЫХ ГОСУДАРСТВ *

Международные отношения сегодня представляют совокупность проблем, требующих от государств максимальных усилий для обеспечения своей безопасности. Обеспечение территориальной целостности – приоритетное направление во внешней политике современных национальных государств.

Введение

Испокон веков государства сталкивались с проблемой обеспечения территориальной целостности. Защита границ от внешних врагов всегда была приоритетным вопросом. На разных этапах развития государства появлялись проблемы, которые осложняли обеспечение территориальной целостности и влияли на национальную безопасность страны. Выявление этих проблем, а также причин их возникновения будет способствовать положительному их решению. В рамках каждой отдельной страны проблемы следует определять в двух направлениях - это политические и экономические. Каким образом они могут влиять на территориальную целостность государства? Это на сегодняшний день самый важный вопрос для независимых суверенных государств.

Проблема территориальной целостности государства

Согласно нормам международного публичного права, принцип территориальной целостности государств - это «принцип, защищающий право государства на целостность и неприкосновенность его территории» и «является важнейшим средством обеспечения суверенитета государства» [5].

Территория государства - это главное условие его существования и развития, и защищается национальными и международными средствами.

Пункт 4 статьи 2 Устава Организации Объединенных Наций призывает членов организации «воздерживаться в международных отношениях от угрозы силой или ее применения как против территориальной неприкосновенности или политической независимости любого государства, так и каким-либо другим образом, несовместимым с Целями Объединенных Наций» [8].

Провозглашение этого принципа стало причиной признания незаконности оккупации, аннексии и других способов отторжения территорий государства. В качестве примера действия этого принципа следует назвать Мюнхенское соглашение 1938г., по которому Германия угрозами вторжения и уничтожения Праги присоединила к своей территории Судетскую область Чехословакии. Договоры СССР-ФРГ, ПНР-ФРГ, СССР-ЧССР, подписанные с 1970 по 1977 годы, признали их противоречащими международно-правовым нормам и не влекущими за собой правовых последствий.

На современном этапе развития международных отношений данный принцип Устава ООН существует, однако его несоблюдение становится причиной возникновения территориальных конфликтов и напряженных отношений между государствами. Государства имеют право на целостность своих территорий, и отторжение ее частей приводит к при-

* Məqalə fəlsəfə ü.f.d. Mətləb Mahmudov tərəfindən çapa məsləhət görülüb.

менению жестких и принудительных мер, порой противоречащих принципам Устава ООН. Резолюции Совета Безопасности ООН, в принятии которых участвуют государства-члены, являющиеся также сторонами территориального конфликта, не исполняются. Этот факт становится причиной и источником проблемы обеспечения территориальной целостности государств. Возникает естественный вопрос, почему же члены ООН, совместно создавшие и принявшие эти принципы, сами же провоцируют их нарушение. Следует отметить что на протяжении всей истории территориальная целостность государства всегда нарушалась, ибо любая война фактически сопровождается переделом политической карты мира, либо региона. И сегодня одной из причин проблематичности данного вопроса является также противоречие принципов ООН, а именно коллизия принципа территориальной целостности государства и самоопределения народов.

На рубеже XX и XXI столетий появились новые участники международных отношений, которые согласно нормам международного права, являясь его субъектом, предъявляют территориальные претензии к другим субъектам, ссылаясь на принцип самоопределения. Такая постановка вопроса приводит к негативным последствиям и возникновению новых, либо углублению старых конфликтов между государствами. Посреднические миссии, создаваемые с целью урегулирования этих конфликтов, зачастую не в состоянии решить эту проблему. Резолюции ООН не выполняются.

Вопрос самоопределения и территориальной целостности государства стал обсуждаться после Второй мировой войны, когда распалась колониальная система и бывшие колонии стали приобретать политическую независимость и создали свои суверенные государства, определив их географические границы. Таким образом, на этом этапе развития международных отношений вопрос территориальной целостности и самоопределения наций был решен. Что касается государств, не являвшихся колониями, то их государственные границы уже были определены. Итак, проблема территориальной целостности государства сопровождается рядом причин, которые могут носить угрожающий характер и служить поводом для вторжения на территорию государства и тем самым повлиять на обеспечение национальной безопасности страны.

Политические проблемы

Одной из характерных особенностей современных международных отношений являются территориальные конфликты. Эта ситуация приводит к напряженным взаимоотношениям между странами, провоцирует военные столкновения, создает почву для обострения глобальных проблем, и препятствует созданию международной системы безопасности в мире. Неизменность и неприкосновенность государственных границ, а также целостность территории – это залог стабильности отношений как внутри, так и между государствами. Политическая нестабильность в государстве, борьба за власть правящих и оппозиционных сил ослабляют развитие страны и осложняют обеспечение национальной безопасности и, в первую очередь, усугубляют проблему сохранения территориальной целостности.

В последние годы развитие глобальных процессов и процесс размывания границ, на наш взгляд, является, одной из главных проблем сохранения территориальной целостности государства, ибо национальное государство в этих случаях сталкивается с серьезными проблемами, угрожающими основам института государства.

Непрекращающиеся войны за независимость побудили мировое сообщество к осознанию и закреплению территориальной целостности как базового принципа на международном уровне, а также и в национальном законодательстве. Конституция и дополнительные нормативно-правовые акты любой страны провозглашают неприкосновенность и нерушимость государственной территории и предусматривают защиту границ. Законы

каждой страны и международные соглашения, договора, декларации, заключаемые между государствами, направлены на сохранение территориальной целостности и неприкосновенности государственных границ.

Сегодня перед каждым государством стоит ряд политических проблем, которые так или иначе влияют на развитие страны и ее деятельность на международной арене. На наш взгляд, к самым, сложным и актуальным политическим проблемам следует отнести международный терроризм. Суть проблемы в том, что терроризм оказывает давление на политическую власть путем дестабилизации общественного порядка (теракты в общественных местах, массовая гибель невинных людей). В своих действиях террористические организации используют специфические черты развития современного общества. Явным примером являются средства массовой информации, деятельность которых сегодня ориентирована на отражение сенсаций.

Деятельность террористов направлена также на подрыв доверия граждан к властям, особенно в развитых странах, которые не в состоянии обеспечить безопасность людей, привыкших к комфортной и спокойной жизни. Это, в свою очередь, способствует политическому хаосу и ослабляет позиции и возможности государства в защите государственно-го строя и границ от внешних посягательств.

Другой политической проблемой являются локальные войны, которые могут перерасти в глобальную, так как позиция развитых стран в таких конфликтах нестабильна.

Наконец, самой большой политической проблемой, угрожающей безопасности любой страны, является наличие ядерного оружия у некоторых государств. Малейшая возможность его применения ставит под угрозу существование всех государств. Мировая общественность помнит последствия применения ядерного оружия 6 и 9 августа 1945 года в японских городах Хиросиме и Нагасаки, осуществленные Вооруженными силами США на завершающем этапе Второй мировой войны с целью ускорения капитуляции Японии. Общее количество погибших тогда составило 90-166 тысяч человек в Хиросиме и 60-80 тысяч человек в Нагасаки. Это единственный случай в истории человечества, когда было использовано ядерное оружие. Сегодня такая опасность существует на Корейском полуострове. Конфликт на полуострове является серьезной угрозой для Южной Кореи и Японии. Противоречивая политика России и США способствует провокационным заявлениям Пхеньяна о том, что теперь в зоне досягаемости северокорейских ракет почти вся территория США. Таким образом, существует реальная угроза применения ядерного оружия, последствием которого могут быть столкновения государств региона.

Экономические проблемы

Сегодня одной из глобальных экономических проблем является истощение природных ресурсов и разделение мира на полюса экономического развития, а также обеспечение продовольствием и научно-технические революции. В связи с этим желание ведущих государств владеть этими ресурсами и использовать их в своих целях вызывает негативное и враждебное отношение государств-владельцев. В последнее время мировое хозяйство предстаёт как неделимый, целостный организм с формирующимся единым механизмом развития. Большую опасность для человечества представляют экологические проблемы. В связи с этим назрела необходимость совместного мирового освоения космоса, запасов мирового океана. Всеобщей заботой стало сырьевое и топливно-энергетическое обеспечение государств. Скорейшего разрешения требует и продовольственный вопрос. В этом ряду стоят проблемы голода, нищеты, борьба с эпидемиями и со страшными болезнями (рак, СПИД).

К экономическим проблемам государств относится и проблема занятости населения. Рост массовой безработицы актуален в большинстве развитых и развивающихся стран.

Сегодня мир движется по пути интеграции: от экономических связей между отдельными государствами к единому всемирному экономическому комплексу. Целью стало создание единого рыночного пространства.

На современном этапе наблюдаются две тенденции развития человечества – это глобализация и регионализация мира. В связи с этим экономическое сотрудничество между государствами способствует решению экономических проблем как внутри государства, так и в рамках региона, что, в свою очередь, может служить залогом обеспечения национальной безопасности государств, особенно, защиты их территорий.

С постепенной утратой США роли международного экономического лидера выдвигаются «новые индустриальные страны» в Азии и Латинской Америке. На новое экономическое мышление переориентированы государства Восточной Европы, Китай, СНГ. С этой целью формируются крупные региональные экономические блоки и зоны, определяются сферы политического и экономического влияния.

К экономическим проблемам следует отнести мировую экономическую ситуацию, которая определенным образом влияет на внутреннее экономическое развитие отдельного государства. В качестве примера можно назвать экспорт сырьевых ресурсов, которые занимают место первостепенной важности (газ, нефть). При изменении цен на эти ресурсы меняется и ситуация внутри страны, экспортирующей их. «Возможное снижение мировых цен на нефть способно привести к глубокому кризису не только в нефтяной промышленности, но и в связанных с ней отраслях: энергетике, транспорте, строительстве и т.д., а также к уменьшению бюджетных средств, выделяемых на социальную сферу» [4, с.102-111].

К проблеме национальной экономики относится также слабый финансовый поток в реальный сектор. В этой связи важное значение имеет финансовая политика государства. Власти должны принимать меры, направленные на стабилизацию финансового рынка. Важно добиться направления капитала непосредственно в реальный сектор. Малый процент инвестиций влияет на планирование государственного бюджета. Уровень развития производства также является показателем состояния экономики страны.

Экономическая политика каждого государства направлена на создание условий для формирования внутреннего и привлечения иностранного капитала в целях развития рыночной экономики. В связи с этим важнейшей задачей правительства является усовершенствование правовых основ экономического развития и обеспечение экономической стабильности. Руководство страны принимает государственные программы для роста и развития всех сфер экономики, реализует всевозможные экономические проекты, ибо вклад в развитие только ведущих отраслей экономики не может положительно и всесторонне обеспечить экономическую мощь государства. Для решения этих задач государство должно реформировать внутреннее национальное законодательство, поддерживающее государственный и частный сектор, предпринимателей, фермеров. Достойный уровень жизни населения и его физического здоровья способна обеспечить сильная и правильно развивающаяся экономика страны.

Экономическая нестабильность в стране влечет за собой политическую дестабилизацию и создает благоприятные условия для внешних враждебно настроенных сил.

Сильная экономика государства в современных условиях – это потенциальная мощь в борьбе с потенциальными глобальными и региональными экономическими кризисами.

Установление взаимовыгодных экономических отношений с другими странами, сотрудничество в рамках международных экономических союзов и организаций также стимулирующий фактор усиления внутренней экономики государства. В условиях всемирной

интеграции и глобализации для национальных государств очень важно сохранить и развить внутреннее производство, чтобы полностью не зависеть от иностранного продукта.

Влияние проблемы территориальной целостности на национальную безопасность современных государств

Декларация ООН о недопустимости интервенции и вмешательства во внутренние дела государств, принятая резолюцией 36/103 Генеральной Ассамблеи ООН от 9 декабря 1981 года провозглашает, что «ни одно государство или группа государств не имеет права осуществлять интервенцию или вмешательство в любой форме или по какой бы то ни было причине во внутренние и внешние дела других государств» [1]. Нарушение данного принципа стало сегодня обычным явлением. Свидетельством тому являются современные территориальные конфликты. Сложившаяся в связи с этим ситуация влияет на процесс обеспечения национальной безопасности.

Концепция национальной безопасности Азербайджанской Республики, утвержденная Распоряжением Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева 23 мая 2007 года за № 2198, «является собранием целей, принципов и подходов политики и мероприятий, направленных на защиту личности, общества и государства в Азербайджанской Республике от внутренних и внешних угроз и ссылающихся на независимость государства, его территориальную целостность и демократический путь развития, интеграцию в качестве стратегического выбора в евро-атлантическое пространство и вместе с этим многоуровневость уравновешенной внешней политики» [3].

Азербайджанская Республика сегодня является стороной территориального конфликта. Ее территории оккупированы Арменией, что создает политические и экономические проблемы для Азербайджана, которые влияют на обеспечение национальной безопасности страны. 20% территории государства остается за пределами внутригосударственных и региональных границ, а также проектов международного значения, реализация которых направлена на укрепление и успешное развитие республики. Согласно Концепции «Обстановка безопасности Азербайджанской Республики представляет собой совокупность факторов, оказывающих воздействие на защиту ее суверенитета, территориальной целостности, неприкосновенности границ, национальных интересов, последовательного развития, благосостояния и ценностей населения» [3]. А безопасность в условиях оккупации территории государства, естественно, находится под угрозой как военной, так и политической и экономической.

Азербайджанская Республика расположена на географическом стыке Востока и Запада. Этот факт привлекает внешних акторов как с политической, так и с экономической точки зрения. Поэтому сфера обеспечения национальной безопасности и создание условий для реализации региональных и международных экономических проектов является для государства приоритетным вопросом.

Азербайджан располагается в нестабильном регионе, международный интерес к которому высок. Регион обладает большим потенциалом природных ресурсов и экономическими возможностями, использование которых должно идти на благо государств региона. И поэтому урегулирование и окончательное решение имеющихся здесь конфликтов будет способствовать созданию необходимой системы национальной безопасности как в рамках региона, так и на международном уровне. Богатые природные ресурсы Азербайджанской Республики и других региональных субъектов должны обеспечить их благосостояние в перспективе. Поэтому сотрудничеству между региональными и нерегиональными государствами придается большое внимание.

В Концепции национальной безопасности Азербайджанской Республики отражено важное значение, уделяемое данному вопросу: «Ярким образцом сотрудничества регио-

нальных стран является развитие транспортных и коммуникационных коридоров, нефтяных и газовых трубопроводов международного значения, вносящих еще больший вклад в развитие экономики Азербайджанской Республики и стран-партнеров» [3].

В своем выступлении на церемонии открытия железной дороги Баку-Тбилиси-Карс, состоявшейся 30 октября 2017 года, Президент Азербайджанской Республики Ильхам Алиев отметил: «Баку-Тбилиси-Карс является историческим проектом, проектом стратегического значения. Железная дорога Баку-Тбилиси-Карс является самым коротким и надежным путем, соединяющим Европу с Азией. Железная дорога Баку-Тбилиси-Карс превращается в важную часть транспортной карты Евразии. Углубится сотрудничество между всеми странами, пользующимися этой дорогой. Эта дорога будет служить стабильности и безопасности» [7].

Отмечено также, что этот и другие проекты являются результатом успешного сотрудничества стран региона: Азербайджана, Турции, Грузии и других стран.

Заключение

Проблема территориальной целостности и вопрос национальной безопасности государств в современных условиях – это взаимосвязанные между собой задачи, которые все страны пытаются осуществить в рамках действующего международного права и соблюдения национальных интересов. Поэтому проблемы, возникающие у государств в этом направлении, должны, на наш взгляд, заставлять всех участников системы международных отношений придерживаться принятых норм и уважать интересы друг друга, ибо сложившаяся сегодня ситуация в мире ведет к разрушению взаимоотношений и ставит под угрозу существование человечества.

Таким образом, внешняя политика государств в сфере поддержания мира является, на наш взгляд, приоритетным направлением. Стремясь развивать потенциал для поддержания усилий международного сообщества в деле обеспечения мира и безопасности, Азербайджанская Республика взяла на себя обязательство создать хорошо подготовленные и надлежащим образом оснащенные миротворческие подразделения.

В 1997 году в составе Вооруженных сил Азербайджана была создана миротворческая компания с целью внесения практического вклада в текущие миротворческие операции. В 2001 году в соответствии со стандартами НАТО был создан батальон. Сотрудничество с НАТО по программе «Партнерство ради мира» очень помогло укрепить миротворческий потенциал этих сил и повысить уровень взаимодействия с союзными силами. В настоящее время более 200 азербайджанских миротворцев служат в трех различных международных операциях по поддержанию мира плечом к плечу со своими коллегами из других стран во имя мира и безопасности [9].

Ключевые слова: угроза, территориальная целостность, самоопределение, суверенитет, принципы международного права, государство, внешняя политика, международные отношения, национальная безопасность.

Список использованной литературы

1. Декларация ООН о недопустимости интервенции и вмешательства во внутренние дела государств от 9 декабря 1981 года.//<http://www.un.org/ru>
2. Конституция Азербайджанской Республики, принятая 12.11.1995 года/"Сборник законодательства Азербайджанской Республики" (31 июля 1997 года, № 1)
3. Концепция национальной безопасности Азербайджанской Республики/Газета «Азербайджан» от 24 мая 2007 года, № 112.

4. Масимли А.А. Азербайджан: проблемы и перспективы оптимизации экономического развития в условиях глобализации.//Кавказ и глобализация. Том 1(5). 2007.
5. Международное публичное право. Учебник/под ред. Бекяшева К.А.М.:ООО «ТК Велби», 2003.-640с.
6. Постановление Конституционного суда Азербайджанской Республики от 21 июня 2002 года.//Газета "Азербайджан" от 22 июня 2002 года, № 140.
7. «Состоялась церемония открытия железной дороги Баку-Тбилиси-Карс». Газета «Бакинский рабочий» от 31 октября 2017 года, № 198.
8. Устав ООН//<http://www.un.org/ru>
9. www.mfa.gov.az

Nərgiz MƏMMƏDZADƏ

**Ərazi bütövlüyü problemi və onun müasir dövlətlərin
milli təhlükəsizliyinə təsiri**

Məqalədə müasir şəraitdə dövlətlərin ərazi bütövlüyünü təmin etmək problemi təhlil olunur. Problemin ölkənin milli təhlükəsizliyinə təsirinin siyasi və iqtisadi aspektləri araşdırılır. Araşdırmada beynəlxalq hüquq normalarına və beynəlxalq münasibətlər iştirakçılarının qarşılıqlı hörmətə riayət etmələrinin zəruriliyi göstərilir.

Məqalədə aparılan diplomatik mübarizənin nəticələrinin, beynəlxalq aləmdə Azərbaycan Respublikasının tələblərinin beynəlxalq hüquq normalarına əsaslandığı vurğulanır.

Açar sözlər: *təhlükə, ərazi bütövlüyü, müqəddəratın təyin olunması, müstəqillik, beynəlxalq hüquq prinsipləri, dövlət, xarici siyasət, beynəlxalq münasibətlər, milli təhlükəsizlik.*

Nargiz MAMMADZADA

**The problem of territorial integrity and its impact
on the national security of modern states**

Summary

This article analyzes the problem of ensuring the territorial integrity of states in modern conditions. The political and economic aspects of the impact of this problem on national security of the country are investigated. The study points out the need to observe the norms of international law and mutual respect for participants in international relations.

The foreign policy pursued in the field of ensuring territorial integrity is always a priority in front of the independent Republic of Azerbaijan. The results of the diplomatic struggle carried out, the demands of the Republic of Azerbaijan in the international arena are based on the norms of international law.

Keywords: *threats, territorial integrity, self-determination, sovereignty, the principles of international law, the state, foreign policy, international relations, national security*

Xalid NİYAZOV

s.e.ü.f.d., dosent

AMEA Hüquq və İnsan Haqları İnstitutu

KİV-İN İNFORMASIYA SİYASƏTİNİN FORMALAŞMASINDA ROLU*

Dövlət informasiya siyasətinin “hakimiyyət” kateqoriyası üzərindən müəyyənləşdirilməsi maraqlı görünə bilər. Əslində, belə bir yanaşma məntiqlidir, çünki hakimiyyət fenomen olaraq bir subyektin müxtəlif vasitələrlə başqa subyektlərin fəaliyyət və davranışına hər hansı bir təsir göstərə bilmək imkan və vasitələri ilə xarakterizə edilir.

KİV-in insanların ağılına və davranışına müstəsna təsir gücünü nəzərə alaraq onu haqlı olaraq dördüncü hakimiyyət adlandırırlar. Bununla bağlı V.D.Popov hesab edir ki, ... dövlət informasiya siyasəti – siyasət subyektlərinin informasiya vasitəsilə dövlətin və vətəndaş cəmiyyətinin maraqlarına uyğun olaraq insanların psixika və şüuruna, davranış və fəaliyyətinə təsir etmək imkan və məharətidir [2, s. 38]. Yenə də müəllifin qənaətinə, belə bir siyasətin subyekt qismində dövlət, dövlət orqanları, siyasi partiyalar, eləcə də vətəndaş cəmiyyətinin mediaholdingləri, KİV və KK kimi institutları çıxış edə bilərlər.

Belə bir vəzifə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2008-ci il 31 iyul tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasında Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına Dövlət Dəstəyi Konsepsiyasında da öz əksini tapmışdır: “Dövlətin informasiya siyasətinin əsas vəzifələrindən biri kütləvi informasiya vasitələrinin fəaliyyətində şəxsiyyət, cəmiyyət və dövlətin maraqlarının tarazlaşdırılmasına yönəlmiş hüquqi, iqtisadi, təşkilati və texnoloji tədbirlərin müəyyən edilməsidir. Elə şərait yaradılmalıdır ki, kütləvi informasiya vasitələri sosial təsisatların və cəmiyyətin obyektiv məlumatlandırılması funksiyasını səmərəli yerinə yetirə bilsin” [8].

Hakimiyyətlə cəmiyyət arasında KİV üzərindən konstruktiv dialoqun həyata keçirilməsi həmişə öz aktuallığını qoruyub saxlayacaqdır; bu, yeni yaranmış situasiya və ortaya çıxan problemlər kontekstində belə bir qarşılıqlı əlaqənin yeni formalarının axtarışına, onun hüquqi, təşkilati və müasir dövrdə məxsusi əhəmiyyət kəsb edən psixoloji formalarının dəqiqləşdirilməsinə yönəlmiş permanent prosesdir.

Adı gedən strukturlar Azərbaycan Respublikasının informasiya məkanında fəaliyyət göstərməklə dövlətin strateji və cari vəzifə, maraq və məqsədlərinə uyğun gələn, bəzən isə ziddiyyət təşkil edən informasiya siyasətini həyata keçirirlər.

Etiraf olunmalıdır ki, bu gün bir sıra ölkələrdə KİV-in söz azadlığı və demokratiya pərdəsi altında dövlətin milli maraq və həyatı mənafeələrinə, milli və informasiya təhlükəsizliyi prinsiplərinə zidd fəaliyyəti müşahidə olunmaqdadır. Ən acınacaqlısı isə odur ki, dövlətin əlində belə bir antimilli fəaliyyətin qarşısını ala biləcək effektiv təsir mexanizmi yoxdur.

Ümummilli əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdə dövlət və medianın milli maraqların müdafiəsi müstəvisindən vahid mövqedən çıxış etdiyini prezident İlham Əliyev ölkənin media ictimaiyyəti ilə istisnasız olaraq bütün görüşlərində ifadə edir: “... cəmiyyətimiz milli ideyalar, milli, strateji maraqlar ətrafında birləşib. Cəmiyyətdə bizim strateji seçiminizlə, ölkəni narahat edən əsas problemlərlə bağlı fikir ayrılığı yoxdur. Bizim mətbuatımız da əlbəttə ki, ilk növbədə, dövlətimizin strateji maraqlarını, dövlətimizin gələcəkdə də təhlükəsizlik şəraitində yaşamasını müdafiə etməlidir və milli maraqlarımızı beynəlxalq müstəvidə də qorumaqlıdır. Mən hesab edirəm ki, son vaxtlar, son illər ərzində bizim mətbuatımızda bu istiqamətdə ciddi dönüş

* Məqalə fəlsəfə ü.f.d., dos. Zeynəddin Şabanov tərəfindən çapa məsləhət görülüb.

yarandı. Nəzərə alsaq ki, XXI əsr informasiya əsridir, əlbəttə, biz bunu daim diqqətdə saxlamalıyıq» [9].

Hakimiyyətə KİV arasındakı münasibətlərin təhlili zamanı diqqəti daha çox inkişaf etmiş demokratiya və avtoritar dövlətlər deyil, KİV-in paralel olaraq həm siyasi mübarizə meydanı, həm də bu mübarizələrin girovuna çevrildiyi keçid cəmiyyətləri cəlb edir. Bu cür cəmiyyətlərdə KİV-in məxsusi siyasi rolu onunla izah olunur ki, plüralist informasiya məkanı bir qayda olaraq demokratik institutlardan əvvəl yaranır. Başqa sözlə desək, belə bir şərait yarana bilər ki, kütləvi informasiya vasitələri inkişaf edərsə, cəmiyyətdə kifayət qədər təsir qüvvəsinə malikdirlər, lakin onların müstəqilliyinin və məsuliyyətinin siyasi təminatları yoxdur.

Məsələn, ötən yüzilliyin 80-ci illərinin sonu - 90-cı illərinin əvvəllərində kütləvi şəkildə demokratiya və azadlıqla bağlı şüarlar səslənirdisə, müasir Azərbaycanda siyasətin də, siyasi münasibətlərin də, həmçinin ictimai fikir institutu olaraq medianın da trendləri dəyişib; indi daha çox hakimiyyətin “həndəsi quruluşu” və iqtisadiyyatda kök salmış inhisarçı zümrə üzərində nəzarətlə bağlı çağırışlar eşidilir. Əlamətdar haldır ki, Prezidentin özü belə bir nəzarətin “ictimai nəzarət” mexanizmi üzərindən həyata keçirilməsinin zəruriliyini təşviq edir. Dəyərlər sisteminin bu cür yerdəyişməsi birmənalı olaraq informasiya mühiti tərəfindən müəyyənləşdirilir; belə ki, siyasi dəyərlərin özü də ümumi informasiya mühitinin komponenti kimi səciyyələndirilir.

Dövlət informasiya siyasəti dövlətin maraqlarını onun vətəndaş cəmiyyətinin və hər bir fərdin maraqlarını qoruyub reallaşdırdığı səviyyədə həyata keçirib müdafiə etməlidir. Dövlətin vətəndaş cəmiyyətinin maraqlarını müdafiə etmədiyi təqdirdə bu vəzifəni kütləvi informasiya vasitələri öz üzərinə götürür. Kütləvi informasiya vasitələri siyasi sistemin kommunikativ funksiyalarının həyata keçirilməsi istiqamətində ixtisaslaşırlar. Media ictimaiyyəti də öz fəaliyyətini bu istiqamətdə qurur. Həmin segmentin daxilində və ondan kənar münasibətlər isə informasiya qanunvericiliyi və korporativ normalarla tənzimlənir.

Bir məqamı qeyd etməyi də vacib hesab edirik ki, kütləvi informasiya vasitələri termini keçmiş Sovetlər birliyinə aiddir. Qərbdə həmin terminin analogi qarşılığı kimi kütləvi kommunikasiya vasitələri anlayışından istifadə olunur ki, bu da kütləvi ünsiyyətin bütün sferalarını – elektron rabitə vasitələri, İnternet və s. əhatə edir. Azərbaycan qanunvericiliyi hüquqi tənzimləmə obyektini kimi son vaxtlaradək ənənəvi medianı qəbul edirdisə, informasiya daşıyıcılarının diversifikasiyası, konvergentləşməsi və rəqəmsallaşmasının nəticəsi olaraq artıq “new media”nın fəaliyyəti də normalaşdırılıb [10].

Kütləvi kommunikasiya vasitələrinin siyasi funksiyaları KİV-lə demək olar ki, eyniyyət təşkil edir:

- informasiya funksiyası; maarifləndirmə funksiyası;
- siyasi-sosiallaşma funksiyası; nəzarət funksiyası;
- artikulasiya və maraqların təmsil edilməsi funksiyası ;
- səfərbəredici funksiya; innovasiya funksiyası;
- operativ funksiya; ictimaiyyətin və ictimai rəyin formalaşdırılması funksiyası.

Dövlət informasiya siyasətinin formalaşmasında KİV-in rolu onun siyasi imkanları ilə müəyyən olunur. Əvvəla, istənilən dövlətdə insanların dinc yanaşı yaşamasını mümkün edən ümumi dəyərlər sistemi mövcuddur. Müxtəlif ictimai qruplar arasında ümumi məqsəd və dəyərlərin, ictimai rəy və razılığın əldə edilməsi, təmas və dialoqun qurulması KİV- lərin vəzifələri sırasındadır. İkincisi, dövlət siyasətinin müzakirəsi, tənqidi, təshih, ictimai tələblərin hakimiyyətə çatdırılması və ümumiyyətlə, cəmiyyətin belə bir siyasətin işlənilməsində iştirakı KİV-siz mümkün deyildir. Üçüncüsü, KİV dövlətin onun qarşısında, eləcə də öz qarşısında qoyduğu vəzifələri cəmiyyətə çatdırır, dövlət siyasətinin təbliğatçısına, eləcə də vətəndaşların ümumdövlət işlərində iştirakının təşkilatçısına çevrilə bilər. Nəhayət, KİV dövlətdə münbit psixoloji mühitin təşəkkül tapmasına, hər bir vətəndaşda şəxsi ləyaqət hissinin tərbiyə

edilməsinə, insanlarda özlərinə və dövlətə inam hissinin aşılmasına yuridik olmasa da, mənəvi məsuliyyət daşıyır. Bu müstəvidə dövlət KİV-ə dəstək verilməsində və onun fəaliyyətinin tənzimlənməsində maraqlıdır.

Azərbaycan timsalında dövlətin demokratik mahiyyətini və quruluşunu ifadə edən indikatorlardan biri məhz informasiya mənbələrinin plüralizmi, KİV-in müxtəlifliyidir. Məhz belə bir müxtəliflik ümumvətəndaş həmrəyliyi və məsuliyyətini formalaşdırmaqla ictimai həyatın və ictimai rəyin fərqli çalar və axınlarını təcəssüm etdirir.

Bu gün müasir siyasi prosesi KİV-siz təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Media siyasiləşdiyi kimi, tam əksi – siyasətin də medallaşması prosesi baş verir. Və media vasitəsilə oxucuya, dinləyiciyə, tamaşaçıya ünvanlanan siyasət daha praktiki və real təsir bağışladığı üçün hakim sinif həmişə KİV üzərində nəzarəti əlində saxlamağa çalışır.

KİV ən vacib siyasi problemlərlə bağlı ictimai fikri formalaşdırmaqla geniş xalq kütləsinin siyasi cəhətdən sosiallaşmasında əsas aktorlardan biri kimi çıxış edir. Mətbuat, radio, televiziya, son illərdə isə internet siyasi proseslərin ayrılmaz, real hissəsinə çevrilmişdir. Sözügedən kontekstdə informasiya axını üzərində nəzarət və onun idarə edilməsi vacib siyasi məsələlərdən biri kimi çıxış etməkdədir. Çünki KİV - ə nəzarət obyektiv olaraq siyasi prosesə müdaxilə etmək və onun inkişafına təsir rıçaqlarını əldə saxlamaq deməkdir [7].

Müxtəlif dövrlərdə hakim fərqli siyasi rejimlərin hakimiyyət fəlsəfəsinə adekvat olaraq Azərbaycanda mediaya administrativ təzyiq, onun fəaliyyətinin nəzarət altında saxlanması, senzura məruz qalması faktları yer almışdır. Belə bir idarəçiliyin bariz nümunəsi qismində sovetlər dövrünü göstərmək mümkündür. Lakin bununla belə ölkəmizdə sözə, mətbuata, ümumiyyətlə, KİV-ə rəğbət dərin kökləri mövcuddur. Müstəqillik tariximizin yeni səhifələrinin yazıldığı bir dövrdə medianın üzərindən senzura götürülmüş, onun sərbəst fəaliyyətini tənzimləyən normativ-hüquqi baza yaradılmışdır. İstənilən demokratik ölkədə olduğu kimi, Azərbaycanda da hakimiyyət məlumat mənbələrinin plüralizmində, ictimai fikrin bütün əsas çalar və axınını əks etdirən KİV-in çoxnövçülüyləndirilməsi, aşkarlığın təmin edilməsində maraqlıdır.

KİV-in siyasi təsir qüvvəsini şərtləndirən əsas elementlərdən biri cəmiyyətin və hökumətin diqqət mərkəzində yer alan mövzuların müəyyən olunaraq müzakirəyə çıxarılmasıdır. Bu zaman əsas məqam cəmiyyət üçün daha aktual sayılan problemin müzakirə predmetinə çevrilməsidir. Çünki praktika göstərir ki, çoxsaylı problemlər və onların müzakirəsi ilə eyni vaxtda məşğul olmaq mümkün deyil. Əslində, KİV-in cəmiyyət üçün aktualıq kəsb edən hər hansı bir məsələni gündəmə gətirərək ictimaiyyətin müzakirəsinə çıxarması siyasətçiləri hər zaman narahat edən əsas məsələlərdəndir. Bununla dördüncü hakimiyyət kimi KİV problem mənbəyi olan reallıqları üzə çıxarır, günahkarları ictimai şəkildə mühakimə edir, tənqid obyektinə çevirir.

Bu gün müasir siyasi prosesi KİV-siz təsəvvür etmək, bir qədər əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi, sadəcə, qeyri-mümkündür. Radio və televiziyaadakı siyasi veriliş, qəzetdəki siyasi reportaj tamaşaçı və oxucu auditoriyasına bilavasitə təsir edir, cəmiyyətdə mühüm ictimai-siyasi hadisə kimi qəbul olunur. Demokratik cəmiyyətdə KİV təkə təbliğat vasitəsi kimi qalmayaraq, həm də hakimiyyətə qütbvari əks mövqelərdə qərar tutur. Lakin bu prinsipə sadıq qalmaq, ona əməl etmək heç də həmişə müəssər olmur. Buna yalnız jurnalistlər deyil, cəmiyyətin özü də vərdiş etməlidir. Təcrübə göstərir ki, siyasi rejimlərdən və hakimiyyətin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq bu, ağır və çətin bir prosesdir. O da danılmaz həqiqətdir ki, ayrı-ayrı jurnalistlərin, redaksiya kollektivlərinin siyasi proseslərdə səmərəli iştirakı yalnız yaradıcılıqla bağlı olmayaraq, onların siyasi prosesə subyekt qismində qatılmaq istəyi ilə də əhəmiyyətli dərəcədə bağlıdır. KİV-in siyasətdə rolu ilk növbədə onun funksiyalarında özünü göstərir. Həmin funksiyaları isə aşağıdakı kimi təsnifləndirmək mümkündür: vətəndaşların məlumatlandırılması, onlara zəruri informasiyaların verilməsi, siyasi maarifləndirilmə, siyasi sosiallaşma, müxtəlif ictimai maraqların ifadə

olunması, artikulyasiya imkanlarının mövcudluğu, siyasət subyektlərinin integrasiyası, ictimai fikrin formalaşdırılması, çatışmazlıqların tənqidi.

KİV cəmiyyətin siyasi sistemində müxtəlif siyasi proqramların, platformaların, ideyaların, müxtəlif şəxslərin, ictimai qurumların, siyasi zəmində fəaliyyət göstərən partiyaların, fraksiyaların və s. təkliflərini müzakirə, dəstək, tənqid və mühakimə yolu ilə siyasi idarəçilik rolunu yerinə yetirir. Məsələn, ölkəmizin yeni müstəqillik tarixində cəmiyyətin demokratikləşməsi və yeni dövrün tələblərinə uyğun şəkildə formalaşmasında KİV kifayət qədər fəal iştirak edir. Cəmiyyətin informasiya maraqlarının, aşkarlığın təmin edilməsində, ictimai rəyin öyrənilməsi və formalaşmasında, vacib problemlər ətrafında fikir mübadilələrinin təşkilində, dövlətin, partiyaların, ictimai təşkilatların və hərəkatların, ayrı-ayrı liderlərin proqram və fəaliyyətlərinin dəstəklənməsi və tənqidində, siyasi mədəniyyətin inkişafında yaxından iştirak etməklə KİV siyasət sferasında vacib funksiyaları yerinə yetirir.

Siyasi sistemdə KİV-in yerini, K.Marks siyasi, ancaq qeyri-rəsmi və dövlətlə cəmiyyət arasında əlaqə yaradan “üçüncü element” kimi müəyyən etmişdir [4, s.187].

Bu səbəbdən KİV-in rol və funksiyası daim cəmiyyətin fəaliyyətindən, deməli, onun siyasi quruluşundan asılı olmuşdur. Hakim sinif isə hər zaman KİV üzərində nəzarəti təmin etməyə cəhd göstərmişdir. Amerika mediası barədə yazarkən M.Parenti qeyd edilən xüsusa olduqca maraqlı məqamlara toxunur: “Mətbuatın sahibkarlar, mühafizəkar və hökumətmeyilli olması tamamilə aydın görünür. Kütləvi informasiya vasitələrinin sahibkarların tərkibi və onların biznes reklamından böyük asılılığı nəzərə alınsa, həmkarlar ittifaqlarının mediada çalışanların ehtiyac və tələblərini bəyan etmək imkanları olduqca məhduddur” [5, s. 218].

KİV-in siyasi rolunun kökündə müasir şəraitdə “informasiya azadlığı” tələbinə transformasiya olunan “söz azadlığı” tələbi dayanır. Söz azadlığı anlayışı azadlığın əsas düşməni hesab olunan feodal dövlətlərə qarşı burjuva inqilabları dövründə yaranmışdır. Bu zaman hesab olunurdu ki, mətbuat hökumətin qəsdlərindən kənarda qalmaq üçün azadlığını qorumaq lazımdır. Lakin burjuva inqilabları fonunda mətbuatın dövlət senzurasından azad edilməsi həmin azadlığın KİV sahiblərinin əlinə verilməsi ilə nəticələndi. Maks Veber bununla bağlı yazırdı: “Baş verənlər nəticəsində işçi-jurnalistin siyasi təsiri azalsa da, mətbuatın sahibi olan maqnat - kapitalistin bu təsiri daha da artmağa başladı” [1, s. 804].

KİV texnologiyasının inkişafı isə vəziyyəti daha da mürəkkəbləşdirdi. K.Manheymə görə, hakimiyyətin diktaturaya çevrilməsi ictimai fikrin formalaşdırılması sahəsində aktiv inkişaf edən müasir sosial texnologiyaların əsas xüsusiyyətləri sayəsində baş verir: “Mətbuat və radionun köməyi ilə bu istiqamətdə ideyaların mexanikləşdirilmiş kütləvi istehsalı həyata keçirilir” [3, s. 693].

Belə bir məqama da aydınlıq və konkretlik gətirilməlidir ki, mətbuatın hakimiyyətin dördüncü qolu adlandırılmasına rəğmən jurnalistlərin “hakimiyyət”i rəmzi xarakter daşıyır. Bəli, heç şübhəsiz, medianın cəmiyyətin və dövlətin arzuolunan modeli barədə müəyyən sosial təsəvvürlər yaratmaq və onun qəbul edilməsinə nail olmaq imkanları vardır. Bu sosial imtiyaz cəmiyyətdə KİV-in hakimiyyətini hər nə qədər genişləndirsə də, paralel olaraq onu siyasətin və iqtisadiyyatın fasiləsiz təsir hədəfinə çevirir. Bununla belə, adı çəkilən seqmentlərin özləri də sürəkli olaraq KİV-in təsirinə məruz qalırlar. Təbii ki, bütün bunlara həm də ictimai-siyasi quruluşun, dövrün reallıqlarının prizmasından yanaşmaq lazım gəlir. Məsələn, Kommunist Partiyasının hakim olduğu sovet cəmiyyətində KİV partiya siyasətinin kollektiv təbliğatçısı, təşviqatçısı və təşkilatçısı idi. Lakin SSRİ-nin süqutundan sonra dəyişən sosial və siyasi struktur postsovet məkanında KİV-in inkişafına ciddi təsir göstərmişdir. Q.Q.Poçeptsov postsovet dövründə KİV tarixinin üç mərhələsini ayırır:

1. Mərkəzləşdirilmənin tənəzzülü mərhələsi. Bu dövrdə çoxsaylı yeni KİV-lər

yaradılsa da, informasiya axınının təmin etmək üçün yetərli maddi və intellektual resursların hazırlanmasına diqqət ayrılır.

2. Biznes və ya satış mərhələsi. Birinci mərhələdə sayı çoxalan qəzetlər, jurnallar, kanallar burada artıq alqı-satqı predmetinə çevrilirlər.

3. Üçüncü mərhələ isə artıq KİV-lərin arasında ciddi rəqabətin başlanması ilə xarakterizə edilir [6, s. 574].

Göstərilən mərhələləri Azərbaycan KİV-nin postsovet dönmündəki inkişaf tarixinə də aid etmək olar. Ötən əsrin son onilliyində kifayət qədər mürəkkəb tarixi və ictimai-siyasi şəraitdə dövlət müstəqilliyini əldə etdikdən sonra ölkəmizdə də çoxsaylı media orqanları yaranmışdır. Bu sıraya ilkin mərhələdə əsas etibar ilə qəzet və jurnallar şamil edilsə də, sonradan onların sırasına telekanal və radiolar, informasiya agentlikləri, son dövrlərdə isə internet resursları da daxil olmuşdur. Sovetlər dönmündən fərqli olaraq artıq fərdi şəxslərin, təşkilat və müəssisələrin müstəqil şəkildə KİV təsis etmək hüququ ölkəmizdə media vasitələrinin çoxalması ilə xarakterizə edilmişdir ki, həmin tendensiya bu gün də davam etməkdədir. Bütün bunları şərtləndirən başlıca cəhətlərdən biri isə KİV-in də siyasi cəhətdən müstəqillik əldə etməsidir. Bu şəkildə inkişaf həm də KİV-in maliyyələşdirilməsində yeni subyektlərin, bazar-maliyyə strukturlarının iştirak etməsi ilə müşayiət olunur. Ancaq həmin proses dərhal baş verməmiş, təkcə iqtisadiyyat yox, həm də siyasətlə sıx bağlı olmuşdur. Sonrakı mərhələdə isə KİV-lərin böyük əksəriyyətinin iqtisadi cəhətdən müstəqil olmasının mümkünsüzlüyü aşkarlanmış və bu səbəbdən onlar maliyyə baxımından sahibkarlardan, müəssisələrdən, siyasi partiyalardan asılı vəziyyətə düşmüşlər.

Mediağa sərmayə yatırانların bir çoxu isə müəyyən siyasi məqsədlərə nail olunmasını özləri üçün prioritet seçmişlər. Bütün bunlar nəticə etibar ilə onu təsdiq etmişdir ki, dövlət siyasətinin mediada hansı formada işıqlandırılması KİV-lərin mövcudiyyət və maliyyələşmə formasından bilavasitə asılıdır.

Ötən əsrin 90-cı illərindən başlayaraq Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında yaşanan dəyişikliklər mediaya da təsirsiz ötüşməmişdir. İctimai-siyasi, sosiomədəni və iqtisadi həyatda baş verən dəyişikliklər media və onun fəaliyyətini tamamilə yeni şərtlər əsasında formalaşdırmışdır. Son 20 ildə Azərbaycanın KİV seqmenti bir sıra nailiyyətlərə imza atmışdır. Yeni müstəqillik tarixində Azərbaycan KİV əsaslı transformasiyaya məruz qalmış və burada yeni informasiya texnologiyalarının, sözügedən kontekstdə isə yaşanan informasiya inqilabının təsiri əsas rol oynamışdır. Bu gün cəmiyyətin media-strukturunda çox güclü və böyük təsirə malik seqment formalaşmışdır. Buraya internet mediası ilə yanaşı qəzet və jurnallar, telekanal və radio-stansiyalar kimi ənənəvi KİV aid edilir. Mediasistem üçün unikal olan internet KİV-i öz təsir dairəsini durmadan genişləndirməkdədir və yaxın perspektivdə onun bu bazarda hegemon mövqeyə yüksələcəyi təhlilçilərdə şübhə doğurmur. Artıq Azərbaycanda bir sıra media quruluşları var ki, onlar “of-line” mövcud deyillər, fəaliyyətlərini yalnız “on-line” rejimdə sürdürürlər. Qərblərlərinin inkişaf etmiş media bazarı bunun sadəcə dövrün tələbi olduğunu, bazar iqtisadiyyatı şəraitində bu qəbildən olan media vasitələrinin fəaliyyətini daha optimal şəkildə, yəni az xərclə tənzimləməyin mümkün olduğunu söyləyir.

Sosial məsuliyyət modeli KİV-in ictimaiyyət qarşısında bir sıra öhdəliklərini özündə cəmləşdirir. Burada peşəkarlıq amili, operativ şəkildə informasiyaların çatdırılması, qərəzsizlik, balans prinsipinin qorunması, obyektiv yanaşma ilk planda yer alır. Prosesi qeyd olunan kontekstdən dəyərləndirdikdə, medianın sərbəst fəaliyyəti və ictimaiyyət qarşısındakı funksiyaları burada özünü əsas prinsiplər kimi göstərir. Belə vəziyyətdə dövlət və medianın münasibətləri müstəqil ictimai qurumların vasitəçiliyi ilə reallaşdırılır. Azərbaycanda analoji təsisat rolunda Mətbuat Şurası çıxış edir. Bəhs edilən modeldə mediaya ictimai rəy, həmçinin peşə etikasının köməyi ilə nəzarət olunur. Bu baxımdan Jurnalistin Etik Davranış Kodeksi media

təmsilçilərindən yüksək peşəkarlıq, obyektivlik və qərəzsiz yanaşma tələb etməklə qalmayıb, eyni zamanda, KİV-lərin fəaliyyət və qarşılıqlı münasibətlərinin tənzimləyicisi rolunda çıxış edir.

Müasir Azərbaycan şəraitində dövlət və KİV arasında qarşılıqlı münasibətlər ideoloji ehkamların aradan qaldırılmasından da keçir. Bu, nəticə etibarilə həmin əlaqələrin hüquqi müstəviyə sürüşməsinə şərtləndirir və beləliklə, dəqiq hüquqi əsaslandırma tələb edir. İnformasiya sferasının artan rolu cəmiyyətin formalaşması prosesində mühüm faktorlardan olaraq fəal şəkildə siyasi, iqtisadi, müdafiə və milli təhlükəsizliyin digər tərkib hissələrinə təsir göstərməkdədir.

İstənilən halda KİV öz fəaliyyətində prioritet olaraq cəmiyyətin maraqlarının təmin edilməsi öhdəliyinə diqqət etməlidir. Onun cəmiyyət və dövlətlə qarşılıqlı münasibətləri isə həmişə mürəkkəb xarakterə malik olacaqdır. Çünki KİV-in fəaliyyəti çoxşaxəlidir. Qloballaşma və modernləşmə şəraitində bu çoxşaxəli fəaliyyət yeni çalarlar əldə edərək KİV-in cəmiyyətdə institut kimi mövqeyini daha da möhkəmləndirir.

Nəticə etibarilə aşağıdakı qənaətə gəlmək mümkündür:

1. Müasir politologiya elmi kütləvi informasiya vasitələrinə (KİV) dünyada, regionda, konkret ölkədə cəmiyyətin öz daxilində baş verən hadisələr barədə insanların, sosial qrupların, dövlətin operativ şəkildə məlumatlandırılması vasitəsi, eləcə də spesifik sosial funksiyalar yerinə yetirən informasiya yayım kanallarının məcmusu kimi yanaşır. Siyasətdə sosial informasiya, yəni insanların maraq və fəaliyyəti ilə bağlı bilgi və məlumatlar xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

2. İnkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycan cəmiyyətində də KİV informasiya dövriyyəsində həlledici rola malikdir. Bu gün müasir siyasi prosesi KİV-siz təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Radio və televiziya da siyasi veriliş, qəzet-dəki siyasi reportaj tamaşaçı və oxucu auditoriyasına bilavasitə təsir edir, cəmiyyətdə mühüm ictimai-siyasi hadisə kimi qəbul olunur. Demokratik cəmiyyətdə KİV təkcə təbliğat vasitəsi kimi qalmayaraq, obrazlı şəkildə ifadə etsək, həm də hakimiyyətə diametral əks qütb mövqelərində dayanır. Lakin bu prinsipə sadıq qalmaq, ona əməl etmək heç də həmişə müəssər olmur.

1. KİV-in manipulyasiya arsenalı kifayət qədər böyükdür və o, siyasi şüura, vətəndaşların davranışına aktiv təsir göstərir ki, bu da müasir cəmiyyətdə dördüncü hakimiyyətin nə qədər vacib rol oynadığını bir daha bariz şəkildə nümayiş etdirir. Bu səbəbdən dövlət siyasətinin mahiyyətinin, məqsədlərinin, doğracağı nəticələrin cəmiyyətə nə dərəcədə düzgün çatdırılması KİV-in bu siyasətə baxış bucağı, mövqeyi, obyektivliyi, hansısa siyasi qrupun təsiri altında olub-olmaması, məsələyə balanslı yanaşıb-yanaşmaması kimi amillərdən asılıdır.

Açar sözlər: *dövlət informasiya siyasəti, informasiya məkanı, söz azadlığı, milli maraqlar, informasiya maraqları, informasiya texnologiyaları, sosial məsuliyyət*

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Вебер М. Избранные произведения / Пер. с нем.; сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; предисл. П. П. Гайдено; коммент. А. Ф. Филиппова. Прогресс, 1990, 808 с..
2. Информационная политика. Учебник / Под общей ред. В.Д. Попова - М.: Изд-во РАГС, 2003, 463 с.
3. Манхейм К. Диагноз нашего времени. Пер. с нем и англ. М.: Юрист, 1994, 700 с.
4. Маркс К. Энгельс Ф. Сочинение. Изд. 2 - е. Т.1. М.: Политиздат, 1955, 723 с.
5. Паренти М. Демократия для немногих. Пер. с англ. и предисл. А. Маныкина. М.: Прогресс, 1990, 504 с.
6. Почепцов Г.Г. Информационные войны. М.: Reflbuk, 2000, 576 с..

7. Тугаев А.С., Хренов А.Е. Политология в схемах и комментариях. СПб., 2005 // http://www.fictionbook.ru/author/александртугаев/politologiya_v_shemah_i_kommentariyah/read_online.html?page=1
8. <http://kivdf.gov.az/menu/151/Konsepsiya/> 12.07.17
9. <http://www.president.az/articles/15874> 13.11.17
10. www.e-qanun.az/framework/7512 13.11.2017

Халид НИЯЗОВ

РОЛЬ СМИ В ФОРМИРОВАНИИ ИНФОРМАЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ

Резюме

Осуществление конструктивного диалога между властью и обществом через средства массовой информации всегда должно сохранять свою актуальность. Государственная информационная политика должна защищать интересы государства, гражданского общества и каждой личности. Роль СМИ государства в формировании информационной политики определяется его политическими возможностями.

В демократическом обществе средства массовой информации являются не только средством пропаганды, но и занимают противоположную власти позицию. Посредством обсуждений, поддержки и критики различных политических программ, платформ, идей, предложений различных лиц, общественных организаций, политических партий, фракции и т. д. средства массовой информации исполняют роль политического управления.

Ключевые слова: *государственная информационная политика, информационное пространство, свобода слова, национальные интересы, информационные интересы, информационные технологии, социальная ответственность.*

Khalid NIYAZOV

THE ROLE OF THE MEDIA IN THE FORMATION OF INFORMATION POLICY

Summary

The implementation of a constructive dialogue between the authorities and society through the media will always remain relevant. The state information policy should satisfy, protect the interests of the state, authorities, to extent the state realizes and protects the interests of civil society and every person. The role of the media in forming the information policy is determined by their political capabilities.

In a democratic society the media is not only a means of propaganda, but also takes a position opposite to the power. Through the discussions, support and criticism of various political programs, platforms, ideas, proposals of various persons, public organizations, political parties, factions, etc., the media play the role of political management.

Keywords: *state information policy, information space, freedom of speech, national interests, information interests, information technology, social responsibility.*

MÜASİR GEOSİYASİ SİSTEMDƏ GÜC FAKTORU: ELMİ-SİYASİ TƏHLİL *

Soyuq müharibənin başa çatması və dünya sosializm sisteminin süqutundan sonra formalaşmaqda olan dünya nizamında və geosiyasi sistemdə güc amili daha çox başqalarına nəzarət etmək, onlara müəyyən işləri gördürmək və ya nədənsə çəkəndirmək qabiliyyəti kimi mənalandırılır. Güc müasir beynəlxalq münasibətlərdə daha güclü dövlət tərəfindən digər dövlətlərin fəaliyyətinə nəzarət etmək qabiliyyəti kimi müəyyən olunur. İkiqütblü dünya qaydasının süqutundan sonra Amerika politoloqu Z.Bjezinskinin dediyi kimi, bir müddət ABŞ belə güc rolunda çıxış etsə də, tezliklə belə vəziyyətin alternativ rolunda Rusiya görünməyə başladı (2, s. 213-214) ki, əslində, bununla da ABŞ-in dominantlığı yenidən ikiqütblülüyə doğru meyillənməyə başladı.

Beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi ilə bağlı tədqiqatlarda belə hesab olunur ki, dövlətin təbii sərvətləri, geniş ərazisi, işçi qüvvəsi, hərbi qüvvələri onun gücünün əsasını təşkil edir. Lakin bu amillərin real gücə çevrilməsi onlar vasitəsilə bu və ya digər dövlətin başqa dövlətlərin fəaliyyətinə təsir edə bilməsindən asılıdır. Belə ki, 1931-cı ildə Çinin böyük ərazisi, ən çox əhalisi və böyük ordusu var idi, lakin o, güclü dövlət deyildi, buna görə də kiçik Yaponiya tərəfindən Mancuriya asanlıqla işğal edilmişdi (3, 86). Siyasi münasibətlər digər münasibətlərlə sıx bağlı olduğuna görə güc yalnız siyasi faktor kimi çıxış etmir. Lakin dövlətlər digər dövlətlərin fəaliyyətinə təsir yaxud onlara nəzarət edə biləndə, güc siyasi xarakter daşıyır və buna görə də beynəlxalq siyasətin hadisəsinə çevrilir. Bu baxımdan pulun bazar münasibətləri şəraitində oynadığı rolu güc beynəlxalq siyasət sahəsində oynayır. İnsanlar onlara lazım olan məhsulları almaq üçün və ya yatırım üçün pul əldə etməyə çalışırlar. Bu kateqoriyalı insanlar kimi bəzi dövlətlər də gücü vasitə yox, məqsəd hesab edirlər (13, s. 311).

Müasir politoloji fikir gücün elementlərini üç qrupa bölür: təbii, sosial və ideoloji. Geosiyasi faktor kimi gücün təbii qrupuna ölkənin coğrafi yerləşməsi, təbii sərvətləri və əhalisi daxildir. Gücün sosial qrupuna iqtisadi inkişaf səviyyəsi, siyasi struktur və milli mədəniyyət daxildir. Gücün ideoloji qrupu isə idealları, elmin inkişaf səviyyəsi və dövlət başçılarının müdrikliyi və s. bu kimi amilləri əhatə edir. Bəzən gücün elementləri onun determinantları kimi də qələmə verilir, bununla belə nəzərə alınmalıdır ki, gücün elementləri onu müəyyən etmir, bu elementlər gücün yalnız əldə olunmasına və artmasına xidmət edir (7, s. 26-27).

Dövlətin güclü və ya zəif olması bu elementlərin bacarıqla tətbiq edilməsindən asılıdır. Gücün hər bir elementi dövlətin inkişafında müəyyən rol oynayaraq bir-birinə təsir göstərir. Geosiyasətçilərin fikrincə, coğrafiya dövlətin gücünün əsas elementidir, mühüm coğrafi faktorların sırasında ölkənin miqyası, onun iqlimi, topoqrafiyası və yerləşdiyi ərazi durur. Dövlətin miqyası onun gücünə iki yolla təsir edir: birincisi, dövlət böyük əraziyə və münbit təbii sərvətlərə nəzarət edir. Bu, böyük ərazidə əkinəyararlı torpağın, müxtəlif çeşiddə və miqdarda xammalın və çoxlu sayda əhəlinin yaşaması üçün şərait yaradır: ikincisi, böyük ərazi dövlətə hərbi üstünlüyün müxtəlif növünü verməklə onu gücləndirir (17, s. 51-52). Almanıyanın görkəmli dövlət xadimi və diplomatı O.Bismark məhz bu amildən çıxış edərək bildirmişdi ki,

* Məqalə professor Zeynal Həsənalıyev tərəfindən çapa məsləhət görülüb.

nəhəng ərazi məkanına malik Rusiyaya hücum etməklə ona qalib gəlmək istəyən dövlət özü üçün dəhşətli gələcək qazanır (1, 303-304). Tarix onun dediklərini iki dəfə həqiqətə çevirmişdi.

Qeyd edək ki, dövlətin ərazisinin böyüklüyü düşmənin hücumundan qorunmaq üçün hücumə məruz qalan dövlətin hərbi qüvvələrini həlledici döyüşə qədər qorumaq üçün onları ölkənin işğal olunmayan ərazisinə çəkilməyə imkan verir. Belə ki, Rusiyanın ərazisinin böyüklüyü I Napoleon və alman-faşist ordularının darmadağın edilməsində böyük rol oynamışdır. Digər coğrafi faktorların (iqlim, topoqrafiya və ölkənin yerləşdiyi ərazi) da dövlətin gücünə böyük təsiri vardır. Bu, bir tərəfdən onu sürətli məğlubiyyətdən qurtarır, digər tərəfdən isə ona qücünü səfərbər etməyə imkan verir.

Geosiyasi gücün təbii qrupuna daxil olan digər bir faktor ölkənin təbii sərvətləridir. Dövlətin gücünə ən çox təsir göstərən təbii sərvətlərdən nefti, dəmiri, kömürü, alüminiumu və s. göstərmək olar. Lakin bu və ya digər dövlətdə təbii sərvətlərin olması onun güclü dövlət olmasını sübut etmir. Bunun üçün bu dövlət təbii sərvətlərinə nəzarət etməlidir. Tarix boyu güclü dövlətlər zəngin təbii sərvətlərə malik olan, lakin sosial-iqtisadi və hərbi-strateji baxımdan zəif olan dövlətlərin təbii sərvətlərini mənimsəyərək onları özlərindən asılı vəziyyətə salmağa çalışmış və əsasən buna müvəffəq olmuşlar.

Müasir elmi-siyasi fikir dövlətin geosiyasi gücünün təbii qrupuna daxil olan mühüm faktorlardan birinin də əhali olduğunu etiraf etmişdir. Əhalinin rolu ilk növbədə iqtisadi inkişafı və ordunu insan qüvvəsi ilə təmin etməkdədir. Lakin əhalinin çoxluğu özü-özlüyündə dövlətin gücünə hərbi qüvvələrin, yaxud yüksək iqtisadi inkişafın olmasına zəmanət vermir. Bunun üçün dövlətin sənayesi, o cümlədən hərbi sənayesi yüksək inkişaf səviyyəsində olmalıdır. Məlum olduğu kimi, Almanıyanın hər iki Dünya müharibəsi ərəfəsindəki gücü əks cəbhədə olanların gücündən dəfələrlə çox olmuşdu (17, s. 101).

Dövlətin geosiyasi gücünün ölkənin iqtisadi inkişafından asılı olması şübhəsizdir, belə inkişafın əsasını təşkil edən sənayeləşməyə, (xüsusilə hərbi sənaye) öz növbəsində şəhərlərin inkişafı, təhsilin yayılması, coğrafi və sosial mobillik, elmi-texniki tərəqqi, sekulyarizm kimi faktorlar təsir göstərir. Beynəlxalq münasibətlər sahəsində dövlətin nüfuzunun artmasına xarici siyasət mühüm təsir göstərir, çünki dövlətin beynəlxalq münasibətləri onun xarici siyasəti vasitəsilə həyata keçirilir. Xarici siyasət ölkənin daxilindəki hakimiyyət dəyişmələrindən asılı olmamalıdır. Beynəlxalq situasiyadan asılı olaraq o dəyişə bilər. Xarici siyasətin səmərəliliyinə dövlətin siyasi strukturu təsir göstərir. Tarixən digər dövlətlərin fəaliyyətlərinə hakimiyyətin, siyasi strukturun istər demokratik, istərsə də avtoritar formaları səmərəli təsir göstərmişdir. Beləliklə, dövlətin siyasi strukturunun xarakteri onun beynəlxalq aləmdə nüfuzunun artmasına xarici siyasət vasitəsilə təsir göstərir (15, s. 91-92).

Məlum olduğu kimi, hər hansı dövlətin gücünün ideoloji qrupuna daxil olan faktorların sırasında ideyaları, insanların intellektual fəaliyyətini, siyasi və hərbi rəhbərliyin idarəetmə keyfiyyətini, sərəştəsini göstərmək olar. Dövlət ideyaları təbliğat yolu ilə əhaliyə aşılayaraq onların dəstəyini qazanır. Beynəlxalq aləmdə bu işin həyata keçirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Nəticədə, dövlət digər dövlətlərə təsir etməklə yanaşı, beynəlxalq ictimaiyyətdən özünün xarici siyasətinə dəstək alır. İnsanların intellektual fəaliyyətinin nəticəsində əldə olunan biliklər onların müxtəlif sahələrdəki, o cümlədən xarici siyasət sahəsindəki fəaliyyətində tətbiq edilir. Lakin onları məqsədyönlü və səmərəli tətbiq etmək üçün sərəştəli kadrların olması çox vacibdir (9, s. 328).

Müasir elmi-siyasi fikirdə geosiyasi gücün müxtəlif faktorlarının nisbi mümkünlüyünün obyektiv ölçülməsi çox mürəkkəb məsələ hesab edilir. Belə ki, rusiyalı müəlliflərdən Y.P.Davıdova görə, dövlətin təbii sərvətlərinə istinad edərək onun güclü olub-olmamasını demək olar. Digər tərəfdən dövlətin gücünün müxtəlif elementləri bir-biri ilə bağlıdır və bir elementin əhəmiyyətini ölçmək üçün hökmən onunla bağlı olan digər elementi nəzərdən keçirmək vacibdir.

Belə ki, əgər müəyyən dövlətin iqtisadi inkişaf səviyyəsi yüksək deyilsə, onda onun münbit təbii sərvətləri onun güclü dövlət olmasına səbəb olmayacaqdır (7, s. 111-112) ki, müasir amerikan siyasətşünaslığı məhz bu amildən çıxış edərək “siyasi -cırıdan, lakin iqtisadi - nəhəng olan” Yaponiyanı dünya dövləti kimi təqdim edir, halbuki Çinə, Rusiyaya və ya Hindistana belə münasibət sərgilənmir (11, s. 687).

Ümumiyyətlə, müxtəlif tədqiqatların öyrənilməsi və analizi, habelə beynəlxalq təcrübə göstərir ki, gücün elementlərinin hər biri, istər beynəlxalq aləmdə, istərsə də ölkənin daxilində dövlətin nüfuzunun artmasına səbəb olur. Müasir elmi-nəzəri baxışlara görə dörd metod vasitəsilə bu və ya digər dövlət başqa dövlətlərin fəaliyyətinə təsir göstərir: inandırma, şirnikləndirmə, cəzalandırma və məcburetmə. Əgər geosiyasi güc başqa dövlətlərin fəaliyyətinə nəzarət etmək qabiliyyətlidirsə, onda göstərilən metodlar gücdən istifadə etmək vasitələridir ki, bu vasitələrin köməyi ilə güclü dövlətlər bir-birləri ilə rəqabət apara bilir və ya güclü dövlət, İraqın və ya Əfqanıstanın təmsalında olduğu kimi, öz iradəsini zor tətbiq etməklə digər dövlətə qəbul etdirə bilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir və klassik diplomatiya ilk növbədə inandırma metoduna əsaslanır, bu, geosiyasi gücdən istifadə edilmənin ən asan metodudur. Diplomatiyanın gücü səmərəli inandırma vasitəsilə başqa dövlətin fəaliyyətinə təsir göstərməklə ölçülür. Şirnikləndirmə metodu isə başqa dövlətlərə müəyyən vədlərin verilməsi ilə həyata keçirilir. Vədlər müxtəlif formada: maddi, iqtisadi və siyasi formada olurlar. Praktikada bu metodun bariz nümunəsini İngiltərə, Fransa və ABŞ-ın birləşərək alman faşistlərinin təcavüzünü Şərqlə doğru – SSRİ-yə qarşı yönəltməsində görmək olar. Bu dövlətlər faşist Almaniyasının təcavüzkarlığına münasibətdə əvvəlcə qarışmamaq, sonra isə sakitləşdirmək siyasəti yeritmişdilər (5, 127-129). Almaniyanın həddindən artıq güclənməsini gördükdə isə onu SSRİ-yə qarşı şirnikləndirməyə başladılar, halbuki şirnikləndirmə yox, cəzalandırma siyasətinə keçilməsi daha düzgün olardı.

Beynəlxalq münasibətlərdə cəzalandırma, məcburetmə və təcridetmə məntiqi baxımdan biri digərinin davamıdır. Bu üsullar hədəf seçilmiş dövləti müəyyən fəaliyyətdən çəkəndirmək məqsədini güdür. Lakin cəza tədbirlərinin həyata keçirilməsi artıq məcburetmə metodundan istifadə edilməsi deməkdir, bununla belə, hər bir dövlət bu metodların hamısından başqa bir dövlətə qarşı istifadə etməyə qadir deyildir. Belə ki, inkişaf etməkdə olan ölkələr inkişaf etmiş ölkələrə münasibətdə cəzalandırma və ya məcburetmə metodlarından istifadə edə bilmirlər. Onlar inkişaf etmiş ölkələrin fəaliyyətinə təsir etmək üçün, adətən, inandırma və ya şirnikləndirmə metodlarına əl atırlar. Bundan başqa, metodların seçilməsi güc vasitəsilə nail oluna biləcək məqsədlərdən asılıdır, yəni inandırma metodundan istifadə etməklə, adətən, qarşı dövlətin siyasətində kiçik dəyişikliklərə nail olmaq mümkündür ki, bunu kompromis kimi də səciyyələndirirlər. Geosiyasi müstəvidə belə yanaşma bir qayda olaraq ABŞ və ya Rusiya kimi dövlətlərin gücünün göstəricisidir.

Müasir beynəlxalq hüquq normaları gücdən istifadə edilməsini inkar edir ki, bu da həm BMT Nizamnaməsində, həm də ATƏT-in Helsinki Yekun Aktının Bəyannamə prinsiplərinin 1-ci maddəsində öz əksini tapmışdır. Halbuki son iki onilliyin hadisələrinə diqqət yetirsək, bunun əksini görürük. ABŞ-ın faktiki olaraq fiziki güc tətbiq edərək İraqı işğal etməsi regionda geosiyasi vəziyyətin ciddi şəkildə dəyişməsinə gətirib çıxarmışdır. Deməli, fiziki güc tətbiq etməklə bir dövlət başqa bir dövlətin fəaliyyətini dəyişməyə nail olur, fiziki gücdən istifadə edilməsinin ən son forması müharibədir. Hər bir dövlət öz imkan daxilində gücdən istifadə edilmə metodları vasitəsilə başqa bir dövlətin fəaliyyətində istədiyi dəyişikliklərə nail olmağa çalışır ki, bu da öz əksini geosiyasi vəziyyətin dəyişməsində təzahür etdirir. ABŞ-ın bu işdə “müvəffəqiyyəti” onun gücündən asılıdır, onun güclü, güvvətli olması başqa bir dövlətin və ya dövlətlərin fəaliyyətinə təsir etmək imkanını artırır. Qeyd edək ki, İraqın sıradan çıxarılması regionda geosiyasi güc kimi İran və Türkiyənin mövqelərini olduqca gücləndirdi (4).

Digər tərəfdən dövlətin güclü, qüvvətli olması onun fəaliyyətinə başqa dövlətlərin müdaxiləsinin qarşısını alır. Təsadüfi deyil ki, dövlətlərarası münasibətlərdə gücün, qüvvənin mühüm bir amil olmasını nəzərə alan dövlətlər öz potensiallarını artırmağa can atırlar ki, bu da öz əksini ilk növbədə onların hərbi potensiallarının artırılmasında tapır. Belə ki, hərbi yolla başqa bir dövlətə və ya dövlətlərə təsir etmək ən səmərəli metoddur, çünki söhbət fiziki gücün artırılmasından gedir. Hərbi sahədə rəqabətə yalnız inkişaf etmiş ölkələr qoşulmaq iqtidarındadırlar. Belə ki, hərbi potensialın inkişafını təmin etmək üçün dövlətin ilk növbədə güclü iqtisadiyyatı olmalıdır, əks halda o, ciddi problemlərlə üzləşə bilər. Məhz güclü iqtisadiyyata malik olan ölkələr arasında hərbi sahədə rəqabət gedir. Rəqabətdə olan tərəflərin hər biri çalışır ki, onun rəqibi hərbi sahədə ondan üstün olmasın, ən azı, onların səviyyələri bərabər olsun. Nəticədə, tərəflər arasında tarazlıq, balans yaranır. Bu balansın dövlətlərarası münasibətlərdə böyük əhəmiyyəti vardır. O, rəqabətdə olan hər bir tərəfi sonsuz və təhlükəli rəqabətdən əl çəkməyə vadar edir(6,s.174). Müharibə vəziyyətində olan Azərbaycan və Ermənistanın təmsilində həm qüvvələr balansını, həm də təhlükəsizliyin bölünməsinə əyani şəkildə müşahidə etmək olar. Diqqət yetirsək, Cənubi Qafqazda yaranmış geosiyasi balansla böyük dövlətlər müdaxilə etmək istəməzlər ki, bu da regional münasibətlərin dondurulmasında mühüm rol oynayır, baxmayaraq ki, faktiki tarazlıq kifayət qədər davamsızdır.

Mövcud elmi-nəzəri fikrə görə, qüvvələr balansı müharibə təhlükəsinin qarşısının alınmasında başlıca rol oynayır. H.Morgentaunun fikrincə, sülhü yaxşı diplomatiya və beynəlxalq hüquq, beynəlxalq mənəviyyat və dünya ictimai rəyinin normativ məhdudlaşdırılması ilə bərabər qüvvələrin balansı vasitəsilə də saxlamaq mümkündür. Realistlər qüvvələr balansını “beynəlxalq münasibətlərin əsas prinsipi”, “siyasətin fundamental qanunu” adlandırırlar (14, s. 233-234). Nəzərə almaq lazımdır ki, qüvvələr balansı ilk növbədə geosiyasi tarazlığı saxlamaq şərti ilə dünya siyasətində mütərəqqi rol oynayır. Məhz buna görə də realist nəzəriyyənin tərəfdarları qüvvələr balansını müdafiə edirlər, çünki dünyada etik prinsiplərin yayılması vasitəsilə sülhü qorumaq mümkün deyil, deməli, qüvvələrin balansı vasitəsilə sülhün qorunmasına nail olmaq olar. Qüvvələrin balansı nəzəriyyəsinə əsasən, müxtəlif gücə malik olan çoxlu dövlətlərin olduğu və hər birinin öz gücünü artırmağa can atdığı situasiyada bütöv sistem balansda olur ki, dünya siyasətindən buna çoxlu nümunələr göstərmək mümkündür. Qüvvələrin balansı vasitəsilə sülhü qoruyub saxlamaq və kiçik dövlətlərin müstəqilliyini əldə etmək mümkün olur. Nəzəri-praktiki baxımdan iki növ balans ayrılır:

- birincisi, təxminən eyni gücə malik olan iki dövlət arasında mövcud olan sadə balans;
- ikincisi, bir çox dövlətlər arasında mövcud olan bir neçə dəfəlik balans.

H.Morgentauya görə böhran zamanı yalnız sadə balans üstünlük təşkil edir, çünki hakimiyyət uğrunda əsas mübarizə baş verdikdə, bütün dövlətlər bu və ya digər tərəfi dəstəkləməyə çalışırlar (16, s. 349). Qərb nəzəri fikrinin digər nümayəndələrindən K.Vrayta görə qüvvələrin balansının təzahür formaları rəngarəngdir. Əgər demokratik dövlət güc üstünlüyünə malikdirsə, o zaman o, başqa dövlətə təcavüz etməyəcəkdir və ya dövlət başçıları xarici siyasətə dair qərarlarını gücü nəzərə almaq əsasında müəyyən edəcək (12, s. 233) və s. Məhz bu zaman hərbi potensialın artırılması gündəmə gəlir, çünki dövlətlərarası münasibətlərdə müharibə həlledici rol oynayır. Bu məsələdə rəqib hesab edilən dövlətin mümkün qədər daha çox ərazisini işğal etməklə geosiyasi tarazlığın dəyişdirilməsinin əhəmiyyəti böyükdür ki, Ermənistan Rusiyanın dəstəyi ilə bu metodu reallaşdırmışdır. Bu metoddan istifadə ediləndə isə işğala məruz qalan dövlət öz gücünü rəqib dövlətin gücünə çatanadək artırır (10, s. 67-68).

Tarixən və müasir dövrdə geosiyasi güc öz ətrafında təhlükəsizlik zolağının yaradılmasına çalışır. Belə ki, XVI əsrdən etibarən Fransa öz ətrafında zəif bufer dövlət yaratmağın qayğısına qalmış və alman knyazlıqları olan Baden, Hessen, Bavariya və Vürtemburqdan ibarət (bunlar alman olsalar da, katolik olduqları üçün Fransaya yaxın idilər) bufer dövlətlərlə əhatə olunmuşdu

ki, bununla da Prussiya ilə ümumi sərhədlər aradan qaldırılmışdı (1, s. 286). Birinci və İkinci Dünya müharibələri ərəfəsində Polşa Rusiya və Almaniya arasında bufer dövlətə çevrilmişdi. Təsadüfi deyildi ki, müharibə öncəsi Polşa bufer dövlət kimi iki rəqib dövlət arasında bərabər bölünmüşdü. Bununla da bufer dövlət kimi, Polşanın əhəmiyyəti minimuma endirilmişdi. Fransa üçün Almaniyanın, SSRİ üçün Koreyanın bölünməsi soyuq müharibə dövründə ikiqütblü qüvvələrin balansı sisteminin əyani təzahürü idi. Beynəlxalq münasibətlərin inkişaf tarixi göstərir ki, qüvvələr balansı dövlətlər arasında hərbi sahədə rəqabətin nəticəsində yaranır və geosiyasi mahiyyət daşıyır. Deməli, qüvvələr balansı beynəlxalq cəmiyyətin xeyrinə xidmət edən, təbii obyektiv qanun şəklində baş verən bir hadisə olub, dövlətlərin xarici siyasət fəaliyyətinin məqsədlərindən biridir (12, 234-235).

Müasir dövrdə Cənubi Qafqazın təmsalında qüvvələr balansı regionda geosiyasi maraqların tarazlığının saxlanılmasına xidmət edir. Ümummilli lider Heydər Əliyevin “neft və kommunikasiya” diplomatiyası regionda geosiyasi tarazlığın saxlanılmasına hesablanmışdı. Rusiyalı müəlliflər təsadüfi olaraq demirdilər ki, Azərbaycanın xarici siyasəti Türkiyə və Gürcüstanla birlikdə “anti-Rusiya koalisiyasının” yaradılmasına yönəldilmişdir. Bu mənada dövlətlər istəklərinə uyğun şəkildə bir koalisiyadan başqasına asanlıqla və sərbəst keçə bilərlər. Güclü dövlət də (tarazlayıcı rolunu oynayan) balansı bərpa etmək üçün zəif tərəfə qoşulur, amma iqtisadi faktorun nəzərə alınması şərt ilə. Dövlətlər belə asanlıqla bir tərəfdən başqa tərəfə keçə bilməzlər. Onlar yalnız nadir hallarda belə edirlər (8, 742). Qüvvələr balansının üstünlüyü ondadır ki, o sülhün möhkəmləndirilməsinə xidmət edir, çünki əgər güc dövlətlər arasında bərabər paylaşıdırlarsa, onda bu və ya digər dövlət başqa bir dövlətə təcavüz etdikdə müvəffəqiyyət qazana bilməz (14, s. 80-81).

Geosiyasi baxımdan qüvvələr balansı sistemindən keçmişdə sülhün saxlanılması üçün bir mexanizm kimi də çox səmərəli istifadə olunurdu. Belə ki, 1815-1914-cü illərdə (I Napoleon müharibələrinin sonu və Birinci Dünya müharibəsinin başlanması) qüvvələr balansı sülhün qorunmasında çox böyük rol oynayırdı. I Napoleonla I Aleksandr 1807-ci il Tilsit sülhünə əsasən Avropanın qərbi və şərqini bölmüşdülər. 1815-ci ildən sonra İngiltərə və Rusiya yeganə ən güclü dövlət kimi meydana çıxmışdılar. XIX əsrin ikinci yarısında Almaniyanın birləşməsi və onun sənayeləşdirilməsi Avropada gücün paylaşdırılmasını dəyişdi. Güc məfhumu milli maraq məfhumu ilə sıx bağlıdır. Milli maraq məfhumu BMN fənninin əsas kateqoriyalarından biridir. Beynəlxalq münasibətlər sistemi dövlətlərin milli maraqlar uğrunda mübarizəsi ilə xarakterizə olunur. Milli maraq məfhumu millətin meydana gəlməsi və onun maraqlarının dövlətin maraqları ilə eyniləşdirilməsi ilə bağlıdır.

Ümumiyyətlə, müasir dövrdə dünyada baş verən hadisələr geosiyasi maraqların təmin edilməsinə yönəlmişdir və bununla bağlı sülhün qorunması, təhlükəsizliyin təmin edilməsi probleminin əhəmiyyəti artaraq ölkələrin milli maraqlarının əsas məqsədlərindən biri kimi özünü büruzə verir. Hər bir dövlət öz təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə hərbi gücünün artmasının qeydinə qalır. Bu isə öz nöbətində başqa dövlətlər tərəfindən onların təhlükəsizliyinə qarşı yönələn təhlükə kimi qarşılır və öz təhlükəsizliyini möhkəmlətmək istəyən dövlət təcavüzkar dövlət kimi qələmə verilir. Yaranmış dilemmadan çıxmaq üçün öz təhlükəsizliyini təmin etmək istəyən dövlət başqa dövlətləri inandırmalıdır ki, onun həyata keçirdiyi tədbirlərdə heç bir təhlükə yoxdur və bu, geosiyasi tarazlığın pozulmasına qarşı yönəldilməmişdir.

Açar sözlər: *beynəlxalq münasibətlər, geosiyasi sistem, gücün elementləri, dövlətin gücü, geosiyasi güc, fiziki güc, hərbi güc, qüvvələr balansı, neft və kommunikasiya diplomatiyası.*

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abbasbəyli A.N., Yusifzadə S.Z. Beynəlxalq münasibətlər tarixi (ən qədim dövrlərdən XIX yüzilliyin 70-ci illərinin sonuna qədər). Dərslik. B.: BDU nəşriyyatı, 2009.
2. Quliyeva G.M. Azərbaycan yeni geosiyasi münasibətlər sistemində. B.: "Bakı" nəşriyyatı, 2011.
3. Аббасбейли А.Н., Бабазаде М.В. История международных отношений. 1918-1945. Б.: изд БГУ, 2014.
4. Гаджизаде А. Южный Кавказ - зона интересов США // Независимая газета, 2011, 26 июня
5. Галкин А.А. Германский фашизм. М.: Наука, 1989.
6. Геополитика: Учебно-методический курс / Под ред. проф. Тургаева А.С. 2-е изд. СПб.: СЗАГС, 2007.
7. Давыдов Ю. П. Норма против силы. М: Гардарики, 2003.
8. Дугин А.Г. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. Мыслить пространством. М.: АРКТОГЕЯ, 2000.
9. Колосов В., Мироненко Н. Геополитика и политическая география. М.: Аспект-Пресс, 2005.
10. Лебедева М.М. Вестфальская модель мира и особенности конфликтов на рубеже XXI века / Космополис 1999.
11. Современные международные отношения и мировая политика. Учебник / Под ред. А.В.Торкунова. М.: Просвещение, 2004.
12. Теория международных отношений: Хрестоматия / Под ред. и с комментариями П.А.Цыганкова. М.: Гардарики, 2002.
13. Doyle M.W. Ways of War and Peace: Realism, Liberalism, and Socialism. N.Y., 1997.
14. Fearon J. Rationalist Explanations for war //International Organization 49, n.3 (Summer), 1995.
15. Levy J. The Causes of War and the Conditions of Peace //Annual Review of Political Science. Vol. 1, 1998.
16. Morgenthau H. A Realist Theory of International Relations and "Political Power.//Essential Readings in World politics (ed. Karen Mingst and Jack Snyder). New York, 2001.
17. Morgenthau H. The Balance of Power. Different Methods of the Balance of Power. and Evaluation of the Balance of Power //Politics among Nations: The Struggle for Power and Peace//Essential Readings in World politics (ed. Karen Mingst and Jack Snyder). New York, 2001.

Гюльгюн ГУЛИЕВА

ФАКТОР СИЛЫ В СОВРЕМЕННОЙ ГЕОПОЛИТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ: НАУЧНО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Резюме

Среди факторов, влияющих на геополитическую систему в современных международных отношениях, фактор силы имеет исключительное значение и определяет баланс мирового порядка. Сила интерпретируется как способность более сильного государства контролировать деятельность других государств. После развала двухполюсного мирового порядка в начале XXI века Россия стала выступать в мировой политике

альтернативой США. В настоящее время наблюдается тенденция к двухполюсному миропорядку.

Далее в статье рассматриваются вопросы силы государства и ее влияние на геополитическую систему на основе достижений исследований современной теории международных отношений. Автор делает обобщения, основанные на реалиях современного мира и раскрывает механизм влияния геополитической силы на мировую политику.

Ключевые слова: *международные отношения, геополитическая система, элементы власти, власть государства, геополитическая сила, физическая мощь, военная мощь, баланс сил, нефтяная и коммуникационная дипломатия.*

Gulgun GULIYEVA

FAKTOR OF POWER IN MODERN GEOPOLITICAL SYSTEM: SCIENTIFIC AND POLITICAL ANALYSIS

Resume

Among the factors influencing the geopolitical system in modern international relations, the factor one of power is of exclusive importance and it determines the balance of world order. Power is interpreted as an ability of more powerful state to control over of other states activity. In the beginning of the XXI st century after breakdown of two-poled world order Russia came out an alternative of the USA in world policy. At the present the world order returns again to two-poled one domination. Further, in the article there were considered the issues of states power and its influence on geopolitical system on the basis of the achievements of the researches on modern theory of international relations.

The author made generalizations grounded on the realities of the modern world and brings to light the mechanism of the influence of a geopolitical power on world politics.

Keywords: *international relations, geopolitical system, elements of the state, domination of state, geopolitical power, physical strength, military power, balance, oil and communal diplomacy.*

Elgün SƏFƏROV

*hüquq ü.f.d., A R Ailə, Qadın və
Uşaq Problemləri üzrə DK, şöbə müdiri*

BİRLƏŞMİŞ MİLLƏTLƏR TƏŞKİLATININ 2030 DAYANIQLI İNKİŞAF MƏQSƏDLƏRİ VƏ GENDER BƏRABƏRLİYİ*

Ulu öndər Heydər Əliyev ölkədə insan hüquqları sisteminin yaradılmasına hər zaman dəstək olmuşdur. İnsan hüquqlarının müdafiəsi istiqamətində Heydər Əliyevin qərarı ilə İnsan hüquqları üzrə Müvəkkil vəzifəsi (Ombudsman) təsis edilmişdi, Qadın məsələləri üzrə Komitə fəaliyyətə başlamışdı, yüzdən çox beynəlxalq konvensiyalar ratifikasiya edilmişdi, minlərlə normativ-hüquqi akt qəbul edilmişdi, milli qanunvericilikdə insan hüquqları əsasları həqq edilmişdi. Və həmin istiqamət üzrə fəaliyyətini davam etdirən Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyevin siyasi dəstəyi əsasında Azərbaycan Respublikasında insan hüquqlarının müdafiəsi istiqamətində vacib nailiyyətlər əldə edilmişdir. Xüsusilə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı çərçivəsində ölkənin fəaliyyəti təqdirəlayiqdir.

Azərbaycan Birləşmiş Millətlər Təşkilatının fəal üzvüdür.

2011-ci ildə Azərbaycan BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasına qeyri-daimi üzv seçildi. 155 ölkə Azərbaycana səs verdi. Üzv dövlətlərin tam əksəriyyəti Azərbaycana və onun siyasətinə öz dəstəyini nümayiş etdirdilər. Həmin vaxt cəmi 20 yaşı olan ölkə üçün bu, böyük nailiyyət oldu. Azərbaycan müasir, sabit və demokratik ölkədir. Demokratiyanın inkişafı və insan hüquqlarının müdafiəsi hökumətimizin əsas prioritetlərindəndir. Azərbaycanda bütün fundamental azadlıqlar, o cümlədən ifadə, mətbuat, yığıncaq və dini azadlıqlar tam şəkildə təmin edilir” (BMT-nin Baş Assambleyasının 72-ci sessiyasının açılışında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin cənab İlham Əliyevin nitqindən (1).

Yuxarıda qeyd edilən Azərbaycanda müasir insan hüquqları sisteminin yaradılması və təkmilləşdirilməsi məqsədilə əsrlər lazım olub.

İnsan hüquqlarının müdafiəsi mexanizmi yalnız XX əsrin ikinci yarısında formalaşdırıldı. II Dünya müharibəsi, milyonlarla qətlə yetirilən insanlar, dağılmış şəhərlər və digər səbəblər universal təşkilatın yaradılmasına təkan verdi. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının yaradılması və Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsinin qəbul edilməsi (1948) bütün dövlətlərdə insan hüquqlarının müdafiəsi prinsipinin inkişafına dəstək oldu. Beləliklə də, müasir insan hüquqları mexanizminin formalaşdırılmasına əsas qoyuldu.

Sonradan BMT çərçivəsində 1966-cı ildə İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın (3 yanvar 1976-cı ildə qüvvəyə minmişdir) və Vətəndaş və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt (23 mart 1976-cı ildə qüvvəyə minmişdir) qəbul edilməsi beynəlxalq insan hüquqları müdafiə sistemin inkişafını təmin etdi.

Eyni zamanda bu və digər paktların qəbulu və qüvvəyə minməsi ətraf mühitin qorunması, beynəlxalq humanitar hüququn inkişafı, beynəlxalq kosmik hüququn yaradılması, regional təşkilatların yaradılması və inkişafı (Avropa Şurası, Avropa İttifaqı, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı və digərləri) və digər sahələr üzrə beynəlxalq insan hüquqları mexanizminin inkişafına təkan verdi.

* Məqalə fəlsəfə ü.f.d.,dos.Zeynəddin Şabanov tərəfindən çapa məsləhət görülüb.

Beynəlxalq insan hüquqları mexanizminin yeni istiqamətləri üzrə, məsələn, qadın və uşaq hüquqlarının müdafiəsi sahəsində də vacib müqavilələr qəbul edilmişdir.

BMT-nin Qadınlara qarşı ayrı - seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında Konvensiyası (1979-cu il tarixli qətnaməsi ilə qəbul edilmiş, 3 sentyabr 1981-ci ildə qüvvəyə minmişdir), ümumiyyətlə, qadın hüquqlarının müdafiə sisteminin əsasını qoydu. Konvensiyaya əsasən dövlətlər milli qanunvericilikdə Konvensiyada olan maddələri əks etdirməlidirlər və normaların icrasını təmin etməlidirlər. Konvensiya insan alverinə, məişət zorakılığına, uşaq nikahlarına qarşı mübarizəni tənzimləyir.

Eyni zamanda, Beynəlxalq Konvensiyada analığın mühafizəsi, qadınların təhsil, sosial, ədliyyə, mədəni, məşğulluq və digər sahələrdə bərabər əsaslarla hüquqlarını müəyyən edir. Bu Konvensiyada uşaq hüquqlarının müdafiəsi qismən bir neçə maddədə əks olunur.

Yalnız uşaq hüquqlarının müdafiəsi Uşaq Hüquqları Konvensiyası ilə tənzimlənir (20 noyabr 1989-cu il). Uşaq Hüquqları Konvensiyası – BMT tərəfindən qəbul edilmiş bir müqavilə olaraq, dünyanın hər bir yerində yaşayan uşaqlara konvensiya ilə müəyyən edilmiş hüquqları təmin edir, uşaqların ayrı-ayrı sahələrdə hüquqlarını müdafiə edir.

Konvensiyanı ratifikasiya etmiş bütün dövlətlər bu öhdəlikləri yerinə yetirməlidirlər. Onlar daimi xüsusi təşkil edilmiş Uşaq Hüquqları Komitəsinə hesabat və həyata keçirdikləri bütün işlər haqqında məlumat verməlidirlər. Bu Konvensiya uşaqların hüquqlarını təmin edən birinci universal “məcəllədir”.

Konvensiya uşaqların iqtisadi, sosial, mədəni və hətta siyasi hüquqlara malik olmasını vurğulayır. Əsasən, uşaq hüquqlarının qeyri-formal tədris prosesi vasitəsilə öyrədilməsi üçün yazılmasına baxmayaraq, bu vəsait çox asanlıqla və müvəffəqiyyətlə məktəblərdə də istifadə edilə bilər. Giriş hissədən sonra Konvensiya tərəfindən qorunan hüquqlar 4 kateqoriya üzrə bölünür.

Yuxarıda sadalanan konvensiyalar insan hüquqları müdafiə sisteminin yalnız bir neçə faizini əks etdirir. Ümumdünya insan hüquqları Bəyannaməsində əks olunan 30 maddənin hər birinə uyğun olaraq hətta bəzi hallarda hər maddəyə bir neçə beynəlxalq konvensiya qəbul edilib və dövlətlər tərəfindən həyata keçirilir.

Beynəlxalq hüququn sonrakı inkişafı ayrı-ayrı insan hüquqlarına həsr olunmuş müqavilələrin bağlanması və insan hüquqları sahəsində beynəlxalq mexanizm və prosedurların inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsi ilə əlamətdardır. Bu gün beynəlxalq insan hüquqları beynəlxalq hüququn ən intensiv inkişaf edən sahəsidir.

Və bunun nəticəsi olaraq insan hüquqları sistemində yeni nəsil hüquqların formalaşması və inkişafı dövlətlərin milli qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsinə təsir etmişdir. Kibercinayətkarlıqla, dini radikalizmlə, sektalarla mübarizə ölkələrin birləşməsinə və birgə fəaliyyətlərin aparılması ikitərəfli və çoxtərəfli müqavilələrin bağlanmasına səbəb oldu.

Yeni texnologiyaların yaradılması, süni intellektin proqramlaşdırılması, alternativ enerji imkanlarından istifadə və digər texnoloji yeniliklər dünyanın tərəqqisinə təkan verir.

İnsanların internet resurslarından istifadə hüququ, şəxsi məlumatların konfidensiallığının müdafiəsi, uşaqların internetdə təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və insan hüquqları sistemində digər yeni hüquqlar insanların həyatına təsir edir.

Yuxarıdakıları nəzərə alaraq, “Minilliyin İnkişaf Məqsədlərinin tarixdə yoxsulluğa qarşı ən uğurlu global addım oldu. Hədəflərin çoxuna nail olunması yolunda əhəmiyyətli və əsaslı addımlar atılmışdır - bura kəskin yoxsulluq həddində yaşayan insanların sayının və təkmilləşdirilmiş içməli su mənbələrinə davamlı çıxışı olmayan insanların nisbətinin yarıya qədər azaldılmasında daxildir. Malyariya və vərəmə qarşı mübarizədə diqqətəlayiq uğurlar qazanılmışdır. Səhiyyənin bütün sahələrində, eləcə də ibtidai təhsildə nəzərəçarpan irəliləyiş müşahidə edilmişdir”(10).

Aclıq, ana sağlamlığı, sanitariya şəraiti və ətraf mühitin mühafizəsi kimi sahələrə nəzər salır. Hesabat həm də MİM-lərə çatmaq istiqamətində irəliləyişin ölkələr arasında, eləcə də ölkələrin daxilində bərabər olmadığını göstərir.

“MİM-lərə nail olunması istiqamətində on ildən yuxarı aparılan işlər zamanı biz öyrəndik ki, qlobal inkişaf səylərinin mərkəzləşdirilməsi fərq yaratmağa qabildir”, - deyərək BMT-nin Baş katibi Pan Gi Mun hesabatda bildirib. Fəaliyyətin sürətləndirilməsi yolu ilə dünya MİM-lərə nail ola və 2015-ci ildən sonrakı yüksək hədəflərə yönələn və ilhamlandırıcı inkişaf çərçivəsi üçün zəmin yarada bilər”(9).

Minilliyin Bəyannaməsinə qoşulan bir ölkə kimi, Azərbaycan Respublikasında da bu öhdəliyin həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2003-cü il 20 fevral tarixli 854 nömrəli Fərmanı ilə “2003-2005-ci illər üçün Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı” təsdiq edilmişdir. Əhalinin rifah halının yaxşılaşdırılması istiqamətində əldə olunan müsbət meyilləri davam etdirmək məqsədilə “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı” (YADİDP) hazırlanmışdır.

Minilliyin İnkişaf Məqsədləri üzrə Azərbaycanın mühüm nailiyyətlər qazandığını və hazırda milli davamlı inkişaf strategiyasının Davamlı İnkişaf Məqsədləri üzrə 2030 Gündəliyinə uyğunlaşdırıldığı proses davam etməlidir. Bu xüsusda, yeni yaradılmış Dayanıqlı İnkişaf üzrə Milli Əlaqələndirmə Şurasının əsas məqsədinin 2030-cu ilədək qlobal məqsəd və hədəflərə uyğun milli prioritetləri və onlara dair göstəriciləri müəyyən etməkdən, ölkədə sosial-iqtisadi sahələri əhatə edən dövlət proqramları və strategiyalarının Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri ilə uzlaşdırılmasını təmin etməkdən ibarət olduğunu bildirib. Daimi nümayəndə, həmçinin inkişaf etməkdə olan ölkələrin üzləşdiyi humanitar və sosial-iqtisadi problemlərin qarşısının alınması istiqamətində beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən görülən tədbirlərdə Azərbaycan fəal rol oynayır. Azərbaycan Beynəlxalq İnkişaf Agentliyinin fəaliyyətində vacib addımlar atır.

Beləliklə, Dayanıqlı İnkişaf üzrə Milli Əlaqələndirmə Şurasının 2030-cu ilədək qlobal məqsəd və hədəfləri qəbul edilmişdir.

“2015-ci ildə Azərbaycan Minilliyin İnkişaf Məqsədlərinin icrasında əldə etdiyi böyük nailiyyətinə görə həmin ilin “Cənub-Cənub” mükafatını almış və 2010-cu ildən etibarən yüksək insan inkişafı kateqoriyalı ölkələr sırasına daxil edilmişdir.”(BMT-nin Baş Assambleyasının 72-ci sessiyasının açılışında Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyevin nitqindən(1).

Həmin hədəf və məqsədlər dünyada ən vacib məsələlərin həllinə istiqamətlənib:

- “1. Dünyanın hər bir yerində yoxsulluq və onun bütün formalarına son qoymaq.
2. Aclığa son qoymaq, qida təhlükəsizliyinə nail olmaq və dayanıqlı kənd təsərrüfatını təbliğ etmək.
3. Sağlam həyat tərzini təmin etmək və bütün yaş kateqoriyaları üçün rifahı təbliğ etmək.
4. İnklyüziv və keyfiyyətli təhsil təmin etmək və hər kəs üçün davamlı tədris imkanlarını təbliğ etmək.
5. Gender bərabərliyinə nail olmaq, eləcə də bütün qadın və qızların səlahiyyətlərini artırmaq.
6. Hər kəs üçün su və sanitariyanın davamlı idarəetməsini və mövcudluğunu təmin etmək.
7. Hər kəs üçün əlverişli, etibarlı, dayanıqlı və müasir enerjiyə çıxışı təmin etmək.
8. İnklyüziv və dayanıqlı iqtisadi inkişafı, eləcə də hər kəs üçün tam və məhsuldar məşğulluğu təbliğ etmək.
9. Möhkəm infrastruktur yaratmaq, inklyüziv və dayanıqlı sənayeləşməni və innovasiyanı təbliğ etmək.
10. Ölkələrarası və ölkədaxili qeyri-bərabərliyi azaltmaq.

11. Şəhərləri və digər insan yaşayış məskənlərini inklyüziv, təhlükəsiz, möhkəm və dayanıqlı etmək.
12. Dayanıqlı istehlak və istehsal modellərini təmin etmək.
13. İqlim dəyişikliyi və onun təsirlərinə qarşı mübarizə aparmaq üçün təcili addımlar atmaq.
14. Dayanıqlı inkişaf üçün okean, dəniz və digər su hövzələrini qorumaq və onlardan düzgün istifadə etmək.
15. Ekosistemlərin dayanıqlı istifadəsini müdafiə, bərpa və təbliğ etmək, meşələri dayanıqlı idarə etmək, səhralaşma ilə mübarizə aparmaq, torpaq degradasiyasının qarşısını almaq və dayandırmaq, o cümlədən biomüxtəliflik itkisini dayandırmaq.

16. Dayanıqlı inkişaf uğrunda sülhsevər və inklüziv cəmiyyəti təbliğ etmək, hər kəs üçün ədaləti təmin etmək və bütün səviyyələrdə səmərəli, məsul və inklüziv institutları yaratmaq.

17. İcra vasitələrini möhkəmləndirmək və dayanıqlı inkişaf üçün qlobal əməkdaşlığı canlandırmaq”(2).

Bu məqsədlərə nail olunması üçün vacib addımlar atılmalıdır. Beynəlxalq normaların yaradılması davam etdirilməlidir, milli qanunvericilikdə implementasiya və inkorporasiya prosesləri təmin edilməli və dövlətlərarası koordinasiya gücləndirilməlidir.

Ölkədə bu proseslər dayanmadan aparılır. 2006-cı ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Fərmanı ilə Qadın Komitəsinin əsasında Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi yaradılmışdı. Həmin qərarla Qadın hüquqlarının müdafiəsinə və gender bərabərliyi prinsipinin inkişafına təkan verilmişdi. Komitənin səlahiyyətləri artırılaraq bütün qanunvericilik layihələri gender ekspertizasından keçirilir, dövlət proqramları və milli fəaliyyət planları hazırlanır, milli qanunvericiliyə dəyişikliklər edilir.

Bu işlərin davamı olaraq, 2006-cı ildə “Gender (kişi və qadınların) bərabərliyinin təminatları haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmişdir. Qanunda gender,

gender bərabərliyi, bərabər imkanlar, cinsi mənsubiyyətə görə ayrı-seçkilik, seksual qısınama kimi yeni anlayışlar öz əksini tapmışdır.

Qanunda cinsi mənsubiyyətə görə ayrı-seçkilik, seksual qısınama, gender bərabərliyinin təmin edilməsi ilə bağlı dövlət siyasətinin əsas istiqamətləri, gender bərabərliyinin təmin edilməsində dövlətin vəzifələri, əmək fəaliyyətində işəgötürənin vəzifələri, cinsi mənsubiyyətə görə ayrı-seçkiliyin aradan qaldırılmasında işəgötürənin vəzifələri, əməyin ödənilməsində bərabərlik, cinsi mənsubiyyətə görə ayrı-seçkiliyi əks etdirən elan, seksual qısınamaya məruz qalmış işçilərə qarşı hər hansı təzyiqin yolverilməzliyi, Əmək müqaviləsinin ləğv edilməsi, təhsil hüququnun həyata keçirilməsində bərabər imkanlar, təhsil müəssisələrinin fəaliyyətində cinsi mənsubiyyətə görə ayrı-seçkilik, iqtisadi və sosial münasibətlərdə gender bərabərliyinin təminatları, siyasi partiyaların, qeyri-hökumət təşkilatlarının və həmkarlar ittifaqlarının fəaliyyətində gender bərabərliyinin təminatları, zərərin ödənilməsinə tələb etmək hüququ, qanunun pozulmasına görə məsuliyyət, gender bərabərliyinin təmin edilməsinə nəzarət, gender bərabərliyinin təmin edilməsinə nəzarəti həyata keçirən müvafiq icra hakimiyyəti orqanının illik məlumatı və digər məsələlər tənzimlənir.

Qanun qəbul ediləndən sonra milli qanunvericilik aktları təkmilləşdirilmişdir. Təkmilləşdirmə prosesi çərçivəsində Ailə Məcəlləsinin 10-cu maddəsində kişilər və qadınlar üçün bərabər nikah yaşı müəyyən edilmişdi (18 yaş). Bütün sahələrdə olduğu kimi, nikah münasibətlərində də hüquqi bərabərliyin təmin edilməsi demokratik cəmiyyətin vacib amillərindən biridir.

Qanun ölkədə qadın siyasətinin həyata keçirilməsinə istiqamətində ən vacib indikatorlardan biridir. Bu səbəbdən qanunvericilik aktlarında normaların pozulmasına görə məsuliyyət müəyyən edilməlidir. Beləliklə də, cinsi bərabərliyinin pozulması Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 154-cü maddəsində müəyyən edilib.

154-cü maddənin 1-ci yarımbəndinə əsasən irqindən, milliyyətindən, dinindən, dilindən, **cinsindən**, mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqlarına və digər ictimai birliklərə mənsubiyyətindən asılı olaraq şəxsin hüquq və qanuni mənafeələrinə zərər vurmaqla şəxsin bərabərlik hüququnu pozma **min manatdan iki min manatadək miqdarda cərimə və ya bir ilədək müddətə islah işləri ilə cəzalandırılır.**

Həmin maddənin 2-ci yarımbəndinə əsasən eyni əməllər vəzifəli şəxs tərəfindən öz qulluq mövqeyindən istifadə etməklə törədildikdə **iki min manatdan üç min manatadək miqdarda cərimə və ya iki ilədək müddətə islah işləri və ya üç ilədək müddətə müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum edilməklə və ya edilməməklə iki ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır.**

Cinayət və İnzibati məsuliyyətin qəbul edilməsi qadın hüquqlarının pozulmasının sayının azalmasına yönəldilib. Xüsusilə də hamilə qadınlara qarşı törədilən zorakılıq faktları, ağırlaşdırıcı hal kimi, Cinayət Məcəlləsində törədənə qarşı daha ağır cəza nəzərdə tutur. Son illərdə milli qanunvericilikdə xüsusi məsuliyyət normaları qəbul edilib.

Beləliklə, Cinayət Məcəlləsinin 176-1-ci maddəsinin 1-ci yarımbəndinə əsasən qadını nikaha daxil olmağa məcbur etməyə görə iki min manatdan üç min manatadək miqdarda cərimə və ya iki ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzası təyin edilir. Bu maddə qadın hüquqlarının müdafiəsinə yönəldilib. Həmin maddənin 2-ci yarımbəndinə əsasən eyni əməllər nikah yaşına çatmayan şəxs barəsində törədildikdə üç min manatdan dörd min manatadək miqdarda cərimə və ya dörd ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır. Bu maddə uşaq nikahlarının və məcburi nikahların qarşısının alınmasına yönəldilib. Qeyd etmək istəyirik ki, yuxarıda sadalanan qanunvericilik aktlarının təkmilləşdirilməsi uşaq nikahlarının sayını 10 dəfə azaltmışdır.

Cəmiyyətdə gender bərabərliyinin təmin edilməsində, məişət zorakılığı ilə mübarizənin gücləndirilməsində və qadın hərəkətinin inkişafında ölkənin Birinci vitse-prezidenti Mehriban

xanım Əliyevanın rolu əvəzolunmazdır. Mehriban xanım Əliyevanın dəstəyi ilə 2010-cu ildə “Məişət zorakılığının qarşısının alınması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmişdir.

Bu gün beynəlxalq insan hüquqları sistemində Azərbaycan Respublikası artıq öz müsbət təcrübəsi ilə bölüşür. BMT, Avropa Şurası, Avropa İttifaqının beynəlxalq konvensiyalar və sazişlərinin hazırlanmasında artıq ölkəmizin ekspertləri də yaxından iştirak edirlər. (Qadınlara qarşı zorakılıq və məişət zorakılığının qarşısının alınması və ona qarşı mübarizə haqqında Avropa Şurası Konvensiyası).

Milli qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsinə ali təhsil ocaqları alimlərinin cəlb edilməsi olduqca vacibdir. (Ölkənin insan kapitalının, insan potensialının irəli çəkilməsi). Alimlər, hüquqşünas araşdırmaçılar tərəfindən layihələrin aprobeasiyası və hüquqi ekspertizadan keçirilməsi gələcəkdə normativ hüquqi aktların effektivliyini artırır və birbaşa implementasiyasına təsir edir.

Beləliklə də, milli doktrinaların formalaşdırılmasına təsir edəcək əsaslar yaradılıb. Bundan sonra məhkəmə qərarlarının və qanunvericilik aktlarının hazırlanmasına alimlərin və tədqiqatçıların cəlb edilməsi işi davam etdirilməlidir. Həmçinin insan hüquqları sisteminin təkmilləşdirilməsi davam etdirilməlidir. Cəmiyyət inkişaf etdikçə problemlər də inkişaf edir. Bunu nəzərə alaraq, milli qanunvericilikdə “elastiklik” prinsipi öz əksini tapmalıdır. Problemlərə uyğun olaraq qanunvericiliyin və beynəlxalq konvensiyaların vaxtında təkmilləşdirilməsi insanların problemlərin həllinə birbaşa təsir edir. Alimlərin isə məqsədi sağlam və inkişaf edən dövlətin qarşısına çıxan problemlərinin aradan qaldırılması yollarını göstərməkdir.

Sağlam cəmiyyətin mərkəzində inkişaf etmiş insan durur. İnsan hüquqlarının müdafiəsi ölkənin inkişafının əsasını, təməlini qoruyur.

Açar sözlər: insan hüquqları, mexanizm, BMT, inkişaf, qanunvericilik, uşaq hüquqları, konvensiya, Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri, Avropa İttifaqı, konvension normalar, qadın hüquqları.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. <http://www.president.az/articles/25289>
2. <https://sustainabledevelopment.un.org/?menu=1300>
3. <http://www.unis.unvienna.org/unis/en/pressrels/2017/unissgsm846.html>
4. “Heydər Əliyev və dövlət qadın siyasəti” I kitab. Bakı: “Nurlar” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2008.
5. Azərbaycanda qadın məsələləri (tarix və müasirlik: XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəli). , Bakı: “Azərbaycan” nəşriyyatı, 2006.
6. Qanunvericilik Toplusu. 2015-ci il. Bakı: “Şərq-Qərb” nəşriyyatı (Ailə Məcəlləsi, Cinayət Məcəlləsi).
7. Qadın hüquqları üzrə Bələdçi. Bakı: “Qismət” nəşriyyatı, – 2013.
8. “Gender equality and Human rights”, 2015, UN Women
9. Sandra Fredman and Beth Goldblatt for Progress of the World’s Women 2015-2016.
10. “Achieving Gender Equality, Women’s Empowerment and Strengthening Development Cooperation”. United Nations, Department of Economic and Social Affairs Office for ECOSOC Support and Coordination. 2010.
11. “Human Rights and Dynamic Humanism”, Winston P. Nagan, John A.C. Cartner and Robert J. Munro, Publication Year : 2016

Эльгюн САФАРОВ

ЦЕЛИ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ ООН 2030 И ГЕНДЕРНОЕ РАВНОПРАВИЕ

Резюме

В статье раскрываются вопросы защиты прав человека, развития национального законодательства, формирования, совершенствования системы защиты прав человека, создания Организации Объединенных Наций, Цели в области Устойчивого Развития. Кроме того, рассматривается деятельность специализированных учреждений, а также роль Совета Европы, Европейского Союза и др. международных организаций в развитии всей системы защиты прав человека. Статья посвящена анализу программы Целей Развития Тысячелетия ООН, роли ООН в предотвращении мировых проблем, новому поколению прав человека, борьбы с голодом, насилием в отношении детей и женщин, международным конвенционным нормам.

Здесь также рассматривается деятельность Азербайджанской Республики в системе защиты прав человека, опыт страны в претворении программы Целей Развития Тысячелетия, имплементация норм международного права, трансформация национального законодательства.

Ключевые слова: права человека, механизм, ООН, развитие, законодательство, права детей, конвенция, Цели Устойчивого Развития, Европейский Союз, права женщин.

Elgun SAFAROV

UN SUSTAINABLE DEVELOPMENT GOALS 2030 AND GENDER EQUALITY

Summary

The article considers human rights history, development of the national legislation, establishment of the United Nations, international conventions, UN Sustainable Development Goals, protection of women rights, international mechanisms of the protection child rights, gender equality and another legal questions. The article describes UN Sustainable Development Goals, prevention of the worldwide problems, new generation of human rights, fighting against poverty, hunger, violence against children and women, international covenant norms.

The article highlights policy of UN, Council of Europe, European Union, legal conditions and global policy, progress of the human rights system and other items. UN Sustainable Development Goals include activities of the states and international organisations on the protection of human rights and resolving conflict situations.

The is also considered activities of the Republic of Azerbaijan in the field human rights of protection, implementation of the Sustainable Development Goals and international law, transformation of the national legislation.

Keywords: human rights, mechanism, establishment of UN, development, legislation, child rights, convention, Sustainable Development Goals, European Union, woman rights.

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA SOSIAL İNKİŞAFIN
TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTİNDƏ
HƏYATA KEÇİRİLƏN SOSIAL SİYASƏT ***

GİRİŞ

Müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkəmiz qısa dövr ərzində çox böyük inkişaf yolu keçmişdir. Bu inkişaf cəmiyyətin siyasi, sosial-iqtisadi, mədəni və s. sahələrində özünü göstərməkdədir. Dövlətin daha çox diqqət yetirdiyi sahələrdən biri olan sosial sahədə böyük uğurlar əldə edilmişdir. Bu, dövlətin müəyyən etdiyi sosial siyasətin uzaqgörən xarakteri ilə ölçülür. Ümumiyyətlə, sosial siyasət, onun məqsədləri, həyata keçirilmə vasitələri müxtəlifdir. Sosial siyasət əhalinin mənafeyinin təmin edilməsi istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər sistemi olub, mürəkkəb xarakterə və struktura malikdir. Həyata keçirilən sosial siyasət cəmiyyətin bütün sahələrinin inkişafını nəzərdə tutur və bu sahələrdə olan problemlərin aradan qaldırılmasında ədalətlik, bərabərlik prinsiplərinə əsaslanır. Qeyd etmək lazımdır ki, hal-hazırda hər bir dövlətin həyatında sosial siyasətin həyata keçirilməsi mühüm yer tutur. Dünya ölkələrinin, əsasən də inkişaf etmiş Avropa ölkələrinin həyata keçirdiyi sosial siyasət tədbirləri nəticəsində əhalinin həyat səviyyəsi yüksəlmiş, sosial müdafiəsi daha da gücləndirilmişdir. Bu sahədə inkişafa nail olmaq üçün sosial siyasətin elmi və nəzəri tərəflərini araşdırmaq, obyekt və subyektini müəyyən etmək, onlar arasındakı əlaqəni aydınlaşdırmaq, eyni zamanda inkişaf etmiş dövlətlərin sosial siyasət modellərini müqayisə etmək, onlardan bəhrələnərək ölkəmizin sosial həyatına tətbiq etmək lazımdır.

Sosial siyasətin ən əsas məqsədi cəmiyyətin həyatında sosial tarazlığı qorumaq, rifah səviyyəsinin yüksəlməsinə nail olmaqdan ibarətdir. Bu məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün dövlət aşağıdakı konkret tədbirləri həyata keçirir:

- güclü sosial müdafiə və sosial təminat sisteminin qurulması;
- ərzaq təhlükəsizliyini təmin etməklə böhran, müharibə və s. bədbəxt hadisələr zamanı aclığın yaranmasının qarşısının alınması;
- vətəndaşların tibbi tələbatlarının ödənilməsi, xəstəliklərin qarşısının alınması;
- baş vermiş təbii və digər fəlakətlərin qarşısının alınması;
- vətəndaşların həyat səviyyəsinin qorunub saxlanması üçün maddi vəsaitlərin ayrılması, sosial gərginliyin azaldılması.

Vətəndaşların sosial vəziyyətinin, həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması, insanların sosial təminat hüquqları qanunvericilikdə də öz əksini tapmışdır. Belə ki, ölkə konstitusiyasının 16-maddəsində qeyd edilmişdir: “Azərbaycan dövləti xalqın və hər bir vətəndaşın rifahının yüksəldilməsi, onun sosial müdafiəsi və layiqli həyat səviyyəsi qayğısına qalır”. Bundan əlavə, Konstitusiyanın 38-ci maddəsində insanların sosial təminat hüququ təsbit edilmişdir. Həmin maddədə qeyd olunur: “Hər kəsin sosial təminat hüququ vardır. Hər kəs qanunla müəyyən edilmiş yaş həddinə çatdıqda xəstəliyinə, əlilliyinə, ailə başçısını itirdiyinə, işsizliyinə görə və qanunla nəzərdə tutulmuş digər hallarda təminat hüququna malikdir”. Digər qanunlarda təqaüdlər, müavinətlər, sosial-sığorta, sosial təminatın digər növləri və s. barədə müddəalar öz əksini tapmışdır.

* Məqalə fəlsəfə ü.f.d., dosent Azər Şirinov tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

Demografik xidmət, səhiyyə, sosial təminat, idmanın təbliği kimi sahələr bir tərəfdən sosial siyasətin yerdəyişməsi (differensiasiya) istiqamətinin həyata keçirilməsinə zəmin yaradır, digər tərəfdən həyat tərz, həyat səviyyəsi, həyat keyfiyyəti və s. barədə hökumətə informasiya verilməsini təmin edir [1.99].

Azərbaycan Respublikasının qanunverici orqanı olan Milli Məclisin müxtəlif komitələri ölkədə sosial inkişaf, məşğulluq, insanların, xüsusilə qaçqın və məcburi köçkünlərin sosial problemləri, ailə, qadın və uşaq məsələləri, gənclər, bədən tərbiyəsi və idman, turizm, səhiyyə, sanitariya, sosial təminat və sığorta sahələri üzrə, sağlamlığın mühafizəsi sahəsində dövlət siyasətinin formalaşdırılmasına aid qanun layihələri hazırlanır və ya müxtəlif orqanlar tərəfindən hazırlanıb Milli Məclisə müzakirə üçün təqdim olunmuş qanun layihələrini müzakirəyə çıxarır, onlara rəy verir. Bu cür layihələrə hal-hazırda icra edilən “Gənc ailələrin sosial müdafiəsi”, “Ailə həkim” və s. aiddir. Belə tədbirlər çərçivəsində “Milli Qanunvericilikdə uşaq hüquqları: reallıqlar və perspektivlər” mövzusunda sosial siyasət komitəsi Avropa İttifaqının maliyyə-ləşdirdiyi “Uşaqların xilas” beynəlxalq təşkilatla birgə müzakirə keçirmişdir. Bu müzakirələrdə məqsəd Qanunvericilikdə uşaq hüquqlarının daha da genişləndirilməsi, bu sahədə müxtəli normativ aktların və qanunların işlənib hazırlanmasıdır. Bunlardan başqa, “Reproduktiv sağlamlıq haqqında”, “Məişət zorakılığının qarşısının alınması haqqında”, “Siqaretçəkmənin məhdudlaşdırılması haqqında” və digər qanun layihələri də hazırlanmış və həyata keçirilməkdədir. Qeyd edilən sahələrdə qanunlar qəbul edilməsi ölkədə əhəlinin sosial vəziyyətinin daha da yaxşılaşdırılmasına istiqamətlənmiş addımlardır.

Eyni zamanda vətəndaşların həyat səviyyəsini yüksəltmək məqsədilə yoxsul ailələrə, aztəminatlı təbəqələrə sosial yardımlar verilməsi, bir sözlə, ölkədə yoxsulluğun qarşısını almaq məqsədilə müxtəlif qanunlar qəbul edildi. Məqsəd birmənalı olaraq ölkədə vətəndaşların firavan yaşamasına nail olmaq idi.

2002 - ci ildə ölkədə yoxsulluğun səviyyəsi 46,7 faiz təşkil edirdisə, ulu öndər Heydər Əliyevin 20 fevral 2003-cü ildə təsdiq etdiyi “2003-2005-ci illər üçün Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişafı üzrə Dövlət Proqramı”nın həyata keçirilməsi nəticəsində 2005-ci ildə bu rəqəm 29,3 faizə endi. Növbəti illər ərzində bu proqramın davam etdirilməsi nəticəsində 2007 – ci ildə ölkədə yoxsulluğun səviyyəsi 15,8 faizə endi.

Bununla bağlı önəmli məqamlardan biri də 2005-ci il may ayının 12-də Bakıda yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramının icrasına dair keçirilən illik konfransda Prezident İlham Əliyevin səsləndirdiyi fikirlər oldu: “Azərbaycanda heç kim yoxsulluq şəraitində yaşamamalıdır. Yoxsul insan olmamalıdır” [2.s.113].

Daha sonra Prezident İlham Əliyevin 2005-ci ildə “Ünvanlı dövlət sosial yardım haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə sərəncamı bu sahədə görülən işləri daha da sürətləndirdi. Qanuna əsasən sosial yardım almaq üçün müraciətlər, onların araşdırılması və yardımların verilməsi prosesi daha da təkmilləşdirildi. 2006-cı ildə isə aztəminatlı ailələrin ünvanlı sosial yardımla təmin olunması barədə prezident sərəncamı qüvvəyə mindi.

Aztəminatlı ailələrə verilən ünvanlı dövlət sosial yardımını ailənin gəliri ilə ehtiyac meyarının arasında olan fərq həcmində hesablanır. 2012-ci ildə Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının ehtiyac meyarı 84 manat məbləğində müəyyən edilmişdir. Ümumiyyətlə, vətəndaşların ehtiyac meyarı şərti olaraq götürülür və bu meyar müəyyən bir vaxtdan sonra ölkə üzrə yaşayış minimumuna bərabər olmalıdır. Vətəndaşların layiqli həyat səviyyəsinə nail olmaq üçün mütləq yaşayış minimumu ödənilməlidir. İnsanların yaşayış səviyyəsini yüksəltmək isə dövlətin ali məqsədi olmaqla, sosial siyasətin prioritet əsasını təşkil edir.

Bu gün ölkəmizdə gedən sürətli inkişaf vətəndaşlara yaşayış minimumu səviyyəsində ünvanlı sosial yardımların verilməsinə geniş imkanlar açmışdır. Dövlət büdcəsində sosial sahənin

inkişafına ayrılan vəsaitlər də ildən-ilə artırılır. Çünki ünvanlı sosial yardımların verilməsi yoxsulluğun aradan qaldırılmasında ən effektiv mübarizə vasitələrindən biridir.

Ünvanlı sosial yardım üçün müraciət edən ailələrin maddi vəziyyəti tam araşdırılmalıdır və ailənin işləməyən üzvlərinin məhz hansı səbəbdən işləmədiyi öyrənilməlidir. Bundan əlavə, ailənin əmək qabiliyyəti olmayan üzvlərinin sayı dəqiqləşdirilməli, əmək qabiliyyətli olan üzvlərinin isə işlə təmin edilməyi üçün məşğulluq orqanlarına müraciət edilməlidir. Bütün araşdırmalar aparıldıqdan sonra ailənin ehtiyac meyarı müəyyən edilməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu sahədə bəzi problemlər də mövcuddur. Belə ki, bəzən insanlar normal həyat şəraitinə malik olsalar da, özlərini aztəminatlı kimi təqdim edərək sosial yardımlardan yararlanmağa çalışır və hətta yardım ala bilirlər. Buna görə dövlətin bir sıra qurumları arasında informasiya mübadiləsi daha da intensivləşdirilməlidir. Əsasən də Dövlət Sosial Müdafiə Fondu, Vergilər Nazirliyi, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi arasında əlaqələr daha sıx şəkildə qurulmalıdır ki, ünvanlı sosial yardım üçün müraciət edənlərin araşdırılması zamanı maddi vəziyyəti barədə bu qurumlar bir-birini məlumatlandıra bilsinlər. Belə olan təqdirdə sui-istifadə etmək istəyən vətəndaşların cəhdlərinin qarşısı vaxtında alınar, büdcədən bu məqsədlə ayrılan vəsaitlər tam təyinatı üzrə sərf edilər.

Eyni zamanda dövlət sosial siyasətin həyata keçirilməsində əsas rol oynayan Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin inkişafına da diqqət göstərir. Belə ki, 2010-cu il iyunun 10-da nazirliyin inzibati binası yenidənqurma işlərindən sonra yenidən istifadəyə verildi. Nazirlik Avropa standartlarına cavab verən ən son texnologiyalarla təchiz edilmişdir. Açılışda Prezident İlham Əliyev də iştirak etmişdir.

Ümumiyyətlə, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi aşağıdakı mühüm sosial siyasət tədbirlərini həyata keçirir:

- əmək və məşğulluq
- sosial müdafiə və pensiya təminatı
- demoqrafiya siyasəti
- işsizliyin aradan qaldırılması
- sosial hüquqların qorunması və s.

Sosial siyasətin əsas məqsədi demokratik cəmiyyətdə yoxsulluğun, təzadların aradan qaldırılması, yüksək həyat səviyyəsinə malik olan, sosial münasibətlərin olmadığı cəmiyyətin formalaşdırılmasıdır. Əlbəttə ki, bunların hamısı yüksək iqtisadi inkişafın fonunda baş verməlidir. Cəmiyyətin sosial həyatında baş verən dəyişikliklər ölkədə gedən iqtisadi inkişafın nəticəsi kimi meydana çıxır, əhalinin rifah halının yüksəldilməsinə müsbət təsir edir. Sosial cəhətdən inkişaf etmiş cəmiyyət eyni zamanda vətəndaşların fiziki və mənəvi sağlamlığına, əmək fəaliyyətinə, bir sözlə, bütün həyatına müsbət təsir göstərir.

Azərbaycan Respublikası 1991-ci ildə öz suverenliyini bərpa etdikdən sonra ölkəmizin qədəm qoyduğu keçid dövrü yeni ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi münasibətlər formalaşdırdı. Bütün sahələrin inkişafını nəzərdə tutan islahatların həyata keçirilməsinə başlandı. Torpaq islahatı, özəlləşdirmələrin həyata keçirilməsi, sosial müdafiə sisteminin təkmilləşdirilməsi bu tədbirlərə aiddir.

Sosial siyasətin həyata keçirilməsi prosesləri fonunda mədəni sahənin də inkişafı vacibdir. Belə ki, sosial siyasət vətəndaşların həyat şəraitinə də birbaşa və əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir, insanların mədəni səviyyəsinin formalaşmasında yaxından iştirak edir. Bundan əlavə cəmiyyətin üzvləri arasında qarşılıqlı münasibətlərin formalaşması onlar arasında sosial həmrəyliyin yaranmasına səbəb olur. Bütün bunların həyata keçirilməsi, mədəniyyət sahəsində mövcud vəziyyətin saxlanılması və daha da inkişaf etdirilməsi, təkmilləşdirilməsi üçün bu sahənin daim dövlət nəzarətində olması, büdcə tərəfindən maliyyələşdirilməsi vacibdir. Böhran və ya iqtisadi durğunluq dövründə belə, büdcə proqramının təsdiqi zamanı bu istiqamətə ayrılan xərclər

mümkün qədər aşağı salınmamalıdır.

Hal-hazırda ölkəmizdə bu sahənin inkişafına ciddi diqqət yetirilir və dövlət tərəfindən qayğı göstərilir. Bu sahədə Ümumilli liderimizin adını daşıyan Heydər Əliyev Fondunun gördüyü işlər əvəzsizdir. Fond təhsil, mədəniyyət, incəsənət və s. bu kimi sahələrdə böyük layihələr həyata keçirir. Hər il onlarla məktəblərin, muzeylərin və s. obyektlərin inşası buna əyani misaldır.

Sosial siyasətin tərkib hissələrindən biri cəmiyyət üzvlərinin sağlamlığının qorunmasıdır. Bu məqsədlə ümumi dispanserləşdirmə həyata keçirilməli, tibbi xidmətin səviyyəsi əsaslı şəkildə yüksəldilməli, səhiyyə müəssisələrinin dərman, müasir diaqnostika və müalicə avadanlığı, tibb texnikası ilə təchizatı yaxşılaşdırılmalı, müəssisələrin sanatoriya-profilaktoriya şəbəkəsi genişləndirilməlidir [3, s. 248].

Dövlət səhiyyə sisteminin qurulması üçün bir sıra istiqamətlərdə müəyyən tədbirlər həyata keçirir ki, bunlara dövlət hesablı səhiyyə xidmətinin saxlanması, vətəndaşların tibbi sığorta ilə təmin olunmasının tətbiqi və s. bu kimi tədbirlər daxildir. Ümumiyyətlə, səhiyyənin sahəsinin inkişafı həyata keçirilən sosial siyasətin səmərəliliyi baxımından çox vacibdir.

Sosiologiya üzrə alimlər və digər analitiklər ən azı 1970-ci ildən başlayaraq tibbi xidmətin genişlənməsi zərurəti haqqında yazmışlar. [4 s.3]

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın uzun müddət Sovet İttifaqında olması səhiyyə sisteminin sovet qanun və qaydaları əsasında formalaşmasına səbəb olmuşdur. Ümumiyyətlə, XX əsrin ortalarına kimi sosial siyasət sahəsində sovet modeli müəyyən üstünlüklərə malik olmuşdur. Bu üstünlüklər səhiyyə, sosial sığorta və s. sahədə özünü göstərirdi. Səhiyyənin dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsi və idarə olunması, tibbi kadrların hazırlanması, tibb elminin inkişafı müsbət nəticələr vermişdir.

1991-ci ildə müstəqilliyin bərpasından sonra səhiyyə sistemində də müəyyən problemlər meydana gəldi. Bu, sosial siyasətin zəifliyi nəticəsində üzə çıxan ümumi çatışmazlıqlar idi ki, onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- əhəlinin ümumi sağlamlıq vəziyyətinin aşağı olması və müxtəlif səbəblərdən ölüm hallarının, xüsusən də uşaq ölümlərinin çoxalması;
- ümumi böhran vəziyyətinin fonunda səhiyyə sisteminə büdcədən ayrılan vəsaitin aşağı olması;
- Sovet dövründən qalan xəstəxanaların, müalicə müəssisələrinin bərbad vəziyyətdə olması və beynəlxalq standartlara cavab verməməsi;
- səhiyyə ocaqlarında istifadə olunan avadanlıqların köhnə və istifadəyə yararsız olması, yenisi ilə əvəz edilməməsi;
- səhiyyə sahəsində beynəlxalq standartlara cavab verən yeni texnologiyaların, müalicə vasitələrinin, dərman preparatlarının tətbiq olunmaması;
- yeni tibbi kadrların hazırlanmasına diqqətin yetirilməməsi, vətəndaşlara göstərilən tibbi xidmətin keyfiyyətli olmaması;
- tibb işçilərinin əməkhaqlarının az olması.

Bütün bu çatışmazlıqların yaratdığı problemlər səhiyyə sahəsində islahatların aparılması və bu istiqamətdə konkret tədbirlərin görülməsi zərurətini ortaya çıxardı.

Bu gün ölkəmizdə səhiyyə sahəsinin inkişafı üçün bir sıra islahatlar aparılır, layihələr gerçəkləşdirilir. Həyata keçirilən islahatlar əsasən aşağıdakıları əhatə etməlidir:

1. Cəmiyyət üzvlərinin sağlamlığının qorunması istiqamətində görülən işlərin effektivliyini artırmaq üçün həm tibb xidmətindən istifadə edən vətəndaşlar üçün, həm də tibb xidməti göstərən səhiyyə işçiləri üçün sosial-iqtisadi imkanlar genişləndirilməlidir.

2. Cəmiyyətdə tibbi xidmət bazarını yaratmaq və rəqabəti formalaşdırmaq lazımdır.

3. Müalicə üçün tibb müəssisəsini və həkimini seçməkdə vətəndaşlara azad seçim hüququnu

verilməsini təmin etmək lazımdır.

Ulu öndərin hakimiyyətə qayıdışından sonra onun həyata keçirdiyi islahatlar səhiyyə sahəsində də öz bəhrəsini verməyə başladı. Qısa zaman kəsiyində ölkə boyu səhiyyə ocaqlarında yenidənqurma işlərinə başlandı. Ölkənin bütün regionlarında diaqnostika mərkəzləri tikildi və yüksək avadanlıqlarla təchiz edildi. Bu sahədə dövlətin reallaşdırdığı layihələr nəticəsində yüzlərlə peşəkar həkimlər, tibb bacıları yetişdirildi və bir vaxtlar mövcud olan həkim çatışmazlığı problemi tamamilə aradan qaldırıldı. Səhiyyə sistemində həyata keçirilən islahatlar nəticəsində vətəndaşlara tibbi sığorta müqavilələri əsasında xidmət göstərən səhiyyə müəssisələri eyni zamanda vətəndaşların rəylərini nəzərə alan sığorta cəmiyyətləri kimi çıxış etməyə başladılar. Bu müəssisələrin fəaliyyəti səhiyyə bazarında rəqabət prinsipinin formalaşmasına imkan yaratmağa başladı. 2003-cü ildə Ulu öndərimizin siyasi kursunun layiqli davamçısı İlham Əliyev Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçildi. Hazırda cənab Prezident ümumilli liderimizin demokratik və dünyəvi dövlət quruculuğu istiqamətində olan siyasi kursunu layiqincə davam etdirməkdədir. Belə ki, onun rəhbərliyi ilə dövlətin siyasi, sosial-iqtisadi, hərbi qüdrəti gündəngünə artır, ölkəmiz sürətlə inkişaf edir.

İlham Əliyevin dəyərlər sistemində dövlət birinci yerdədir və bu, şəxsiyyət dəyərlərini istisna etmir. Bizim şəraitimizdə bu, götür-qoy edilmiş yoldur. Zəif cəmiyyətə malik dövlət güclü demokratik dövlət ola bilməz. Dövlət maşınını ətalətdən, dövlət aparatını durğunluqdan, şəxsiyyəti isə hakimiyyətin qanunsuz hərəkətlərindən ancaq cəmiyyətin mükəmməl həyatı qoruya bilər [5, s. 64].

Müstəqillik əldə etdikdən sonra dövlətimizin inkişafına böyük qayğı göstərdiyi sahələrdən biri də təhsil və elm sahəsidir. Bu dövrdə əsasən aşağıda qeyd etdiyimiz məsələlər ön plana çəkilir:

- təhsil modelinin elmi tədqiqatlara daha da üstünlük verən yeni və səmərəli modelə əvəz edilməsi;

- kadrların ixtisas və peşə təhsilinin stimullaşdırılması;
- təhsil sahəsində qeyri-dövlət sisteminin yaradılması və formalaşdırılması;
- təhsilin dövlət tərəfindən himayəsinin daha da gücləndirilməsi.

Təhsil sisteminin yeni iqtisadi modelinin həyata keçirilməsində aşağıdakı prinsiplərə əməl etmək vacibdir:

- dövlətin təhsil sahəsində idarəetməyə nəzarətinin gücləndirilməsi;
- ölkə daxilində yerli və regional amilləri nəzərə almaqla vahid təhsil siyasətinin həyata keçirilməsi, təhsilin normal inkişafı üçün maliyyə təminatının gücləndirilməsi;

- böhran zamanı dövlətin təhsilə zəmanətli təminat verməsi, böhran dövründə zəmanətli dövlət təminatının saxlanılması;

- elm və təhsil obyektlərinə elmi və təsərrüfat azadlığının verilməsi;
- təhsil sahəsinə imtiyazların və vergi güzəştlərinin tətbiqi;
- qeyri-dövlət elm və təhsil müəssisələrinin inkişafına şəraitin yaradılması;
- özəl təhsil sahələri ilə yanaşı dövlət müəssisələrində də ödənişli təhsil xidmətinin inkişafı;
- dövlət hesabına təhsil alan tələbələrə verilən təqaüdlərin minimum əmək haqqı səviyyəsində ölçülməsini təşkil etmək;

- tələbələrə müəyyən bir müddətdən sonra geri ödəmək şərti ilə əlavə təqaüd almaq imkanının yaradılması.

Təhsil sisteminin səmərəliliyi aşağıdakı ziddiyyətlərin həlli ilə bağlıdır:

- cəmiyyətin ictimai tələbatı ilə ümumi və peşə təhsilinin səviyyəsi və keyfiyyəti arasındakı ziddiyyətlər;

- istehsalın artan tələbatı ilə gənclərin sosial-peşə yönümü arasındakı ziddiyyətlər;

-şəxsiyyətin zəruri inkişaf səviyyəsi ilə məzunların ümumi inkişafının real səviyyəsi arasındakı ziddiyyətlər. [3 s.266]

Bütün bu tədbirlər təhsil sisteminin gücləndirilməsi, ölkədə elm potensialının artırılmasında böyük rol oynayır. Təhsil sahəsində görülən işlərdən danışarkən Prezident İlham Əliyev demişdir: “Biz iqtisadi potensialımızı intellekt kapitalına çevirməliyik”. Həqiqətən də bu gün ölkəmizdə elmin və təhsilin inkişafına yüksək qayğı göstərilir.

Ölkəmizin sosial iqtisadi inkişafında sahibkarlıq fəaliyyətinin rolundan bəhs edərkən ümumilli liderimiz demişdir:

“Demək olar ki, indi bizim sosial-iqtisadi inkişafımız sahibkarların fəaliyyətindən asılıdır. Çünki əgər iqtisadiyyat özəlləşdirilibsə, yaxud onun böyük bir hissəsi özəlləşdirilibsə, demək, iqtisadiyyatın böyük bir hissəsi sahibkarların əlindədir və onların səmərəli işləməsi Azərbaycanın iqtisadiyyatının inkişafını təmin edən amildir. Ona görə də biz buna dövlət siyasətimizin böyük bir hissəsi kimi baxırıq” [6, s.7].

Bu illərdə Respublika Prezidenti İlham Əliyevin qayğısı və köməkliyi ilə regionlarda fəaliyyət göstərən iş adamlarının, istehsalçıların maariflənməsi, qabaqcıl təcrübələrə yiyələnməsi, onların informasiya sistemləri ilə təmin olunmasında böyük imkanlar yaradılmışdır [7 s. 111].

Sosial sahənin inkişafında sığorta sisteminin də rolu böyükdür. Bu gün sığorta xidməti bazarında dinamik inkişaf gedir və bu sahədə effektiv tədbirlər görülür.

Sığorta- qəza, fəlakət, oğurluq və s. hadisələr nəticəsində itkiyə məruz qalmış şəxsi əvvəli vəziyyətinə qaytaran və ya maddi zərəri minimuma endirən vasitədir. İnkişaf etmiş ölkələrdə insanlar bu mexanizmdən artıq uzun illərdir ki, bəhrələnilirlər[8].

Sığorta icbari və ya könüllü olaraq həyata keçirilir. Könüllü sığorta fiziki və ya hüquqi şəxsə sığorta edən arasında bağlanan müqavilə əsasında həyata keçirilir. Bu, müəssisələrin və ya vətəndaşların gəlirləri hesabına olur. İcbari sığorta isə dövlət tərəfindən qanunvericilik əsasında şəxslərin sığorta edilməsidir. İcbari sığorta büdcə hesabına həyata keçirilir. İcbari sığorta aşağıda qeyd etdiyimiz hallarda vətəndaşlara vurulan zərəərə görə tətbiq edilir:

- yüksək təhlükə riskinin olduğu müəssisələrdə dəyən zərəərə görə (təhlükəli istehsal sahələrin, radioaktiv şüa mənbələrinin olduğu müəssisələr və s.)

- istehsalat qəzaları nəticəsində dəyən zərəərə görə və s.

Sığorta sisteminin möhkəmləndirilməsi üçün əhalinin bu sahəyə inamını artıran tədbirlərin həyata keçirilməsi, etibarlı sığorta sisteminin yaradılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bundan əlavə, dövlət sosial və pensiya sığortasının inkişafını daha da sürətləndirməli, bu sahədə islahatları dərinləşdirməlidir.

Sosial siyasətin mühüm elementlərindən biri də sosial sığortadır. Sosial sığorta — nəzərdə tutulmuş hallarda fiziki şəxslərin itirilmiş əməkhaqlarının, gəlirlərinin və ya əlavə xərclərinin kompensasiya edilməsinə, habelə itirilməsinin qarşısının alınmasına yönəldilmiş təminat formasıdır. Sosial sığorta hadisəsi elə bir haldır ki, onun baş verməsi ilə sığorta olunanın sığorta təşkilatından sığorta ödəniş almaq hüququ yaranır [9].

Azərbaycan Respublikasında sosial sığorta tədbirlərini Dövlət Sosial Müdafiə Fondu həyata keçirir. Fondun 2011-ci il məlumatına görə, 160523 nəfər sığorta edilən vətəndaşa fərdi uçot hesabı açılmışdır. Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun sədri Səlim Müslümovun sözlərinə görə, dünya ölkələrinin göstəricilərinə əsasən ölkədə sığorta olunanların sayı azdır. Buna görə də sığorta olunanların sayının artırılması üçün Fond müxtəlif istiqamətdə məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirir. Bunun üçün qərara alınmışdır ki, bütün qurum və təşkilatlar əməkhaqqı fondu və digər müvafiq məlumatları Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna təqdim etməlidir. Bundan sonra işçilərin dəqiq uçotu aparılır, əməkhaqqı fondu qeydiyyatata alınır və nəticədə vətəndaşların sosial sığortaya cəlb olunmasına şərait yaranır.

Əhalinin mənzil-kommunal şəraitinin yaxşılaşdırılması da sosial siyasətin əhatə etdiyi

sahələrdən biridir. Dövlətimiz mənzil-kommunal təsərrüfatı, tikinti və mənzil istismarı sahəsində müntəzəm islahatlar aparır, vətəndaşların yaşayış şəraitinin yüksəldilməsi istiqamətinə ardıcıl tədbirlər planı həyata keçirir.

Mənzil-kommunal təsərrüfatı ümumilikdə özündə mənzil təsərrüfatını (yaşayış kompleksinin istismarı və xidməti, yaşayış məntəqələrinin abadlaşdırılması, yaşıllaşdırılması) və kommunal xidmətlər sahələrini (su təchizatı və kanalizasiya xidmətləri, istilik, elektrik və qaz təchizatı, məişət tullantılarının yığılması, daşınması və zərərsizləşdirilməsi, lift xidməti, şəhər elektrik nəqliyyatı, hamam, camaşırxana və mehmanxana təsərrüfatı) əhatə edir. [10]

NƏTİCƏ

Ümumiyyətlə, sosial müdafiə sisteminin gücləndirilməsi üçün sosial xidmətlərin təkmilləşdirilməsi daha vacibdir. Bunun üçün sosial xidmətlər, onun əsasları, həyata keçirilən vasitələri, vətəndaşların bu xidmətlərdən istifadə imkanları barədə qanunların hazırlanması məqsəduyğun olar. Hal-hazırda keçid dövrünü yaşayan cəmiyyətimizin əsas problemlərindən biri ictimai inkişafın əsasında duran sosial subyektlərin öz siyasi və sosial mənafeələrini tam olaraq dərk edə bilməməsidir. Cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafı mənəvi dəyərlərin və demokratik prinsiplərin inkişafı ilə əlaqədardır. Ölkə başçısı İlham Əliyevin dediyi kimi, dövlətimizin istəyi ondan ibarətdir ki, “xalqımız daha da yaxşı yaşasın, insanların rifah halı yaxşılaşsın, mövcud olan problemlər aradan qaldırılsın, sosial ədalət prinsipi tam şəkildə bərqərar olsun. Bilirsiniz ki, Heydər Əliyevin siyasətinin əsas istiqamətləri məhz bunlar idi. Azərbaycanda sosial ədalət prinsipi tam şəkildə bərqərar olmalıdır. İnsanları narahat edən problemlər aradan qaldırılmalıdır” [11, s. 386, 387].

Açar sözlər: *sosial siyasət, sosial təminat, dövlət proqramı, sosial yardım, səhiyyə sistemi, təhsil sistemi*

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Piriyev A. M., Əfəndiyeva X.B. Sosiologiya və Politologiya fənnindən mühazirə mətnləri. Bakı: “Təhsil” NPM, 2009, 350s.
2. İnkişafın Azərbaycan modeli: İdeya rəhbəri və ön sözün rəhbəri Ramiz Mehdiyev, buraxılışa məsul Bəxtiyar Sadıqov. Bakı: “Oskar” NPM; 2011.
3. Cəfərova V.M. Azərbaycan müstəqillik dövründə: problemlər, perspektivlər. Bakı Şirvanəşr, 2005.
4. Conrad Peter. The shifting engines of medicalization JHSB journal of health and social behavior// Vol.46, N, march 2005.
5. Mehdiyev R.Ə. XXI əsrdə milli dövlətçilik. Bakı: “XXI”- Yeni Nəşrlər Evi, 2003.
6. Əliyev H. Azərbaycanda iqtisadiyyatın və sosial sahənin yüksəlişi özəl sektorun inkişafından asılıdır. Bakı: Nurlar, 2002.
7. Zeynalov İ. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və regionların sosial-iqtisadi inkişafı (2003-2008-ci illər) Tarix və onun problemləri, 1997-048, 1-2, Bakı, 2009.
8. <http://www.sigorta.info.az/sehife.php?pid=3>
9. <http://muhasib.az/Vergiler/Sosial/Sosial.php>
10. http://www.azerbaijans.com/content_757_az.html
11. Mehdiyev R.Ə. Yeni siyasət: İnkişafa doğru. I cild, Bakı: “Oskar” NPM-nin mətbəəsi, 2008.

Меликли ГЮНЕЛЬ

Социальная политика, проводимая в Азербайджанской Республике для совершенствования социального развития.

Резюме

В конце прошлого столетия, после обретения Азербайджаном независимости, в государственной стратегии развития место и роль социальной стратегии стали очень значимыми. Эта стратегия развития стала важным направлением социальной политики государства. Были достигнуты большие успехи в социальной сфере, которые стали возможными благодаря дальновидной социальной политике, государства. Вообще, социальная политика, ее цели и методы реализации различаются. Проводимая социальная политика подразумевает развитие всех сфер общества и устранение проблем в них базируется на принципах справедливости.

Ключевые слова: *социальная политика, социальное обеспечение, государственная политика, социальная помощь, медицинская система, образовательная система.*

Gunel MELIKLI

**Realization of Social Policy for improvement of Social development
in Azerbaijan Republic**

Summary

At the end of the last century after Azerbaijan gained its independence, the place and role of social policy have become an essential in the development strategy of the state.

This development strategy formed an important course of social policy realized by the state was in social sphere there was achieved great success due to for sighted big state policy. Generally social policy and its purposes are realized by different ways. Realized social policy covers development of all spheres of society and avoiding problems in them, in bases on the principles of equality and justice.

Keywords: *social policy, social provision, state program, social relief, health system, educational system.*

Hümeyrə MUSTAFAYEVA

fəlsəfə ü. f. d., dosent

Azərbaycan Dövlət İqtisad universiteti

TƏLƏBƏ GƏNCLƏR: GƏLƏCƏK HAQQINDA DÜŞÜNCƏLƏR*

Müasir şəraitdə tələbə gənclərin gələcək barədə düşüncələrinin öyrənilməsi xüsusi aktualıq kəsb edir. Əvvəla, cəmiyyətdə gedən, bütün dünyanın marağına səbəb olan iqtisadi, sosial-siyasi və sosial-mədəni proseslər tələbələrin üzləşdikləri problemlərə ciddi diqqət yetirməyi tələb edir. Çünki bugünkü tələbə sabahın – gələcəyin mütəxəssisidir. Deməli, tələbə gənclərin cəmiyyətdəki quruculuq proseslərində çox təsirli fəal qüvvə kimi çıxış etmələri ölkəmizin simasını əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirəcəkdir. İkincisi, yeni sosial-iqtisadi situasiya tələbə gənclərin öz müstəqil əmək həyatını, gələcək barəsində planlarını sosioloji cəhətdən təhlil etməyi, müəyyən proqnozlar işləyib hazırlamağı zərurətə çevirir. Tələbə gənclərin sərvət yönümləri necədir, onlar necə və hansı istiqamətdə dəyişir, yeniləşir – bütün bunlar təkcə elmi-nəzəri deyil, həm də praktik məna kəsb edir. Üçüncüsü, tələbələr müxtəlif sosial-siyasi yönümlü birliklərdə (həm formal, həm də qeyri-formal) ciddi sosial maraq doğuran fəaliyyətlə məşğuldurlar. Onların bir qismi öz gələcək işini, karyerasını, irəliləyişini məhz bu birliklərlə əlaqələndirirlər. Ona görə də tələbə gənclərin bu spesifik, zəngin fəaliyyəti sosioloji baxımdan araşdırılmalı, onların sağlam istiqamətdə yetkinləşməsinin mümkün yolları axtarılmalıdır. Ümummilli liderimiz vaxtilə qeyd edirdi ki, «müstəqil dövlətimiz üçün taleyüklü məsələlərin həyata keçirilməsi tariximizin bir çox qaranlıq səhifələrini açmaqla kimliyimizi tam müəyyən etməyi, milli kökləri ilə bağlı yeni təfəkkürlü gənc nəsil yetişdirilməsini zəruri edir» (1, s. 121).

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, sosiologiya gəncləri spesifik sosial-demoqrafik qrup kimi öyrənərkən bu sosial birliyin şüurunu, davranışını, sosiallaşma xüsusiyyətlərini, yaşlı nəsillə varisliyi və qarşılıqlı təsiri prosesini, ictimai problemlərin həllində novatorluq dərəcəsini, səviyyəsini və formalarını təhlil edir. Gənclərin sosiologiyasının müstəqil sahə kimi təsbiti Varnada (Bolqarıstan) keçirilən VII Beynəlxalq Sosiologiya Konqresində (1970-ci il) olmuşdur. O zaman xüsusi tədqiqat komitəsi yaradılması barədə qərar qəbul edilmişdi. Bu qərar o demək idi ki, elmi biliyin məlum sahəsində həm nəzəri, həm də tətbiqi xarakterli informasiyanın ciddi şəkildə toplanması baş vermişdir. Gənclərin, o cümlədən tələbə gənclərin sosial problemlərinin ən müxtəlif aspektlərdə hərtərəfli araşdırılması dünya sosiologiya elminin ən fəal şəkildə işlənilib hazırlanan istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Buna, zənnimizcə, xüsusən 1960-cı illərin sonundan etibarən bir sıra ölkələrdə gənclərin kütləvi çıxışları da ciddi təsir göstərmişdir. Gənclər hərəkatı, gəncliyin submədəniyyəti, əmək, sosial-siyasi, mənəvi-idraki fəallığı, gənclərin müstəqil əmək həyatına qədəm qoyması, sərvət yönümlərindəki dəyişikliklər, qeyri-formal birlikləri, sosial-psixoloji xüsusiyyətləri və s. kimi məsələlər xüsusi olaraq təhlil edilmişdir. Əslində gənclərin sosiologiyası həmin qrupun çoxaspektli elmi tədqiqatları kontekstinə üzvi şəkildə qoşulmuşdur, lakin öz predmetinə və metodlarına görə onlardan fərqli xüsusiyyətlərə də malikdir. Məlum olduğu kimi, gənclərin bir sıra problemləri öz mahiyyətinə görə aralıq mövqe tutur; bu, həmin problemlərin müxtəlif bilik sahələri tərəfindən birgə öyrənilməsinə əsas verir, lakin konkret sosioloji tədqiqat materialları ilə əldə edilən informasiyadan istifadə etməklə onların düşüncələr aləmini araşdırmağın əhəmiyyətini azaltmır.

* Məqalə tarix ü.e.d., prof. Vəkil Həsənov tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

Adətən tələbə gənclər dedikdə ali məktəb tələbələri ilə yanaşı, orta ixtisas məktəblərində (texnikumlarında) təhsil alan gəncləri də nəzərdə tuturlar. Lakin biz başlıca diqqəti ali məktəblərdə əyani təhsil alan gənclərin düşüncələri, gələcək barəsindəki mülahizələri üzərində cəmləşdirmişik. Ali məktəb həyatı əslində tələbələr üçün fəal mənəvi-intellektual axtarışlar dövrüdür.

Araşdırmalar göstərir ki, gənclərin mənəvi aləmi zənginləşdikcə onlar daha dürüst seçimlər etməyə çalışır, cəmiyyətin, dünya inkişafının ən müxtəlif məsələləri barəsində özlərinin maraqlı, orijinal, düşündürücü mülahizələrini bildirirlər. Bu, ciddi nikbinlik doğuran ümdə məqamlardan biridir. Ümummilli liderimiz H.Ə.Əliyev respublika Gənclərinin I forumundakı çıxışında qeyd etmişdir ki, gənclərin qaldırdıqları problemlərin «bir qisminin həllinin indi mümkün olmaması aydındır, ancaq iş burasında deyil, iş orasındadır ki, gənclər düşünülər, gənclər fikirləşirlər, gələcək haqqında düşünülər, təkliflər irəli sürülər» (2, s. 312).

Respublikamızın müxtəlif ali məktəblərində, o cümlədən Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetində aparılmış sosioloji sorğular sübut edir ki, tələbə gənclər Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllini, ölkənin daha qüdrətli olmasını, əhəlinin bütün təbəqələri üçün normal həyat və fəaliyyət şəraitinin qərarlaşmasını, indiki siyasi kursun uğurla davam etdirilməsini daha önəmli hesab edirlər. Bu o deməkdir ki, gənclərimiz respublikamız üçün mühüm həyatı əhəmiyyətli ideallara üstünlük verirlər: ölkənin təminatlı gələcəyi onların həyat planlarının reallaşdırılması üçün başlıca təməl, zəmin hesab edilir.

Tələbə gənclərimizin mütləq əksəriyyəti üçün şəxsi planda da diqqəti cəlb edən sosial-mədəni yönümlü məsələlərə xüsusi diqqət yetirilir. Təhlil göstərir ki, müstəqil həyata qədəm qoymaq, işləmək və uğurlu ailə qurmaq arzusu gənclərimizin ciddi qayğısıdır. Lakin onlar müstəqil həyatın təminatlı olmasını istəyirlər (ən azı 500 manat civarında maaş olmasını vacib sayırlar). Tələbə gənclərimiz əsasən öz ixtisasları üzrə dövlət sektorunda – hökumət idarələrində işləmək arzusunu ifadə ediblər. Maraqlı bir məqamı da qeyd etmək yerinə düşər: tələbə gənclərin bir qismi dərslər vaxtı ilə üst-üstə düşməyəcəyi təqdirdə oxumaqla yanaşı, münasib yerlərdə işləməyə üstünlük verirlər. Sorğuda iştirak edənlərin bir qismi təhsil almaqla yanaşı işləməyi ailə vəziyyəti ilə əlaqədar zəruri addım kimi izah ediblər. Fikrimizcə, həm oğlanların, həm də qızların təminatlı iş arzusu onların özünütədqiqat yolları axtarışında olmalarını təsdiqləyir.

Tələbə gənclər gələcək haqqında düşüncələrində əxlaqi və estetik dəyərlərə xüsusi diqqət yetirirlər. Əxlaqi dəyərləri və tələbatları müəyyən edən bir sıra suallara verilən cavablar göstərir ki, onların rəhbər tutduqları əxlaqi normalar mövcud reallıqlara, adət-ənənələrə uyğundur. Məsələn, mərhəmət hissi, sadəlik, xeyirxahlıq, səmimilik, təvazökarlıq, geyimdə və davranışda müasirlik, xoş ünsiyyət və s. onların rəğbət göstərdiyi xüsusiyyətlərdir. Tələbə gənclərin qənaəti belədir ki, ölkədə iqtisadi islahatlar davam etdirilməli, işlə təminat problemi özünün daha əsaslı həllini tapmalıdır.

Tələbələr həm indi, həm də gələcəkdə təhsilə, xüsusən ali təhsilə ciddi münasibət bəslənilməsinin tərəfdarıdır. Onlar ali təhsil prosesində bir sıra məqamları ön plana çəkirlər: gənclərlə müəllimlərin ünsiyyətinin yaranması və davamlı olması; müəyyən biliklərə yiyələnmək imkanlarının artırılması; müəllimlərin daha səriştəli, bilikli, demokratik olması; təhsildə sui-istifadə hallarına son qoyulması; bəzi tələbələrin tədrisə və elmə ciddi maraq göstərməməsinə, bəzi müəllimlərin isə laqeydliyinə prinsipial münasibət bəslənilməsi; dərslərlə, dərslər vəsaitləri ilə tam təminatın olmasına daha ciddi diqqət yetirilməsi; informasiya əldə etmək imkanlarının yaxşılaşdırılması; tədris və istehsalat praktikalarının daha səmərəli təşkil edilməsi; tədrisin səviyyəsinin yüksəldilməsi, qiymətləndirmədə qeyri-obyektivlik, ədalətsizlik hallarına son qoyulması (3, s.190).

Müəyyənləşdirilmişdir ki, gənc qızlar və oğlanlar yalan danışanda, kiminsə xatirinə dəyəndə vicdan əzabı çəkirlər. Onlar ağılsız addım atılmasını, xəyanəti, kiminsə pisliliyini istəməyi və ya kiməsə pislilik etməyi, düşməni qarşısından qaçmağı, haqsızlıq müqabilində susmağı və s. əməlləri xüsusilə pisləmişlər. Tələbələr eyni zamanda unutkanlığı, paxıllığı, rüşvətxorluğu, yaltaqlığı, ikiüzlülüüyü, birliyin olmamasını mənfi keyfiyyətlər kimi qeyd etmişlər.

Estetik maraqları və tələbatları müəyyənləşdirərkən məlum olmuşdur ki, tələbə gənclər həm zahiri görünüşü, həm də daxili aləmi ifadə edən əlamətlərə ciddi diqqət yetirirlər. Cavablardan görünür ki, onlar zahiri cəhətləri həlledici hesab etmirlər, daxili aləmini qiymətləndirməkdə daha diqqətlidirlər.

Estetik duyumu aşkarlamaq istərkən məlum olmuşdur ki, musiqi həm indi, həm də gələcəkdə gənclərimizin həyatının ayrılmaz tərkib hissəsidir. Tələbə gənclər bildirmişlər ki, onlar öz həyatını musiqisiz təsəvvür etmirlər. Onların cavablarında tez-tez «Ruhumu oxşayır», «Həyəcanlandırır», «Sakitləşdirir», «Əla hisslər oyadır», «Çox yaxşı təsir bağışlayır», «Mənəvi qıdamdır» ifadələri tez-tez təkrarlanır. Lakin qeyd etməylik ki, rəyi soruşulanlardan cəmi 3 nəfəri «O qədər də ciddi təsir göstərmir», 2 nəfəri isə «Pis təsir edir» dedikdə hədsiz dərəcədə həyəcanlanma nəzərdə tutulur. Lakin bu da mümkündür ki, həmin şəxslərin estetik tərbiyəsi qüsurludur.

Qeyd etmək lazımdır ki, tələbə gənclərin gələcək haqqındakı planlarında mənəviyyat və estetika problemlərinə yer ayırması, qazanılacaq uğurları onlarla əlaqələndirməsi diqqətəlayiq cəhətdir.

Maraqlıdır ki, tələbə gənclər gələcək haqqında düşüncələrində uğur qazanmaqla yanaşı, səadətə çatmaq məsələsinə də xüsusi əhəmiyyət verirlər. Lakin unutmaq olmaz ki, «uğur qazanmaq xoşbəxt olmaq demək deyildir. İnsan uğur qazanar, cəmiyyət içində tutmaq istədiyindən də üstün yerə çatar, ancaq yenə də xoşbəxt olmaya bilər. Sərvətin, hakimiyyət və şöhrətin son həddinə yüksəlmiş neçə-neçə insanlar var ki, içi daim səadət dünyasının həsrətilə yanıb-yaxılır.... Səadət tamamilə könül işidir və öz daxilimizdədir. Onu içimizdən başqa bir yerdə axtarmaq və səadəti sırf sərvət, hakimiyyət və şöhrətdə görmək səhrada ilğımı su sanmaq kimidir. Bununla bərabər, səadətin yolu uğur yolundan ayrı da deyildir. Və səadət ölkəsi uğur diyarından bir qədər irəlidedir» (4, s.15).

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, məşhur yunan filosofu Aristotel əslində xoşbəxtliyi insan fəaliyyətinin məqsədi kimi izah edirdi: «Hər bir insanın ayrılıqda və bütün insanların hamısının məlum bir məqsədinin olduğunu demək olar. İnsanlar ona çatmaq üçün bəzi şeyləri seçir, digərlərindən isə yan keçirlər; bu məqsəd, qısa sözlə desək, xoşbəxtlikdir» (5, s. 23).

Diqqətçəkən məqamlardan biri tələbə gənclərin gələcək irəliləyişləri, uğurları öz şəxsi keyfiyyətləri ilə əlaqələndirmək səyləridir. Bu halda iki məqam daha çox vurğulanır: ifadəli olmaq, ağıllı və tərbiyəli olmaq. İradə canlı orqanizmlər zəncirinin yüksək halqasını təşkil edən insana məxsus bir qüdrət və imtiyazdır. İradə, eyni zamanda insanları bir-birindən ayıran və onlar arasında üstünlük və aşağılıq fərqləri yaradan güclü mənəvi qüvvədir. İnsanlar öz üstünlükləri üçün ilk növbədə iradələrinə borcludurlar. İradəli olmaq sadəcə maddi və ictimai mənada bir uğurun deyil, xoşbəxt olmağın da əsas şərtidir. Xoşbəxtlik iradə gücü ilə əldə edilə bilən bir keyfiyyətdir. İradəli olmaq üçün zəif də olsa, daim yaxşılığa və kamala doğru irəliləmək zəruridir. İradəli olmaq əməl və hərəkətlərin yaxşısını seçib onun yerinə yetirilməsinə səy göstərməkdir. İradəlilik aqlın, tərbiyənin fəal imkanları ilə birləşdikdə daha qüdrətli olur, daha ciddi irəliləyişi təmin edə bilər.

Gənc nəslin yetişdirilməsi hər bir ölkə üçün başlıca məsələdir. Çünki ölkənin gələcəyi, müqəddəratı indiki gənclərdən asılı olacaqdır. Ölkə əhalisinin böyük əksəriyyətinin gənclər

olması və onların bütün sahələrdə çalışması və iştirakı Azərbaycanın gələcək inkişafında gənclərin rolunun böyük olmasına sübutdur.

Gənclərin həyat və fəaliyyətində, düzgün istiqamətlər seçməində «Dövlət gənclər siyasəti haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 iyul 1999-cu il Fərmanı, müstəqil ölkəmizin Gənclərinin I Forumunun (2 fevral 1996-cı il) keçirilməsi müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, gənclərlə iş nəzərə cəpacaq dərəcədə güclənmiş, keçilmiş yol diqqətlə araşdırılmış, gənclərlə bağlı problemlərin həlli istiqamətində fəal axtarışlar güclənmiş, gənclərin forumlarının keçirilməsi ənənəsi, əsaslı diskussiyaların aparılması özünün konkret bəhrəsini vermişdir. Təkcə görülmüş işlərə yekun vurulmamış, həm də müstəqil dövlət quruculuğu yolunda gənclərin üzərinə düşən mühüm vəzifələr müəyyənləşdirilmiş, dövlət orqanlarının, müvafiq təşkilatların diqqəti gənclik problemlərinin həllinə yönəldilmiş, ciddi tövsiyələr hazırlanmış və uğurla reallaşdırılmışdır. Heydər Əliyev kursunun yaradıcı davamçısı olan İlham Əliyevin gənclərin həyatına, fəaliyyətinə, problemlərinin həllinə göstərdiyi qayğı təkcə respublikamızda deyil, bütün dünyada etiraf edilir. Həmin qayğının nəticəsidir ki, gənc nəslin hüquqlarının müdafiəsi, mənəvi tərbiyəsi, fiziki inkişafı, beynəlxalq qurumlarda iştirakı sahəsində əsaslı addımlar atılmış, gənclərin quruculuq proseslərində real töhfələri çoxalmışdır.

Prezident İlham Əliyevin apardığı siyasət iqtisadi potensialımızı, iqtisadi gücümüzü artırmaq və bu gücü, ilk növbədə, Azərbaycan gəncliyinin təhsilinin inkişafına yönəltmək siyasətidir. Artıq Azərbaycanın bu sahələrdə nümunə ola biləcək uğurları vardır.

Azərbaycan MDB məkanında yeganə ölkədir ki, şagirdlərin dərsliklərlə təminatı dövlət hesabınadır. Yəni ölkəmizin hər bir şagirdinə dərsliklər pulsuz olaraq verilir.

Həmçinin Azərbaycan nəinki ölkəmizdə, o cümlədən xarici ölkələrdə yaşayan soydaşlarımızın dərslək problemini öz üzərinə götürmüşdür.

Dərslək təminatından əlavə vurğulamaq lazımdır ki, xüsusi Prezident Sərəncamı ilə latın qrafikasında dünya və Azərbaycan şair və yazıçıların əsərlərindən ibarət xüsusi kitabların yenə də pulsuz olaraq bütün məktəblərin kitabxanalarına verilməsi bu sahədə olan boşluğun aradan qaldırılmasında əvəzsiz rol oynamışdır.

Azərbaycan gəncliyinin gücü təkcə bilik cəhətdən deyil, fiziki cəhətdən də güclü olmalıdır. Bu səbəbdən bütün dünya ölkələri üçün nümunə ola biləcək bədən tərbiyəsi və idman siyasəti bu vəzifələrin yerinə yetirilməsinə xidmət edir.

Məhz cənab İlham Əliyevin diqqət və qayğısı nəinki şəhər və rayonlarımızda, hətta ucqar kəndlərimizdə idman qurğularının tikilməsi, yeniləşdirilməsi ümumxalq, ümumi dövlət işinə çevrilmişdir. Əgər Azərbaycan son olimpiadalarda 200 dövlət içərisində stabil olaraq ilk 30 dövlətin içərisində yer alırsa, əgər Azərbaycan bu yarışlarda 1 milyard əhalisi olan Hindistan, Braziliya kimi ölkələri geridə qoyursa, bu siyasətin qələbəsinin bariz nümunəsidir.

1988-1993-cü illərdə respublika səviyyəli idman yarışları keçirə bilməyən Azərbaycan bu gün dünya, Avropa və digər beynəlxalq yarışları ən yüksək səviyyədə keçirir.

Prezident İlham Əliyevin ümumtəhsil müəssisələrinin müasir kompyuterlərlə təmin edilməsi sahəsində imzaladığı proqram ümumilikdə bütün ölkənin bu sahədə sıçrayışlı inkişafına təkan verdi.

Azərbaycanda məktəb tikintisi, məktəblərin təmiri, məktəblərin məktəb avadanlıqları ilə təminatı üçün aparılan məqsədəuyğun siyasət onunla nəticələnmişdir ki, təkcə 10 ildə 3000-dən artıq yeni məktəb tikilmiş və ya əsaslı şəkildə təmir edilmişdir. 2018-ci ildə 17 məktəbin təmiri nəzərdə tutulur ki, bu siyasətin davam etdirilməsi Azərbaycanda bir təmirsiz məktəbin olmamasına şərait yaradacaqdır.

Azərbaycanlı tələbələrin təqaüdlərinin artırılması, doktorantlara xüsusi qayğının göstərilməsi bir daha gənc alimlərin elmə olan həvəsini gücləndirmək məqsədini daşıyır.

Son illərdə 900 mindən artıq iş yerlərinin açılması, iri sənaye müəssisələrinin yaradılması, kiçik və orta biznesin inkişafı, ilk növbədə, gəncliyin bu sahədə fəallıqlarına təkan verir, yaradılan iş yerlərində isə əsasən gənclərin işləmələri, fəaliyyət göstərmələri üçün şərait yaradılır. Bu gün Azərbaycan gəncləri vətənpərvər ruhda yetişirlər. Azərbaycan gəncliyi ictimai həyatın bütün sahələrində aktiv fəaliyyəti ilə seçilir, siyasi, iqtisadi, humanitar, sosial tədbirlərin həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır.

Gənclərin mahiyyətli xarakteristikalarının keyfiyyət dəyişmələrinin təbiətini başa düşmək üçün bu sosial-demoqrafik qrupun inkişafının əsasını təşkil edən obyektiv ziddiyyətlərin mahiyyəti açıqlanmalıdır. Gənclər cəmiyyətin bir hissəsi olmaqla onun bütün rəngarəng əlaqə və münasibətlərinə qoşulmuşlar. «Gənclərin sosial inkişafı (yetkinliyi) səviyyəsi barəsində ən ümumi formada məlum konkret nəşildə sosial-tarixi bütövlüyün təkrar istehsalı dərəcəsinə görə mühakimə yürütmək olar. Sabit cəmiyyət şəraitində sosial təcrübənin faktik surətdə ötürülməsi baş verir. Bu halda gənc nəsil onun sosial strukturunu bir bütövlük kimi reproduksiya edir, məlum struktur isə öz əsası etibarilə bütöv sosial-demoqrafik qrup kimi gənclərin mühitində əks olunur» (6, s. 244).

Tələbə gənclərə dair araşdırmalar göstərir ki, sosial mənşə, sosial qrupa mənsubluq onların həyat yoluna güclü təsir göstərir. Bu, onların dünyagörüşünün məzmununda, deməli, həyat planlarında dərin iz buraxır. Elə bir mürəkkəb şəxsiyyət keyfiyyəti tapmaq çətinidir ki, o, sosial və mühit amillərindən asılı olmasın. Həmin amillər sırasına aşağıdakıları aid etmək olar:

- valideynlərin sosial mənşəyi, məşğələlərinin növü və təhsil səviyyəsi;
- sosial-ekoloji mühitin xüsusiyyətləri, o cümlədən yaşayış məntəqəsinin tipi;
- ailənin tərkibi, strukturu və maddi vəziyyəti;
- gəncin özünün sosial vəziyyəti, məşğələləri və s.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək ki, müxtəlif nəsilləri müqayisə etmək çətinidir. Hər bir nəsil özündə ən müxtəlif adamları birləşdirir. Bundan əlavə, insanlar öz vərdişlərini və zövqlərini mütləqləşdirməyə meyillidirlər. Ona görə də yaşlı nəsllə mənsub adamların bir qisminə zahiri, ikinci dərəcəli xüsusiyyətlər ön plana keçir. Hər bir nəsil əvvəlki nəslin özülü üzərində yüksəlir, lakin bu varisliyi heç də həmişə dərk etmir. Unutmaq olmaz ki, nəsillərin varisliyi hökmən yüksələn xətlə getmir. Bəzən bu prosesdə təbii münasibət, tarazlıq pozulur, nəsillərin üzvi varisliyi təhrif olunur.

Sovet hakimiyyəti dövründə əsaslı səhvlərdən biri ondan ibarət idi ki, şəxsiyyətin müəyyən keyfiyyətlər yığımı işlənib hazırlanırdı və qeyd edilirdi ki, o, «kommunizmin gənc qurucularının» ideal modelinə uyğun olmalıdır. Lakin bu halda həmin modellərin reallığa uyğun olub-olmamasına diqqət yetirilmirdi. Gəncləri çox zaman yalnız tərbiyənin obyekt kimi nəzərdən keçirirdilər, ona sosial həyatın fəal subyekt kimi yanaşmırdılar. Bu həm orta təhsil, həm də ali təhsil müəssisələrində ciddi problemlər yaradırdı. Yeknəsəklik, eynifikirlilik, eynitərzlilik tərbiyəsi sosial cəhətdən yetkin şəxsiyyətin formalaşmasına kömək etmirdi.

Müstəqillik, demokratiyanın inkişafı, gənclərin, o cümlədən tələbə gənclərin sərbəst, azad, müstəqil şəkildə öz fikirlərini ifadə etməsi onların öz problemlərini həll etmək yollarını axtarmasına şərait yaratmışdır (bu, əslində çox ciddi sosial-mədəni irəliləyişdir, nailiyyətdir). «Formalizm, ştamp, standart artıq aradan götürülməkdədir... Gənclər həyata, gələcəyə çox nikbinliklə baxırlar, yaşamaq, yaratmaq əzmindədirlər, böyük problemlər irəli sürürlər... Həqiqətən müstəqil Azərbaycanın gələcəyini düşünürlər» (2, s. 312).

Ulu öndərin bu sözləri nəzərdən keçirdiyimiz problemin mahiyyətli xarakteristikasını tam dolğunluğu ilə əks etdirir.

Açar sözlər: *tələbə gənclər, gələcək haqqında planlar, mikromühit, milli-mənəvi dəyərlər, milli kimlik, mifəyatma, müstəqil inkişaf.*

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin ayrıcında. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Yeni 2001-ci il, yeni əsr və üçüncü minillik münasibəti ilə Azərbaycan xalqına müraciəti. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2001.
2. Heydər Əliyev və müstəqil Azərbaycan gəncliyi. Bakı, 2003.
3. Müasir sosial-siyasi dəyişikliklər kontekstində gender təhsilinin inkişafı. Elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 2004.
4. Əli Fuat Başgil. Gənclərlə üz-üzə. Bakı, 1999.
5. Aristotel. Ritorika. Bakı: «Turan Nəşrlər evi», 2008.
6. Тощенко Ж.Т. Социология. Общий курс. М, 2001.

Умейра МУСТАФАЕВА

СТУДЕНЧЕСКАЯ МОЛОДЕЖЬ: РАЗМЫШЛЕНИЯ О БУДУЩЕМ Резюме

В статье рассматриваются некоторые проблемы студенческой молодежи как существенной составной части молодежи в целом, в частности, их основные представления о собственном будущем. С этой целью изучены материалы различных социологических исследований, сделаны необходимые обобщения. Автор делает о том, что студенческая молодежь республики настроена оптимистично и верит в будущее.

Ключевые слова: *студенческая молодежь, планы о будущем, микросреда, национально-духовные ценности, национальная идентичность, мифотворчество, самостоятельное развитие.*

Humeyra MUSTAFAYEVA

STUDENTS YOUTH: THOUGHTS ABOUT THE FUTURE

Summary

In the article, student youth is viewed as a very important group of young people, analyzing the main spectrum of their thoughts about the future. In this case, various conditional sociological research materials are applied, and some generalizations are made on the basis of their information. It is noted that the students of the republic demonstrate confident and optimistic positions towards the future as a whole.

Keywords: *student youth, plans for the future, microspirit, national-spiritual values, national identity, emancipation, independent development.*

UOT 327

Наргиз ЮСУБОВА

диссертант,

Бакинский славянский университет

ВЕДУЩАЯ РОЛЬ ДИПЛОМАТИИ ООН В ОПРЕДЕЛЕНИИ СТАТУСА КОСОВО *

В статье анализируется роль Миссии Организации Объединенных Наций по делам временной администрации в Косово (МООНК) в стабилизации ситуации в Косово в 2003 – 2007 годах.

Прежде всего, следует отметить, что в соответствии с Резолюцией 1244 был создан институт Миссии ООН в Косово (МООНК). В официальном сайте МООНК даются сведения о создании и деятельности этой организации. Так, в Резолюции 1244 от 10 июня 1999 года Совет Безопасности обратился к Генеральному секретарю с просьбой обеспечить международное гражданское присутствие в Косово (МООНК) с целью создания временной администрации для Косово, под управлением которой его население сможет иметь действенную автономию и осуществлять самоуправление [8].

Совет Безопасности наделил МООНК полномочиями в отношении территории и населения Косово, в том числе всеми законодательными и исполнительными полномочиями и полномочиями по управлению судебной системой. Первоначально основными обязанностями МООНК являлись: содействие установлению до окончательного урегулирования действенной автономии и самоуправления в Косово; осуществление основных гражданских функций там, где и пока это необходимо; организация и контроль за развитием временных институтов демократического и автономного самоуправления до достижения политического урегулирования, включая проведение выборов; передачу по мере создания этих институтов своей административной ответственности контроля за укреплением местных временных органов в Косово и других мероприятий в области миростроительства и оказания им поддержки; содействие политическому процессу, призванному определить будущий статус Косово, принимая во внимание соглашения в Рамбуйе; на заключительном этапе - контроль за передачей полномочий от временных органов управления Косово органам, учрежденным в рамках политического урегулирования; оказание помощи в восстановлении ключевых объектов инфраструктуры и в восстановлении других экономических объектов; поддержка в координации с международными гуманитарными организациями гуманитарной и чрезвычайной помощи; поддержание гражданского порядка, включая создание местных полицейских сил, а на данном этапе путем развертывания для несения службы в Косово международного полицейского персонала; защита и поощрение прав человека; гарантирование безопасного и беспрепятственного возвращения всех беженцев и перемещенных лиц в свои дома в Косово [7].

К моменту прибытия МООНБАК в Косово царила атмосфера хаоса, развала экономики, огромных разрушений, беззакония при отсутствии во многих районах большей части населения. Кроме того, члены вооруженных групп косовских албанцев и другие самопровозглашенные силы пытались заполнить образовавшийся после ухода органов власти и сил Союзной Республики Югославии вакуум в таких областях, как административная деятельность и безопасность [3, с.12].

* Məqalə fəlsəfə ü.e.d. Dilarə Müslümsadə tərəfindən çapa məsləhət görülüb.

В 2000 г. международные организации искали пути урегулирования в крае. Специальный представитель Генерального секретаря ООН выступил инициатором стратегии, призванной положить конец кризису и устранить глубокое, законное беспокойство, проявляемое обеими сторонами.

Итак, МООНК первоначально объединила четыре основных компонента деятельности под руководством Организации Объединенных Наций:

- компонент I. Гуманитарная помощь. Возглавляется Управлением Верховного комиссара ООН по делам беженцев (УВКБ);
- компонент II. Гражданская администрация. Под прямым руководством ООН;
- компонент III. Демократизация и создание институтов. Возглавляется Организацией по безопасности и сотрудничеству в Европе (ОБСЕ);
- компонент IV. Восстановление и экономическое развитие. Возглавляется Европейским союзом (ЕС).

По завершении чрезвычайного этапа работа УВКБ по Компоненту I была постепенно свернута в конце июня 2000 года после возвращения большинства беженцев, покинувших Косово во время войны. С того времени Компонент I начал выполнять функции по обеспечению законности и правопорядка [8].

17 ноября 2001 г. прошли выборы в Скупщину Косово. Ни одна партия не получила в Скупщине достаточного количества мест, поэтому представителям Демократического союза Косово и Демократической партии Косово пришлось договариваться. Президентом края стал Ибрагим Ругова. Была принята временная конституция Косово, создавшая правовые основы для строительства государственных институтов. Создано правительство [3, с.14].

10 декабря 2003 г. Специальный посланник Генерального секретаря ООН господин представил Косово план «Стандарты для Косово», состоящий из восьми пунктов требований, касающихся функционирования демократических институтов, укрепления законности и правопорядка, обеспечения свободы передвижения по территории края, гарантирования возвращения беженцев и перемещенных лиц, развития экономики, защиты права собственности, налаживания межэтнического диалога, деятельности «Корпуса защиты Косово» (преемника ОАК) [10, с.76-77].

Совет Безопасности поддержал этот план, который должен был служить основой для оценки прогресса, достигнутого временными институтами самоуправления в Косове и Метохии [1, с.17].

В марте 2004 г. в Косово и Метохии произошли широкомасштабные межэтнические конфликты. Анализируя сложившуюся ситуацию, Генеральный секретарь ООН Кофи А. Аннан отмечал: «С точки зрения албанского большинства в Косово, основная причина конфликта не имела межэтнического характера, а вытекала из совершенно очевидной серьезной нехватки экономических возможностей и отсутствия ясной политической перспективы. Имевшие место в марте акты насилия застали международное сообщество врасплох» [4]. Народная Скупщина Сербии заявила, что «погром сербского населения Косова и Метохии 17-19 марта является следствием неготовности МООНВАК и КФОР выполнить свои обязательства по Резолюции 1244 Совета Безопасности ООН. Это прямой результат переноса полномочий от международной администрации на временные органы управления Косово» [9].

Новый этап международного посредничества в урегулировании косовского конфликта начался 7 октября 2005 г. после представления в Совет Безопасности ООН доклада Специального посланника Генерального секретаря ООН Кая Эйде о всеобъемлющем обзоре положения в Косове. Следует отметить, что К. Эйде пришел к выводу, что, хотя со-

ответствующие стандарты в Косово осуществляются неравномерном, пришло время переходить к следующему этапу политического процесса [1, с.350].

В докладе Генерального секретаря ООН от 27 октября 2005 года, отмечается, что в целом ситуация в Косово остается спокойной, но напряженной, а обстановка с точки зрения межэтнических отношений в Косово также остается относительно спокойной, но нестабильной. Только в августе 2005 г. был зарегистрирован в общей сложности 251 инцидент, связанный с контрабандой наркотиков, оружия, фальшивых денежных знаков и с другой контрабандной деятельностью [1, с.371]. Доклад готовил почву для начала переговорного процесса в 2006 году.

Генеральный секретарь ООН Кофи А. Аннан также сообщил членам Совета Безопасности, что «намерен назначить бывшего президента Финляндии М. Ахтисаари моим Специальным посланником, который будет руководить процессом определения будущего статуса Косово» [1, с.373].

Предложение было поддержано Контактной группой, утвердившей 2 ноября 2005 года на встрече в Вашингтоне Руководящие принципы, на которых должны основываться результаты процесса определения статуса края, включая соответствие нормам международного права, в том числе Резолюции Совета Безопасности ООН 1244 и т.д.

Посредники воздержались от определения в данном документе окончательного статуса Косово, оставив, таким образом, возможность сторонам конфликта самостоятельно в результате переговоров прийти к единому решению, которое затем подлежало бы утверждению Советом Безопасности ООН.

Итак, 10 ноября 2005 г. Генеральный секретарь ООН Кофи А. Аннан назначил бывшего президента Финляндии М. Ахтисаари в качестве своего Специального посланника по руководству процессом определения будущего статуса Косово [10, с.77].

В 2006 году в Вене под эгидой ООН, М. Ахтисаари провел переговоры между сторонами о будущем статусе Косово, однако правительство, большинство в котором составляли этнические албанцы, и Сербия остались на совершенно противоположных позициях.

Всеобъемлющее предложение об урегулировании статуса Косово, представленное в середине марта 2007 года Специальным посланником Генерального секретаря Организации Объединенных Наций, содержит подробные предложения в отношении мер, направленных на: а) обеспечение поощрения и защиты прав общин и их членов (с уделением особого внимания защите сербских меньшинств); б) обеспечение эффективной децентрализации функций государственного управления (в целях поощрения участия населения в делах общества); с) сохранение культурного и религиозного наследия.

Конечной целью предложенных мир является создание и консолидация многоэтнического демократического общества на основе верховенства права при соблюдении основополагающего принципа равенства и недискриминации, осуществления права на участие в общественной жизни и права на равный доступ к правосудию для всех [6, с.178].

Предложение Специального Посланника Генерального секретаря ООН о всеобъемлющем урегулировании, согласно которому Косово предоставлялась независимость под наблюдением международных организаций, было отвергнуто Сербией и вызвало серьезные разногласия в Совете Безопасности. Россия категорично отказалась утверждать в Совете Безопасности ООН план М. Ахтисаари, который поддерживал интересы только косовских албанцев.

Тогда Контактная группа в целях достижения соглашения провести еще одну серию переговоров представителей ЕС, США и России предложила,.

В 1 августа 2007 года Генеральный секретарь ООН Пан Ги Мун одобрил договоренность о создании «тройки» посредников из представителей Европейского союза, Россий-

ской Федерации и Соединенных Штатов-Америки для дальнейшего проведения переговоров о будущем статусе Косово.

До декабря 2007 года. было организовано 10 сессий переговоров, шесть из которых проведены в режиме прямого диалога. Процесс прямых переговоров был завершен на конференции в Бадене 26 – 28 ноября 2007 года, на которой «тройка» посредников вновь призвала обе стороны найти выход из тупика [2, с.257]. Но, стороны, к сожалению, не смогли достичь соглашения относительно окончательного статуса Косово. Россия как всегда обвинила Запад. Так, по заявлениям МИД России, переговорному процессу мешали шаги, не преследовавшие цель достижения компромисса: высказывания о том, что независимость Косово предрешена; провокационные заявления Приштины, которые шли вразрез с обещаниями, данными «тройке» посредников. Поощряя сепаратистские устремления Приштины, США и некоторые государства ЕС откровенно игнорировали полезные наработки, достигнутые в ходе переговоров между сторонами под эгидой посреднической «тройки», посылая Приштине деструктивные сигналы о поддержке идеи косовской независимости и подменяя цели достижения политико-демократических стандартов жизни в крае курсом на ускоренную суверенизацию Косово [5].

Подытоживая итог политический анализ, следует отметить, что в 1999–2007 годах МООНК сыграла активную роль в стабилизации ситуации в Косово.

Таким образом, в процессе урегулирования косовского конфликта накоплен уникальный опыт практического взаимодействия ООН с региональными организациями. Стал совершенно очевидным факт, что для решения этих и других задач необходимо международное сотрудничество. Следует отметить, что в обстановке реальной угрозы кризиса мировой цивилизации наиболее надежными гарантиями безопасности мира являются укрепление и повышение роли ООН, ЕС, ОБСЕ и других международных организаций.

Ключевые слова: Организация Объединенных Наций (ООН), Миссия Организации Объединенных Наций по делам временной администрации в Косово (МООНК), Косово, Генеральный секретарь ООН, Кофи А.Аннан, план М. Ахтисаари.

Список использованной литературы

1. Албанский фактор в развитии кризиса на территории бывшей Югославии. Документы. Т. 3 (2000-2005 гг.), М.: Индрик, 2008, 376 с.
2. Албанский фактор в развитии кризиса на территории бывшей Югославии. Документы. Т. 4 (2006-2010 гг.), М.: Индрик, 2011, 512 с.
3. Албанский фактор в развитии кризиса на территории бывшей Югославии. Документы. Т. 3 (2000-2005 гг.), М.: Индрик, 2008, 376 с.
4. Аннан К. При большей свободе: к развитию, безопасности и правам человека для всех. Доклад Генерального секретаря ООН // Док. ООН А/59/2005, 21.03.2005
5. Заявление МИД России по косовскому урегулированию 2033-17-12-2007/http://www.mid.ru/press_service/spokesman/official_statement/-/asset_publisher/t2GCdmD8RNIr/content/id/354022
6. Краткое изложение решений, консультативных заключений и постановлений Международного Суда (2008 – 2012 годы). ST/LEG/SER.F/I/Add.5
7. Мандат МООН /<http://www.un.org/ru/peacekeeping/missions/unmik/mandate.shtml>
8. Основные компоненты Миссии / <http://www.un.org/ru/peacekeeping/missions/unmik/resources.shtml>
9. Rezolucija Skupštine Srbije o Kosovu i Metohiji // TANJUG -www.tanjug.co.yu.

10. Сёмкина Ю.Н. Международное посредничество в урегулировании конфликта в Косово // Вестник РУДН, серия Юридические науки, 2008, № 4.

Nərgiz YUSUBOVA

BMT DİPLOMATİYASININ KOSOVANIN STATUSUNUN MÜƏYYƏN EDİLMƏSİNDƏ ROLU

Xülasə

Məqalədə 2003-2007-ci illərdə Kosovoda vəziyyətin sabitləşməsində BMT Missiyasının rolu siyasi aspektdən təhlil edilir. Analiz göstərir ki, Kosovo münaqişəsinin həlli prosesində BMT və regional təşkilatlar arasında praktiki əməkdaşlığın zəngin təcrübəsi toplanmışdır. Burada müəllif bu cür problemləri həll etmək üçün beynəlxalq əməkdaşlığın vacibliyi qənaətinə gəlir, BMT-nin və digər beynəlxalq təşkilatların rolunun gücləndirilməsi və artırılmasını zəruri sayır.

Açar sözlər: *Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT), Kosovada BMT Missiyası, Kosovo, BMT Baş katibi, Kofi A. Annan, M. Axtisaarinin planı*

Nargiz YUSUBOVA

THE CRUCIAL ROLE OF UNO DIPLOMACY IN DETERMINING KOSOVO'S STATUS

Summary

In the article, the role of the UN Mission in stabilization of the situation in Kosovo in 2003-2007 is analyzed from a political perspective. Analysis shows that the practical experience of practical cooperation between the United Nations and regional organizations has been accumulated in the Kosovo peace process. Here the author concludes that the three international cooperation efforts to address such problems are necessary to strengthen and enhance the role of the United Nations and other international organization.

Keywords: *United Nations, United Nations Interim Administration Mission in Kosovo, Kosovo, Secretary-General UN, Kofi A. Annan, M. Ahtisaari's plan.*

UOT 323.28

Rəcəb BABAYEV

Dissertant,

AMEA Fəlsəfə İnstitutu

QLOBALLAŞMANIN BEYNƏLXALQ TERRORÇULUĞA TƏSİRİ *

Qloballaşma anlayışı dünyanı vahid məkan olaraq görən yeni idrak tərzinin formalaşması prosesidir. Qloballaşma coğrafi məkanın iqtisadi, siyasi, sosio-mədəni integrasiyaya qoyduğu məhdudiyyətlərin azaldığı, insanların bu azalmanı getdikcə daha çox hiss etməyə başladığı sosial prosesdir [9, s.449]. A.Giddensə görə “qloballaşma, uzaq məkanların bir-birinə integrasiya olduğu, lokal proseslərin uzaq məsafədə baş verən hadisələrin təsirinə məruz qalacaq səviyyədə dünya miqyasında ictimai münasibətlərin artmasıdır[8, s.45]. Qloballaşma siyasi və iqtisadi təsirlərin cəmindən meydana gələn və ardıcılıq təşkil edən mürəkkəb proseslərdən ibarətdir. Bu tendensiya, bir tərəfdən yeni dövlətlərustü sistemlərin və güclərin meydana gəlməsinə səbəb olarkən, digər tərəfdən, xüsusilə də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə getdikcə müəyyən dəyişikliyə məruz qalır. Qloballaşma hazırkı siyasi kurslardan və proseslərdən fərqli əsaslara malikdir. Bir bütün olaraq qloballaşma yaşadığımız cəmiyyətin özünəxas təsisat, təşkilat və qurumlarını transformasiyaya məruz qoyur.

Robertson qloballaşmanı “fərdiyyətçiliyin bəşəriləşməsinə və bəşəriləşmənin fərdiləşməsinə əhatə edən dərin, ikitərəfli proses” olaraq görür[10, s.102]. Bu mənada qloballaşma lokallığı yenidən formalaşdıran bir prosesdir və lokal olanı məhv etmək əvəzinə, özünə integrasiya edir. Lakin “lokallaşma” anlayışı qloballaşmanın həyat təzləri arasındakı fərqliliyi yox etdiyini gizlədən funksionallığa malikdir.

Sol təmayüllü tənqidçilər marksizm nöqteyi-nəzərindən yola çıxaraq, qloballaşmanı imperyalist və istismar edən kapitalizmin özünəməxsus yeni forması olaraq qəbul edirlər. Qloballaşma anlayışı qlobal səviyyədə integrasiya olmuş cəmiyyətin, bu integrasiyanı ifadə edəcək bir kateqoriyaya duyduğu ehtiyacın nəticəsi olaraq ortaya çıxmışdır. Chanda [4, s.4] qloballaşmanı biznesmenlər, natiqlər, macərəpərəstlər və hərbcilər olaraq sinifləndirilə biləcək dörd əsas aktor qrupu tərəfindən oriyentasiya edilmiş tarixi proses olaraq ifadə edir.

Dünya əhalisinin sürətlə artması, silah və İKT-də yaşanan sürətli inkişaf milli sərhədləri aşan “yeni nəsil” təhlükələr yaradaraq, təhdid növlərini xeyli artırmışdır[2, s.9] Terrorçuluq da bu təhdidlər arasında ən təhlükəli və geniş şəkildə yayılanlardan biridir.

Terror latın dilindəki “terrere” sözündən yaranmış “qorxutmaq, dəhşət salmaq, qorxudub qaçıрмаq, daşındırmaq” kimi mənalara gəlir. Tarixi mənbələrdə Fransa Burjua İnqilabından sonra 1793-cü ilin mart ayı ilə 1794-cü ilin iyul ayları arasında meydana gələn hadisələr səbəbilə, həmin dövr “terror dövrü” olaraq qəbul edilir. Bu dövrdə inqilaba qarşı çıxan insanların müqavimətini qırmaq üçün dövlət mərkəzli terror aktlarının sayı artmışdı. Bundan başqa, XIX əsrin sonları-XX əsrin əvvəllərində Rusiyada, sonralar İspaniya, Böyük Britaniya və Türkiyədə müşahidə edildiyi kimi terror, dövlətə və mövcud iqtidara və avtoritar və ya totalitar olduğu irəli sürülən rejimlərə qarşı olan fərdi və ya qruplar tərəfindən, bir mübarizə vasitəsi olduğu iddia edilərək tətbiq edilən metodlardan biri olmuşdur [12, s.61].

Terrorçuluğun əsasını təşkil edən səbəblər son dərəcə müxtəlifdir: daxili və xarici səbəblər, siyasi, iqtisadi, dini, etnik, mədəni səbəblər və s. Terrorizmin ən çox yayılmış və humanitar təhlükəsizliyi təhdid edən ən təhlükəli səviyyələrindən biri beynəlxalq terrorçuluqdur. Beynəlxalq terrorçuluq qloballaşma mərhələsində yaranan bir təhlükə deyil. Belə ki,

* Məqalə fəlsəfə ü.f.d. Mətləb Mahmudov tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

terrorçuluğun tarixi bəşər tarixi qədər qədim və tarix boyu təhlükəsizliyə təhdid təşkil etmiş fəaliyyət forması olmuşdur. Lakin Soyuq Müharibənin başa çatması ilə terrorun aldığı yeni forma bu təhdid formasını tarixin heç bir mərhələsində olmadığı qədər ciddi bir təhlükə mənbəyinə çevirmişdir. Bunun bir neçə əsas səbəbi var. Əvvəla, terrorçuluq, Soyuq Müharibə dövründə müəyyən qədər dövlətlərin nəzarətindəydi. Həmin dövrdə dövlətlər “düşmən” olaraq gördükləri dövlətlərə qarşı terrorçuluq aktlarından öz xarici siyasətlərinin bir vasitəsi olaraq istifadə edirdilər. Bu da terror təhdidinin müəyyən qədər nəzarət altında tutulmasına səbəb olurdu. Ancaq ikiqütblü sistemin dağılmasından sonrakı yeni dövrdə terrorçuluğun üzərindəki bu nəzarət böyük ölçüdə ortadan qalxdı. Yeni terrorçuluq artıq dövlətlərin bir-birini zəiflətmək və ya yox etmək üçün istifadə etdikləri vasitə deyil və terrorun hədəfləri getdikcə marginallaşmaya başlamışdır. Bu o demək deyildir ki, dövlətlərin terrorçular ilə əlaqəsi tamamilə kəsilmişdir. Bu əlaqə indi də davam edir, lakin terrorçuluq əvvəlki dövrlə müqayisədə xeyli “müstəqilləşmiş”dir. Möhkəm nəzarət altında olmayan, elastik struktura malik terror təşkilatları vasitəsilə müasir texnologiyanın imkanlarından istifadə edərək həyata keçirilən terrorçuluq aktlarının qarşının alınması get-gedə çətinləşir və təsir gücü yüksəlir.

Keçmişdə həbs edilən terroristin verdiyi məlumatlar terror təşkilatı haqqında önəmli məqamları əhatə edirdi və iyerarxik struktura malik olan belə təşkilatlar daha rahat ortadan qaldırılırdı. Ancaq yeni dövrdə bir-birindən xəbərsiz dəstələr şəklində təşkilatlanan bu terror qruplarının ortadan götürülməsi bir tərəfə, aşkar edilməsi belə olduqca çətin məsələdir. 11 sentyabr terror aktları, habelə Böyük Britaniya, İspaniya, Türkiyədə baş verən terror hadisələrinin qarşısının alınma bilməməsinin əsas səbəblərindən biri budur. Bunu, yeni bir təhdidə qarşı köhnə silahlarla döyüşməklə müqayisə etmək olar. Eyni zamanda, köhnəlmiş metodlardan istifadə edən kəşfiyyat fəaliyyətləri yeni terror təhdidinə qarşı çox da səmərə verməmişdir.

Beynəlxalq terrorçuluq xarici dövlətin vətəndaşlarına, təşkilatlarına, hökumətinə istiqamətlənən terror aktını əhatə etdiyi kimi, beynəlxalq bağlantının dolayı şəkildə qurulduğu terror aktlarını da əhatə edir. Belə ki, terrorçu qrup xarici bir dövlətdən nağd pul, silah, logistik, siyasi dəstək alaraq da əməkdaşlıq edə bilər[11, s.44].

Beynəlxalq terrorçuluq ilə qlobal terrorçuluq anlayışları bir-birinə yaxın anlayışlardır və çox vaxt biri digərinin yerinə istifadə edilir. Lakin “qlobal terrorçuluq” anlayışı daha geniş bir anlayışdır və qloballaşmaya duyulan nifrət, “qlobal kənd” halını alan Yer kürəsində terrorun harada, nə vaxt və necə ortaya çıxacağı bilinməyən bir təhdid olduğunu ifadə etməsi və elmi-texniki imkanlardan maksimum səviyyədə istifadə edəcək qabiliyyətə malik olduğunu əks etdirməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Bundan başqa, problemi sırf dövlətlər arasında mövcud olan əməkdaşlıqla həll etməyin çətin olduğu da bu anlayışda öz əksini tapır. Bu gün terrorçuluq artıq günlük beynəlxalq həyatı hər mənada, müxtəlif forma və mərhələlərdə narahat və təhdid edir.

Qloballaşmanı terrorçuluğa təsir baxımından qiymətləndirən Friedmana görə o, bir ölkənin daxili siyasəti və xarici münasibətlərini formalaşdıran geniş beynəlxalq sistem olduğunu və qloballaşmanın bir-birinə bağlı üç əsas faktor üzərində yüksəldiyini ifadə edir. Bunlardan birincisi, dövlətlər arasındakı ənənəvi balansdır. Yəni fəvqəldövlət olan ABŞ-ın digər dövlətlərlə aralarında olan güc balans və bunun meydana gətirdiyi sistemdir. Bunu, qlobal terrorçuluqla mübarizədə, Amerikanın digər dövlətlərlə münasibətlərində açıq şəkildə görmək mümkündür. İkincisi, milli dövlətlər ilə qlobal bazarlar arasındakı balansdır. Hökumətlərin yıxılmasına səbəb olacaq səviyyədə təsirə malik olan qlobal iqtisadi aktorları tanımadan dünyadakı heç bir prosesi və hadisəni düzgün şərh etmək mümkün deyil. Üçüncüsü isə fərd ilə dövlət arasındakı balansdır. Liberal iqtisadiyyat sayəsində güclənən fərdlər müasir dövrdə dünyada gedən proseslərdə diqqətə alınan faktora çevrilmişdir[7, s.30-36].

İnformasiya texnologiyalarında meydana gələn sürətli inkişafın yaşandığı qloballaşma mərhələsində terror təşkilatlarının sistemini dəyişdirmək üçün fəaliyyət göstərən hər hansı dövlətin olmadığını görürük. Terrorçuluq artıq bir dövlətlə deyil, sistemlə mübarizə aparır və bunun üçün lazım olan şəraitin mövcud olduğu qeyd oluna bilər. Çünki qloballaşan dünyada coğrafi sərhədlər ənənəvi əhəmiyyətini və məkan anlayışı mənasını itirir, sosial kimliklər isə öz formalarını dəyişdirir. Texnoloji inkişafın məkan anlayışında meydana gətirdiyi bu sürətli dəyişmələr mövcud nizamın tənqidə məruz qalmasına və yenidən qurulmasına səbəb olur [5, s.43-44]. Digər tərəfdən qloballaşma yaratdığı yeni imkanlar nəticəsində ona qarşı olan antiqlobalistləri də təşkilatlandırır. Məsələn, antiqlobalistlər əvvəllər mövcud sistemin onlara verdiyi internet və mobil telefonlardan istifadə edərək təşkilatlanarkən, bir mənada yeni sistem və onun qanunları, ona qarşı çıxanlara fərqli səviyyədə də olsa mübarizə imkanı tanımışdır. Qlobal terrorçuluğun əldə etdiyi bu fürsət onların qlobal şəbəkələr qurma imkanından qaynaqlanır. Şəbəkə yaratmaq məqsədi daşıyan bu fəaliyyət forması ilə mübarizə etmək dövlətlər üçün çox çətinləşmişdir. ABŞ-ın Əfqanıstanda həyata keçirdiyi kimi, bəzi terror mərkəzlərini bombalayaraq terrorçuların bir hissəsi məhv edilə bilər, lakin belə bir əməliyyat 11 sentyabr aktının planlandığı Hamburq şəhərində həyata keçirilə bilməmişdi. Çünki bütöv bir şəbəkəni bombalayaraq yox etmək fiziki olaraq mümkün deyil. Bu mənada dövlətlərin hərəkət qabiliyyəti, yüksək qlobal terrorçuluq şəbəkələrinə qarşı mübarizəsi tək mərkəzdən idarə edilməyən bir assimetrik qarşıdurma formasında davam edir [3, s.179-180]. Qloballaşmanın səbəb olduğu bu tendensiya beynəlxalq terrorçuluq təşkilatları tərəfindən istifadə edilir. Onlar bu qlobal sistemə özlərini adaptasiya edərək qloballaşırlar. Maraqlı cəhət budur ki, terror təşkilatlarının qlobal oyunçulara qarşı mübarizədə, xüsusilə qloballaşma prosesinin səbəb olduğu neqativ nəticələrə qarşı mübarizə apardıqlarını iddia etmələrinə baxmayaraq, qloballaşmanın imkanlarından da maksimal səviyyədə faydalanırlar. Başqa sözlə, qlobal terrorçuluq qlobal sistemi, sistemin öz silahı ilə vurur.

Qloballaşmanın terror hadisələrinin artmasına səbəb olan başqa bir təsiri də, terrorun cəmiyyəti qorxu altına alması prosesinin daha asan və daha genişmiqyaslı həyata keçirməsinə şərait yaratmasıdır. Bu gün qloballaşan dünyada terrorçuların məqsədlərinə çatmaları üçün imkanlar əvvəlki dövrlə müqayisədə daha genişdir və terror aktının psixoloji təsiri ictimaiyyəti daha qısa müddətdə öz təsiri altına alır [13, s.29]. Beləliklə, qloballaşmanın güclü təsiri ilə ənənəvi mədəniyyətlər zəifləyir, buna paralel olaraq terroristlər daha güclü təşkilatlanır və dünya miqyasında istədikləri məqsədə daha asan çata biləcəkləri münbit şərait əldə edirlər. Əmtəənin, insanların və sərmayənin azad şəkildə hərəkət etməsinə səbəb olan qloballaşma, eyni zamanda beynəlxalq cinayətkar dəstələrin də dünya miqyasında daha rahat hərəkət edə bilmələri üçün şərait yaratmışdır. Əl-Qaidə üzvlərinin iki ildən yuxarı bir müddətdə planlaşdıraraq həyata keçirdikləri 11 sentyabr terror aktı qlobal terrorçuluğun qısa müddətdə və az xərclə bu səviyyədə cinayətləri törədə biləcəyi baxımından əhəmiyyətlidir. Şübhəsiz ki, belə bir mənzərənin meydana gəlməsində ABŞ-ın təhlükəsizlik təşkilatlarının məsələyə laqeyd yanaşması və informasiya çatışmazlığının payı böyükdür. Bu baxımdan psixoloji olaraq motivasiya olmuş terrorçuların tətbiq etdiyi qlobal terror metodlarının maliyyə cəhətdən milyonlarla dollara başa gələn ağıllı roketlərlə aparılan müharibələrin yerini alacağı da proqnozlaşdırılır [3, s.183-184].

Son dövrlərdə dünyanın bir sıra ölkələrindən Suriyanın şimalını nəzarət altında saxlayan İŞİD terror qruplaşmasına qoşulmaq məqsədilə gələn insanların müxtəlif millətlərdən olması qloballaşmanın çoxmillətli xarakterinin terrorçuluq fəaliyyətlərində əks olunmasını göstərən nümunələrdən birini təşkil edir. Qloballaşmanın yaratdığı münbit şərait dünya ictimaiyyətinin terrorçuluğun təsirlərinə daha açıq hala gəlməsinə səbəb olmuşdur. Atom, bioloji və kimyəvi terror təhdidlərindən sonra dünyanın yeni kabusunun xaker hücumları olacağı ifadə edilir. Ənənəvi terror qrupları əsasən bir millətdən və ya bir etnik qrupun nümayəndələrindən ibarət

olduğu halda, bu gün artıq terror təşkilatlarının polietnik xüsusiyyət kəsb etməsi axtarış və cinayətkarların şəxsiyyətinin müəyyən edilməsi prosesində xeyli çətinliklər vardır. Bu gün düşmənin əvvəllər olduğu qədər açıq şəkildə ortada deyil. Başqa sözlə, əvvəllər terror cinayətlərini kimin törətdiyinə dair variantlar daha az olduğu halda, bu gün ehtimalların sayı xeyli artmışdır [6,s.40]. Hazırda dövlətlər siyasi sərhədlərini mühafizə etməkdə çətinlik çəkirlər və ölkəyə giriş-çixışlara nəzarət etmək xeyli çətinləşmişdir. Bu tendensiya qlobal terror qruplarını daha mütəhərrik vəziyyətə gətirmişdir.

Qloballaşma prosesinin də təsiri ilə terrorçuluq müasir dövrün az xərclə başa gələn, eyni zamanda yüksək təsir gücünə malik strategiya olaraq ortaya çıxmış və bu strategiya müəyyən qruplar, habelə bir sıra dövlətlər tərəfindən istifadə edilən vasitəyə çevrilmişdir. Terror qrupları texnologiyanın inkişafından çox yüksək səviyyədə istifadə edir və təşkilatlarının gücünü bütün dünyanı əhatə edəcək şəkildə genişləndirirlər. Bu da terror aktlarının qarşısının alınmasını çox çətinləşdirir [6,s.4]. Artıq Əfqanıstandakı bir problem səbəbilə Amerikada, İraqdakı hərbi hərəkata dəstək verdiyi üçün İspaniyada, İngiltərədə və ya hər hansı bir ölkədə terrorçulara dəstək vermədiyi üçün orada terror aktı törətməkdə terrorçular üçün coğrafi uzaqlıq heç bir məna ifadə etməməkdədir. 11 sentyabr hadisələrində olduğu kimi, qlobal terror təşkilatları kiçik qruplar təşkil edərək və şifrəli xəbərləşmədə kütləvi informasiya vasitələrindən istifadə etməklə, assimetrik döyüş taktikasının köməyi ilə böyük dövlətlərə qalib gəlməyin mümkün olduğunu ispat etməyə çalışırlar [3, s.186].

Bir sıra mütəxəssislər qloballaşmanın terrorçuluğa təsirlərini aşağıdakı kimi ifadə edirlər:

- Qloballaşma dövlətin iqtisadi sferada rolunu getdikcə azaldan prosesdir. Qlobal terrorçuluq isə çalışır ki, dövlətlər milli sərhədlərin qorunması və ictimai təhlükəsizliyi təmin etmək işini lazımi səviyyədə həyata keçirə bilməsin.

- Qloballaşma dövründə xarici investisiya üçün həmişə maraqlı olduqları ölkələrin iqtisadi və siyasi sabitliyi ən mühüm məsələdir. Qlobal terrorçuluq bu sabitliyi pozmaq üçün kifayət qədər yüksək imkanlara malikdir. Terrorçuluq qorxu mühiti formalaşdıraraq investisiyanın ölkəni tərk etməsinə səbəb olur və iqtisadi inkişafa mane olur.

- Qloballaşma mərhələsində investorlar risk səviyyəsi aşağı olan maliyyə bazarlarına üz tuturlar.

- Qloballaşma prosesi ilə bərabər fərdlər istər iqtisadi bazarlara, istərsə milli dövlətlərə təsir etmək baxımından tarixdə ilk dəfə olaraq bu qədər böyük imkanlara malik oldular.

- Qloballaşma miqrasiya proseslərini məhdudlaşdıran fiziki sərhədləri aradan qaldırdı, eyni zamanda, dünyanı informasiya şəbəkəsi ilə təchiz etdi. Lakin qlobal terrorçuluq üçün də həyati əhəmiyyət kəsb edən xəbərləşmə və nəqliyyat imkanlarından terrorçuları təcrid edə bilmədi.

- Qloballaşmanın ticarətdə və rabitədə müəyyən edici əsas göstəricisi olan vaxt və sürət amili qlobal terrorçuluqda da komputer texnologiyaları və xəbərləşmə sistemləri ilə həyata keçirilir.

- Qloballaşmanın və terrorçuların istifadə etdiyi texnologiyalar demək olar ki, oxşardır. Kompüter, rəqəmsal cihazlar, peyk üzərindən rabitə, fiber-optik texnologiya, internet genetik dəyişiklik kimi yeni dünya nizamını təhdid edən terror silahları ilə qloballaşan dünyanın inkişaf və qorunmaq üçün istifadə etdiyi texnologiyalar paralellik təşkil edir (5,s.45)

Qlobal terrorun İslam coğrafiyasından başlayıb, dünya miqyasında yayılmasının səbəbini - başlarına gələn fəlakətlərin səbəbkarlarını xaricdə axtaran, “geri qalmışlıq” psixologiyası səbəbi ilə daha çox aqressivləşən, Qərbə qarşı bütün sahələrdə mübarizədə məğlub olduğuna inanən və emosionallığı yüksək səviyyədə olan radikalların siyasi şiddət aktlarına üz tutması və terrorçuluğu tək mübarizə vasitəsi olaraq görmələri kimi ümumiləşdirmək olar [1, s.213-214].

Beynəlxalq terrorçuluğun təsir gücünün artmasının səbəbləri arasında qloballaşmaya qarşı reaksiya, elm və texnologiyanın inkişafının terrorçu təşkilatların işini asanlaşdırması, müəyyən

dövlətlərin terroru görməzdən gəlməsi və ya dəstəkləməsi, terrora dəstək verən kütlələrin sayının artması yer alır. Həmçinin qanunsuz yollarla narkotik vasitələrin dövriyyəsi və silah qaçaqçılığı kimi fəaliyyətlərlə maddi gəlir əldə edən terror qrupları həm metodlarını genişləndirmiş, təsir gücünü artırmış, həm də ən ciddi təhdid növü olaraq beynəlxalq münasibətlər müstəvisinə daxil olmuşlar.

Nəticə. Soyuq müharibə dövründə bir sıra dövlətlərin xarici siyasət vasitəsi olaraq istifadə etdiyi terrorçuluq 11 sentyabr 2001-ci il tarixindən sonra varlığını hər keçən gün daha çox hiss etdirən global terrorçuluğa çevrilmişdir. Qlobal terrorun səbəbləri arasında aşağıda qeyd olunanlar əsas yer tutur:

- dünyanın müxtəlif regionlarında davam edən münaqişə və müharibələr. Məsələn, Yaxın Şərqdə davam edən Fələstin-İsrail və ya ərəb-İsrail qarşdurması bu gün terrorçuluğu qloballaşdırən ən əhəmiyyətli faktordur;

- global terrorçuluğun ikinci əsas səbəbi qloballaşma mərhələsində böyük dövlətlərin dünya lideri və bölgəsəl güc olmaq uğrunda apardıqları mübarizədir. Bu nöqteyi - nəzərdən ABŞ hazırkı mövqeyini daha da möhkəmləndirmək üçün bu istiqamətdə xarici siyasət kursu həyata keçirir;

- global terrorun üçüncü səbəbi millətçi və dini motivli radikalizmdir;

- dördüncü səbəb isə texnologiyanın sürətlə inkişaf etməsidir. Bu inkişaf terrorçulara daha yaxşı təşkilatlanmağa, bir-biri ilə sürətli əlaqə saxlamağa, daha çox kütləni öz təsirləri altına almağa və törətdikləri cinayətlərin məqsədinə çatması üçün mediya şəbəkəsindən istifadə etməyə imkan verir.

Açar sözlər: *qloballaşma, terrorizm, beynəlxalq terrorizm, terrorizm ələhinə mübarizə*

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Bal İ. Küresel terörle mücadele. Türkiye-AB eksenli güvenlik politikaları. İstanbul: Hayat, 2004.
2. Battersby P., Siracusa J. Globalization and human security. Rowman& littlefield publishers. Maryland, USA, 2009.
3. Castells M. Kimliğin gücü, enformasyon çağı: ekonomi, toplum ve kültür. Cild II. İstanbul Bilgi Universiteti, 2008.
4. Chanda N. Küreselleşmenin sıradışı öyküsü. Ankara: ODTÜ, 2009.
5. Çelik F., Dağdeviren D. Küreselleşme, küresel terörizm ve özel güvenliğin artan önemi. Polis jurnalı, No: 10/40, 2004.
6. Demir L. Küreselleşme ve terör. Afyon Kocatepe Universiteti, Afyonkarahisar, 2009.
7. Freidman L.T. Lexus ve zeytin ağacı – küreselleşmenin geleceği. İstanbul: Boyner, 2002.
8. Giddens A. Üçüncü yol-sosyal demokrasinin yeniden dirilişi. İstanbul: Birey, 2000.
9. Marshall G. Sosyoloji sözlüğü. Ankara: Bilim ve sanat, 1999.
10. Robertson R. Toplum kuramı, küresel görecelik ve küresellik sorunu Ankara: Bilim ve Sanat, 1998.
11. Taşdemir F. Uluslararası terörizme karşı devletlerin kuvvete başvurma yetkisi. Ankara: USAK, 2006.
12. Türköz Ş. Terör ve demokrasi: bir alan kazanma mücadelesi. Karadeniz Sosyal Bilimler Jurnalı, No: 4/7, 2012.
13. Yılmaz S. Türkiye'nin iç güvenlik yapılanmasında değişim ihtiyacı. Ç.Ü.Sosyal Bilimler Enstitüsü Jurnalı, No: 21/3, 2012.

Раджаб БАБАЕВ

ВЛИЯНИЕ ГЛОБАЛИЗАЦИИ НА МЕЖДУНАРОДНЫЙ ТЕРРОРИЗМ

Резюме

Понятие глобализации это процесс формирования нового образа мышления, видящего мир как единое пространство. Быстрый рост населения, развитие коммуникационных технологий и гонка вооружений значительно увеличили разные виды «угроз», одним из которых является терроризм.

Причины, лежащие в основе терроризма, разные: внутренние и внешние, политические, экономические, религиозные, этнические, культурные причины. Один из самых распространенных и угрожающих международной безопасности видов терроризма – это международный терроризм.

Международный и глобальный терроризм близкие понятия и нередко одно понятие заменяется другим. Однако «глобальный терроризм» более широкое понятие и выражает вид угрозы, который очень трудно предугадать.

Ключевые слова: глобализация, терроризм, международный терроризм, борьба против терроризма.

Rajab BABAYEV

IMPACT OF GLOBALIZATION ON INTERNATIONAL TERRORISM

Summary

The concept of globalization is the process of shaping new understanding that sees the world as a single space. The rapid growth of the world population has significantly increased the kinds of threat development of information communication technologies. Terrorism is one of the most dangerous and widespread threats among these threats.

The basic causes of terrorism are extremely diverse: internal and external reasons, political, economic, religious, ethnic, cultural, and so on. One of the most dangerous levels of terrorism that threatens the most widespread and humanitarian security is international terrorism.

International terrorism and global terrorism are closely related to each other and they are often used interchangeably. But the notion of “global terrorism” is a broader concept, and it expresses a threat, where and when and how terrorism is a threat.

Keyword: globalization, terrorism, international terrorism, global terrorism, anti terrorism

MÜASİR AZƏRBAYCANDA UŞAQ MƏSƏLƏLƏRİ VƏ DEMOKRATİK TƏSİSATLAR*

Hazırda Azərbaycanda əhalinin 30 faizdən çoxunu uşaqlar təşkil edir. Bütün dünyada olduğu kimi Azərbaycanda da uşaq problemi cəmiyyətin və dövlətin diqqət mərkəzindədir. Ulu öndər Heydər Əliyev söyləyirdi ki, “bizim borcumuz gənclərə daha çox qayğı göstərməkdən, onların təhsil və tərbiyə işini, yaşayış şəraitini daha da yaxşılaşdırmaqdan və gələcək nəsil üçün daha yaxşı həyat qurmaqdan ibarətdir” (1, s.45). Azərbaycanda Ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən formalaşdırılan demokratik institutlar, o cümlədən uşaq təşkilatları da məhz bu istiqamətdə dövlət uşaq siyasətinə kömək etməyə başladılar.

Statistik göstəricilərdə müəyyən dəyişikliklərə baxmayaraq, bəzi uşaq problemləri bütün dünyada olduğu kimi qalmaqdadır. Azərbaycan reallığında bura ilk növbədə valideyn qayğısından məhrum olan uşaqların mövcudluğunu aid etmək olar. Qayğı müəssisələrində hələ də 14 000 dən çox uşaq yaşayır. Dövlət müəssisələrində yaşayan uşaqlara yetim uşaqlar, valideynlik hüquqlarından məhrum edilmiş valideynlərin uşaqları, müxtəlif səbəblərdən valideynlik öhdəliklərini yerinə yetirməyə qadir olmadıqlarını düşünən valideynlərin uşaqları, əlilliyi olan uşaqlar və ya yoxsulluqdan əziyyət çəkən ailələrin uşaqları daxildir. Dövlət qayğı müəssisələrindəki bütün uşaqların 65 %-i ümumi növ internat məktəblərin payına düşür və onların 7 faizi yetimdir. Bütövlükdə müəssisələrdəki uşaqların 10 faizini yetim uşaqlar təşkil edir (2, s.12).

Digər bir problem isə cəmiyyətə inteqrasiyanı təşkil etmək üçün alternativ qayğı müəssisələrinin və sığınacaqların kifayət qədər olmamasıdır. Həssas qrupdan olan uşaq və ailələrlə işin təşkili üçün sosial xidmətlərin, uşaq standartlarının yaradılması və ictimai yönümlü alternativ qayğı xidmətlərinin yaradılmasına ehtiyac duyulur.

Azərbaycanda uşaq ölümü göstəricilərinin hesablanması rəsmi və sorğu əsaslı məlumatlar arasında olan ciddi fərqlər səbəbi ilə çətinləşmişdir və bu problem bütün MDB ölkələri üçün səciyyəvidir. Bu fərq ondan irəli gəlir ki, hələ də neonatal ölüm göstəriciləri üzrə statistika aparılarkən hal-hazırda dünya standartı olan Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının müəyyən edilən diri doğulma meyarlarından deyil, keçmiş sovet dövründə istifadə edilən diri qalma meyarlarından istifadə edilir.

Azərbaycanda 5 yaşa qədər uşaq ölümü səviyyəsinin azaldılmasında əldə edilmiş əhəmiyyətli nailiyyətlərə baxmayaraq, bu vacib göstəricilər üzrə ölkəmiz hələ də dünya dövlətlərindən fərqlənir və bu fərq, təəssüf ki, heç də müsbətə doğru deyildir. Bu səbəbdən də prenatal qulluq sistemində islahat aparılması və onun beynəlxalq standartlar səviyyəsində yeni doğulmuşlara qulluq üzrə yeni qulluq təcrübələrini tətbiq etmək, erkən uşaqılıq dövrünün inkişafına xüsusi diqqət yetirmək, bu sahədə uşaq və ana qidalanması, yeni doğulmuşlara yardım üzrə və s. bu kimi proqramların geniş tətbiqi daha məqsəduyğundur (2, s.13-14).

Qeyd olunanlarla yanaşı, Azərbaycanda uşaqlarla bağlı yaşanan problemlərə uşaq cinayətləri, onların azadlıqdan məhrum edilməsi, uşaq əməyinin istismarı, uşaqlara qarşı zorakılıq növlərinin tətbiqi, zərərli vərdislərə aludəçilik, yetkinlik yaşına çatmayanların hüquq pozuntusu, küçə uşaqları və s. bu kimi problemləri aid etmək olar.

* Məqalə fəlsəfə ü.e.d. Rəna Mirzəzadə tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

Kiçik qəsəbələrdə və kənd yerlərində insanların paytaxt şəhərə miqrasiya axını bəzən məktəbyaşlı uşaqların məktəb təhsili almaq hüquqlarını da təhlükə altında qoyur və bu ekstremal hallarda Bakı və digər böyük şəhərlərdə yaşayan küçə uşaqlarının sayının artmasına səbəb olur. Küçə uşaqları, öz ailələri ilə və ya qeydiyyatda olduqları qayğı müəssisəsi ilə əlaqələrini itirməmiş, lakin vaxtlarının çoxunu küçələrdə keçirən uşaqlardır. Belə uşaqlara, əsasən, qeyri-rəsmi gəlir əldə etmək imkanlarının olduğu Bakı, Sumqayıt şəhərlərində rast gəlmək olur. Küçə uşaqları təhsildən yayınmaya və sui-istifadəyə məruz qalan əsas risk qruplarından biridir. Həm dövlət, həm də qeyri-dövlət təşkilatları bu uşaqlara kömək etmək üçün aktiv fəaliyyət göstərirlər. Bununla belə, küçə uşaqlarının sayı və onların küçələrdə yaşama səbəblərinə dair məlumatların əldə edilməsi lazımi səviyyədə olmaması müdaxilələrin əksər hallarda effektiv nəticə verməməsinə səbəb olur (2, s.14).

Digər bir məsələ erkən nikah problemidir. Azyaşlı qızlar üçün erkən nikahların mənfi nəticələrinə aşağıdakılar daxildir: erkən hamiləliyin həm ana, həm də uşağın səhhətində ciddi problemlər yaratması, orta və ali təhsilini davam etdirmək üçün qızların sahib olduqları imkanların azalması, ailələrindən və qohumlarından erkən yaşda ayrı salınan azyaşlı qızların psixoloji stresinin artması. Qanuni evlilik yaşı həm qızlar, həm oğlanlar üçün 18 yaş olduğu halda, bəzi müstəsna hallarda qızların 17 yaşında ailə qurmalarına icazə verilə bilər. Bəzi regionlarda isə bu icazə formasından çox istifadə edilir. Bunun daha bir səbəbi isə erkən evliliyin mənfi nəticələri barədə, istər könüllü, istərsə də valideynlərin məcburiyyəti ilə ailə quran qızların evliliyə dair məlumatlarının az olmasından irəli gəlir. Digər səbəb isə yerli səviyyədə uşaqların müdafiəsi üzrə müvafiq təlimlər aparan kadrların kifayət qədər olmamasıdır. Ailə qurmaq üçün təzyiqə məruz qalan, eləcə də artıq ailə qurmuş və bu evliliyin mənfi nəticələrini yaşayan azyaşlı qızlar məhz bu kadrlara və məktəb psixoloqlarına müraciət etməlidirlər. Məktəblərdə fəaliyyət göstərən psixoloqların bu sahədə bacarıqlarının artırılması və fəaliyyətlərinin daha geniş formada gücləndirilməsi məqsəduyğundur (2, s.15).

Azərbaycanda uşaq problemini kəskinləşdirən obyektiv və subyektiv amillər mövcuddur. Obyektiv amillərə bunlar aiddir: global problemlər, ekoloji fəlakətlər və onların mənfi nəticələri; Azərbaycanın məruz qaldığı Dağlıq Qarabağ münaqişəsi və onun uşaqlara vurduğu acınacaqlı zərər. Subyektiv amillərə gəldikdə, bunlara misal kimi, ailədaxili, qohumlararası, həmçinin fərdlərarası münaqişələri göstərmək olar. Əlbəttə, hər şəxsin formalaşmasında ailə mühitinin, ailə tərbiyəsinin, hətta yaxın doğmaların (nənə, baba, xala, bibi, dayı, əmi) rolu da əvəzsizdir.

Azərbaycan Respublikası ərazisinin 20%-nin işğal olunması nəticəsində 1 milyon nəfərdən çox Azərbaycan vətəndaşı öz doğma yurdlarını tərk edərək məcburi köçkün həyatı sürür. Məcburi köçkünlərin ümumi sayı 558 387, o cümlədən uşaqların sayı 195 994 nəfərdir. Müharibə şəraitində olan ölkədə müstəqilliyin ilk illərində uşaqlarla bağlı problemlərin həllində müxtəlif maneələr mövcud idi. Qaçqın və məcburi köçkün uşaqların əksəriyyəti təhsil və səhiyyə xidmətlərinin, içməli suyun çatışmazlığı, yod çatışmazlığı, ekoloji və bir sıra digər problemlərlə üz-üzə qalmışdılar.

Cəbhə bölgələrində atəşkəsin tez-tez pozulması uşaqların və ailələrin psixoloji və sosial-iqtisadi vəziyyətinə ağır təsir göstərir. Məhz bu səbəbdən respublikanın bu regionlarında xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların sayı, digər bölgələrə nisbətən yüksəkdir. Qaçqın qadınların hamiləlik dövründə və uşaqların mütəmadi olaraq tibbi nəzarət altında saxlanması və qeydiyyata alınması, onların tez-tez digər bölgələrə miqrasiya etmək məcburiyyətində olması ucbatından bir sıra çətinliklərlə üzləşir (3, s.15).

Nəzərə çatdıraq ki, artıq Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra beynəlxalq demokratik təsisatlar ölkəmizdə uşaq problemini həll etmək üçün milli demokratik institutlar və müvafiq dövlət orqanları ilə əməkdaşlığa başladı.

UNİCEF (BMT-in Uşaq Fondu) ilə Azərbaycanın əməkdaşlığı 1993-cü ildən başlamışdır. UNİCEF-in dəstəyi ilə Azərbaycan hökuməti ölkəmizdə fəaliyyət göstərən beynəlxalq təşkilatların dəstəyi ilə həssas qruplara aid olan uşaqların problemlərinin həll edilməsi istiqamətində mühüm tədbirlər həyata keçirir. Dövlətin xüsusi qayğı göstərdiyi belə həssas qruplardan biri valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlardır. Valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların müdafiəsi istiqamətində atılmış ən mühüm addımlardan biri “Deinstitutionalizasiya və ya alternativ qayğı üzrə Dövlət Proqramının (2006–2015-ci illər)” qəbul edilməsi olmuşdur. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan digər kateqoriyalı uşaqlarla – küçə uşaqları ilə reabilitasiya işinin aparılması üçün də müəyyən addımlar atılmışdır. UNİCEF-lə əməkdaşlıq nəticəsində 16 mütəxəssis “küçə uşaqları” ilə işləmək üçün təlim keçmişlər. Onların iştirakı ilə birbaşa olaraq küçə şəraitində reabilitasiya işlərinin aparılması üçün metod və formalar işlənmişdir. Hal-hazırda bu uşaqlar idman sekiyalarında və art- studiyalarda məşqlərə cəlb olunurlar. Bununla yanaşı, son illərdə UNİCEF ölkə hökumətini yuvenal ədliyyənin təkmilləşdirilməsi, uşaq evlərinə alternativ qayğı sisteminin yaradılması, HIV/QİÇS problemi haqqında gənclərin maarifləndirilməsi işində yaxından dəstəkləyir (4, s.24-25).

UNFPA (Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Əhali Fondu) 1994-cü ildən Azərbaycanda reproduktiv sağlamlıq və əhalinin məqsədləri layihəsini dəstəkləməkdədir. “Cənubi Qafqazda reproduktiv sağlamlıq təşəbbüsü” adlı böyük həcmli layihə həyata keçirilmişdir. Layihənin əsas məqsədləri gənclərin reproduktiv sağlamlığını və reproduktiv hüquqlarını, sivil cəmiyyətdə produktiv fəaliyyətini təşkil etməkdir. Azərbaycanın şəhər və regionlarında gənclərin iştirakı, erkən nikahları, qohumluq nikahları, gender bərabərliyi, ev zorakılığı və s. layihə çərçivəsində müzakirə olunan əsas problemlərdir.

WHP (Dünya Qida Proqramı) Ermənistanın təcavüzü nəticəsində qaçqınların və onların uşaqlarının qida statusunu dəstəkləmək üçün Azərbaycanda 1993-cü ildə təcili qida proqramına başladı. Proqramın əsas məqsədi məcburi köçkünlər və onların uşaqlarını qida yardımı ilə təmin etməkdir.

1992-ci ildən UNHCR (BMT-in İnsan Hüquqları üzrə Ali Komissarlığı) ilə birgə əməkdaşlıq nəticəsində qaçqın və məcburi köçkünlərin və onların uşaqlarının yaşayış şəraitini yaxşılaşdırmağa dəstək verir.

CİE-nin (Təhsildə İnnovasiya Mərkəzi) məqsədi Azərbaycanda təhsil sisteminin keyfiyyətini və effektivliyini həyata keçirən təhsil ekspertlərin siyasətçilərə, məsləhət qruplarına kömək etməkdən ibarətdir. Qeyd etmək lazımdır ki, CİE Azərbaycanı müasir dövlətə çevirmək üçün müxtəlif inkişaf proqramları və pilot layihələri həyata keçirir. CİE inklüziv təhsil, müəllim treninqləri, korrupsiyaya qarşı təhsil, aktiv cəmiyyət məktəbləri, təkmilləşdirmə, ailə təhsili və ailə məsləhəti üçün proqramlar hazırlayıb.

UAFA-nın (Azərbaycana Birgə Yardım) Azərbaycanda əsası 1998-ci ildə qoyulub və bu məsələlər UAFA-nın diqqət mərkəzində saxlanılır: a) Dövlət qayğısında olan uşaqların sayının azaldılması (De-institutionalizasiya); b) Müəssisələrdə uşaqlara qayğı səviyyəsinin yüksəldilməsi (uşaq müəssisələrinin işçi heyətinə təlimlərin keçirilməsi); c) Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar üçün sosial xidmətlərin inkişafı.

UAFA-nı digər təşkilatlardan fərqləndirən başlıca xüsusiyyəti məhz onun Azərbaycanda fəaliyyət göstərməsidir. Təşkilata hökumət tərəfindən heç bir maliyyə dəstəyi olmadan, Azərbaycandakı uşaq müəssisələrində uşaqların vəziyyətini qiymətləndirmək məqsədilə uşaq müəssisələrində, tədqiqat aparılmasına ehtiyac duyulduğu müəyyənləşdirilir. Uşaqların müəssisələrə düşməsinin səbəbləri üzrə tədqiqat aparıldı. Uşaqların müəssisələrə atılmasının əsas səbəbləri kimi, yoxsulluq, ailə dağılmaları və əlillik olduğu aydınlaşdırıldı. UAFA Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən imzalanan Deinstitutionalizasiya və alternativ qayğı

xidmətləri üzrə dövlət proqramının həyata keçirilməsinə nəzarət edən Nazirliklərarası Koordinasiya Şurasının üzvü olmağa dəvət olunur.

Azərbaycanda uşaq problemləri ilə məşğul olan ən ciddi demokratik təsisatlardan biri Heydər Əliyev Fondudur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev Fondun açılışı münasibətilə təşkil olunmuş mərasimdəki nitqində demişdir: “Fond Heydər Əliyevin siyasi irsini öyrənəcək, onu təhlil və tədqiq edəcək. Fondun qarşısında böyük vəzifələr durur. Fond ictimai təşkilatdır. Ümid edirəm ki, Azərbaycanın ictimai həyatında rolu böyük olacaqdır” (6, s.19).

Uşaqlara qayğı və diqqət, gələcək nəslin fiziki və mənəvi cəhətdən sağlam böyüməsi Heydər Əliyev Fondunun fəaliyyətində prioritet istiqamətlərdən biridir. Heydər Əliyev Fondu fəaliyyəti dövründə qısa müddət ərzində “Yeniləşən Azərbaycana – yeni məktəblər”, “Talassemiya həyat”, “Diabətdən əziyyət çəkən uşaqlara qayğı”, “Uşaq evləri və internat məktəblərinin inkişafı”, “Təhsilə dəstək” və s. bir sıra iri proqram və layihələr həyata keçirib və bəzilərinin reallaşdırılmasını davam etdirir (2, s.24).

Fond “Yeniləşən Azərbaycana – yeni məktəb layihəsi” çərçivəsində yüzlərlə məktəb binası inşa edərək müasir adavənlıqlarla təchiz etmişdir; “Təhsilə dəstək” layihəsi çərçivəsində ehtiyacı olan şagirdlərə, xüsusilə məcburi köçkün ailələrindən olan birinci sinif şagirdlərini və Gürcüstanda yaşayan soydaşlarımızı dərş ləvazimatı ilə təmin edir, müasir uşaq bağçaları açır; “Uşaq evləri və internat məktəblərinin inkişafı proqramı” çərçivəsində internatların yenidən qurulmasını və təmirini təşkil edir, onları müasir avadanlıqlarla təmin edir, yeni ədəbiyyatla zəngin kitabxana yaradır. İnformasiya- kommunikasiya texnologiyalarını tətbiq edir, sinif otaqlarını interaktiv təhsilə uyğunlaşdırır.

Heydər Əliyev Fondu yarandığı ilk gündən valideyn himayəsindən məhrum olmuş, dövlət müəssisələrində tərbiyə olunan uşaqların taleyini diqqət mərkəzində saxlayır. “Uşaq evləri və internat məktəblərinin inkişafı proqramı” çərçivəsində Fond tərəfindən 31 dövlət müəssisəsi əsaslı təmir edilmiş, bütün lazımi avadanlıqla təmin olunmuşdur.

Belə ki, Fond tərəfindən Uşaq evlərində tərbiyə almış yaşı 18-dən yuxarı olan qızlar yaşayış binalarında otaqla təmin edilmiş, uşaqlar üçün xeyriyyə aksiyaları, şənliklər təşkil edilmiş, uşaqların asudə vaxtlarının səmərəli keçməsinə təmin edən yay düşərgələri təşkil edilmiş, şəkərli diabətdən əziyyət çəkən uşaqların psixoloji və sosial reabilitasiyası üçün düşərgələr yaradılmış, uşaqların xarici ölkələrdə təşkil edilən beynəlxalq tədbirlərdə iştirakı təşkil edilmiş, Azərbaycandan kənarda qardaş ölkələrin, xüsusilə təbii fəlakətlə üzləşən Pakistanın uşaqları üçün yeni orta məktəb açılmışdır.

Azərbaycanda uşaq problemlərinin həlli ilə məşğul olan bir çox milli demokratik təsisatlar da mövcuddur. Bu demokratik təsisatlardan biri də Azərbaycan Uşaq Fondudur. Görkəmli dövlət xadimi, yazıçı N.Nərimanovun təşəbbüsü ilə 1924-cü ildə sahibsiz, təminatlı uşaqların taleyi ilə bağlı V.İ.Lenin adına Sovet Uşaq Fondu yaranmış, 1987-ci ildə Ulu öndər Heydər Əliyev onu yenidən bərpa etmişdir. Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan Uşaq Fondu kimi fəaliyyət göstərirdi. Fond üç istiqamətdə iş görür: 1) Xeyriyyəçilik işləri; 2) Yerli təsisatlara rəhbərlik; 3) Hökumət, qeyri-hökumət və beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələr. Fondun xeyriyyəçilik işi üç proqram üzrə qurulmuşdur: 1) Yetim və qaçqın uşaqlar; 2) Uşaqların təhsili və tərbiyəsi; 3) Uşaq sağlamlığı.

Uşaqların hüquqları üçün Azərbaycan QHT Alyansı Azərbaycanda uşaqlar üçün çalışan bir təşkilatdır. QHT birliyinin əsas nailiyyəti 30 QHT-nin, uşaqların, deputatların, dövlət orqanlarının iştirakı ilə uşaq problemləri ilə bağlı I Milli Konfransın keçirilməsi olmuşdur.

QHT Alyansı qısa müddət ərzində Uşaqlar üçün Qlobal Hərəkət Dünya Kampaniyasının iştirakçısı və Azərbaycan üzrə əlaqələndiricisi oldu. 2003-cü ildə Azərbaycan QHT Alyansı Mərkəzi və Şərqi Avropa və Mərkəzi Asiya regionunun 27 ölkəsinin uşaq hüquqları üzrə milli

şəbəkələrinin birliyini təşkil edən Mərkəzi və Şərqi Avropa, MDB və Baltikyanı ölkələrdə Uşaqlar üçün QHT-UNİCEF Regional Şəbəkəsinin üzvü oldu. Şəbəkənin üzvü kimi Azərbaycan QHT Alyansı Berlin və Sarayevo şəhərlərində “Uşaqlar üçün Yararlı Avropa və Mərkəzi Asiya Regionu” və Lyublyana şəhərində BMT-nin Baş katibinin BMT-nin Baş Assambleyasının xahişi ilə bütün dünya ölkələrinin həyata keçirdiyi “Uşaqlara Qarşı Zorakılıq” adı altında Avropa və Mərkəzi Asiya ölkələri üzrə Regional Avropa Məsləhətləşmə Konfranslarının iştirakçısı olub (6).

Azərbaycanda uşaqların müdafiəsi üzrə xüsusi müvəkkillik olmasa da, Azərbaycanın insan hüquqları üzrə Müvəkkilliyi (Ombudsman) uşaq hüquqlarının müdafiəsini də təmin edir. Müvəkkilin fəaliyyətində uşaq hüquqlarının müdafiəsi və bu sahədə maarifləndirmə işi mühüm yer tutur. Müvəkkil uşaq hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı tədbirlər həyata keçirir, bununla əlaqədar aidiyyəti orqanlara təkliflər verir, həmçinin bu sahədə ixtisaslaşan beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq edir. Müvəkkil uşaq hüquqlarının müdafiəsi və təbliği ilə bağlı bir sıra beynəlxalq layihə və proqramların, o cümlədən, UNİCEF-in “Uşaqlar üçün yararlı dünya yaradaq” qlobal layihəsinin fəal iştirakçısıdır. Uşaq hüquqlarının müdafiəsinin səmərəli həyata keçirilməsi, onların problemlərinin həllində yardımçı olması üçün daxil olmuş şikayətlərlə bağlı bu və ya digər səlahiyyətli orqanlara sorğular göndərilir, həmçinin həmin ərizə və şikayətlərlə bağlı yerində araşdırmalar aparılır, qərarlar qəbul olunur. Bu sahədəki fəaliyyətin əlaqələndirməsi məqsədilə Ombudsmanın uşaq hüquqlarının müdafiəsi üzrə müşaviri təyin olunmuşdur.

Müvəkkil “20 noyabr – Ümumdünya uşaqlar günü” ərəfəsində ictimaiyyəti qan xəstəliklərindən əziyyət çəkən uşaqlara kömək etməyə çağırmış, qana ehtiyacı olan uşaqlara, xüsusən hemofiliya, talassemiya, leykemiya və digər xəstəliklərdən əziyyət çəkənlərə kömək məqsədilə on gün müddətində qan donorluğu aksiyası keçirmək təşəbbüsünü irəli sürmüşdür. Qeyd edilməlidir ki, Müvəkkil başda olmaqla aparatın əməkdaşları da bu xeyirxah missiyaya qoşularaq ongünlük aksiyanın davam edəcəyi günlərdə donor qanı vermişlər.

Əlil uşaqların diqqət və qayğıya daha çox ehtiyacının olduğunu nəzərə alaraq, Müvəkkil ağıldan qüsurlu uşaqlar üçün fəaliyyət göstərən internat evlərində hər bir xidmətçinin öhdəsinə düşən belə uşaqların sayının 18-20 nəfərdən 7-10 nəfərə endirilməsi ilə bağlı Nazirlər Kabinetinə təkliflə müraciət etmişdir.

Əksər ölkələrdə uşaq hüquqlarının müdafiəsi sahəsində ayrıca, müstəqil ombudsmanlar fəaliyyət göstərmir, onlar vahid İnsan hüquqları üzrə Ombudsmanın əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biri kimi müəyyən edirlər. Lakin siyasi ədəbiyyatda, uşaq probleminin ciddiliyini və dünyanın 30 ölkəsində mövcudluğunu nəzərə alaraq, onun ayrıca bir istiqamətdə fəaliyyət göstərməsi zəruriliyini də qeyd etmək olar (7, s.127).

Beləliklə, inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq bütün dünya ölkələrində uşaqlarla bağlı problemlər mövcuddur. Uşaqlarla bağlı problemlər bir tərəfdən həll olunsada, digər tərəfdən qloballaşan dünyada bu, yeniləri ilə əvəz olunur. Qloballaşma, əhali artımı, urbanizasiya, texnologiya və s. bu kimi amillər aidiyyəti təşkilatların bu istiqamətdə fəaliyyətinin davamlı olmasını tələb edir. Bu da əsas səbəblərdəndir ki, beynəlxalq təşkilatların intensiv fəaliyyətinə baxmayaraq, problem köklü olaraq öz həllini tapmır. Bütün dünyada olduğu kimi, Azərbaycanda da müxtəlif uşaq problemləri mövcuddur. Uşaq probleminin həlli üçün dövlət qurumları, demokratik təsisatlar, uşaq qeyri-hökumət təşkilatları, beynəlxalq təşkilatlar və s. fəaliyyət göstərərək uşaq probleminin həlli yolunda müəyyən nailiyyətlər əldə etmişdir. Lakin bununla belə, məqalədə ölkədə mövcud olan uşaq problemlərlə bağlı boşluqları da qeyd etdik. Belə qənaətə gəlmək olar ki, uşaq hüquqları insan hüquqlarının tərkib hissəsi olsa da, uşaq hüquqlarının spesifikasiyi ona fərqli humanist yanaşma tələb edir. Bu gün sırf uşaq problemləri sahəsində müxtəlif kadrların- sosioloq, hüquqşünas, psixoloq, tərbiyəçilərin yetişdirilməsinə ehtiyac duyulur. Peşəkarlıq səviyyəsinin artırılması məqsədilə müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi təqdirəlayiq ola bilər. Bunun daha çox erkən uşaqlıq dövrünə – məktəbəqədər və

məktəb təhsilində tətbiq olunmasına xüsusi diqqət göstərməlidir. Bir çox inkişaf etmiş ölkələrin təcrübələrində də göstərilmişdir ki, erkən uşaqlıq dövrünə qoyulan investisiya dövlətin gələcəyinə qoyulan investisiyalardandır.

Açar sözlər: *uşaq problemi, layihələr, beynəlxalq təşkilatlar, demokratik institutlar*

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Heydər Əliyev və Mədəniyyət. Bakı: “Nurlar”, 2008.
2. Azərbaycan uşaqların müdafiə islahatları: əsas nailiyyətlər və çətinliklər // *Ailə, qadın, uşaq*. 2010, №5.
3. Əliyeva M. Uşaqlar bizim gələcəyimizdir, Azərbaycanın sabahıdır. Onların problemlərinə biganə qalmayaq // “*Ailə, Uşaq, Qadın*” jurnalı, 2010, №10.
4. Azərbaycan dövlət beynəlxalq təşkilatları, yerli QHT-lər: uşaq hüquqlarının təmin olunması üçün əməkdaşlığı və partnyorluğu – Azərbaycan Respublikası Uşaqlar üçün yararlı dünya. Məcmuə. Bakı, 2007.
5. Azərbaycan dövlətinə, xalqına xidmət etmək Heydər Əliyevin həyat amalı idi. Bakıda “Heydər Əliyev Fondunun açılış mərasimində Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyevin nitqi // “*Dirçəliş – XXI əsr*”, aprel-may, 2004, №74-75.
6. Uşaq hüquqları üzrə Azərbaycan QHT Alyansı // www.pdoalliance.net
7. 5-летие России в Совете Европы и 25-летие Московской Хельсинкской группы. (Материалы международной конференции, Москва, 14-15 мая 2001 г.). М: Юриспруденция, 2002.

Севиля АЛИЕВА

ДЕМОКРАТИЧЕСКИЕ ИНСТИТУТЫ И ПРОБЛЕМЫ ДЕТЕЙ В СОВРЕМЕННОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Резюме

В статье отмечается, что более 30 процентов населения Азербайджана составляют дети. Как и во всем мире детская проблема всегда стоит в центре внимания государства и общества. Автор отмечает, что особое внимание уделяется созданию детских учреждений для беспризорников, детей беженцев и перемещенных лиц, а также ранним бракам.

После обретения Азербайджаном независимости национальные демократические институты и соответствующие правительственные учреждения начали сотрудничать с международными демократическими институтами для решения проблемы детей в нашей стране. Среди них упоминаются Детский Фонд Организации Объединенных Наций, Фонд ООН в области народонаселения, Мировая Продовольственная программа, Центр инновационного образования. Кроме того, в статье говорится о деятельности многих национальных демократических институтов, в том числе Фонде Гейдара Алиева.

Далее автор затрагивает вопросы решения детской проблемы и указывает, что, хотя права детей являются частью прав человека, специфика прав детей требует иного, более гуманистического подхода, и вносит свои предложения.

Ключевые слова: *детские проблемы, проекты, международные организации, демократические институты.*

Sevil ALIYEVA

CHILDREN'S ISSUES AND DEMOCRATIC INSTITUTIONS IN MODERN AZERBAIJAN

Summary

The article notes that more than 30 percent of Azerbaijan's population is children. As in the whole world, the children's problem is always at the center of attention of the state and society. The author noted that a particular attention is paid to creation of and child's institutions for homeless the refugees and displaced persons's childs.

After Azerbaijan gained its independence, national democratic institutions and relevant government agencies began cooperating with international democratic institutions to solve the problem of children in our country. In this regard, the article mentioned UNICEF (United Nations Children's Fund), UNFPA (United Nations Population Fund), WFP (World Food Program), CIE (Center for Innovative Education) projects and results to address existing child problems in Azerbaijan. The activities of many national democratic institutions, including the Heydar Aliyev Foundation, have been mentioned.

In the end the author has pointed out that although children's rights are part of human rights, the specificity of children rights requires a different humanistic approach. In this regard the author has shown his suggestions.

Keywords: *child problems, projects, international organizations, democratic institutions.*

İSLAM FƏLSƏFƏSİ və DİNŞÜNASLIQ

UOT 141. 45

Səbinə NEMƏTZADƏ

*ilahiyyat ü. f. d., direktor müavini,
AMEA Elm Tarixi İnstitutu*

İSLAM KALLİQRAFİYASINDA ESTETİK DƏYƏRLƏR *

*Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun dəstəyi ilə
yerinə yetirilmişdir.*

Grant № EIF-Mob-5-2014-2(17)-14/09/5

İslam düşüncəsinin ən diqqətə cəlb edən xüsusiyyətlərindən birini varlığın mütləq və obyektiv mənada gözəl bir forma və görünüşə sahib olduğu anlayışı meydana gətirir. Gözəllik varlığın özündə olan bir şeydir. Çünki “Allah yaratdığı hər şeyi gözəl qılmışdır” (Səcdə 32/7). Qısaca, varlıq bu mümkün quruluşu içərisində həm mükəmməl, həm də gözəldir. Və bu gözəllik insanı mütləq cəlal və camal sahibi olan Allaha aparmağın vəsiləsi ola biləcək xüsusiyyətdədir. Bunun ən mühüm şərti də surət və mənə gözəlliyini bir bütünlük içində görməkdir (28, s. 99).

İslam xəttatlığında mənə gözəlliyinin surət gözəlliyində əksini tapması, mənə və surətin bir estetik bütünlük təşkil etməsi xəttatın vüsala çatması üçün bir “YOL”dur.

Dini-əxlaqi prinsiplərə əsaslanan ərəb yazısı ətrafında yüksək dəyərlər cəm olunmuşdur. O dəyərlər İslam dininin fəlsəfəsini əks etdirir.

Ərəb yazısının ədəb və əxlaqa əsaslandığını irəli sürənlərdən biri, “Mədəniyyət aləmində yazı və İslam mədəniyyətində qələm gözəli” əsərinin müəllifi Mahmud Bədrəddin Yazır gözəl yazıda fitrət kimi bir təmizliyin olduğunu söyləyir. Daha sonra o qeyd edir ki, bu təmizliyə təkbürrü vicdanlar, pis ruhlar əl sürə bilməz, yalnız uzaqdan baxmağa məruz qalırlar (16, s. 149).

Yazı sənəti ənənələrin və üslubların qəti qaydaları içərisində qalmaqla bərabər, xəttatın şəxsiyyətinə də bağlıdır. Sənətkarın daxili dünyası yazıda əksini tapır. Xəttatın ruh halı, istirabları, keçirdiyi böhranları və malik olduğu kamal yazıda görünür. Yazıdakı camal, yumuşaq və ya sərtlilik, rahatlıq və ya narahatlıq, kəskinlik, nizam, təmizlik, səliqə, əzəmət və təmkin kimi insanda heyranlıq hissi oyandıran dəyərlər sənətkarın özüdür. Sənətkarın ruh halına görə yazı, estetik bir dəyər qazanır (18, s. 88).

İslam mədəniyyətinin estetik dəyərlərindən biri Rəsuli-Əkrəmin “Allah gözəldir, gözəli sevər” hədisidir (Müslim, “İman”, 147). Bununla Hz.Peyğəmbər müsəlmanların hər cür çirkinlikdən arınmış bir ruh və fikir gözəlliyinə sahib olmalarını, daxili təmizliyinin, paklığının həyatın bütün mərhələlərinə estetik davranışlar və sənət hərəkətləri şəklində əks olunmasını hədəfləmişdir. Sənət fəaliyyətlərini və insanın ruhunda daimi bir meyillilik olan sənət gücünü dini həyatın daha içdən və feyzli yaşamasını daima təşviq etmiş, insanların uzun bir təcrübə nəticəsində nail olduqlarına vəhyin işığında istiqamət vermişdir. Sənətlə iman birləşdirərək ona İlahi bir xüsusiyyət qazandıran Rəsuli-Əkrəm sənət adı altında cəmiyyətin nizamını pozan, tövhidi və əxlaqi dəyərləri yıxan hərəkətlərə qarşı çıxmışdır (6, s. 173). Tövhid anlayışı Allaha inanmanın əqlə uyğun dayaqları olduğunu çox əhəmiyyətli bir qanun olaraq qəbul edir. Bu baxımdan tövhid anlayışı imanın duyğu yönünə olduğu qədər, əqli və idraki yönünə də böyük bir mühümlülük verir. Hər şeydən əvvəl, iman biliyə əsaslanan “qəlbi təsdiq”dir. Quran şahid

* Məqalə fəlsəfə ü.f.d., dos. Zeynəddin Şabanov tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

olduğumuz fakt və hadisələr haqqında dərinlən-dərinə düşüüb təfəkkür edərək, bunlarla Allahın varlığı və qüdrəti arasında əlaqə qurmamız mövzusunda bizi daima xəbərdar və təşviq etməkdədir. Qurana görə gözəllik təcrübəsinin bir məna qazanmasında və bizim üçün bir istiqamət ifadə etməsində olub bitənlərlə bunların yekun qaynağı arasında əlaqə qurmanın çox böyük bir yeri vardır (28, s. 100).

Bütün işlərində incə bir zövqə və estetik anlayışa sahib olan Hz.Peyğəmbər, ona vəhy edilən Quran ayələrini yazıya köçürən katiblərindən oxunaqlı və gözəl yazmaqlarını istəmiş, bu arada bəsmələnin gözə xoş gələcək şəkildə yazılmasını tövsiyə etmiş, beləcə, yazının sənət səviyyəsinə yüksəlməsini hədəf olaraq göstərmişdir (6, s. 173-174). “Bəsmələ” – “Bismilləh-Rahmənir-Rahim” kəlamının qısaldılmış şəkildir. Və dilimizə “Rəhman və Rəhim olan Allahın adı ilə” şəklində tərcümə olunur.

Allah “Bəsmələ”ni Lövhi-Məhfuzə, Adəmin alnına, Cəbrayılın qanadına, Musanın əsasına, Süleyman və İsanın dilinə nəqş etmişdir. Hz.Məhəmmədin “Kim bəsmələni gözəlləşdirərək yazarsa, Allah onu əfv edər, bağışlayar” sözünü düstur eyləyərək yola çıxan xəttatlar 1400 ildir ki, bu eşq və həyəcanla minlərcə bir-birindən gözəl Bəsmələyi-Şərif yazmış, xəyal sərhədlərini aşaraq orijinal əsərlər ortaya qoymuşlar (7, s. 28).

Bəsmələnin necə yazılması gərəkdiki rəvayət edilən hədislər olduğunu ifadə edən “Gülzari-Səvab” adlı xətt sənətinə dair əsərdə deyilir: Hz.Məhəmməd Bəsmələnin gözəl yazılması üsulunu bəyan üçün Müaviyəyə belə buyurdu: “Hoqqaya liq’a qoy, qələmi iricə kəs, Bəsmələnin (bə)sini dik et, (sin)in diblərini yaxşıca göstər, (mim)in gözünü kor etmə, Ləfzi-Cəlalı gözəl yaz, rəhim kəliməsini də gözəl yaz” (7, s. 29).

Məscidi-Nəbəvinin Süffə bölümündə şəxsən dərs verən Hz.Peyğəmbər Qurani və oxuma-yazmanı öyrədən kəsləri vəzifələndirmişdir. Onun gözəl yazını təşviq edən söz və fəaliyyətləri yanında oxuduğu ahəngli Quran ayələri, musiqiyə və şeirə qarşı həssas olan dövrün insanların ruhlarındakı sənət duyğusunu oyandırmışdır (6, 173-174).

Peyğəmbər əfəndimizin Bəsmələ ilə bağlı “Kainatın bir dili varsa, o da Bəsmələdir” hədisi-şərifli xəttatları, eyni ilə çox qüvvətli bir işığın kəpənəkləri özünə çəkməsi kimi, Bəsmələyə doğru çəkir. Bu cazibəyə bağlanan xəttatlar aylarını, illərini verərək, bədəl ödəyərək, güclərini sərf edərək fəvqəladə Bəsmələ kompozisiyalarına imza atmışlar. Bəzi dərviş xəttatların müəzzəm əsərlərində Allaha qarşı ədəblərindən imzalarının yerinə “lə ədri” (bilinməyir) təxəllüsü qoymuşlar, bu cazibəyə təslim olub, özlərini gizlətməmişlər. Beləliklə, xəttatlar ixlasları nisbətində mötəbər sayılmışlar (7, s.29).

Bəsmələ yazısında bir başqa cazibənin olduğunu söyləyən Bənefşe Yusuf Çoşkun yazır: “İstər ifadə etdiyi məna etibariylə, istərsə də istifadəki zəngin estetik və cəzəbetmə Bəsmələ yazısında olduğu qədər heç bir yazıda yoxdur. Bəsmələ yazarkən xəttat yaşadığı duyğuların fərqli olduğunu bütün qəlbiylə hiss edir. Bu duyğu heç bir duyğuya bənzəməz”. Daha sonra o, xəttat Sami Əfəndinin bununla bağlı fikirlərini nəzərdən keçirir. “Xəttat kimin adını yazdığından qafil olmazsa, ən gözəl yazılmağa layiq olan Yaradanın adını yazdığını dərk edərsə, kürəyini Ona dayayarsa, qələmə güc verən əlin O olduğunu təfəkkür edərsə hadisənin fəvqəltəbii mərtəbəsinə çatır. Bu hal xəttatın orijinal bir Bəsmələ kompozisiyasını meydana gətirməsinə səbəb olar” (7, s. 31).

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

Bəzi estetiklər ahəngi “çoxluqda birlik nizamı, parçayla tam bir tarazlıq, rəng, səs və ya şəkillər arasında uyğunluq” deyərək tərif etmişlər. Bu təriflərə görə sənət gözəllik, gözəllik də ahəngdir. Ahəng isə parçaların bir bütün (tam) içində nisbət və tarazlığından doğar. Bu harmoniya musiqidə ritm və səslərin, rəsmdə rəng və cizgilərin, memarlıqda isə əsərin bütünü içindəki elementlərinin birlik və uyğunluğundan ibarətdir. Digər sənətlərdə olduğu kimi, İslam yazılarında gözəllik də fiziki və mənəvi ahəngin nəticəsidir (18, s. 85).

İslam kalliqrafiyasında fiziki və mənəvi ahəng

Xətt bir İslam sənətidir. Onun daxili ahəngində (dəruni ahəng) İslam düşüncəsi, iman və həyəcanı hakimdir. Əsalətini, xarakterini, estetikasını millətlərin zövqləriylə bərabər İslam dinindən alır. İlahi bilgilər, hikmətli, gözəl və təsirli sözlər yazı ilə ortaya çıxar, görülməli və qəlbən hiss edilən mərhələyə çatır. O hərflər və sözlərdən geniş bir mənəvi aləmi açılır. Ən gözəl şəkillərdə daima qaynaqdan su kimi axan, Allahın, rəsulunun və vələlərinin insanlığa çatdırmaq istədiyi mənalar, yüksək həqiqətlər ortaya çıxır. Mənəvi forma alır, hərflər və onu tamamlayan ünsürlər İlahi bir örtüyə bürünür, yazı İlahi bir mesaj ilə çulğalaşır, bütünləşir, müqəddəsləşir və onları sətirlərə düzən hünərli katibin (xəttatın) gözəllik həsrəti, ruhu yazıda öz əksini tapır, yazı büllurlaşır. Gözəl şəkil, söz və mənəvi ahəngi içində axıb gedən bu sətirlərə huşu ilə dalar, könüllər haşyətə Allaha yönəlir (18, s. 85-86). Huşu kəlməsinin anlamı İlhan Ayverdinin “Misallı Böyük Türkce Sözlüyü”ndə bir neçə variantlarda verilmişdir: 1. Varlığın fərqi olmağa dərəcədə özünü qarşısında olduğu şeyin heybət və cazibəsinə təslim etmək 2. Təvazökarlıq göstərmək 3. *Din və təsəvvüf*. Allahın əzəməti qarşısında qulun təvazökar olub nəfsini xor və hakir görməsi, ürəyi ürpəmə və qorxu ilə dolu olaraq Cənabi-Haqqə boyun əyməsi (9, s. 520). Haşyət sözünün anlamı isə iki variantda təqdim olunur: 1. Hörmətlə qarışıq qorxu, ululuq qarşısında duyulan könül titrəməsi, ürəkdə duyulan ürpəmə, qorxu 2. *Din və təsəvvüf*. Allahın böyüklüyünü, əzəmətini idrak edən qulun “O”na haqqıyla təzim edə bilməmək və qulluğuna layiq olmamaq qorxusuyla qəlbində hiss etdiyi ürpəmə, qorxu, həfvin (Allah qorxusu) bir üst dərəcəsi (9, s. 480).

İbn Müqlə ilk dəfə olaraq hər bir xəttin nisbi ölçüsünü hesablamayla, nisbi yazının (əl-xətt əl-mənsub) standartlaşdırılmış sisteminin izahını vermişdir. Hər bir hərfin ölçüsü əlifbanın ilk hərfi olan əlifin ölçüsünə əsaslanırdı, o özü isə şaquli xətt formalaşdırırdı. Əlifin uzunluğu qələmin diaqonal şəkildə bərkidilməsi yolu ilə almaz şəkilli rombun bucaqlarının sayı ilə müəyyən olundu. İbn əl-Bəvvab İbn Müqlənin romb sistemini daha da genişləndirərək əlif yuvarlaq (dairəvi) yazdı və əlif özündən sonrakı hərflərin ölçüsünü təyin etmək üçün əsas miqyas hesab olundu. Bununla da dairənin radiusu nisbi uzunluğu təmin etmiş oldu. X əsrdən bu günə kimi istifadə olunan bu nisbi yazı sistemi getdikcə dəyişdi və maili (kursiv) yazı ustaları tərəfindən təkmilləşdirildi (27, s. 11).

İbn Müqlə və İbn əl-Bəvvab tərəfindən müstədir (yuvarlaq) xüsusiyyətli yazılar arasından seçilmiş, hər birinə mənasına görə ad verilmiş ana üslublar vardır ki, onlar da əqləmi-sittə kimi tanınırlar. Əqləmi-sittə şeş qələm (altı qələm) mənasını daşıyır. Yaqut əl-Müstəsimi ilə klassik qaydalar ortaya qoyulmuşdur. Bunlar ikili qrup halında tövqi və riq'a, mühəqqəq və reyhani, süls və nəsx yazılarıdır. Bu yazıları bir-birindən ayıran ölçü fərqləridir. Əslində hərflərinin əsası və cəvhəri birdir (18, s. 240). Tövqi və riq'a bir-birinə yaxın xəttlərdir. Mühəqqəq reyhani ilə, süls də nəsxlə bir-birinə çox yaxın olan tərzlərdir, sadəcə olaraq, reyhani mühəqqəqdən, nəsx sülsdən ölçü baxımından kiçikdirlər.

Tövqi – altı növ yazıdan biridir. Lüğətdə “ələmət, nişan, tuğra, padişah tuğrasını daşıyan fərman” anlamına gələn “tövqi” – xətt sənətində sultanlara aid sənədlərdə istifadə edilən yazı növünün adıdır. Professor Muhittin Serin qeyd edir ki, əqləmi-sittənin ana üslublarından sayılan tövqi qələmi katib və şair Yusuf Lakve tərəfindən süls xəttinin əsasında inkişaf etdirilmişdir. Abbasi Xəlifəsi Mə'munun vəzirlərindən Fəzl ibn Sehl (ö.202/818) çox bəyəndiyi bu yazıya “ər-

riyasi” adını vermiş, divandan çıxan fərman və məktubların bu yazıyla yazılmasını əmr etmişdir (22, s. 36).

**Riq`a** – lüğətdə “kağız, dəri parçası” anlamına gəlir. Riq`a (ruq`a) xətt sənətində tez və asan yazmaq və oxumaq ehtiyacından doğmuş, qələmin təbii axışına uyğun divani xüsusiyyətlərini daşıyan, osmanlılar tərəfindən inkişaf etdirilən bir yazı növüdür. Nə zaman ortaya çıxdığı dəqiq bilinməyən riq`a yazısının XV əsrin ikinci yarısından sonra Dulqədiroğulları dövründə işləndiyi irəli sürülür. Bu yazı XVIII əsrin ikinci yarısından sonra Osmanlılarda Divani-Humayunda müəyyən qaydalara tabe olmuş, ana xəttiylə meydana çıxan bir xüsusiyyət qazanmışdırsa, XIX əsrdə gündəlik həyatda, məktublarda və rəsmi yazılarda geniş şəkildə istifadə edilmişdir. Qısa müddətdə bir çox İslam ölkələrində də bəyənilən riq`a günümüzə qədər sadəliyi və asanlıqı səbəbiylə təlim və tədrisdə əhəmiyyətini qorumuşdur (20, s.108).

Mühəqqəq – “təhqiq olunmuş, doğruluğu müəyyən edilmiş” mənalara gəlir (9, s.105). Qələm qalınlığı sülş qədərdir. Sülş hərflərinə nisbətdə mühəqqəq yazının hərfləri daha böyükdür (17, s. 97).

Çox qədim bir üslub olan mühəqqəq V (X I .) əsrdə müqəddəs kitab istinsaxında Kufinin yerini almışdır. İbnü-l Bəvvab'ın və onun məktəbini davam etdirənlərin, Yaqutun və tələbələrinin ən çox məşğul olduqları xətt növü, mühəqqəqlə yanaşı, reyhanidir (24, s. 79).

Reyhani – mühəqqəq yazıya bağlı, onun xüsusiyyətlərində, lakin nəsx kimi incə və kiçik yazılan bir xəttidir.

Sülş – Əqləmi-sittənin ana üslublarından. Lüğətdə “üçdə bir” anlamına gələn sülş (10, s. 304), xətt sənətində əsasən ağzı 3 mm genişliyində yonulmuş qamış qələmlə yazılan, çox işlənən ən qədim yazı növüdür. Kufi kimi sülş xətti də İslam yazılarının qaynağı (ümму'l-xətt) olaraq qəbul edilmiş, xətt öyrənməyə məhz sülş yazısı ilə başlamaq bir ənənə halını almışdır. “Qələmi-sülş” olaraq da adlandırılan bu xətt, tomar qələminin üçdə biri qalınlığında və yaxud sülş hərflərinin üçdə iki qismində düzlük, üçdə iki qismində yuvarlaqlıq səbəbiylə bu adı aldığı irəli sürülür (21, s. 128).

Nəsx – Əqləmi-sittənin ən çox istifadə olunan növüdür. Lüğətdə “hökmü ortadan qaldırmaq, bir əsəri istinsax etmək” kimi mənaları ifadə edən nəsx kəlməsi xətt sənətində, xüsusilə də əlyazmaların istinsaxında və daşbasma kitablarda geniş şəkildə istifadə edilmiş bir yazı növüdür. Eyni kökdən olan nəssax kəliməsinin “nəssaxani-xattatin” (nəsx xətti ilə yazanlar) şəklində mənbələrdə yer aldığına rast gəlinir. Professor Uğur Derman Bədrəddin Yazıra işarə edərək, müşəflərin yazılmasında kufi xəttinin etibarını ortadan qaldırdığı üçün bu yazıya nəsx adının verildiyi qənaətini daşıyanların olmasına baxmayaraq, bunun tarixən imkansız olduğunu vurğulayır. Eyni zamanda Uğur Derman əvvəllər nəxsi adı ilə daha sadə bir yazı olaraq istifadə edilən və XI əsrdən etibarən inkişaf edən nəsx xəttinin müşəf kitabətində bu dövrlər üçün reyhani və mühəqqəqə nisbətən daha arxa planda qaldığı qənaətində olduğunu vurğulayır (13, s. 1).

Şərq ölkələrində nəsx xətti əsasında bir çox xəttlər yaranmışdır. Bu xəttlərin məşhurları sünbūli, sülş, icazət, reyhani, divani, divaniyi cəli, təliq, nəstəliq və şikəstə xəttləridir (12, s. 25).

Nəsxin qələm qalınlığı sülşün üçdə biri qədərdir (1 mm). XVI əsrdən sonra kitab və müşəf yazmaq üçün ən çox nəsxdən istifadə edilmiş, reyhani tamamilə aradan qaldırılmışdır. Bu gün İslam aləmində kitab yazısı olaraq oxunması və yazılmasındakı rahatlıq səbəbiylə nəsx mənimsənilmiş və digər yazılara tərcih edilmişdir (18, s. 74).

“Əqləmi-sittə”dən başqa inkişaf edən yazılar

Təliq – Təbriz xəttatlıq sənətində XIV əsrin ikinci yarısında artıq tam formalaşan və İslam dünyasında sülş və nəxsdən sonra ən çox istifadə olunan yazı növüdür. Bu yazının doğru adı nəstəliqdir. İran və dünya ədəbiyyatında da bu adla tanınır. Türkiyədə isə təliq deyərək adlandırılmışdır. Təliq birləşməyən hərflərin bir-birinə bağlandığı tövqi və riq`a yazılarından doğmuş girift və çox çətin oxunan yazıdır. Təliq nəstəliq yazısının ilk şəklidir (18, s. 81).

Tə'liq yazısı digər yazılara nəzərən çılpaq bir yazıdır. Çünki hərəkələr və təzyini işarələr bu yazıda yoxdur. Bu yazıda kiçik bir qüsurlarsa həmən gözə çarpdığından, yazılması çox çətin olan yazılardandır (5, s. 140).

Nəstə'liq – nəsx və təliq xətləri əsasında ortaya çıxmışdır. Ona görə də bu xətt əvvəllər nəsx-tə'liq adlanırmış. Sonralar iki söz – nəsx və tə'liq birləşir, xa hərfi düşür və bu xətt nəstə'liq adlanır.

Darabadi qeyd edir ki, nəstə'liq xəttini tərtib edən Xacə Mir Əli adlı bir şəxs olmuşdur. Ədəbiyyatda bunu təsdiq edən materiallar sırasında bir şeir də vardır ki, farscadan tərcüməsində belə səslənir: nəstə'liq xəttinin istər narın, istərsə də iri yazısını icad edən Xacə Mir Əlidir. Bu adamın vətəni Təbrizin pak torpağı olduğuna görə, onun qələmindən şəkər tökülür (12, s. 27-29).

Təzkiyələrdə Mir Əlinin nəstə'liq xəttinin icadıyla bağlı bir rəvayət də nəql edilir. Bir gecə Mir Əli “Ya Rəbb! Mənə bir xətt ehsan eylə ki, məndən öncə qələmlə rəsm edilməmiş olsun” – deyərək Allaha yalvarır. O gecə aləmi-mənada Hz.Əlini görür və ayaqlarına düşərək muradını söyləyir. Hz.Əli, “Ey mərdi-xüda, qaz dedikləri quşa bax və onun cizgilərindən, gərdənindən başlayaraq, mərkəzə doğru tədricən çuxurlanan şəkillərdən ilham alaraq bir gözəl yazı çıxart” deyərək işarət eyləyir. Məhz bu mənəvi işarətdən sonra onun nəstə'liq xəttini icad etdiyi rəvayət edilir (17, s. 317).

Divani yazı. Osmanlı xətt sənətində əqləmi-sittədən başqa inkişaf edən yazılardan biri də Osmanlı dövlətinin rəsmi yazısı olan divanidir. Qədim tə'liq xəttinin Osmanlılardakı əsl təsiri Divani-Humayunda istifadə edilən tövqi və rıq'a yazıları üzərində olmuşdur. Fatih dövründəki divan təşkilatında əsas xüsusiyyətlərindən uzaqlaşmağa başlayan bu iki yazı qədim tə'liqin təsiriylə sürətli bir şəkildə dəyişikliyə uğramış və bundan divani adı verilən yeni Osmanlı rəsmi yazısı ortaya çıxmışdır (14, s. 508). Padişah fərmanları, mənşurları, siyakat, mühimmə və əhkam dəftərləri, dövlətin rəsmi qərarları Divani-Humayunda məhz bu xətt növü ilə yazılmışdır. Tövqi və təliq xüsusiyyətləri daşıyan divani İran (*Cənubi Azərbaycan, Təbriz - S.N*) mənşəli olmaqla bərabər, Osmanlılar tərəfindən inkişaf etdirilmiş olub, Osmanlı dövlətinin qurduğu nizamın qüvvət, ehtişam, əsalət və əzəmətini ortaya qoymuşdur (18, s. 83).

Fatih Sultan Mehmed dövründə digər İslam yazıları kimi divani də əhəmiyyət daşımış və inkişaf etdirilmişdir. Fatih dövründə divani yazısının bugünkü şəklinin üsul və qaydalarını ortaya qoyan Tacəddin olmuşdur. Mənbələrə əsasən İsmayıl Çələbi, Saf Müslü Çələbi, Eyn Əli Çələbi, Hüdhd Əli Çələbi, Tacizadə Cəfər Çələbi, Matrakşü Nasuh divani xəttinin önəmli xəttatlarıdır. Divani yazıda ideal nisbət və formalara XVII əsrdə nail olunmuş, XIX əsrdə isə ən gözəl nümunələri yazılmışdır. Padişah iradələri altında yazanın imzası olmadığı üçün bu yazıya xidmət edən xəttatlar haqqında daha çox məlumatla sahib deyilik (26, s. 52-58).

Divaninin özünə xas hərflər şəkilləri var. Burada gizliliyi qorumaq və təhrifin qarşısını almaq məqsədi ilə hərflər və kəlmələr bir-birinə çox yaxın yazılır. Bu yazının xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi təsvir etmək mümkündür: Sətirlərin son qismləri sivri bir uc şəklində yuxarıya doğru yüksəlir və hər sətirin sonunda sözün bitdiyini göstərən bir işarət yuxarıdan aşağıya doğru çəkilir. Digər yazıların əksinə olaraq hərflər və kəlmələr ayağa qalxmış bir vəziyyətdə olub sola doğru meyillidirlər. Üfüqi qismlər də eyni şəkildə sağdan sola doğru meyillidirlər. Həmçinin hərflər önə doğru qıvrılmış vəziyyətdədirlər. (ع، ق، ص، س، ح) kimi hərflərin çanaq hissəsindəki alt qismləri soldan sağa doğru geriləmiş, (و، ر، د، ا) kimi hərflər özlərindən sonra gələn hərflərlə birləşmişlər. Hərflər və kəlmələr sanki bir-birinə bitişikmiş kimi aralarında məsafə buraxmadan yazılır və sətir sona yaxınlaşınca sətir xəttindən yüksəlməyə başlayır (4, s. 445).

Şikəstə - xəttini dövrünün sayılıb-seçilən xəttatlarından sayılan Murtuza xan Şamlu icad etmişdir. Murtuza xan Şamlu hərflərin şəklini dəyişdirmiş, uzun “nun”, bir-birinə yapışıq “əlif-lam” və halqavari “dəl” yazılışını öz katibi Mirzə Şəfiyə öyrətməmişdir. Mirzə Şəfiyə isə öz ustasının işini davam etdirərək şikəstə xəttini “isləh” etməyə çalışmışdır. Səfəvilər dövrünün axırlarında

Dərviş Əbdülməcid Tələqani şikəstə xəttini mükəmməlləşdirmişdir (12, s. 111). Qeyd edək ki, şikəstə nəstə'liq xəttindən daha yığcam yazılır.

Bəzi tədqiqatçılar şikəstə xəttinin yaranmasının səbəbini yazının sürətinə və qələmin dayanmadan işləməsinə olan tələbatda görürlər.

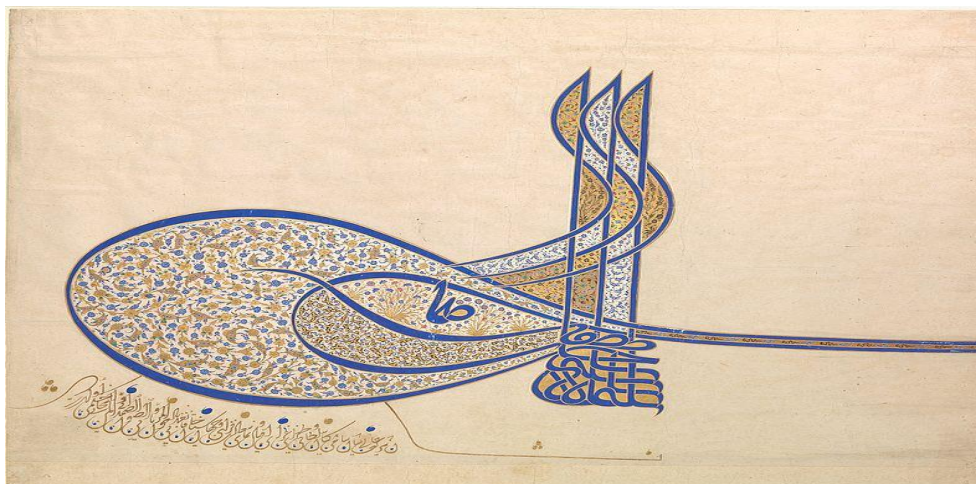
Qübari – "toz kimi" mənasına gəlir, ərəb dilində "narın toz" mənasındakı qübar sözündən törənmişdir. Əl - Qəfqəşəndi (h.756/821) Sübhul-A'şa adlı əsərində riq'a və nəsx yazılarına daha yaxın olması səbəbiylə qübarinin bu iki yazının xarakterik xüsusiyyətlərinin qarışığından meydana gəldiyini söyləyir. Lakin qəbul edilən görüş budur ki, qübari müstəqil bir yazı cinsi olmayıb, hər yazı cinsinin çox kiçik və çox incə yazılan formasıdır. Qübari çox kiçik yazılması səbəbiylə hər növ yazıya tətbiq oluna bilirsə də, quruluşu etibarilə daha çox nəsx, nəstə'liq və riq'a yazılarına daha uyğun gəlir. Əvvəllər poçt vəzifəsini icra edən göyərçinlərin qanadına bağlanan məktublar qübari xətti ilə yazıldığı üçün bu yazıya "qələmul-cinah" (qanad yazısı) adı da verilmişdir. Cibdə daşınacaq və ya döyüşdə bayraqlara sancılacaq qədər kiçikölçülü müşəflərdə və içləri boş iri hərflərin daxili qismlərinə ayə və hədislərin yazılmasında qübari yazı istifadə edilmişdir. Bu gün bir çox evin divarlarını bəzəyən, böyük boydakı bir təbəqə kağıza sığdırılacaq şəkildə yazılmış Qurani-Kərim lövhələri və "Yasin" sözünün içinə sığdırılmış Yasin surəsi lövhələri bu yazı üçün nümunədir (4, s. 167).

Cəli – bir yazı növünü deyil, yazının xüsusiyyətini ifadə edir. Demək olar ki, bütün xətt növlərində yazının, məşq edilərkən istifadə edilən məşq qələmindən daha geniş bir qələmlə yazılan iri şəklinə Cəli deyilir. Əməvilərin son və Abbasilərin ilk əsrində (h.II / m.VIII) Kufinin dəyişikliklər edilməsiylə ortaya çıxmağa başlayan əqləmi-sittənin və eyni növdəki fərqli adları olan yazıların iri olanlarına cəli yerinə cəli deyilirdi.

Əqləmi-sittə adı verilən mühəqqəq, reyhani, süls, nəsx, tövqi və riq'a yazılarından hər birinin cəli olaraq yazılacağı ağla gəlsə də yalnız mühəqqəq, süls və çox az olaraq da nəsx yazılarının cəli şəklində yazıldığı görülür. İlk ikisinə "cəlilü-l-mühəqqəq" və "cəlilü-s-süls" adı verilmişdi. Reyhani mühəqqəqin kiçiyidir. Bu səbəblə yalnız mühəqqəqin cəlisi mümkündür (2, s. 265).

İslam böyükləri və şairlərinin Hz.Məhəmməd, əhli-beyt və əshabına duyduqları sevgi, şəfaət diləmək və tərif kimi duyğularla dilə gətirdikləri kəlamı-kibar (dərin mənalı sözlər), na't və əxlaqi mənzumələri cəli xəttlərlə yazılmışdır (6, 179).

Tuğra. Osmanlı xətt sənəti formalarından biridir. Oğuz xaqanlarından Osmanlı padişahlarına qədər türk hökmdarlarını təmsilən istifadə olunan yazılı əlamət və işarələr tuğra adıyla anılır. Orta türkcədə "hökmdarın möhür və imzası" mənasında tugrag şəklində yer alan söz farscaya nişan, ərəbcəyə tövqi və əlamət olaraq keçmişdir (15, s. 336-339). İçərisində padşahın adı yazılmış xüsusi bir şəkil olan tuğra (möhür) fərman, Bərat, hökm, namə, əmr kimi padşaha aid sənədlərdə, sikkələrdə, rəsmi sənəd və abidələrdə, nəzarət damğası olaraq qızıl və gümüş məmulatları üzərində öz əksini tapmışdır. Osmanlı padişahlarına aid ən qədim tuğra nümunəsi sadə xəttlərdən meydana gələn Sultan Orxan tuğrasıdır. Zamanla şəkil baxımından inkişaf edən tuğranın XVI əsrdə artıq daha bəzəkli, gözəl nümunələri işlənmişdir (18, s. 84). Bu dövrdə tuğraların zər-mürəkkəblə (qızıl və rəqslərin əzilməsi yoluyla əldə edilir) yazılıb, hərflərinin fərqli rənglərlə təhrirləndiyi də görünür (23, s.127). Tuğra III. Səlimdən sonra Mustafa Rəkım'la yeni bir üslub qazanmışdır. Sami Əfəndi adlı sənətkar isə ən gözəl estetik ölçülərini tapmışdır (18, s. 84). Osmanlılarda altı qələmin tövqi növüylə çəkilən və əvvəllər sadə xəttlərdən meydana gələn tuğralarda padşahın adı atasının adı ilə birlikdə ərəb söylənişinə görə yer alırdı. Zaman içində buna "şah" və "han" sifətləri, həmçinin "əl-müzəffər daima" duası əlavə olunmuşdur. Padişahın hər zaman muzəffər olmasını, yəni zəfər qazanmasını təmənni edən bir ibarətdir. Məsələn, Qanuni Sultan Süleymanın tuğrasında "Süleyman şah bin Selim şah han El-Muzaffər daima" yazılmışdır (25). Qeyd etmək lazımdır ki, Sultan Süleymanın tuğrası ən məşhur tuğra hesab olunur.

Tuğralar şəxsən padşah tərəfindən deyil, “nişançı” və “tuğrakeş”lər tərəfindən yazılırdı. Osmanlı mədəniyyət, sənət və suverenliyini təmsil edən tuğralar, Osmanlı dövlətinin quruluşundan yığılmasına qədər müxtəlif yerlərdə istifadə edilmiş, xətt sənətinin bir qolu olmuş və rəsmi vəzifəsini tamamladıqdan sonra tarixə dönmüşdür (8).

Xətt ustaları tərəfindən yazıdakı tənəsüb formalaşdırıldı, qorundu. Tənəsüb qələm qalınlığına görə hərflərin strukturlarının en və boyları ilə incəlik və qalınlıqları arasındakı uyğunluqdur.

Xətt sənətindəki hərflərin şəkilləri, tənəsüb, kəşidələrindəki sükunət, dik xəttlərdəki tarazlıq və ahəng, yazının ifadə etdiyi məna insanda müxtəlif duyğular oyandıra biləcək zənginlikdədir. Lakin yazı üslublarının estetik qanun və nizamlarını bilmədən, oxuyub anlamadan yazı gözəlliyinin zövqünə varmaq mümkün deyil. Yazı gözəlliyi yalnız xətlərin, cizgilərin ahəng və tənəsübü deyil. Xətlərə hökm edən gizli bir məna ilə sənətkarların ruhi və fikri gözəllikləri qaynaşaraq yazının mənəvi ahəngini meydana gətirir. Beləcə də İslam yazılarında gözəllik şəkil və mənanın tövhidi ilə təcəlli edir.

İslam təfəkkürü və imanı ilə dühasını və istedadını inkişaf etdirən, üfqlərini genişləndirən müsəlman sənətkarlar kainatda görünən fənilik və çoxluqda əzəli bir bəka və birlik sezməmişlər, minlərlə naxış və surətdən başlayaraq yavaş-yavaş hüsnü-aliyə yüksəlmişlər. Abidələrdə, şeirdə, bəstələrdə, xəttlərdə elə hey o vəhdət dəryasına qərq olmanın zövqünü və ahəngini əks etdirmişlər, camala olan eşqlərini dilə gətirmişlər (19, s. 9).

Tərkib, hərflər və kəlmələrin təsadüfi bir araya gətirilməsi, üst-üstə yığılması və ya cizmək təqlid etmək surətiylə rəsm edilməsi deyil, tərkib – xəttatın estetika və istifadə qaydalarına uyğun bir şəkildə ustalıqla qələmini hərəkət etdirməsidir. Əgər kompozisiya, mətnin oxunuş sırasına görə hərflər və kəlmələr nizamlı bir şəkildə, aşağıdan yuxarıya doğru, üsula uyğun olaraq hazırlanmışsa, “təşrifətli” və ya “təşrifəti yerində”; hərflər və kəlmələrin yerləri dəyişmiş, qabağa çıxarılmış yaxud geridə buraxılmışsa “təşrifəti pozulmuş” deyilir. Təşrifətsiz yazıların oxunması çətin, təşrifətli istifadənin oxunması isə daha asandır. Ayə və hədislərin oxunmasında xətdə yol verməmək üçün xəttatlar xüsusi həssaslıq göstərmişlər. Kompozisiyalarda Allah kəlməsinin üstə yazılmasına diqqət edilir. Əgər mətn Allah kəlməsi ilə başlayırsa, kompozisiya hörmət əlaməti olaraq yuxarıdan aşağıya doğru icra edilir (18, s. 87).

Tarix boyunca olduğu kimi günümüzdə də əhəmiyyət və sirrini qoruyan xətt sənəti İslam mədəniyyətində “gözəl yazı yazmaq” mənasını daşıyır. “Cismani alətlərlə meydana gətirilən ruhani bir həndəsədir” cümləsiylə təyin olunan xətt sənəti, daha açıq ifadəylə, xəttatların “qamış qələm, ahərli kağız, iş mürəkkəbi kimi yazı vəsaitlərinin köməyi ilə və daima gözəllik axtarmaq səylərilə ərəb hərflərini şəkilləndirməsi”dir (1, s. 59).

Açar sözlər: *İslam, kalliqrafiya, estetik dəyərlər, mənəvi ahəng, fiziki ahəng*

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abdulhamit Tüfekçioğlu. Osmanlı Sanatının Oluşumunda Yazı.Hat ve Tezhip Sanatı. Ankara, T.C. Kültür və Turizm Bakanlığı Yayınları 2009
2. Ali Alparslan. Celi. İslam Ansiklopedisi. İstanbul: DİA ,1993, Cilt: 7
3. Ali Alparslan. Divani. İslam Ansiklopedisi. İstanbul: DİA, Cilt 9.
4. Ali Alparslan. Gübari. İslam Ansiklopedisi. İstanbul, DİA.1996, Cilt: 14.
http://www.unutulmussanatlari.com/2013/07/gubari-hat-sanat_62.html
5. Ali Rza Özcan. Yesarizade Mustafa İzzet Mektebi.Hat ve Tezhip Sanatı. Ankara: T.C. Kültür və Turizm Bakanlığı Yayınları: 2009.
6. Avcı Casim. Son Peygamber Hz. Muhammed (Hayatı, Şahsiyeti, İslam Dini ve Kültüründeki Yeri). İstanbul: İSAM yayınları, Mart, 2007.
7. Benefşe Yusuf Çoşkun. Besmeleye Gönül veren hattatlar.İsmek El Sanatları Dergisi, Sayı 6. İstanbul, 2008.
8. <https://usengecsef.com/2013/06/hep-dua-ile-karstrlyor-iste-aslinda/>
9. İlhan Ayverdi. Misallı Büyük Türkçe Sözlük. İstanbul: Kubbealtı, 2. baskı, 2011.
10. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti. II cild,. Bakı: 2005.
11. Kültür və Turizm Bakanlığı Yayınları. 2009.
12. Q.A.Darabadi. Kalliqrafiya. Bakı, ADU nəşriyyatı, 1953.
13. M. Uğur Derman. NESİH. İslam Ansiklopedisi İstanbul: DİA, 2007, Cilt: 33.
14. M. Uğur Derman. Ta'lik. İslam Ansiklopedisi. İstanbul, 2010. Cilt: 39.
15. M.Uğur Derman. Tuğra. İslam Ansiklopedisi. İstanbul, 2012. Cilt: 41.
16. Mahmud Bedreddin Yazır. “Mədəniyyət aleminde yazı ve İslam medeniyyetinde kalem güzeli”. Ankara: Ayyıldız matbaası, 1972.

17. Muhittin Serin. Hat sanatı ve meşhur hattatlar. İstanbul: Kubbealtı neşriyatı, 2003.
18. Muhittin Serin. Hat Sanatı. İslam Sanatları Tarihi. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2013.
19. Muhittin Serin. Hattat Aziz Efendi. İstanbul: Kubbealtı, II Baskı, -1999.
20. Muhittin Serin. RİK‘A. İslam Ansiklopedisi. İstanbul: DİA, 2008. Cilt: 35.
21. Muhittin Serin. SÜLÜS. İslam Ansiklopedisi, DİA, İstanbul, 2010, cilt.38
22. Muhittin Serin. TEVKİ‘. İslam Ansiklopedisi. İstanbul: DİA.
23. Mustafa U. D. Padişah tuğralarındaki şekil inkılabına dair bazı gerçekler. Ankara, T.C.
24. Nihad M. ÇETİN. Aklami-sitte İslam Ansiklopedisi İstanbul. İstanbul, 1989, Cilt 2.
25. Op.Dr. Ercan Mensiz. Türk Dünyası’nda Tuğralar ve Osmanlı Padişah Tuğraları. <http://www.tugra.org.tr/hakkinda.asp>
26. Ömer Faruk Dere. Harflerin Divanı. İsmek El Sanatları Dergisi, Sayı 18. İstanbul, 2014.
27. The Islamic Manuscript Tradition: Ten Centuries of Book Arts in Indiana University Collections. (Edited by Christiane Gruber) Indiana University 2010.
28. Turan Koç. İslam Estetiği. İSAM. İstanbul, mart 2008.

Сабина НЕЙМАТЗАДЕ

ЭСТЕТИЧЕСКИЕ ЦЕННОСТИ В ИСЛАМСКОЙ КАЛЛИГРАФИИ

Резюме

В статье говорится о значении, придаваемом исламской религией красоте и влиянии ее на исламскую культуру. Автор приводит примеры эстетических ценностей, содержащихся в искусстве каллиграфии, неотъемлемой части исламской культуры. Далее в статье предпринята философского подхода попытка к искусству каллиграфии.

Ключевые слова: *Ислам, каллиграфия, эстетические ценности, духовная гармония, физическая гармония*

Sabina NEMATZADE

AESTHETIC VALUES IN ISLAMIC CALLIGRAPHY

Summary

The article emphasizes the importance attached by to the Islamic religion to beauty, as well as the impact of this value on Islamic culture. The author cites examples of the aesthetic values contained in the art of calligraphy, an integral part of Islamic culture. Further, in the article by a philosophical approach to the art of calligraphy is noted.

Keywords: *Islam, calligraphy, aesthetic values, spiritual harmony, physical harmony*

MƏNTİQ

UOT 16

Əlikram TAĞIYEV*fəlsəfə.ü.e.d., professor, şöbə müdiri**AMEA Fəlsəfə İnstitutu*

NEOPOZİTİVİZM: MƏNTİQİ VƏ LİŊQVİSTİK İSTİQAMƏTLƏR*

Müasir Qərb fəlsəfəsində dil və məntiq məsələlərini öyrənən bir sıra fəlsəfi cərəyanlar mövcuddur. Lakin onların hamısını neopozitivizm bayrağı altında birləşdirmək olar.

Pozitivizm fəlsəfi cərəyanının banisi Oqyüst Kont (1796-1857) sayılır. Bu cərəyan ona görə pozitivizm adlanır ki, o, pozitiv biliyi digər fəlsəfi-nəzəri quruluşlardan üstün tutur. Onlar öz fəlsəfi təlimlərinin əsl sağlam fikir fəlsəfəsi olduğunu qəbul edir və bu cərəyanı istər metafizikaya və istərsə də obyektiv idealizmə (Hegelin mütləq ideyasına) qarşı qoyurlar. V.İ.Lenin “Materializm və empriokritisizm” (1908) əsərində bu cərəyana subyektiv idealizmin bir növü kimi baxmışdır. Onlar abstrakt əqli nəticələrə deyil, ancaq faktik olan müsbət biliyə əsaslanırlar. Pozitivistlərə görə onların ideya siyasi görüşləri həm materializmdən, həm də idealizmdən yüksəkdə dayanır. Onlar fəlsəfənin əsas məsələsinin həllindən yan qaçır, David Yumun aqnostisizmini dirçəltməyə çalışırlar.

Birinci pozitivizmin yaxud ilk pozitivizmin nümayəndələri O.Kont, H.Spenser və C.S.Mill idilər. M.F.Axundzadə bu sonuncu filosofun fəlsəfəsinə xüsusi bir məqalə həsr etmişdi (Bax: M.F.Axundov “C.S.Mill azadlıq haqqında”).

Onların dialektikaya və materialist fəlsəfəyə qarşı apardıqları mübarizəni hələ vaxtilə K.Marks və F.Engels də ciddi şəkildə tənqid etmişlər. Pozitivizmin beşiyi başında Oqyüst Kontın müəllimi olmuş, tənqidi utopik sosializmin banilərindən biri olan Sen-Simonun ideyaları dayanır. Sen-Simonun (1760-1825) ideyaları aşağıdakılardan ibarətdir:

- elmin pozitiv xarakterinin qoyuluşu;
- tarixin öyrənilməsinə geniş fəlsəfi yanaşmanın zəruriliyi;
- feodalizmlə kapitalizmin qarşıdurması;
- yeni sənaye cəmiyyəti ideologiyasının əsaslandırılması.

Oqyüst Kont “Pozitiv fəlsəfə kursu” (1830-1842) əsərində fikrini əsasən metafizikaya deyil, pozitiv biliyə, təcrübə və praktikada yoxlanılan rəşional tətbiq olunan biliyə verir. Fəlsəfənin predmetini o ayrı-ayrı elmlərin arasında olan əlaqələrlə müəyyən edirdi. Birinci pozitivizmin görkəmli nümayəndələrindən olan H.Spensərə görə dil bu əlaqələrin əsasında durur. H.Spenserin fəlsəfəsinin mərkəzində “dərkolunmazlıq” dayanır. Dinlə elmin fərqi ondadır ki, din əbədi dərkedilməz olan ilkin səbəbi, elm isə dərkolunmaz təbiət hadisələrini öyrənir. Əslində dinlə elm bir-birinə zidd deyillər.

Pozitivizmin ikinci mərhələsi Ernest Max və Rixard Avenariusla bağlıdır. Bu mərhələni **empriokritisizm və ya maxizm** də adlandırmaq olar. V.İ.Lenin adı yuxarıda çəkilən əsərində bu filosofları boşboğaz adlandırmışdır.

Pozitivizmin üçüncü mərhələsi - neopozitivizm adlanır. Onu Vyana dərnəyinin üzvləri Moris Şlik, Rudolf Karnap və b. yaratmışlar. Neopozitivistlər bir sıra elm sahələrinə də nüfuz etməklə özlərini çox vaxt neytral saymış və fəlsəfənin əsas məsələsini mənasız sayaraq özlərinin ondan yüksəkdə dayandıklarını iddia etmişlər. Fəlsəfəni *məntiq və dilçiliklə* əvəz edirlər və ona görə də *məntiqi pozitivizm və yaxud linqvistik pozitivizm* də adlanırlar. Q.Feyql

* Məqalə fəlsəfə ü.e.d. Akif Bünyadov tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

fəlsəfəni “xəstəlik” adlandırmış və ondan müalicəni məsləhət görmüşdür. R.Karnap isə fəlsəfəni ləğv etməyi tövsiyə edir, onun yerinə isə “*elm məntiqini*” gətirir. “Elm məntiqi” deyəndə əsasən formal məntiq başa düşülür, daha doğrusu fəlsəfəyə aid olan çox şeylərin oradan çıxarılmasını və onların yerinə cümlələrin arasında məntiqi əlaqələrin və terminlərin məntiqi təhlilini qoyurlar. Bu cəhətdən onlar pragmatizmə və semantik fəlsəfəyə yaxınlaşırlar. Sovet dövründəki tədqiqatlarda bu cərəyan subyektiv, idealist, lazımsız bir elm kimi tənqid edilmişdir. Məsələn, V.İ.Lenin neopozitivizmlə maxizm və pragmatizm arasındakı fərqləri “cüzi, onuncu dərəcəli fərqlər” kimi qiymətləndirmişdir. Marksist-leninçi ideologiya isə onların hər ikisinə qarşı barışmaz olmuşdur. Onlara görə bu fəlsəfi cərəyanların kökündə Keşiş Berklinin subyektiv idealizmi durur. 1925-ci ildə Vyana Universitetinin Təbiət fəlsəfəsi kafedrasının müdiri Ernest Maxın vəfatından sonra Moris Şlik onu əvəz etdi. Moris Şlik və onun ətrafına topladığı bir dəstə gənc tədqiqatçı elmdə və fəlsəfədə çevriliş etməyi bir məqsəd olaraq qarşılarına qoydular. Onlar fəlsəfə tarixinə 1922-ci ildə “Vyana” dərnişini adı ilə daxil oldular. Dərnişinə M.Şlik, R.Karnap, O.Neyrat, Q.Feyql, V.Dubislav və b. daxil idi. Faşistlər Berlində və Avstriyada hakimiyyətə gələndən sonra onlar ABŞ-a və Böyük Britaniyaya mühacirət etdilər və öz ideyalarını da bu ölkələrdə yaydılar. Vyana dərnişininin fəlsəfi görüşləri məntiqi pozitivizm və ya neopozitivizm (üçüncü pozitivizm) adını aldı. Onlar O.Kontun, E.Maxın, B.Rasselin, A.Uaytxedin və b-nin fəlsəfi-metodoloji ideyalarını davam etdirdilər. Dərnişin üzvləri məntiq elminə, eləcə də fəlsəfəyə L.Viqtenşteynin “Məntiqi-fəlsəfi traktat”larında irəli sürülmüş dil məntiqi ideyaları prizmasından yanaşırdılar. M.Şlik “Fəlsəfədə çevriliş” adlı əsərində yazırdı ki, fəlsəfə elm deyildir. L.Viqtenşteyn “Tractatus logica philosophicus” əsərində məntiqi pozitivizmin aşağıdakı prinsiplərini irəli sürdü:

- dil təfəkkürün sərhəddidir;
- bir dünya mövcuddur: faktlar və hadisələr;
- onlar müxtəlif təbiət elmləri tərəfindən təsvir olunurlar;
- cümlə - dünyanın xəritəsidir, çünki dünya ilə bir məntiqi formadadır;
- əgər dünya məntiqi olmasaydı, onu bir cümlə kimi təsəvvür etmək olmazdı;
- mürəkkəb cümlələr faktlardan təşəkkül tapmış elementar faktlardan ibarətdir.

XX əsrin 20-30-cu illərində Vyana məktəbi neopozitivizm adı altında “fəlsəfədə inqilab” missiyasını öz üzərinə götürdü. Özlərinin bütün fəaliyyətini “metafizikaya” qarşı mübarizəyə həsr edən neopozitivistlər həm də “mütləq ideya” və əənənəvi fəlsəfəyə qarşı da müharibə elan etdilər. Onlar fəlsəfəni “elmi etmək” (elmləşdirmək) xəttini götürmüşdülər. M.Şlik Viqtenşteyni təkrar edərək yazırdı: “Dünya özündə dünya deyil, dilimiz üçün dünyadır”.

Praqmatizm – ABŞ filosofu Ç.Pirs tərəfindən elan edilmişdir (1878). ABŞ-da, İngiltərədə və qismən də Fransada və İtaliyada yayılmışdır. Praqmatizmin banilərindən biri olan U.Ceyms 1907-ci ildə “Praqmatizm” əsərini yazır. Burada o, O.Berklinin, E.Maxın və Avenariusun subyektiv idealizmini daha da inkişaf etdirir. Ona görə anlayışlar və ideyalar duyğuların müxtəlif təsvir üsullarıdır, təfəkkür obyektiv gerçəkliyin inkişafı deyildir. O, məntiqdən əl çəkməyi məsləhət görürdü, deyirdi ki, insanlar rəasional dünyada yaşamağa adət etmişlər və onlar ondan əl çəkməlidirlər. Praqmatizmə görə bizim üçün faydalı nədirsə, o da həqiqətdir. Praqmatizmin digər bir nümayəndəsi C.Dyui “Fəlsəfənin yenidən qurulması” kitabında fəlsəfəni məntiqdən və başqa elmlərdən ayırmağa, bir növ onu “təkləməyə” çalışırdı. C.Dyui həm də sosial demokratiyanın görkəmli nümayəndəsi idi və marksizmə qarşı mübarizə aparırdı. C.Dyui fəlsəfəni reallıqdan və idrak problemlərindən uzaq durmağı məsləhət görürdü. C.Dyui fəlsəfəni elmdən də ayırmağı tələb edirdi. O, praqmatizmi instrument adlandırırdı. Təfəkkür anlayışları adamın faydalanması üçün quraşdırılmış instrumentlər, alətlərdir. Anlayışlar hər bir kəs üçün müxtəlif ola bilər, ona görə də onlar obyektiv deyillər. Daha doğrusu, “subyektiv obyekt yoxdur”. Bu da Berkli, Fixte, Max, Avenarius ideyalarından

qidalanırdı. İnsanlar anlayışları, mühakimələri, əqli nəticələri özlərinə faydalılıq dərəcəsinə görə uydurmuşlar, onlardan öz rahatlıqları üçün bir instrument kimi istifadə edirlər. Onlar təfəkkürü obyektiv reallığın insan beynində inikası kimi anlamaqdan uzaqdırlar, məntiq biologinin davamıdır. Praqmatizmin idrak nəzəriyyəsi aqnostisizmə əsaslanır. Onlara görə ideyalara uyğun gəlməyən heç bir reallıq yoxdur. Dünyada mövcud olan hər bir şey, hər hansı bilik təfəkkür prosesində yaranır, bizdən asılı olmayan dünya haqqında heç bir həqiqi bilik yoxdur. Con Dyui “İdrak və dərk olunan” əsərində göstərir ki, mövcud reallığın təfəkkürdən kənarda obyekt yoxdur, “mövcud olmaq – faydalanmaq deməkdir”. Müqayisə et: Berkli-esse est percipi; R.Dekart: Cogito ergo Sum “faydalı olan hər şey həqiqətdir”. Müqayisə et: ağlasığan hər şey gerçəkdir, gerçək olan hər şey ağlasığandır (əksinə). Həqiqət obyektiv deyil, relyativdir, subyektivdir, subyekt isə faydalılığına görə həqiqətdir. Faydalı deyilsə yalandır. Sovetlər dövründə praqmatizmin cəmiyyət və sosial nəzəriyyəsi (xüsusilə elita nəzəriyyəsi) Sidney Huk da daxil olmaqla ciddi tənqid edilmişdi. S.Huk deyirdi ki, ola bilsin demokratlar qalib gəlsin, amma demokratiya heç vaxt qalib gələ bilməz.

Semantik fəlsəfə cərəyanı dillə təfəkkürün münasibətləri baxımından çox maraqlıdır. Sözü mənə verən hissəsi semantikos, mənə adlanır. Bu cərəyanın nümayəndələri onu həqiqi elm, insanlar üçün sığınacaq yeri hesab edirlər. Termin ilk dəfə olaraq 1865-ci ildə ingilis dilində qanunlar əsasında gələcəyi görmək təlimi kimi işlənmişdir. Sonralar Fransız Mişel Brazulin əsərlərində (“Semantika”-1897) əsaslandırılmışdır. Cərəyanın iki qrupu vardır. Bir qrup məntiqin, qnoseologiyanın problemlərini işləyir və onların mətbu orqanı “Philosophy of science” jurnalıdır (Elm fəlsəfəsi). İkinci dəstə isə sosiologiya, pedaqogika, siyasət, etika məsələləri ilə məşğul olurlar. Onlar ETC adlı və s. beynəlxalq semantiklər ittifaqının jurnalını buraxırlar. Adı simvolikdir və nitqin qeyri-müəyyənliyini bildirmək üçündür. Onlar məntiqi pozitivizmlə çox yaxındırlar. Fərq ondan ibarətdir ki, məntiqi pozitivizm dilin və sözlərin formal quruluşunu təhlil etdiyi halda, semantiklər sözlərin və cümlələrin əhəmiyyətli olub olmaması haqqında fikir yürüdürlər. Semantik S.Çeyz vəzifələrini belə müəyyən edirdi:

- ayrı-ayrı fərdlərin düzgün fikirləşməsinə kömək göstərmək;
- fərdlər və qruplar arasında ünsiyyəti təkmilləşdirmək;
- normal olmayan ruhi halları sağaltmaq.

(The proper study of mankind. Jondon, 1950, p. 34). Semantiklər fəlsəfənin əsas məsələsini inkar edir yaxud ona nə “hə”, nə də “yox” deyirlər. Onlara görə dil şərti işarələrdən ibarətdir və heç bir obyektiv gerçəkliyi əks etdirmir. K.Marks deyirdi ki, dil fikrin bilavəsitə gerçəkliyidir. Təfəkkür isə obyektiv reallığın, ictimai varlığın insan beynində inikasıdır. Sözlər müxtəlif dillərdə müxtəlifdir. Məsələn: su вода, water, ab və s. amma mahiyyəti birdir: H₂O.

İnsanların bir-birlərini başa düşməmələrinin səbəbi sözlərin müəyyən anlayışları düzgün ifadə etməməsidir. Məsələn: istismar, pul, kapitalizm, sosializm, nasionalizm, müharibə və s. Semantiklərə görə dil təfəkkürlə vəhdətdə deyil. Dil sözlərdən ibarətdir, onlar isə mənəca müxtəlifdir və təfəkkürlə heç bir əlaqəsi yoxdur. Onlar öz ideyalarını ictimai həyata da belə tətbiq edirlər və iddia edirlər ki, istismar və s. insanların “söz əsiri” olmalarından irəli gəlir. Məsələn, semantik Hops yazır ki, insanların bədbəxtliklərinin əksəriyyəti insanların sözləri düzgün işlətməməsindən, bir-birlərini anlamamalarından irəli gəlir. Dili təkmilləşdirmək yolu ilə bu problemi aradan qaldırmaq olar. Bunun üçün isə ən yaxşısı təkmil dillərdən (məsələn, ingilis dilindən) istifadə olunmasıdır. Digər dil imkanları daha zəif olan milli dillərdən əl çəkilsin. Sovet dövründə semantik fəlsəfə mürtəce, zərərli bir cərəyan kimi təqdim olunurdu. Hazırda isə onun bu ikili xüsusiyyəti ilə birlikdə öyrənilməsi imkanı yaranmışdır. Azərbaycan Respublikasında müasir burjua fəlsəfi cərəyanlarının, eləcə də semantik fəlsəfənin ən yaxşı tədqiqatçısı BDU-nun professoru, fəlsəfə üzrə elmlər doktoru Fərman İsmayılovdur.

Elm fəlsəfəsi. Bu da əslində neopozitivizmin bir qolu olub özündə 4 mərhələni birləşdirir:

- A.Puanqaranın “Konvensionalizm” (müqavilə) nəzəriyyəsi;
- II və III pozitivizm cərəyanları;
- postpozitiv fəlsəfəsinin nümayəndələri K.R.Popper (1892-1994);
- T.S.Kun (1922-1996), P.Feyerabend (1924-1997), J.Jakatos (1922-1974).

Onların tədqiqat sahələrinə bunlar daxildir:

- elmdə işarələrin, simvolların rolu (semiotika);
- nəzəri aparatın elmin empirik bazasına münasibəti;
- elmin riyaziləşdirilməsi və formalaşması.

“Məntiqi empirizm” konsepsiyasına bunlar daxildir:

1.Tomas Samuel Kun – elmə “paradiqma” anlayışını gətirmişdir. Elmi inkişafın əsasını paradiqmaların bir-birini əvəzləməsi təşkil edir. Məsələn, Qeosentrik (Ptolemey) nəzəriyyəsinin Heliosentrik nəzəriyyəyə keçməsi, Nyuton-Mexanikasının-Eynşteynin nisbilik nəzəriyyəsinə keçməsi və s. Paradiqma müəyyən bir problemin qarşıya qoyulması və onun faktlar və s. əsasında həll edilməsidir.

2.Pol Feyerabendin “epistemoloji anarxizm” konsepsiyasına görə elm üçün heç bir vahid paradiqma yoxdur. Burada “hər şey mümkündür” prinsipi əsas rol oynayır.

3.K.Raymond Popperin “tənqidi rəasionalizm” konsepsiyasına görə hər bir elmi bilik hipotetiktir. Verifikasiya – falsifikasiya olur. Elmi metod – sınaq və səhvlər metodudur.

Analitik fəlsəfə və yaxud üzlərinin adlandırdığı kimi **sağlam fikir fəlsəfəsi** elm və anlayış fəlsəfəsidir. Üzləri C.E.Mur (1875-1958), B.Rassel (1872-1970), J.Viqtenşteyn (1889-1951), Q.Freyql (1848-1925) olan bu fəlsəfi cərəyan əslində pozitivizmin 3 mərhələsinin neopozitivizm adlanan cərəyanını təşkil edir. Onu məntiqi pozitivizm və linqvistik pozitivizm adlandırırlar. Onlar ən çoxu təhlillə əlaqədar olduğu üçün analitik fəlsəfə adını almışdır. Burada əsas məsələ dillə gerçəkliyin, təfəkkürün gerçəkliyə uyğunlaşdırılmasıdır. Bu cərəyanın nümayəndəsi Q.Freyql “məntiqi semantika” deyilən bir kosepsiya ilə çıxış edir. B.Rassel isə “məntiq atomizmi” ideyasını irəli sürmüşdür. O deyirdi: “Hər bir həqiqi problem fəlsəfi təhlilin problemi”. Müəllifin iki böyük əsərində: “Məntiqi fəlsəfi traktat” (1923) və “Fəlsəfi tədqiqatlar”da (1953) məntiq və linqvistika problemləri təhlil edilmişdir. Birinci kitabda “məntiqə təhlil”, ikincidə isə “ideal dil” konsepsiyasını irəli sürmüşdür. O, deyirdi: “Hər nə demək mümkündürsə, deyilə bilər. İfadə edilməsi mümkün olmayanlar haqqında isə susmaq lazımdır”.

Strukturalizm. Dillərin inkişafında iki mühüm istiqamət var.

1.Dillərin struktur elementlərinin inkişafı, yəni ayrı-ayrı dilləri struktur elementlərinə ayıraraq təhlil etmək. 2. Dillərin funksional inkişafı məsələsi, yəni dillərin funksiyalarının şaxələndərək inkişaf etməsi. **Birincilər** əsasən fəlsəfəyə və məntiqə, eləcə də dilçiliyə, **ikincilər** isə sosiologiya, sosial dilçiliyə, dil siyasətinə, sosial həyata aiddir. Klod Levi Stross “Struktur antropologiya” (1958) əsərində dildə əsas yeri leksikaya deyil, struktura verir. Yazır ki, dil unsuyatın mümkünlüyünü təminədən əməliyyatlar çoxluğu. O, öz tədqiqatlarında Freyding və Karl Yunqun psixika analizinə əsaslanır, miflərlə dillər arasında olan əlaqələri öyrənir. İbtidai xalqların dil və mədəniyyətini, mifologiyasını öyrənən alim bəzi xalqların dillərində ümumiləşdirmə qabiliyyətinin olmamasını görür. Elə xalqlar var ki, onların dillərində ümumiləşdirici anlayışlar yoxdur. Məsələn, quş əvəzinə ağacdakı quş, çöldəki quş və s. Müasir Qərbin sosiolingvistik ədəbiyyatında milli dillərin məhdudlaşdırılması çağırışları edilir. Bu da bu gün ölkəmizdə elan olunmuş dillərin və mədəniyyətlərin bərabər inkişafı prinsipilə uyğun gəlmir. Bizdə 2016-cı ildə multikulturalizm ili elan olunmuşdur. Bu da dilindən və dinindən asılı olmayaraq bütün xalqların eyni və sonsuz dərəcədə inkişaf perspektivlərinin mövcud olmasını təmin edir. Levi Stross miflərin strukturunu öyrənib bu qənaətə gəlir ki, miflərin

məntiqi ilə elmlərin məntiqi bir-birlərinə uyğun gəlir. O, struktur təhlilin digər humanitar elmlərin arasında da mümkünlüyünü qeyd edir. Jak Jakan (1901-1981) struktur linqvistikanın banisidir. Əsərlərində strukturalizmə və poststrukturalizmə geniş yer verən Mişel Fuko (1926-1984) “Söz və şeylər” (1986) əsərində “bilinin arxeologiyası” ideyasını irəli sürür. Burada problemin mərkəzində 4 mühüm amilin dayandığını qeyd edir: təcrübənin strukturu, discurs, tarixi apriori, epistema.

Hermenevtika. Qədim tarixə malikdir. Mənası təfsir, yazıya köçürmə, izah etmə, şərh etmə və s.dir. Dilin qrammatik təhlili, eyhamların açılması, tarixi reallığın öyrənilməsi, simvollar, anlayışlar və s. kimi məsələlər də hermenevtikaya daxildir. XX əsrdən başlayaraq xüsusi tədqiqat sahəsinə çevrilmişdir. Ən böyük nümayəndələri H.Q.Qardamer (1900-2002) və P.Rikerdir (1913-2005). H.Q.Qardamer yazır: “Dil özünü anlamanın gerçəkləşmədiyi universal mühitdir. Bu gerçəkləşmənin üsulu isə izah etmədir, dünyanın dil təcrübəsi mütləqdir, məcazların, ilahi dilinin öyrənilməsi, müqəddəs yazıların sirlərinin açılması və s.dir.

Bütün bu yuxarıda deyilənlər bunu deməyə imkan verir ki, müasir pozitivizmin məntiqə və dilə aid ideyaları böyük elmi maraq doğurur və onların öyrənilməsi zəruridir.

Açar sözlər: *neopozitivizm, məntiq, linqvistika, empiriokritisizm, maxizm, elm məntiqi, pragmatizm, semantik fəlsəfə, analitik fəlsəfə, strukturalizm, hermenevtika.*

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Hegel. Məntiq elmi. Bakı, 2005.
2. Mehdiyev R. Fəlsəfə. Bakı, 2010.
3. Zeynalov M. Fəlsəfə tarixi. Bakı, 2000.
4. Rzayev M. Fəlsəfə tarixi. Bakı, 2011.
5. Винделбанд В. История древней философии. Киев, 1995.
6. İsafilev M. Məntiq. Bakı, 1997.
7. Tağıyev Ə. Fəlsəfə. Bakı, 2011.
8. Əlizadə A. Antik fəlsəfə tarixi. Bakı, 2016.
9. İsmayılov F. XX əsr Qərbi fəlsəfəsi tarixi. II cild. Bakı, 2000.
10. Məmmədov Ə., Paşayeva A. Elmi idrak və onun dünyası. Bakı, 1997.
11. Кулизаде З. Четко-нечеткое постижение логики бытия. Баку, 2017.
12. Маковельский А.О. История логики. М, 1967.
13. Виггенштейн Л. Логико- философский трактат. М, 1971.
14. Yusifzadə Q. (red). Marksizmədək fəlsəfənin əsas inkişaf mərhələləri. Bakı, 1968.
15. Bəhmənyar Ə. Ət-Təhsil. Bakı, 1999.

Аликрам ТАГИЕВ

НЕОПОЗИТИВИЗМ: ЛОГИЧЕСКИЕ И ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ НАПРАВЛЕНИЯ

Резюме

В работе отмечается, что проблемы языка и логики разрабатываются в разных западных философских течениях, которые можно объединить под флагом – неопозитивизма. Здесь даются сведения о начальном и последующих этапах позитивизма, их представителях, отличительных особенностях и месте и роли в современной философии.

Ключевые слова: неопозитивизм, логика, лингвистика, эмпириокритицизм, махизм, научная логика, прагматизм, семантическая философия, аналитическая философия, структурализм, герменевтика.

Alikram TAGIEV

NEOPOSITIVISM: LOGICAL AND LINGUISTIC DIRECTIONS

Summary

In the work it is noted that the problems of language and logic are worked out in different philosophical trends which it is possible to combine under meaning of positivism. Here the data on initial and subsequent stages of positivism, their representatives distinguishing peculiarities, place and role in modern philosophy are offered.

Keywords: neopositivism, logic, linguistics, empiriocriticism, maxism, scientific logic, pragmatism, semantic philosophy, analytical philosophy, structuralism, hermeneutics.

Şəfəq HACIYEVA
e.i., AMEA Fəlsəfə İnstitutu

ANLAYIŞLARIN MAHİYYƏTİ, STRUKTURU VƏ FUNKSIYALARI*

Obyektiv gerçəkliyin dərk olunmasında istifadə edilən təfəkkür formalarından biri də anlayışlardır. Bu mövzunun öyrənilməsinə tələbat bizi əhatə edən ucsuz-bucaqsız kainatın sirlərini, dünyanın mənzərəsini, həyatımıza daxil olan gündəlik əşyaların sirlərini daha dərinləndirən öyrənmək, dərk etmək zərurətindən irəli gəlir. Anlayışların köməyiylə gerçəklikdəki predmet və hadisələrin dərk edilməsi insana anadangəlmə keyfiyyət kimi verilmir. Bu keyfiyyət yalnız təfəkkür praktikasında formalaşır və inkişaf edir. Məntiq elmi təfəkkürün strukturunu, forma və qanunlarını tədqiq etdiyindən, bu quruluşun sadə üsürü yəni fikir fəaliyyətinin “hüceyrəsi” hesab edilən anlayışların təhlilindən başlamaq zəruridir [1, s.131].

Anlayış fikirdir, ideal hadisədir, ona görə də ideal hadisələrin köməyi olmadan aləmi dərk etmək mümkün deyildir. Hər bir mücərrəd təfəkkür anlayış formasında həyata keçirilir. Anlayış insan təfəkkürünə xas olduğundan, biz predmet və hadisələrin daxili təbiətini, mahiyyətini anlayışların vasitəsilə dərk edir, gerçəklik haqqında yeni-yeni biliklərə yiyələnirik. Anlayış cisim və hadisələrin xarici əlamətlərini, onların ayrı-ayrı cəhətlərini deyil, cisim və hadisələrdəki mühüm, ümumi cəhətləri, onların bütövlüyünü, daxili əlaqəsini əks etdirir. Dediklərimizdən belə qənaətə gəlmək olar ki, anlayış cisim və hadisələrin ən ümumi, mühüm, zəruri xassə və əlamətlərini, cisim və hadisələr arasındakı əlaqə və münasibətləri beynimizdə əks etdirən fikirdir, təfəkkür formasıdır.

Anlayışlar birdən-birə yaranmır, onlar insanların maddi istehsalda fəaliyyəti nəticəsində formalaşır, hadisə və prosesləri düzgün əks etdirmək səviyyəsinə qədər yüksəlir. Hər bir anlayışın inkişaf prosesi iki istiqamətdə gedir:

1) elmin, texnikanın və mədəniyyətin inkişafında nail olduğumuz anlayışlar cilalanır, dürləşdirilir və abstraksiya səviyyəsinə qaldırılır;

2) köhnə anlayışlar dəyişdirilir ki, bunun da əsasında obyektiv gerçəkliyin mənzərəsini dəqiq əks etdirən yeni anlayışlar meydana gəlir [3, s.79].

Elmi anlayışların yaranması da idrakın müxtəlif üsul və metodlarını tətbiq etməklə yaranan mürəkkəb prosesdir. Elmi anlayışlar nə qədər doğru və mükəmməl olarsa, gerçəkliyi daha dərinləndirən əks etdirir. Biz cisim yaxud cisimlər sinfi haqqında məfhum yaradarkən bu sinfə daxil olan bütün cisimlər üçün ümumi və zəruri olan əlamətləri ayırıq, idrakın sonrakı gedişində isə təsadüfi, qeyri-mühüm əlamətlər atılır, cisim və hadisələrdəki əsas, mühüm əlamətlər sintezləşdirilir ki, bunlar da məfhumların məzmununu təşkil edir. Buna görə də anlayış boş, məzmunuz abstraksiya deyil, cisim və hadisələrdəki ümumi, mühüm əlamətlərin inikasıdır.

Hər bir elmin məzmununu onun istinad etdiyi məfhumlar, anlayışlar sistemi təşkil edir. Məsələn, fəlsəfədə “məkan”, “zaman”, “materiya”, “şüur” və i.a. anlayışlar vardır. Bu baxımdan yanaşdıqda elmi anlayışların inkişaf tarixi göstərir ki, hər bir məfhumun yaranması elmin və ictimai praktikanın nailiyyətləri əsasında həyata keçirilən elmi tədqiqatın mürəkkəb prosesidir, insan fikrinin həmin dövrdə müəyyən məsələdə əldə etdiyi nailiyyətlərin məcmusudur.

Anlayışların səciyyəvi cəhətlərini aşkara çıxarmaq məqsədilə ilk növbədə onun gerçəkliyin inikas forması olduğu və dillə, nitqlə də üzvi vəhdəti ön plana çəkilməlidir (2,s.98). Yəni məntiq

* Məqalə fəlsəfə ü.e.d., professor Əlikram Tağıyev tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

elmini bilmək bu mürəkkəb prosesi kortəbiilikdən şüurluluğa çevirməyə kömək edir, onu daha qısa və əlverişli formaya salır.

Bizi əhatə edən aləmin müxtəlifliyi, mürəkkəbliyi ayrı-ayrı xassələrə malik və öz aralarında müəyyən əlaqələrdə olan maddi cisimlərin çoxluğunun mövcudluğu anlayışların məcmusunu şərtləndirir. Bu cisimlərin, hadisələrin təbiətinin dərk, onların mahiyyətinin aşkara çıxarılması bu predmetləri əvəz edən və insan biliklərinin və elmlərinin inkişaf vasitələrinin olmasını tələb edir. Bu vasitələrdən biri anlayışlardır.

Anlayışlar məntiqin əsas tədqiqat predmeti olmaqla yanaşı hökmlərin, əqli nəticələrin, hipotizlərin, sübutların, elmi nəzəriyyələrin, yekun biliklərin qurulması üçün tədqiqat predmeti və vasitəsidir.

Anlayışların meydana gəlməsi, yaranması – insan təfəkkürünün təşəkkül tapmasının və inkişafının obyektiv qanunauyğunluğudur, yəni başqa sözlə ifadə etsək, bu prosesin ilkin şərtləri, şəraiti və səbəbləridir.

Təfəkkürümüzdə anlayışların meydana gəlməsi və mövcudluğunun əsasını bizi əhatə edən gerçəkliyin predmetli xarakter kəsb etməsidir. Başqa cür desək, gerçəklikdə keyfiyyət müəyyənliyinə malik olan ayrı-ayrı predmet və hadisələrin olmasıdır [1, s.131]. Məsələn, Yer, Günəş, kosmik səma, planetlər, çaylar, dağlar və s. Yəni belə predmetlərin mövcudluğu bizdə onlara uyğun anlayışların yaranmasına səbəb olur. Bizi əhatə edən gerçəklikdəki predmet və hadisələr rəngarəngdir, bir-birinə oxşar və fərqli cəhətləri vardır. Cisimlərin hər cür xassəsi, əlaməti, vəziyyəti onu bir predmet kimi xarakterizə edir, digərlərindən ayırır və dərk olunmasına kömək edir. Bütün predmet və hadisələr az və ya çox dərəcədə bir-birindən fərqlənir, müəyyən mürəkkəb xarakter daşıyır, öz aralarında əlaqəli olan elementlərdən ibarətdir və bunlar bu və digər xassələrə malikdir. Bu xassələr digər predmetlərlə müəyyən əlaqə və münasibətdədirlər. Cismin əlaməti onun digər cisimlərlə oxşar və fərqli cəhətləridir, başqa sözlə desək, predmeti konkret predmet kimi səciyyələndirən, onu başqalarından fərqləndirən cəhətlərdir. Əlamət dedikdə, predmetin göstəricisi, nişanəsi, cismin tanınma vasitəsi və s. bu kimi xassələri nəzərdə tutulur. Biz çox vaxt həyatın, dövlətin, böhranın, ümumiyyətlə gündəlik həyatımızda yaşadığımız, gördüyümüz, şahidi olduğumuz bütün hadisələrin əlamətləri haqqında mühakimələr yürüdür və müxtəlif qənaətlərə gəlirik. Lakin bu əlamətlərin birinin digərindən fərqləndirilməsi obyektiv xarakter daşıyır.

Predmetin, hadisənin əlamətləri çoxdur və müxtəlif xarakter daşıyır. Əlamətlər ümumi, fərqləndirici, mühüm, qeyri-mühüm, zəruri, təsadüfi, təkcə və s. yerlərə bölünə bilər. Bu bölgünün özü də nisbi xarakter daşıyır, çünki vaxtdan və şəraitdən asılı olaraq biri digərinə çevrilir, eləcə də bir qrup predmetlər üçün ümumi olan əlamət onları digər predmetlərdən fərqləndirdiyinə görə fərqləndirici kimi çıxış edə bilər. Bu o deməkdir ki, bir münasibətdə mühüm olan əlamət digər münasibətdə qeyri-mühüm, bəzi əlaqələrdə zəruri olan, digərində təsadüfi ola bilər [3, s.93].

Əlamətlər anlayışların əsasını təşkil edir və hər bir predmet özü- özlüyündə müxtəlif əlamətlər çoxluğuna malikdir. Cismin, hadisənin daxili təbiətini, onun mahiyyətini əks etdirən əlamətlər mühüm əlamətlər adlanır. Məsələn, “cinayət” anlayışının mühüm əlamətləri insanın qanunsuz olaraq azadlıqdan məhrum edilməsi, şərəf və ləyaqətinin tapdalanması, böhtan və s.-dir. Cismin, hadisənin mahiyyətini ifadə etməyən əlamətlər isə qeyri-mühüm adlanır. Şəxsin ixtisası, cinayətin nəticələri, iştirakçıların kəmiyyəti, əvvəlcədən danışqların olması və s. mühüm olmayan əlamətlərdir.

Anlayışların yaranmasına zərurət hər şeydən əvvəl onun əməklə, insanların maddi istehsal fəaliyyətilə üzvi əlaqəsindən irəli gəlir. Bu fəaliyyət prosesində insan gerçəkliyin ayrı-ayrı predmetinin sonsuz müxtəlifliyi ilə, təbiətə səmərəli təsir etmək məqsədilə bu predmetlərin

dərindən dərk edilməsi arasındakı labüd ziddiyyətlə qarşılaşır. Bu ziddiyyətlərin həllinin vasitəsi kimi anlayışlardan istifadə olunur.

Əlamətlər cinsi və növü əlamətlərə də bölünə bilər. Məsələn, canlılıq, tənəffüs etmək və s. insan üçün cinsi əlamətdirsə, mühakimə yürütmək qabiliyyəti, nitqin olması insanın növü fərqləndirici əlamətidir. Anlayışın səciyyəsi əlamətlərdən başlamalıdır. Cismin əlaməti onun digər cisimlərlə oxşar və fərqli cəhətləridir. Əlamətlər özü də ümumi, fərqləndirici, mühüm, qeyri-mühüm, zəruri, təsadüfi və s. yerlərə bölünür[2,s.101]. Bundan başqa, anlayışların yaranması prosesi də bəzi əməliyyatların əsasında gedir: müqayisə, analiz, sintez, mücərrədləşdirmə, ümumiləşdirmə.

Analiz- cismin, hadisənin onun öz əlamətlərinə, tərkib hissələrinə görə fikrən ayrılmasıdır.

Sintez – predmetin əlamətlərinin bir bütövdə fikrən birləşdirilməsi və onların arasındakı qarşılıqlı əlaqəni öyrənməkdir.

Müqayisə - bir cisim və hadisəni başqaları ilə tutuşdurmaq, bu və ya digər münasibətdə aralarındakı oxşar və fərqli əlamətləri aşkarlamaqdır.

Mücərrədləşmə - (latınca abstractio – təcrid etmə) predmet və hadisələrin bir sıra əlamətlərinin digərlərindən ayrılması, təcrid olunması yolu ilə fikrən sadələşdirilməsidir. Bu prosesin nəticəsi anlayışların sinonimi kimi abstraksiya adlanır.

Ümumiləşdirmə - bu və ya digər ümumi əlamətlər əsasında həmcins predmetlərin, onların qruplarının fikrən birləşdirilməsidir (1, s.133).

Bütün bu məntiqi üsullar öz aralarında sıx əlaqədə olmaqla vahid prosesi yaradır. Son nəticədə, müxtəlif məzmun alan fikir prosesi dəyişməz eyni formanı – anlayışı yaradır. Anlayışların yaranması prosesində müxtəlif predmet və hadisələr, onların xassələri “ dərkedici ələk” vasitəsilə ələnilir, bu və digər münasibətdə vacib və faydalı əlamətlər ayrılır, mühüm olmayan, təsadüfi xassə və tərəflər istisna olunur.

Elmi anlayışların yaranması idrakın müxtəlif üsul və metodlarını tətbiq etməklə yaranan mürəkkəb və uzun sürən bir prosesdir. İdrakın gedişində predmet və hadisəyə aid olan təsadüfi , qeyri-mühüm əlamətlər atılır, konkret məntiqi sinfə xas olan predmetlərdəki ümumi, vacib, zəruri əlamətlər sintezləşdirilir ki, bunlar da anlayışların məzmununu təşkil edir. Anlayış boş, məzmunuz abstraksiya deyil, predmet və hadisələrdəki ümumi, mühüm, zəruri əlamətlərin inikası, təzahürüdür.

Açar sözlər: *məntiq, məntiq elmi, fəlsəfə, anlayış, struktur, cisim, hadisə*

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. M. İsrailov: Məntiq kursu (dərslik). Bakı, “ Turan , 2001.
2. M. İsrailov: Məntiq (nəzəriyyə və praktika). Bakı: “Turan evi”,2005.
- 3.Z. Hacıyev: Məntiq. Bakı: Təhsil, 2007.

Шафар ГАДЖИЕВА

СУТЬ, СТРУКТУРА И ФУНКЦИИ ПОНЯТИЙ

Резюме

В представленной статье рассматриваются суть, структура и функции понятий. Понятие — это отражённое в мышлении единство существенных свойств, связей и отношений предметов или явлений, а также мысль или система мыслей, выделяющая

и обобщающая предметы определенной класса по общим и в своей совокупности специфическим для них признакам. Оставить абстрактности речи.

Понятия возникают как абстракции или обобщения из опыта; от результата трансформации существующих идей или от врожденных свойств.

Ключевые слова: логика, философия, понимание, структура, объект, событие

Shafag HAJIYEVA

THE ESSENCE, STRUCTURE AND FUNCTION OF CONCEPTS

Summary

The presented article considers the essence, structure and function of concepts. The concept is a unity of essential properties, connections and relations of objects or phenomena reflected in thinking; a thought or a system of thoughts that distinguishes and generalizes objects of a certain class by common and in their totality specific characteristics. The concept in its abstractness is opposed to the concreteness of perception. Also the concept opposes a word, which can be interpreted as a sign of the concept. Concepts arise as abstractions or generalizations from experience; from the result of a transformation of existing ideas or from innate properties

Keywords: logic, logic science, philosophy, essence, structure, object, event

OXUCU RƏYİ

BİRGƏ YAŞAYIŞ FƏLSƏFƏSİ VƏ MİLLİ İDENTİKLİYİN FORMALAŞMASI PROBLEMİNİN BƏZİ AKTUAL MƏSƏLƏLƏRİ

**(İlham Məmmədşadənin “Mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsir fəlsəfəsi və
almanların Cənubi Qafqazda məskunlaşması” əsəri haqqında düşüncələr)**

AMEA Fəlsəfə İnstitutunun direktoru, fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor İlham Məmmədşadənin “ Mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsir fəlsəfəsi və almanların Cənubi Qafqazda məskunlaşması” əsəri Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin “Cənubi Qafqaz regionunda alman məskənlərinin salınmasının 200 illiyi haqqında” Sərəncamında irəli sürülən ideya və tövsiyələrə uyğun olaraq YUNESKO üzrə Azərbaycan Milli Komissiyasının layihəsi çərçivəsində hazırlanmışdır. Kitabın ingilis dilinə tərcümə edilib nəşr edilməsi və keçən ilin sonlarında Berlində Almaniya Xarici İşlər Nazirliyində təqdimatının keçirilməsi bu maraqlı mövzuya xarici ölkələrdə də artan diqqətin göstəricisidir. Əlbəttə, ölkəmizdə almanların məskunlaşması məsələləri, bunun səbəbləri, tarixi mərhələləri və məskunların son əqibəti tarixçilərimiz tərəfindən tədqiqata cəlb edilmiş, bunlarla əlaqədar bir sıra kitablar və elmi məqalələr meydana çıxmışdır. Amma müxtəlif xalqlar arasında qarşılıqlı təsir mədəniyyəti fəlsəfəsinə və azərbaycanlıların almanlarla birgəyaşayış təcrübəsindən çıxarılan nəticələrə dair tədqiqat işləri, demək olar ki, yoxdur.

Təqdirə layiqdir ki, İ. Məmmədşadənin kitabında alman köçkünlərinin Cənubi Qafqazda taleyinin necə olduğu deyil, daha çox burada onların üzləşdiyi mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsir fəlsəfəsi araşdırılır, mədəniyyət və mənəviyyət məsələləri mədəniyyətlərin müxtəlifliyi və qarşılıqlı əlaqələri kontekstində nəzərdən keçirilir. Müəllif haqlı olaraq qeyd edir ki, qonşuluqda yaşayan xalqlar , eləcə də hətta bir-birindən coğrafi mənada uzaqda yaşayan xalqlar mədəniyyətlərinin birbaşa və ya hər hansı vasitə ilə qarşılıqlı təmasları nəticəsində bir-biri ilə , həmçinin digər mədəniyyətlər ilə birgəyaşayış fəlsəfəsini formalaşdırırlar. Müəllif yazır ki, bu kontekstdə dərk edilməsi zəruri olan bir neçə maraqlı və mühüm sual meydana çıxır: birincisi, xalqın digər xalqlar və mədəniyyətlərlə yanaşı mövcud olma təcrübəsi və onun dərk edilməsi fəlsəfəsi arasında hansı münasibətlər vardır və ümumiyyətlə, belə münasibətlər mövcuddurmu? İkincisi, bir-birindən fərqlənən xalqlar və mədəniyyətlər arasında birgəyaşayış təcrübəsi necə yaranır və nə üçün bu məsələnin öyrənilməsinin zəruriliyi bizim dövrümüzdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir?

Əsərdə qeyd edildiyi kimi, müxtəlif dinlərə, mədəniyyətlərə mənsub olan və fərqli məkanlardan gəlmiş bir çox xalqlar ölkəmizdə həmişə isti sığınacaq tapmışlar. İndi, multikulturalizm və tolerantlığın mahiyyəti barədə düşüncələrin bütün dünya siyasətçilərinin diqqət mərkəzində olduğu bir zamanda, bizim başqa xalqlarla yanaşıyaşama üzrə mental təcrübəmiz onlarda müəyyən maraq doğurur və bu bizim özümüz üçün də diqqətçəkicidir. Xüsusilə də, müstəqillik əldə edildikdən sonra bu məsələlər xalqımızın tarix və fəlsəfəsində çox aktual olmuşdur.

“Bizi, həm də bu təcrübədə nəyin müasir dövrün tələblərinə, dünyanın global ölçüdə mövcudluğuna uyğun və global etika adlanan fenomenə daxil olması məsələsi maraqlandırır”- deyən müəllif bu əsərin bizim digər mədəniyyətlərlə birgə mövcud olma təcrübəmizin təhlili və fəlsəfi dərkinə, eyni zamanda günümüzün bu sahədəki çağırışlarına cavab vermək istəyinə xidmət etdiyini vurğulayır . Həqiqətən də bu gün, mədəniyyətlərin dialoqu və həmrəyliyi ideyasının bizim üçün aktual olduğu bir vaxtda sülhsevərlik, tolerantlıq və dəyərlərimizi dünyaya çatdırmaq üçün başqa xalqlarla birgəyaşama təcrübəmizdən inkişafımız üçün necə istifadə etdiyimizi anlamaq vacibdir. Müəllif yazır ki, ölkəmizə gələn və ya göndərilən köçkünlərlə yanaşı yaşama

təcrübəsindən çıxardığımız nəticələrin öyrənilməsi bizim yalnız ünsiyyət prosesinin özündə necə dəyişdiyimizin deyil, həm də keçmişdə qazandığımız təcrübəni yenidən mənalandıraraq, bu təcrübədən bu gün istifadə etmək şansını necə əldə edə biləcəyimizin dərk olunmasını nəzərdə tuturuq. Şübhəsiz ki, bu özünüdəyişdirmədə nəse itir (keçmiş və indinin köhnə anlamı), lakin biz bir çox şeylər də qazanırıq (o cümlədən keçmiş və indinin yeni dərkini).

Azərbaycanda bir neçə miqrasiya dalğasının olduğunu və bunları ümumi şəkildə təhlilə cəlb edən müəllif Prezident İlham Əliyevin “Cənubi Qafqaz regionunda alman məskənlərinin salınmasının 200 illiyi haqqında” Sərəncamının mədəniyyətlərin qarşılıqlı əlaqələrini və bu təcrübəni öyrəniş yarmağın necə böyük əhəmiyyət daşıdığını göstərir. Bizim bugünkü həyatımızda mədəniyyətlərarası qarşılıqlı əlaqələr sahəsində qazandığımız təcrübə göstərir ki, biz öz ənənələrimizi qoruyub saxlayırıq, bunlar isə bizə bir çox mövcud problemlərin həllində kömək edir. Ənənələr təcrübədə sınaqdan keçir, ona görə də onlar yenidən təfsir edilir, mənalandırılır ki, insanlara yeni şəraitdə də xidmət etsin.

Qeyd etmək lazımdır ki, müəllifin almanların Cənubi Qafqazda məskunlaşması təmsalında mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsir fəlsəfəsi haqqında düşüncələrini Azərbaycan və alman filosoflarının və tarixçilərinin ideyalarına əsaslanmaqla irəli sürməsi maraqlıdır.

Kommunikasiyaların əhəmiyyətini, onların cəmiyyətlərin sosial və digər transformasiyalarında rolunun dərkini, insan və ideyalar mübadiləsinin sürətlənməsini şərtləndirmiş qloballaşma keçmişin mahiyyətinə və cəmiyyət, xalq və millətlərin təşəkkülü proseslərinin tədqiq olunması üsullarına münasibəti kökündən dəyişir. Mədəniyyət və mədəni mübadilə keçmiş və indini dərk etməyimizdə mühüm amilə çevrilir.

Müəllif haqlı olaraq qeyd edir ki, bizdə intellektual təcrübəmizin ayrılmaz hissəsi kimi ənənəvi multikultural təcrübə təşəkkül tapmışdır. Məhz o, mədəniyyətlərin ünsiyyəti və dialoqu mühitinin yaranmasına imkan yaradır. Məlum olduğu kimi, ənənəvi cəmiyyətdə identiklik dəyişmir, o, gerçəklikdir. Qonşular onun üçün təhlükə yaratdıqda o sakral, ülvə yaxud xüsusilə məhrəm mahiyyət kəsb edir. Bu zaman o, qoruyucu, müdafiə xarakteri daşıyır.

Müəllifin fikrincə dəyərlərin, o cümlədən sakral dəyərlərin dərkinə yuxarıda ifadə olunan yanaşma Azərbaycanın sosiomədəni modernləşməsinə yeni münasibəti də səciyyələndirir. Əvvəllər elmi və ictimai ədəbiyyatda hesab olunurdu ki, sekulyarlaşma (dünyəviləşmə) modernləşmə ilə ayrılmaz surətdə bağlıdır, lakin indi aydın olur ki, cəmiyyət sakrallığın müxtəlif təfsirləri arasında tələb olunan konsensusun köməyi ilə, lakin mütləq qarşılıqlı hörmət saxlanılmaqla, modernləşə bilər (postsekulyarlıq). Bu məqam azərbaycanlıların almanlarla yanaşılaşma təcrübəsinə müraciət etdikdə önəmlidir. Bu təcrübənin dərin tarixi kökləri göstərir ki, keçmişdə də ölkədə təbii şəkildə müsəlmanlar və xristianlar arasında qarşılıqlı münasibət və qarşılıqlı hörmət sahəsində konsensus təşəkkül tapmışdır.

S.Hantinqton özünün məşhur “Sivilizasiyaların toqquşması” kitabında identikliklərin böhranından, qloballaşma dövründə sivilizasiyaların toqquşmasından yazaraq böhrana təkan verən iki amili: sivilizasiya identikliyinə keçidi və radikal millətçiliyi qeyd etmişdi. İ. Məmmədzaadənin fikrincə, dünya bu böhranla dəfələrlə qarşılaşıb və hər dəfə onun öhdəsindən gəlmişdir. Şübhəsiz, qlobal dünya münafişəlidir və S.Hantinqton öz baxışlarında ideyaların, sivilizasiyaların qarşıdurmasının inkişafa impuls verdiyini göstərən A.Toynbi ənənəsini davam etdirir. Müəllifin fikrincə, mübarizə və toqquşmalar müasir dövrdə ara vermir, lakin bu, sivilizasiyaların dialoqunu inkişaf etdirmək imkanlarını, dialoqun yalnız qonşu mədəniyyətlər deyil, bir-birinə yaxın olmayan mədəniyyətlər arasında da mümkün olduğunu inkar etməyə əsas vermir. Bütöv bir tam kimi “düşünülən dünya ideyası” başqa mədəniyyətlərin əhəmiyyətinin etiraf edilməsini nəzərdə tutur. Üstəlik, ayrı-ayrı mədəniyyətlər daxilində mühüm əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardım təcrübəsi toplanmışdır, hərçənd çoxlu düşmənçilik təcrübəsi də vardır. S.Hantinqton münafişələrin mənbəyi qismində, soyuq müharibə dövrü toqquşmalarında olduğu kimi iqtisadiyyatı və ideologiyaları deyil,

mədəniyyəti göstərir. Lakin o unudulur ki, mədəniyyət yalnız ayırmır, o həm də birləşdirməyə qadirdir.

Bakıda Azərbaycan Prezidentinin təşəbbüsü ilə ardıcıl beynəlxalq humanitar forumların keçirilməsi və həmin forumların materialları aydın şəkildə göstərir ki, dünyada mədəniyyətlərin dialoqu nəzəriyyəsinin formalaşdırılmasına yönəlmiş ciddi təmayül mövcuddur. Qeyd olunmalıdır ki, onun işlənilib hazırlanmasına Azərbaycan filosofları, o cümlədən təqdim olunan kitabın müəllifi müəyyən töhfə vermişlər.

İ. Məmmədzaadə yazır ki, dialoqu insanlar aparır, buna görə də o, sistem kimi bütün mədəniyyət xüsusunda aparılmır, onu təhdid etmir. İnsan və təsisatlar identikliyi və onun təməl dəyərlərini müəyyən edir, lakin dialoq insanların özünüdərkini və özünüduymasını dərinləşdirir, həm onları, həm də onların institutlarını gücləndirir. Buna görə də mədəniyyətlərarası dialoq, bir qayda olaraq, həm praktik, həm də nəzəri xassəli konkret problemlərin həlli kontekstində səmərəlidir.

Bizim keçmişi dərk etmə təcrübəmiz göstərir ki, cəmiyyətlər nadir hallarda tamamilə homogen, eyni mənşəli olur. Bir qayda olaraq, onlar müxtəlif mədəniyyətləri ehtiva edir. Mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsiri, mədəniyyətlərin bu və ya digər dərəcədə kortəbii dialoq təcrübəsi bütün cəmiyyətlərin tərkib hissəsidir.

Bəzi alimlər hesab edirlər ki, yalnız homoloji baxımdan bənzər mədəniyyətləri müqayisə etmək olar, analoq oxşarlığı isə mədəniyyətlərin bənzərliyi və fərqlərinin təhlilini yalnız çətinləşdirir. Buna görə də onlar hesab edirlər ki, xristianlıq və islamı, avtohton xalqlar və miqrantlar arasında analoq oxşarlığını və s. müqayisə etmək olmaz. İ. Məmmədzaadə bu kimi fikirlərin əsaslı olmadığı qənaətinə gəlir.

Aydındır ki, qloballaşma şəraitində bütün mədəniyyətlər heç də bir-birinə bənzər deyildir, lakin bununla belə, bütün fərqlərə rəğmən, dünyanın informasiya dövrünə, qloballaşma dövrünə qədəm qoyduğunu göstərən proseslər gedir. Bu isə onu göstərir ki, natamam yaxud analoq oxşarlığı müxtəlif mədəniyyətlərin nüvəsində dəyişikliklərə səbəb olur.

Müasir Azərbaycanda mədəni müxtəlifliyin birləşdirici qüvvəsi qismində mədəniyyətimizin keçmişi və indisinin bütün spesifikliyini və komponentlərini, o cümlədən digər mədəniyyətlərlə qarşılıqlı mədəni təsir təcrübəsini ehtiva edən azərbaycançılıq ideologiyası olmuşdur. Bu xəttin əsasını qoymuş ümummilli lider Heydər Əliyev dəfələrlə ölkənin “xüsusi” çoxmədəniyyətli özünəməxsusluğunu vurğulamışdır. O həmçinin hesab edirdi ki, Azərbaycanın keçmişi və bu günündə həmin element və komponentləri, keçmişin ənənələri və müasir davranış modellərinin qaribə qarşılıqlı əlaqəsini müəyyən etmək mümkündür.

Əsərdə göstərilir ki, müxtəlif tarixi dövrləri tədqiq edərkən lokal mədəniyyətlərin və universal mədəniyyətin qarşılıqlı təsirində ümumi və xüsusi fəlsəfəsinə və dialektikasına müraciət etmək lazımdır. Fəlsəfi baxımdan multikulturalizm həm hər bir ayrıca xalqın, həm də bütün dünyanın müasir mədəniyyətinin tərkib hissələrinin vahidliyi və müxtəlifliyinin tanınması, habelə onların uzlaşdırılmasında ölçünün başa düşülməsidir. Vahidlik və müxtəlifliyin uzlaşdırılması axtarışlarında uğur daha çox keçmişin təcrübəsini indiki zamanda görmək və onun perspektivlərini müəyyən etmək kimi rəşional bacarıqla bağlıdır. Belə material fəlsəfənin tarixi hissəsində bir o qədər də dərk olunmamışdır. Azərbaycan dilini götürsək, onda da müxtəlif dillərdən alınma sözlər tapmaq mümkündür, eposla müraciət etsək, burada da xeyli müxtəlif mədəni qatlar mövcuddur.

Müasir dövrdə vahidlik və müxtəliflik arasında ölçü məsələsi həm də müəyyən siyasət, iqtisadiyyat, hüquqi həllər tələb edir, lakin bundan ötrü bu məsələnin keçmişdə və indi dəyərlər səviyyəsində necə həll olunduğu, keçmişdə və indi mədəniyyət polifoniyasının təsvirinə kömək edən anlayışların məzmununun zaman ərzində necə dəyişdiyi müəyyən olunmalıdır.

İ. Məmmədzaadənin fikrincə, milli mədəniyyətlərin inkişafında fərqlərin dərk edilməsi həm onun çoxmədəniyyətli əsaslarının tədqiqi, həm də sərhədləri ləğv etməyin, mədəni təcrübələrin

ünsiyyəti və müxtəlifliyi üçün şərait yaradan ümumi qlobal mədəniyyət və etika mövzusunda düşüncələrə marağı aradan qaldırmamalı, əksinə, şərtləndirməlidir.

Biz Orta əsrlər Azərbaycan filosofları Bəhmənyar, Nizami, Nəsimi, Füzuli, Şəbüstəri və başqalarının ideyalarına müraciət edərkən görürük ki, onlar, bir qayda olaraq, müxtəlif etnik mənşəli insanlar arasında məhəbbət, yəhudi, məsihi və İslam peyğəmbərlərinin böyüklüyü, bilik, etiqad və zəkanın xeyrə xidmət etməli olduğu barədə ideyaları müdafiə edirdilər. Yada salmaq olar ki, N.Tusi insanlar arasında harmoniya yaradılması yolları haqqında düşünürdü. Bu ideyalar eyni dərəcədə aydın şəkildə XVIII, XIX və XX əsr filosoflarının, tarixçilərinin, alimlərinin və maarifçilərinin baxışlarında təmsil olunmuşdur.

Müəllif vurğulayır ki, Azərbaycan tarixən müxtəlif etnosların, konfessiyaların burada yaşadığı, fərqli adət-ənənə və həyat tərzinin yanaşı mövcud olduğu və hazırda polikültür sabitliyin olduğu və tolerantlıq dəyərlərinin prioritet təşkil etdiyi yer olaraq qaldığı ölkədir. Eyni zamanda, qloballaşma milli identiklik üçün ən çətin sınaq oldu – bunu bir çox alimlər etiraf edirlər. Təəssüf ki, onların əksəriyyəti bu çətinliklərin aradan qaldırılmasında dövlət və liderin gücünü lazımı qədər qiymətləndirmirlər. Digər birlik, xalq və mədəniyyətlərə münasibətimizin identikliyəmizin inkişafında oynadığı rol da layiqincə qiymətləndirilmir. Aydındır ki, bizim digər etnik qruplarla, o cümlədən almanlarla, ruslarla, yəhudilərlə və b. ilə yanaşıyaşayış təcrübəmizdən yeni şəraitdə istifadə oluna bilər. Beləliklə, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin almanların Cənubi Qafqaza köçürülməsinin 200 illiyi haqqında Sərəncamı cəmiyyətə çoxəsrlik multikulturalizm təcrübəsinə münasibət haqqında mesaj kimi çıxış edir.

İ. Məmmədzaadə yazır ki, yalnız fəlsəfi yanaşma milli ideyaya keçmişdəki, bugünkü və gələcəkdə olacaq konseptual surətdə əsas çağırışları aşkar etməyə, onlara tarixin müxtəlif mərhələlərində cavab verilməsində dövlət və liderin rolunu dərk etməyə imkan verir. Filosoflarımız bir çox əsərlərində bu məsələləri təhlil edirlər. Bu kontekstdə filosof- akademik Ramiz Mehdiyevin 2017-ci ildə Moskvanın «Политическая энциклопедия» nəşriyyatı tərəfindən çap edilmiş “Qlobal transformasiyalar dövründə Azərbaycan milli ideyası” monumental əsəri həqiqətən böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu kitabda müasir Azərbaycan milli ideyasının nə olduğunun konsepti verilir, onun inkişafında mədəniyyətin tutduğu yer, həmçinin zamanın çağırışlarına cavab verilməsində dövlət və liderin, milli ideologiyanın rolunun dialektikası göstərilir.

Kitabda qeyd olunur ki, hər millət öz tarixinə malikdir. O, müstəqil dövlətin yaradılmasından güclü və inkişaf etməyə qadir olan dövlətə doğru bir yol keçir. Beləliklə, milli ideya liderlə, dövlətlə, onun təşəkkülü və inkişafı ilə sıx bağlıdır. Bu məsələlərin əsas leytmotivi də, elmi-fəlsəfi və ideoloji aktuallığı da ölkənin zamanın çağırışlarına cavab vermək iqtidarında olması üçün milli ideyanın necə olması ilə müəyyən olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, bir çox tədqiqatçılar milli ideyanın inkişafında dövlət və liderin rolunu lazımcə qiymətləndirmirlər və zənnimizcə, bu, onunla əlaqədardır ki, XX əsrdə siyasi araşdırmaların mərkəzində daha çox birlik, xalq, siniflər, kütlə və vətəndaş cəmiyyəti yerləşirdi. XX əsrin sonunda ölkə qarşısında bütün kəskinliyi ilə müasir müstəqil dövlətin yaradılması vəzifəsi durduğu zaman, milli dövlət quruculuğunda liderin, millətin inkişafında isə dövlətin rolunun, liderin qonşu xalqlar xüsusunda həmrəylik siyasətini formalaşdırmasının və öz xalqının təcrübəsinin ən yaxşı xüsusiyyətlərinə əsaslanmasının nə dərəcədə vacib və əhəmiyyətli olduğu bizə aydın oldu.

Azərbaycan öz müstəqilliyinin ilk illərində - 1991-1993-cü illərdə zamanın çağırışlarına cavab verə bilmirdi, əsasən ona görə ki, ölkə rəhbərliyi vəziyyəti dərk etmir, yeni strategiyalar təklif edə bilmir və hər şeydən əvvəl, cəmiyyətin özünün mənafeyinin nəzərə alınmasının lazım olduğunu nəzərə almırdı.

Heydər Əliyev elə məhz xalqın istəklərini doğruldan lider oldu. Azərbaycan xalqı zəruri keyfiyyətlərə və idarəçilik səriştəsinə, bilik və təcrübəyə malik olan, ən başlıcası isə xalqı tərəqqiyə doğru aparmaq üçün onun etimadını qazanmış lideri seçərək, taleyini öz əlinə ala bildi.

Heydər Əliyevi ölkəyə görə məsuliyyəti öz üzərinə götürməyə qadir olan bir lider hesab edən insanların etimadı onun Azərbaycan prezidenti seçilməsi üçün həlledici şərt oldu.

Heydər Əliyev xalqın etimadını, hər şeydən öncə, ona görə doğrultdu ki, onun mahiyyəti aşağıdakından ibarət təsirli strategiya və fəlsəfəsi var idi: hər bir millətin öz inkişaf yolu vardır, amma o, başqalarının da təcrübəsini nəzərə almaya bilməz.

Heydər Əliyev xalqımızın Azərbaycanın müxtəlif yerlərində məskunlaşmış almanlara böyük hörmətlə yanaşdığını dəfələrlə vurğulamışdır. O, çox istəyirdi ki, ölkəmizin alman xalqı ilə əlaqələri qırılmasın və öz davamını tapsın. Çünki dövlət müstəqlliyinin, milli identikliyin qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsi ayrılmaz surətdə dünya birliyinə, ümumdünya məkanına inteqrasiya ilə bağlıdır.

İ. Məmməd zadə əsərdə vurğulayır ki, mahiyyəti və mənasını Heydər Əliyevin öz siyasəti, bütün həyatı ilə ifadə etdiyi azərbaycançılıq ideologiyası bütün cəmiyyətin qəbul etdiyi bu günün və gələcəyin müasir mənəvi, siyasi-mədəni və tarixən zənginləşdirilmiş dərkidir. Aydın olur ki, Heydər Əliyev güclü, nəinki öz təsisatları, həm də cəmiyyətlə, onun dəyər və əənələri ilə birliyi sayəsində güclü olan dövlət konseptinin əsaslarını yaratmışdır. Görünür, həm də buna görə Prezident İlham Əliyevin Azərbaycanın inkişafı və müasirləşdirilmə -sinə yönəlmiş səmərəli siyasəti bütün sahələrdə - iqtisadiyyatda, demokratik islahatlarda, mədəni quruculuqda, xarici siyasətdə uğurla davam etdirilir. Bu da xüsusi əhəmiyyət daşıyır – həmin ideologiya müxtəlif xalqları, mədəniyyətləri, əənələri, konfessiyaları özündə üzvi surətdə birləşdirir. Mədəni müxtəliflik və multikulturalizm siyasəti də öz mənbəyini məhz bu özünüdərkə və siyasi xəttə tapır. Azərbaycançılıq ideyası bütövlükdə Azərbaycanda yaşayan və onu öz Vətəni hesab edən bütün etnik-dini qruplar üçün birləşdirici amildir.

Ulu öndər Heydər Əliyevin strateji kursunu davam etdirərək və yaradılmış sosial-iqtisadi bazaya əsaslanaraq Prezident İlham Əliyev zamanın yeni çağırışlarına müdrikliklə cavab verir, bu isə sənaye cəmiyyəti problemlərini sürətlə həll etmək və postsənaye (informasiya) cəmiyyəti quruculuğuna keçmək deməkdir. Eyni zamanda, Prezident cəmiyyətin bütün sahələrinin yenilənməsinə çalışır. Demək olar ki, onun bu yanaşması Azərbaycanın inkişaf yollarının innovation dərkinin daimi axtarışdır. Bu kontekstdə Azərbaycan filosoflarının modernləşmə nəzəriyyəsini dərinlən tədqiq etməsi, onun müxtəlif mərhələlərini təhlil etməsi və keçmişin cəmiyyətin müasirləşdirilməsinə kömək edə bilən fenomenal xüsusiyyətlərini dərk etməsi nəzəri əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycanın milli ideya fəlsəfəsi, azərbaycançılıq haqqında və alman köçkünlərinə münasibətin bizim üçün əhəmiyyətinin yalnız tarixi kontekstlə məhdudlaşmadığı barədə öz orijinal fikirlərini irəli sürən İ. Məmməd zadənin fikrincə azərbaycanlılar həmişə bundan çıxış etmişlər ki, burada yaşayan bütün insanlar xalqımızın, mədəniyyətimizin, adət və əənələrimizin ayrılmaz tərkib hissəsidirlər.

Eynulla MƏDƏTLİ
AMEA Fəlsəfə İnstitutunun elmi işlər üzrə direktor müavini,
fəlsəfə ü. f. d., dosent

**Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının
dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlər
qarşısında məqalələrin qəbulu ilə bağlı qoyduğu tələblər:**

1. Məqalələr Azərbaycan, rus, türk və ingilis dillərində çap olunmuş şəkildə və elektron variantda təqdim olunmalıdır. Məqalənin yazıldığı dildən əlavə digər 2 dildə xülasəsi verilməlidir. Məqalələrin həcmnin 8-10 səhifə, xülasələrin 8-10 sətir olması tövsiyə olunur.
2. Məqalələrin müxtəlif dillərdə olan xülasələri bir-birinin eyni və məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır. Xülasələr elmi və qrammatik baxımdan ciddi redaktə olunur.
3. Mövzu ilə bağlı elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı ya əlifba ardıcılığı ilə yaxud istinad olunan ədəbiyyatların mətnində rast gəlinədiyi ardıcılıqla nömrələnməli və məsələn, (1) və ya (1, s.119) kimi işarə olunmalıdır. Eyni ədəbiyyata mətnində başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.
4. Məqalə müəllifin işlədiyi kafedrada yaxud şöbədə müzakirə olunmalı və iclasın protokolundan çıxarış redaksiyaya təqdim edilməlidir.
5. Məqalələrin mətnləri Azərbaycan dilində latın əlifbası, rus dilində kiril əlifbası və ingilis dilində ingilis (ABŞ) əlifbası ilə Times New Roman – 14 şrifti ilə 1,5 intervalla yığılmalıdır.
6. Məqalələr rəyçilərin gizli rəyindən sonra sahə redaktoru və ya redaksiya heyətinin mütəxəssis üzvlərindən biri tərəfindən çapa təqdim olunur.
7. Elmi məqalələrin sonunda elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə verilməlidir.
8. Hər bir məqalədə UOT indekslər və ya PACS tipli kodlar və açar sözlər göstərilməlidir. Açar sözlər üç dildə verilməlidir.
9. Məqalələrdə müəllif(lər)in adı və soyadı, işlədiyi müəssisə və onun ünvanı, müəllifin elektron poçt ünvanı göstərilməlidir.
10. Məqalələrin sonundakı ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalara və s. istinadlara üstünlük verilməlidir.
11. Jurnalda baxılan elm sahəsində qabaqcıl olan dünya ölkələrindən daxil olan məqalələrin çapına da yer verilir.
12. Jurnal yalnız öz profilinə uyğun məqalələri dərc edir.

Yuxarıda göstərilən şərtlərə uyğun olmayan məqalələr redaksiya

heyəti tərəfindən qəbul edilmir

**Требования Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте
Азербайджанской Республики к научным изданиям при
приеме статей, отражающих основное содержание диссертации**

1. Статьи должны быть представлены на азербайджанском, русском, турецком, английском языках в напечатанном виде и электронном варианте. К статье, написанной на одном языке, должны быть даны резюме на двух языках. Рекомендуется статьи представлять объемом 8-10 страниц, а резюме 8-10 строчек.
2. Резюме к статьям на различных языках должны быть идентичные и соответствовать содержанию статьи. Статьи должны быть тщательно отредактированы с научной и грамматической точек зрения.
3. Должны быть ссылки на научные источники, связанные с темой. Список литературы, приведенный в конце статьи должен быть дан в алфавитном порядке или пронумерован в порядке встречающейся в тексте ссылки на литературу, как например, (1) или (1, с.119). Если в статье встречаются повторные ссылки на одну и ту же литературу, тогда эта литература должна быть дана под предыдущим номером.
4. Статья должна быть обсуждена на кафедре или отделе, где работает автор и выписка из протокола собрания должна быть представлена редакции.
5. Текст статей на азербайджанском языке должен быть дан латинским алфавитом; на русском языке – кириллицей; английском языке – английским алфавитом (США), Тимес Нев Роман – 14 шрифтом, 1,5 интервала.
6. Статьи могут быть представлены к печати после получения тайного отзыва со стороны отраслевого редактора или специалиста из членов Редакционного совета.
7. В конце статьи автор должен сказать о научной новизне работы, прикладном значении, экономической пользе, соответствующей характеру статьи.
8. В каждой статье должны быть даны индексы типа УДК и ПАЪС, а также ключевые слова на трех языках.
9. В статье должны быть указаны имя и фамилия автора, место работы, его адрес и электронная почта.
10. В списке литературы предпочтение должно быть дано ссылкам из статей, монографий и т.д., написанных за последние 5-10 лет.
11. В журнале помещаются статьи, поступающие из разных стран мира с развитой наукой.
12. Журнал печатает статьи, соответствующие его профилю.

**Статьи, не отвечающие вышеизложенным требованиям,
не принимаются Редакционным советом.**

**Requirements of the Supreme Attestation Commission under the
Azerbaijan Republic President to be fulfilled at acceptance of the
articles comprising the basic conclusions of the theses by the scientific
editions recommended for publication**

1. Articles should be submitted in Azerbaijani, Russian, Turkish, English languages in printed form and electronic version. In addition to the article written in one language, two summaries of it in other languages are to be presented. It is recommended to present an 8-10 page articles and summary in 8-10 lines.

2. Summaries to articles in different languages should be identical and in conformity with the contents of the article. The articles should be carefully edited from the scientific and grammar point of view.

3. There should be references to the scientific sources connected to the theme. Literature list cited at the end of the article is to be given either alphabetically or numbered in order of reference to literature met in the text, as for instance (1) or (1, p.119). If in the article there are met the repeated references to one and the same literature, this literature should be given under the previous number.

4. Article is to be discussed in a chair or department where the author works, an extract from the minutes is to be submitted to the editorial board.

5. Text of the articles in Azerbaijani should be typed by Latin alphabet, in Russian – by Cyrillic alphabet, in English – by English alphabet (USA), Times New Roman – 14 font, 1,5 line spaced.

6. Articles may be submitted to the press after receiving the secret reference on the side of the branch editor or an expert from the members of the editorial staff.

7. In conclusion of the article the scientific innovation of the work, importance of applying, economic advantage corresponding to the scientific field and character of the work should be clearly indicated.

8. In every article the indices of UDC and PACS type, as well the keywords in three languages should be indicated.

9. In article an author's name, surname, his work and home addresses and e-mail are to be indicated.

10. In Literature List the preference should be given to references from the articles, monographs and oth. written for last 5-10 years.

11. In the journal there is a room for the articles coming in from the different countries of the world with advanced science.

12. The journal publishes only those articles which are in conformity with its profile.

**Articles not meeting the above mentioned requirements
are not accepted by the editorial board.**

ELMİ ƏSƏRLƏR

Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal

№ 1(30) 2018

Redaktorlar:

**Svetlana CABBARLI, Xuraman TURABOVA,
Solmaz QURBANOVA, Rəhilə HƏSƏNOVA, Səbinə MUSTAFAZADƏ**

Kompyuter tərtibatı və dizayn:

AYTƏKİN SADIQOVA

Texniki redaktor:

OKTAY YUSİFOV

SCIENTIFIC WORKS

The international scientific and theoretical journal

№ 1(30) 2018

Editors:

**Svetlana JABBARLY, Khuraman TURABOVA,
Solmaz GURBANOVA, Rahila HASANOVA, Sabina MUSTAFAZADE**

Printing and design:

AYTAKİN SADİGOVA

Technical editor:

Oktay YUSİFOV

Yığılmağa verilmişdir: 18.06.2018

Çapa imzalanmışdır: 22.06.2018

Kağız formatı: 60x84 16/1. Çap vərəqi: 18,8.
Tirajı 200.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə

İnstitutunun İnformasiya və Nəşriyyat

şöbəsinə nəşr olunmuşdur. Şöbə müdiri:

fəlsəfə doktoru **Adil Həşimov**

tel.: 050-337-74-33 Ünvan: H.Cavid pr-ti 31.

Tel.: (99412)539-28-74

E-mail: philosophy@phill.science.az

Submitted to collection: 18.06.2018

Sent to the press: 22.06.2018

Paper format: 60x84 16/1

Print sheet: 18,8. Copies: 200

Published in the Information and Publishing
department of IP of ANAS, department chief:

doctor of philosophy **Adil Hashimov** phone:

050-337-74-33 Address: H.Javid ave. 31.

Phone: (99412) 539-28-74

E-mail: philosophy@phill.science.az